

HANS SCHULTZ HANSEN

Danskheden i Sydslesvig 1840-1918

som folkelig og national bevægelse

Danskheden i Sydslesvig
1840-1918

HANS SCHULTZ HANSEN

Danskheden i Sydslesvig 1840-1918

som folkelig og national bevægelse

Udgivet af
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

Flensborg 1990

Studieafdelingen takker
Statens Humanistiske Forskningsråd
for støtte til udgivelsen

Lokalet
08 45
11.3

Hans Schultz Hansen:
Danskheden i Sydslesvig 1840-1918
som folkelig og national bevægelse

Udgivet af Studieafdelingen
ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig 1990

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev

Bogbinderarbejde: J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

© Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg 1990

I kommission hos Padborg Boghandel
DK 6330 Padborg

ISBN 87-89178-09-2

Studieafdelingens udgivelser er redigeret
af Johann Runge

1971

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Indledning	9
Hovedlinjer i den økonomiske og sociale udvikling i Flensborg og omegn ca. 1840-1914	13
Slesvigsk helstatspatriotisme og materielle interesser ca. 1840-48 .	21
Nationalitetskonfliktens opståen fra 1830 til midten af 1840-erne	23
Flensborg i den slesvig-holstenske liberalismes tegn 1835-40	29
Stemningsomslag 1840-41	33
»Flensburger Zeitung« og kredsen omkring den	37
Flensborgernes »materielle interesser«	44
Danskorienteret foreningsliv i Flensborg	50
Dansk sprog og kirke i Flensborg og Sydslesvig før 1848	57
Flensborgerne, helstaten og arvefølgespørgsmålet	64
Sammenfatning ca. 1840-1848	68
Treårskrigen og den danske bevægelses gennembrud i Flensborg og omegn	71
Treårskrigen marts 1848 til august 1849	73
Treårskrigen august 1849 til juli 1850	82
Den danske bevægelses geografiske udbredelse 1848-50	89
Den danske bevægelses sociale forankring 1848-50	95
Sammenfatning 1848-50	114
Folkelig dansk bevægelse, konservativ helstatspolitik og nationalliberal sprogordning 1850-1864	117
Krigsophør og forfatningsdiskussion 1850-52	119
Mellemslesvigerne og sprogreskripterne	129
Den frie danske menighed og flensborgernes holdning til det danske sprog 1851-64	135
Stændervalg og -vælgere 1853-60	145
Forenings- og mødeliv i Flensborg og omegn 1850-64	152
Krigen 1864	164
Sammenfatning 1850-64	167

Flensborg og omegn – den dansk-nordslesvigske bevægelses sydligste bastion 1864-ca. 1885	171
Overgangstiden 1864-1867	173
Valgene i 1867	186
Foreningen »Enigheden« 1868-75	194
Andet dansk foreningsliv ca. 1867-85	206
Sprogets betydning	218
Rigsdagsvalg og -vælgere 1871-1878	222
Gustav Johannsen som dansk kandidat 1881 og 1884	235
Andre valg	247
Sammenfatning 1864-ca. 1885	251
Industrialiseringens og det tyske dagligsprogs følger for den danske bevægelse ca. 1885-1900	255
Valg og vælgere 1886-1893	257
Andre valg	266
Foreningsliv i krise	268
Generationsskifteproblemer	277
Jens Jessen, Flensborg Avis og flensborgerne	283
Årsager til tilbagegangen	289
Den danske bevægelse i Flensborg og omegn og konsolideringen som et mindretal ca. 1900-1914	297
Valg og vælgere 1898-1912	299
»Ansete folk i kirken« - danskhedens sociale basis 1902	310
Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn	321
Foredragsforeninger	325
Andre nye foreninger	335
Eksisterende foreninger	338
Sammenfatning ca. 1900-1914	344
Under verdenskrigen 1914-18	347
Konklusion	349
Zusammenfassung	361
Litteratur og kilder	381
Utrykt kildemateriale	383
Trykte kilder og litteratur	391
Noter og henvisninger	401
Personregister	429
Stedregister	433

Forord

Denne bog er i hovedsagen blevet til under et ophold på Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i årene 1987-89. Ved udgivelsen må min første tak derfor gå til denne institution, der bød på så gode arbejdsvilkår og siden påtog sig udgivelsen. Takken rettes til Studieafdelingens tilsynsråd og til dens leder Dr. Johann Runge for hans store hjælpsomhed med de praktiske problemer og hans vejledning ved udarbejdelsen af afhandlingen. Især fremstillingen af forholdet mellem sprog og sprog i den danske bevægelse har nydt godt af vore diskussioner.

En anden tak må gå til min nuværende arbejdsgiver, det danske arkivvæsen, som lod mig fortsætte mine studier fra Flensborgtiden, så de kunne bringes til en afslutning i november 1989. Afhandlingen indleveredes derpå som licentiatopgave ved det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet. Denne bog er i det væsentligste identisk med licentiatopgaven; kun enkelte sproglige omformuleringer og et par mindre tilføjelser er foretaget.

Navnet Sydslesvig betegner i denne bog landsdelen mellem den dansk-tyske grænse af 1920 og Ejderen. Bruges ind i mellem begrebet Mellem-slesvig, dækker det stort set sprogreskripterens område fra 1850-erne, d.v.s. det nordlige Angel og midtlandet, ikke Frisland.

Ved angivelse af stednavne er af praktiske grunde den danske form benyttet med J. P. Traps »Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig« fra 1864 som retningsgivende. Ved de flensborgske gader er de danske navne ligeledes taget i anvendelse; også her har det imidlertid været umuligt at være fuldt ud konsekvent, især ved de nyere gader fra efter 1864. Fremmedsprogede citater er, bortset fra digte og lyriske udbrud, oversat til dansk.

Aabenraa, maj 1990

Hans Schultz Hansen

Indledning

På Flensborgs gamle kirkegård står en gravsten over en af pionererne i den danske nationale bevægelse i byen, bogtrykker A. S. Kastrup. Ud over de personlige data rummer stenen indskriften: »Han var trofast, da mange faldt fra«.

Denne sætning kunne passende have været valgt, dersom denne bog skulle have haft en mere patetisk titel. Den danske bevægelses historie i Sydslesvig fra ca. 1840 til 1918 kendetegnedes af et stort frafald, hvis årsager nærmere skal belyses i denne afhandling. Et stort frafald forudsætter imidlertid en stærk udgangsposition, som det vil være lige så vigtigt at få analyseret. Endelig var der også efter nedgangsperioden en dansk bevægelse tilbage. Dens forsøg på at konsolidere danskheden har også krav på at blive nærmere undersøgt. Her vil det ofte blive de små tals historie, men ikke mindst som forhistorie for det nye danske mindretal efter 1920 er de beskedne årtier op imod 1918 interessante.

Danskhedens skæbne i Sydslesvig efter 1864 har medført, at dens udvikling før 1918 ikke har fristet mange historikere. I afsnittet om litteratur og kilder bag i bogen nævnes og vurderes de vigtigste studier. Heller ikke i det nuværende danske mindretal syd for 1920-grænsen har der været arbejdet nævneværdigt med tiden forud for 1918. Forfatteren til denne bog har ofte konstateret, at mindretallets »kollektive hukommelse« højst rækker tilbage til 1920. Man er fremmedgjort overfor sin egen ældre historie.

Formålet med denne bog vil være at indhente noget af det forsømte. Det har ikke været muligt at behandle alle aspekter af danskhedens udvikling i Sydslesvig fra ca. 1840 til 1918. At interessen samles om danskheden som en folkelig, national bevægelse har gjort, at den danske regerings sprogpolitik 1851-64 og dens embedsmænds virke har måttet nedprioriteres. Ligeledes er det kirkelige liv ikke blevet viet den opmærksomhed, det har krav på, men det skyldes, at der snart kan ventes en selvstændig fremstilling om den danske kirkes historie i Flensborg, som vil tage den side af sagen op. Endelig har enkeltpersoners og familiers nationale stillingtagen kun kunnet behandles som eksempler.

Den danske bevægelse manifesterede sig blandt andet ved demonstrationer og indsamling af underskrifter som protest mod tyske overgreb eller til

støtte for egne nationale krav. Et andet vigtigt aktivitetsområde var deltagelse i de forskellige valg til stænderforsamlinger, byråd, rigsdag, landdag og menighedsråd. Derudover kan nævnes udgivelse af aviser og som det vel mest betydningsfulde hele møde- og foreningslivet. Det forsøges i bogen at rekonstruere så stor en mængde af disse aktiviteter og miljøer, at tre hovedproblemstillinger kan belyses.

Som det første af disse hovedtemaer må fremhæves den danske bevægelses sociale forankring i de forskellige befolkningsgrupper. Der er her gjort særlig meget ud af årene 1848-49 og 1902, hvorfra et velegnet kildemateriale foreligger i form af petitioner med et stort antal navne. Men også ved omtalen af de forskellige danske foreninger er der lagt vægt på at beskrive deres basis i forskellige sociale grupper og miljøer.

Den danske bevægelses sociale sammensætning undersøges også som en mulig forklaring på forandringerne i dens tilslutning i befolkningen. At bestemme danskhedens vekslende styrke i de forskellige egne af Sydslesvig er derfor et andet hovedtema. Her sammenlignes med de konkurrerende bevægelser slesvig-holstenismen, tysk-nationalismen og Socialdemokratiet. Udviklingen søges sammenholdt med hovedlinjerne i den økonomiske og sociale udvikling.

Den sociale opdeling af den danske bevægelse havde også ideologiske aspekter. Derfor undersøges som et tredje hovedtema danskhedsopfattelsen i de forskellige miljøer. Centralt står her holdningen til det danske sprog og ønskerne til formen af den statslige forbindelse mellem hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark. Dette hovedtema behandles mest intensivt for tiden før 1864, hvor forskellige grader af tilknytning var mulige. Efter 1864 var valget mellem dansk og tysk mere et enten-eller. Med dette hovedtema tilsigtes dog ikke en egentlig idéhistorisk undersøgelse.

Udover de tre hovedtemaer har den danske bevægelses skiftende vilkår, som de sattes af de forskellige danske og tyske myndigheder, været et vigtigt emne at få belyst. De forskellige forholdsregler er dog først og fremmest undersøgt i deres konsekvenser for den danske bevægelse, mens deres tilblivelse i de forskellige politiske og bureaukratiske systemer er udeladt.

Hovedlinjer i den økonomiske og sociale udvikling i Flensborg og omegn ca. 1840-1918¹

Befolkningens vækst.

Englandskrigene, statsbankerotten, Norges udskillelse af det danske monarki og den langvarige landbrugskrise havde bevirket tre årtiers stagnation. Men i 1830-erne kom Flensborg atter ind i en periode med vækst, som fortsatte frem til den første verdenskrig. Tilbageslagene var, som det fremgår af nedenstående figur, kun få og små²:

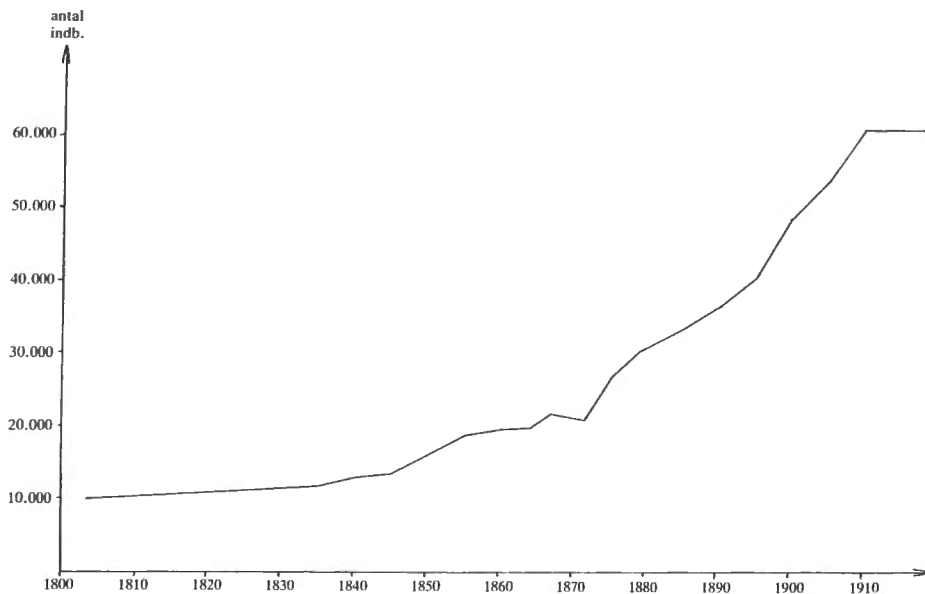

Fig. 1. Flensborgs indbyggertal 1800-1919.

En del af væksten hang sammen med, at flere forstadsbebyggelser i løbet af perioden blev indlemmet i byområdet. Fra og med 1855 taltes Nr. og Sdr. Sct. Jørgen med til byen (1855: 1489 indbyggere). Den egentlige indlemmelse skete dog først i 1874³. I 1875 inkorporeredes Hulvejene, Fiskergården og Duborg (1871 tilsammen 2324 indbg.). I år 1900 kom turen til Jørgensgård (1895: 938 indbg.). Endelig inddrogtes 1909-10 Klus, Fruerlund,

Engelsby, Tved og Tvedskov i byområdet (1905 tilsammen 2951 indbg.)⁴.

Flere af disse bebyggelser var tidligt en organisk del af byen, og de øvrige blev det, efterhånden som byen voksede ud over de gamle grænser. Det gjaldt også for værftsarbejderbebyggelsen på Harreslev Mark i Harreslev kommune, som imidlertid forblev selvstændig. Harreslev havde i 1871 før væksten begyndte 660 indbyggere, men allerede i 1900 1435, hvoraf de 1145 boede på Harreslev Mark⁵.

I Harreslev blev det traditionelle landsbysamfund således helt omstruktureret. Også i Kobermølle og Veding med Sporskiftet var der tale om en voksende befolkning 1871-1900, i Kobermølle fra 177 til 250, i Veding fra 176 til 254⁶. Men ellers prægedes kommunerne i Flensborgs omegn som i Nordslesvig i denne periode gennemgående af stilstand. Frøslev kommune i Hanved sogn gik f.eks. tilbage fra 469 indbyggere i 1871 til 420 i 1900, og først derefter noget frem til 450 i 1910⁷. Udvandring og afvandring til byerne opslugte længe den naturlige befolkningsforøgelse og bidrog dermed til at bevare de gamle strukturer og dens balance mellem gårdmænd og husmænd.

Årsagen til Flensborgs vækst fra 1830-erne skal først og fremmest søges i den økonomiske fremgang i byens erhvervsliv. Det var vel ikke upåvirket af krisen i 1857, omstillingsproblemerne efter 1864 og lavkonjunkturen fra midten af 1870-erne til midten af 1890-erne. Men byens erhvervsdrivende forstod dog som helhed at tilpasse sig de skiftende vilkår. Derimod kunne udviklingen naturligvis være til skade for enkelte erhverv, brancher og sociale grupper.

Erhvervsfordelingen er vanskelig at beskrive, eftersom fremgangsmåden ved de danske folketællinger 1840-60 afveg stærkt fra de preussiske erhvervstællinger 1867-1907. Tiden før og efter 1864 kan således næppe sammenlignes. Mens byen hørte til den danske helstat synes der ikke at have fundet de store forandringer sted i de forskellige erhvervs andele af den erhvervsaktive befolkning. 1840-60 var ca. 8% beskæftiget i administration, kirke, skole eller liberale erhverv. Militæret fik lidt større betydning efter 1850, hvor det tegnede sig for 3% mod 1% før 1848.

Søfartens andel var nogenlunde konstant med 8-9%. Håndværk og industri var de største erhverv med 48% før 1848 og 44-45% efter 1850. Også handel og service, de næststørste erhverv, gik en anelse tilbage fra 23% til 18-19%. Til gengæld udgjorde daglejerne uden fast tilknytning til noget erhverv en voksende andel – 12% i 1840 og 16% i 1860. Disse tal peger på, at tilvæksten særlig bevirkede en forøgelse af de fattigste befolkningslag. Det skal sammenholdes med, at medhjælpernes andel af de beskæftigede i industri og håndværk steg fra 49% i 1845 til 56% i 1860. Der blev altså her

forholdsvis færre selvstændige. Indenfor handel og service var deres andel derimod uændret⁸.

Fra de preussiske erhvervstællinger kan tal for de beskæftigede i de største private erhverv bringes fra årene 1867 og 1907⁹:

	1867		1907	
	A	B*	A	B
Håndværk og industri	1064	1631	2186	6722
Handel	560	460	1611	1421
Gæstgiveri	206	20**	413	320
Transport	324	243	191	452

A = Ejere og funktionærer, B = arbejdere.

* Til tallene i denne kolonne bør givetvis medregnes en del af de 1049 mænd, som stod opført i gruppen af bude, tjenestekarle og daglejere.

** Hertil kom sikkert adskillige, som i erhvervstællingen er regnet for hustyende.

Selv om der er nogen usikkerhed med hensyn til daglejergruppens størrelse og fordeling på erhverv i 1867, er der ingen tvivl om, at arbejdernes andel af de erhvervsaktive indenfor håndværk og industri også efter 1864 øgedes på de selvstændiges bekostning. For handelen var forholdet mellem på den ene side selvstændige og funktionærer og på den anden side arbejdere fortsat stort set uændret, mens gæstgiveri og transport mere fulgte tendensen fra håndværk og industri.

Tallene fra 1867 kan vanskeligt benyttes til at udregne erhvervsfordelingen. I 1907 var 44% af befolkningen i Flensborg beskæftiget i håndværk og industri, 17% ved handel og gæstgiveri, 10% ved transport og ligeledes 10% ved immateriel virksomhed såsom administration, liberale erhverv, undervisning, presse m.v.¹⁰.

Handelens udvikling.

Selv om handelen kun beskæftigede halvt så mange som håndværk og industri, var *købmændene* alligevel længe byens førende lag. Indtil 1833 havde de direkte monopol på at deltage i bystyret, og også efter den nye kommunalordning fra dette år spillede de den helt dominerende rolle i deputeretkollegiet¹¹. Standen var fra 1831 organiseret i »Handelsverein«, der gennem mange år stod under kgl. agent H. C. Jensens ledelse¹².

Den flensborgske handel var indtil 1864 helt overvejende orienteret efter den danske helstat. Det, der længe gav Flensborg en særstilling i forhold til monarkiets andre provinsbyer, var den direkte handel på de dansk-vestindiske øer. Herfra hjemførtes særlig sukker til videre bearbejdning i de

flensborgske raffinaderier. P. Niensens og Andr. Christiansen jr.s raffinaderier hørte til blandt hertugdømmernes største. Også tobaksimporten spillede en vigtig rolle og dannede som sukkerimporten grundlag for en omfattende forarbejdningsindustri. Handelen på de vestindiske øer og den øvrige fjernhandel varetoges af byens store handelshuse, hvortil der var knyttet egen rederivirksomhed, som gav grundlag for den flensborgske skibsfart. Både skibsførere, styrmænd og menige søfolk havde i Sct. Jørgen deres særlige kvarter. Rederierne gjorde endelig skibsbyggeriet til en vigtig flensborgsk industri.

I 1840-erne begyndte den direkte vestindienshandel og dermed sukkerproduktionen at gå tilbage, skønt den fra 1842 var begunstiget ved en 25 procents reduktion af importtolden. Tilbagegangen skyldtes først og fremmest, at København styrkedes i konkurrencen. De flensborgske storkøbmænd søgte kompensation ved at forøge farten på Nordatlanten. Mange kastede sig således over sælfangst ved Grønland, men det var en usikker forretning. Medvirkende til den flensborgske handels tilbagegang var *Hamborgs ekspansion*. Den gamle hanseby strakte sit opland længere og længere nordpå, hjulpet godt frem af banen Altona-Kiel, der åbnedes i 1844. Som det senere skal påvises, fik dette skarpe konkurrenceforhold betydning for flensborgkøbmændenes politiske stillingtagen før og efter 1848.

Treårskrigen 1848-50 virkede stærkt hæmmende på skibsfarten. Flensborg fik en fordel, da toldgrænsen i 1850 lagdes ved Ejderen. Men allerede i 1853 blev toldgrænsen atter draget langs Elben. Beskyttelsen mod den holstenske handel og industri, der var stærkt præget af hamborgske interesser, faldt dermed bort igen. København fortsatte sin økonomiske ekspansion, og nu kom de danske provinsbyer også med. Basis for deres og hovedstadens fremgang var handelen vestover med landbrugsprodukter til England. Ønsket om at fremme denne handel lå også bag anlægget af Frederik VII's sydslesvigske jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning i 1854. Der udskibedes store mængder kvæg fra Tønning, men havnen var ikke velegnet til store skibe. Da sundtolden i 1857 blev afskaffet, forsvandt endnu et incitament til at benytte handelsvejen tværs over Sydslesvig, som krævede omladning mellem skib og tog to gange. Det lykkedes således kun i beskedent omfang at indfri de flensborgske købmænds forhåbninger om at tiltrække den øst-vestgående transithandel.

I 1857 rantes de flensborgske købmænd af den internationale pengekrise. Hamborgske storkøbmænds fallit trak to af byens førende handelshuse, Andr. Christiansen jr. og H. C. Jensen, med sig i faldet. Dermed understregedes, at den tid var forbi, hvor fjernhandelen og de store han-

delshuse indtog den altdominerende position i byens erhvervsliv. Til denne udvikling skal også storkøbmandenes konservative fastholden ved de engang etablerede handelsveje og varer have bidraget.

Herefter blev Flensborg i stadig større grad en handelsby blandt andre. Byens store *opland* sikrede den dog fortsat en position blandt de mest betydelige, og fjernhandelens tilbagegang kom derfor langt fra til at betyde nogen katastrofe for byen og dens erhvervsliv.

Hertugdømmet Slesvigs hovedstad 1850-64.

Foruden oplandet bevirkede Flensborgs nyvundne status som hovedstad for hertugdømmet Slesvig, at byen fik del i den økonomiske vækst i tiden mellem de to slesvigske krige. Beslutningen om at forlægge administrationen fra Slesvig til Flensborg var rent politisk begrundet i de to byers forskellige holdning til den slesvig-holstenske revolution. Den bragte med sig, at en række institutioner som appellationsretten, biskoppen over Slesvig stift, centralkassen, medicinal-, overlandevej- og overtoldinspektorerne samt stænderforsamlingen flyttedes til Flensborg. Byen fik også gavn af den nye jernbanes administration, og militæret var stærkere repræsenteret end før med en bataljons garnison og generalkommandoen¹³.

Det forøgede embedsmandskorps og soldaterne betød øget efterspørgsel efter varer hos de handlende og håndværkerne, og sidstnævnte nød også godt af det ret omfattende byggeri, som sattes i værk, f.eks. af regeringsbygning, stænderbygning og skoler¹⁴.

Industrialiseringen ca. 1840-1914

Mens Flensborg mistede sin status som Slesvigs hovedstad i 1864, fortsattes og øgedes betydningen af en faktor, som allerede fra omkring 1840 havde haft voksende indflydelse på byens erhvervsliv - industrien.

I 1832 var den første dampmaskine kommet til Flensborg, men skal der peges på et enkelt år som indledningen til den tidlige industrialisme i byen, må det blive 1842. Dette år grundlagdes nemlig foruden en risemølle to jernstøberier, N. Jepsens i Sct. Jørgen og Dittmann & Jensens i Nystaden. Allerede i 1846 beskæftigede de to støberier tilsammen over 100 arbejdere¹⁵. De medvirkede dermed til forøgelsen i antallet af industriarbejdere fra ca. 450 omkring 1840 til knap 800 i 1846. Større talmæssig betydning havde dog stadig tobaksfremstillingen, der i 1846 holdt 176 mand i gang, men de var fordelt på 14 virksomheder. På linje med jernstøberierne stod de 15 oliemøller med 113 mand¹⁶.

Den midlertidige toldgrænse ved Ejderen 1850-53 gav den spæde slesvigske industri afskærmning mod konkurrence fra den mere fremskredne i

Holsten. Det udnyttedes også i Flensborg, og kort før 1850-ernes midte var antallet af industriarbejdere vokset til ca. 1100¹⁷. Blandt nygrundlæggelserne kan nævnes M. Stahnke & Hans Jensen jr.s glasfabrik fra 1852. Den industrielle vækst afdæmpedes noget hen i 1850-erne, blandt andet på grund af krisen i 1857, men der var dog i 1864 beskæftiget ca. 1350 arbejdere i byens fabrikker, hvortil kom ca. 150 i skibsbyggeriet. Størst var ved afslutningen af helstatsperioden fortsat tobaksindustrien med 400 arbejdere, mens teglværkerne havde 140, jernstøberierne omkring 110, den gamle papirfabrik fra 1697 ligeledes ca. 110 og glasfabrikken 97¹⁸.

Den flensborgske industris afsætningsområde var det danske monarki, særlig kongeriget¹⁹. Den nye grænsedragning i 1864 ramte derfor særdeles hårdt, fordi den danske importtold fordyrede varerne væsentligt. Værst gik det ud over tobaksfabrikkerne, og flere flyttede med deres arbejdskraft til Danmark, blandt andre J. P. Schmidt jr. Ved midten af 1880-erne havde denne industri med kun 40-50 arbejdere helt mistet sin tidligere så store betydning. Også brænderierne blev hårdt ramt, ligesom glasfabrikken og papirmøllen kom ud i en krise, som dog blev overvundet. Handelens problemer forplantede sig til skibsfarten og derfra til skibsbyggeriet og de dermed forbundne håndværk som sejlmageri og rebslagning. Situationen blev ikke bedre af, at Slesvig i 1867 indlemmedes i den tyske toldforening. Nu kom konkurrencen ikke alene fra den holstenske, men fra hele den tyske industri²⁰.

Mens Haderslevs, Aabenraas og Sønderborgs industri, der før 1864 langt fra var ubetydelig, ikke evnede at arbejde sig ud af stagnationen før hen imod århundredskiftet, lykkedes det imidlertid forbavsende hurtigt de flensborgske industridrivende at få vendt udviklingen²¹. Allerede i 1860-erne blev enkelte nye virksomheder grundlagt, f.eks. i 1865 Anthon & Söhnes jernstøberi. Og i 1870-erne kom det til et decideret *industrielt gennembrud* i fjordbyen. Det skete samtidig med, at den tyske industri oplevede sin »Gründerzeit« efter sejren over Frankrig i 1871 og nød godt af erstatningsbetalingerne fra dette land.

I Flensborg dannede en kreds af storkøbmænd og redere fra begge politiske lejre »Flensburger Dampschiffahrtsgesellschaft von 1869«. Dette rederi gik foran i omlægningen fra træsejlskibe til jerndampskibe og bidrog dermed til, at Flensborg i årtierne omkring år 1900 havde Tysklands tredjestørste handelsflåde. Tiden efter 1871 bragte således på mange felter en genoplivning af den tidligere fjernhandel, dog ikke på de vestindiske øer, men på østersø- og nordsøbyerne, fjernøsten og Sydamerika.

Den samme kreds, som stod bag dampskibsrederiet af 1869, plantageejere og reder H. C. Brodersen, rederne A. Jürgensen og E. Rickertsen, jernstø-

ber G. Dittmann samt storkøbmanden C. N. Hansen, tog også initiativet til oprettelsen af »Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft« i juli 1872. Som i rederiet anvendtes her aktieselskabsformen, og kapitalen på 675.000 mark skabtes til veje ved at andre fremtrædende købmænd og redere fra byen skød penge ind.

FSG blev hurtigt byens suverænt største industrivirksomhed. Allerede i 1875 var der 425 ansatte, og i begyndelsen af 1890-erne nåede værftet op over 1000, kort før århundredskiftet endog over 2000 medarbejdere. Som det ses af nedenstående figur, var forud for krigsudbruddet i 1914 over 2500 beskæftiget²²:

Fig. 2. Antal ansatte på Flensborg skibsværft 1875-1919.

Direktør for værftet var fra 1879 og 32 år frem danskeren Thomas Bredsdorff. I 1899 flyttede virksomheden ud fra sin oprindelige plads i Nystaden (Værftsgade) til den nuværende placering syd for østersøbadet.

Patricierkredsen bag værftet grundlagde allerede i 1873 en ny virksomhed, nemlig aktiebryggeriet, der ligeledes fik hjemme i Nystaden. Også bryggeriet blev en af byens store arbejdspladser. Endelig stod kredsen bag »Flensburger Privatbank« fra 1874.

Også andre foretagergrupper bidrog til industrialiseringen, omend i noget mindre stil. 1873 oprettedes en tovfabrik, et dampsavværk, en tændstikfabrik og et brænderi, det følgende år »Flensburger Spritfabrik«. Derefter var den første store grundlæggelsesfase forbi, hvad der dog langtfra førte til stagnation, eftersom de nye virksomheder voksede sig store på trods af lavkonjunkturerne ca. 1875-95. I årene 1888-91 kom der atter gang i nygrundlæggelserne med valsemøllen, eksportbryggeriet, sømfabrikken, F. Hansens ovnfabrik, aktieselskabet Krog, Ewers & Co. (margarine og kaffeestatning), en sodafabrik og Jacob Mahlers læderfabrik. I årene efter 1891 blev der nok grundlagt virksomheder, men de forblev små. I begyndelsen af 1890-erne var strukturomlægningen i det flensborgske erhvervsliv således afsluttet²³.

I 1894 var FSG med ca. 1200 medarbejdere klart i front. Den næststørste virksomhed, glasfabrikken, havde op imod 200. Derefter fulgte fire metalvirksomheder med mellem 100 og 150 arbejdere: N. Jepsen Sohn, »Flensburger Eisenwerk« (tidl. Dittmann & Jensen), Anthon & Söhne og den gamle Kobbermølle. Op imod 100 arbejdere beskæftigede aktieselskabet Krog, Ewers & Co., mens aktiebryggeriet havde 80-100 og eksportbryggeriet ca. 70²⁴. Desværre kan det totale antal industriarbejdere ikke opgives. Når Handelskammerets beretninger nævner et tal på knap 5000 for tiden omkring århundredskiftet og ca. 6000 forud for verdenskrigen, er heri givetvis indeholdt arbejdere i en del helt små, håndværksagtige virksomheder²⁵.

Industrialiseringen medførte en kraftig *indvandring* til Flensborg, særlig fra landdistrikterne i Slesvig og Holsten. Rundt regnet tre fjerdedele af de tilvandrede kom herfra²⁶. Men også fra Tyskland syd for Elben kom der mange, vel især faglærte arbejdere. Af de arbejdere, som i årene 1879-1914 blev beskæftiget i N. Jepsen Sohns støberi, kom f.eks. 28% fra dette område²⁷. Den del af befolkningen, som var født syd for Elben, voksede fra 4% i 1845 over 8% i 1880 til 11% i 1905. Samtidig gik som en naturlig følge af grænsedragningen indvandringen fra Danmark tilbage²⁸. Desværre giver det statistiske materiale ikke mulighed for en skelnen mellem Slesvig og Holsten eller mellem Syd- og Nordslesvig.

Tilvandringen foregik ikke uden problemer. Mange af de nye indbyggere fik ikke som håbet arbejde. Særlig i slutningen af 1870-erne synes arbejdsløsheden at have været stor, og mange måtte søge understøttelse hos fattigvæsenet, hvis budgetter ofte blev overskredet²⁹. Også boligmangel blev et problem. Fra 1878 suppleredes byens og privates bestræbelser på at afhjælpe den af »Flensburger Arbeiter-Bauverein«. Nybyggeriet placere-

Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft blev hurtigt den største industrivirksomhed i Flensborg. Billedet af arbejdere og funktionærer ved en nybygning i 1902 viser kun et lille udpluk af de da godt 2.500 ansatte. Fot. i Stadtarchiv Flensburg.

des i den nordlige bydel især langs Harreslevgade, Bov Landevej og Aabenraagade med sidegader, samt på Harreslev Mark. Boligerne her husede først og fremmest skibsværftsarbejdere. Også i den sydøstlige del af byen opstod et udpræget arbejderkvarter syd for Angelbogade og omkring Lille Sct. Hansgade.

Industrialiseringen bragte rigdom til foretagergrupperne, der udgik fra købmandsstandens velhavende lag, som også nød godt af den genetablerede fjernhandelsvirksomhed. Industriens gennembrud medførte også dannelsen af en stor arbejderklasse, der fra midten af 1870-erne for en stor dels vedkommende organiseredes i fagforeninger og politisk i Socialdemokratiet³⁰. For gruppen af mindre selvstændige næringsdrivende kom udviklingen derimod til at betyde tilbagegang, samfundsmæssigt som for mange af dens enkelte medlemmer.

Særlig hårdt ramt blev *håndværkerne*, som i 1869 med næringsfriheden mistede den gamle lavsbeskyttelse. En række fag blev helt udkonkurreret af den masseproducerende industri. Det gjaldt f.eks. nagelsmede, nålema-

gere, tinstøbere, gørtlere, kammagere, hårdugsvævere, garvere og lysestøbere. Andre fag såsom farvere, vævere, rebslagere, pottemagere, bødkere, drejere, hjulmagere og stolemagere overlevede, men på stærkt forringede vilkår. Derimod klarede bagere og slagtere og andre fødevarerhåndværkere sig bedre, ligesom klejnsmede, blikkenslagere og installatører blev efterspurgt til installation og reparation af maskiner. Derudover lykkedes det f.eks. for skomagere at omstille sig til handel med fabriksfremstillede sko og reparation.

Foruden håndværkerne måtte blandt de mindre selvstændige også vognmændene notere tilbagegang, mens de småhandlende takket være befolkningens forøgelse kunne afbøde virkningen af konkurrencen fra de større handelsforetagender.

Desværre er det vanskeligt at præcisere udviklingen i socialstrukturen efter 1864, men der er ikke tvivl om, at der til gengæld for den reducerede gamle middelstand opstod et nyt mellemlag af *funktionærer* i offentlig og privat tjeneste. Dette hindrede, at befolkningens polarisering i en fåtallig overklasse og en stor arbejderklasse blev den eneste tendens i den sociale udvikling.

Slesvigsk helstatspatriotisme og materielle interesser ca. 1840-48

Nationalitetskonfliktens opståen fra 1830 til midten af 1840-erne

Helstatspatriotismen

Sønderjylland har siden den historiske tids begyndelse været en omstridt landsdel, men det er først fra 1830-erne, at det giver mening at tale om en nationalitetskonflikt i moderne forstand med inddragelse af den brede befolkning og med dennes adskillelse i to modsatte lejre, en dansk og en tysk¹.

I årtierne forud havde der derimod på tværs af de sproglige skel hersket en udbredt samhørighedsfølelse indenfor den dansk-tyske helstat. Hos de lag af befolkningen, som under den sene enevælde deltog i det offentlige liv, det vil sige akademikere, embedsmænd og det højere borgerskab, var *helstatspatriotismen* den herskende politiske forestilling. Den samlede sine tilhængere om en dyb hengivenhed overfor kongemagten og regeringen, som med mildhed og vise reformer regerede landet til gavn for borgerne og erhvervslivet. Også andre institutioner og symboler indgik, for eksempel Dannebrog og flåden. Sidstnævnte spillede især en rolle under krigen mod England 1801 og 1807-14, hvor helstatspatriotismen udmøntede sig i en bevægelse til monarkiets forsvar.

Helstatspatriotismen havde især stor betydning for det offentlige liv i Flensborg. Ofte citeret er storkøbmanden A. P. Andresens patriotiske digtning på tysk om det danske monarkis fortræffeligheder, for eksempel²:

Wo lebt ein Volk so still beglückt,
so fessellos und ungedrückt
und so geschützt von Landpanier
als Danien – als Brüder wir?
Und das hat Friederich gethan
auf seiner Weisheit fester Bahn

....

Imidlertid betød statsbankerotten i 1813, nederlaget i krigen i 1814 med Norges afståelse og standsningen af reformpolitikken under den langvarige økonomiske krise 1818-28 en svækkelse af helstatspatriotismen. Sammenhængen i helstaten truedes også af, at der i det ekspanderende Holsten

Helstatspatriotismen blev ikke mindst båret af borgergarderne. På billedet ses Frederiksgardens ringridning på Duborg i 1842. Litografi efter tegning af M. Kriegsmann, Flensborg, i Den slesvigske Samling.

skabtes et økonomisk tyngdepunkt, som næppe i længden kunne forlige sig med, at det politiske centrum lå i København.

Slesvig-holstenismen

Foreløbig var det dog kun i snævre akademiske kredse i Kiel, at man fandt et alternativ i den tyske enhedsbevægelse, som rejste sig efter Napoleons erobring af Tyskland. Modsat helstatspatriotismen havde den ikke staten eller dens overhoved at dyrke – for der var hverken en stat eller en monark – men det sproglige og kulturelle fællesskab mellem alle tyskere, uanset hvilket større eller mindre kongerige eller hertugdømme, de var under-sætter i.

Begejstringen for den *tyske nation* knyttedes nært sammen med ønsket om en liberal forfatning med en stænderrepræsentation, således som de tyske fyrster havde givet løfte om i paragraf 13 i Det tyske forbunds pagt fra 1815. Realiseringen af løftet kneb det imidlertid med, efter at reaktionsperioden satte ind, og heller ikke kongen af Danmark, som i egenskab af hertug af Holsten og Lauenborg var medlem af forbundet, havde opfyldt det. Den danske konges medlemskab gjaldt imidlertid kun for Holsten-

Lauenborg, ikke for Slesvig, som var et len af Danmark. For de kielske akademikere var det imidlertid utænkeligt, at de to hertugdømmer, som siden middelalderen havde været knyttet så nært sammen, især i kraft af ridderskabet og det tyske rets- og administrationssprog, skulle gå hver deres veje i forfatningsspørgsmålet. Denne tidlige *slesvig-holstenske liberalisme* betonedede derfor stærkt hertugdømmernes samhørighed, især med argumenter hentet fra gamle traktater, frem for alle Ribeoverenskomsten fra 1460, hvor Christian I havde lovet, at hertugdømmerne skulle forblive »ewich tosamende ungedeelt«.

Men foreløbig begrænsedes disse tanker altså først og fremmest til universitetsmiljøet i Kiel, hvad man dog ikke må undervurdere, for det var her, at de kommende advokater og embedsmænd, både verdslige og gejstlige, uddannedes og prægedes, førend de modtog deres bestallinger, poster og kald rundt om i hertugdømmerne.

Det var imidlertid først fra året 1830, at den slesvig-holstenske liberalisme fik indgang i bredere kredse, hvilket især ville sige byernes bedre borgerskab og landområdernes større jordbesiddere. Baggrunden herfor var den franske julirevolution, som atter sendte frihedshåbet rundt i det Europa, der i næsten tre årtier havde været præget af reaktionen på den første franske revolution og Napoleon. Uwe Jens Lornsen, nysudnævnt landfoged på Sild, begyndte sin berømte aktion, hvor han på en hurtig rejse søgte at vinde fremtrædende personligheder i hertugdømmet Slesvig for sit program: en fælles liberal forfatning for Slesvig og Holsten («Schleswig-holstein»), som kun skulle være i personalunion med Danmark. Selv om dette viste sig at være forhastet og i første omgang førte til hans fængsling og bevægelsens sammenbrud, virkede hans ideer alligevel inspirerende på mange. Da stormen havde lagt sig, viste begivenhederne, at ikke alt var blæst bort.

Stænderforsamlingerne, som indførtes i 1834 efter at selve stænderforfatningen var givet i 1831, blev således snart et forum for de slesvig-holstenske enhedsønsker. I forfatningen var der, for at understrege Slesvigs stilling som uafhængigt af Holsten, foreskrevet en stænderforsamling i hvert hertugdømme. Men stændernes forening blev snart den slesvig-holstenske bevægelses mærkesag, og den liberale kritik af den stivnede enevældes uigennemskuelige finansforvaltning skabte kravet om skattebevillingsret til stænderne.

Den danske bevægelse

Stænderforsamlingerne blev også forum for et helt andet krav, genindførelsen af dansk som rets- og administrationssprog i de egne, hvor kirke-

og skolesproget var dansk, det vil sige i Nordslesvig. Dette krav var rejst af flensborgeren, professor i Kiel Chr. Paulsen, der havde udsendt et modskrift mod Lornsen i 1832. Det vakte ikke umiddelbart den store genklang. Sammen med vennen, den grundtviginspirerede Chr. Flor, som var professor i dansk i Kiel, opnåede Paulsen imidlertid kontakt til den socialt betonedede bondebevægelse i Haderslev amt, der navnlig var rettet imod embedsmændene. Denne bondebevægelse var desuden stærkt præget af den nedarvede forestilling om kongen som de upriviligerede stænders beskytter. Navnlig Flor så, at det sociale konfliktstof og kongetroskaben kunne bruges som udgangspunkt for en national mobilisering, og sammen med Paulsen fik han bøndernes ledere til at slutte op bag sprogkravet. Dermed blev der sat gang i sagen. Også de mere velstående bønder var valgberettigede og valgbare til stænderforsamlingerne, og den nordslesvigske bonde Nis Lorenzen, Lilholt, førte kravet ind her, støttende sig på en række petitioner til fordel for dansk som rets- og administrationssprog. Dette skete i første omgang med en rent praktisk motivering uden nationale undertoner, og forsamlingen støttede andragendet både i 1836 og 1838. Det blev ført ud i livet af kong Christian VIII med det berømte sprogreskript af 14. maj 1840.

Med udgangspunkt i samarbejdet mellem Flor-Paulsen og bondebevægelsen i sprogsagen var der allerede fra slutningen af 1830-erne tilløb til skabelsen af en dansk bevægelse i Nordslesvig. I 1838 oprettedes bladet »Dannevirke« med P. Chr. Koch som redaktør, og året efter begyndte urmager Frederik Fischer i Aabenraa at udgive »Apenrader Wochenblatt«, der fra 1840 udkom på dansk. Disse blade agiterede for en styrkelse af det danske sprogs stilling og tog samtidig bondestandens økonomiske og sociale problemer op til velvillig behandling. Bondestandens dannelsesstrang søgte den fremvoksende danske bevægelse at imødekomme ved etableringen af et net af bogsamlinger. Det skete i samarbejde med det af danske liberale ledede Trykkefrihedsselskab i København, som nedsatte en særlig komité til at udbrede bogsamlinger i Slesvig.

Årene 1839-40 bragte også store forandringer i den slesvig-holstenske lejr. Hidtil havde bevægelsen været en forfatningsbevægelse, der vel anfægtede den bestående regeringsorden indenfor helstaten, men ikke denne som sådan. Nu udskiltes en særlig »nyholstensk« retning omkring Th. Olshausen, som fandt, at man i kampen for den fri forfatning burde tage udgangspunkt i Holstens medlemskab af Det tyske forbund, mens Slesvig måtte få sin senere. Det hidtidige politiske grundlag, de historiske »landsrettigheder«, blev af denne fløj forladt. Denne kursændring hos de mest konsekvente holstenske liberale bevirkede en splittelse af det liberale parti.

De tilbageblevne i »landspartiet« allierede sig med den stærkt konservative hertug af Augustenborg, som gjorde krav på at blive hertug af Slesvig og Holsten i det øjeblik den oldenborgske kongelinje uddøde, og det forventedes at ville ske med Christian VIIIs søn Frederik (VII).

Den førende personlighed i den slesvigske liberalisme, købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev, kunne ikke gøre denne udvikling med. Han kom nu, også under indtryk af sine nære forbindelser til den liberale bevægelse i Danmark og dennes leder Orla Lehmann til den erkendelse, at en fri forfatning for Slesvig snarere kunne opnås, når dette hertugdømme knyttedes nærmere til kongeriget Danmark end til Holsten. Hiort Lorenzen nedlagde sit stændermandat i 1840 og søgte tilnærmelse til den danske bevægelse, som året efter skaffede ham valg til stænderforsamlingen i Sønderborg.

I stænderforsamlingen var sprogsagen allerede i 1840 blevet politiseret. Fra slesvig-holstensk side begyndte man at se indførelsen af dansk rets- og administrationsprog i Nordslesvig som en fare for hertugdømmernes enhed og en hindring for tilnærmelsen til den tyske enhedsbevægelse, der netop i disse år voksede sig stærk i Tyskland. Helt på spidsen blev sprogsagen sat i den efterfølgende stænderforsamling i 1842, hvor Hiort Lorenzen for at understrege kravet om det danske sprogs ligeberettigelse »talte dansk« i forsamlingen. Med sin »nationale happening« (Lorenz Rerups udtryk) ønskede han at tvinge Christian VIII til en stillingtagen til fordel for den danske bevægelse³. Det lykkedes ikke, men handlingen vakte genklang i det nordligste Slesvig, hvor den blev udgangspunktet for festen i Sommersted og det første møde på Skamlingsbanken i 1843. Samme år så »Den slesvigske Forening« dagens lys. Den stod igen bag oprettelsen af Rødding højskole i 1844.

I Danmark tog de liberale danskhedens sag i Slesvig på deres program. Blandt andet som reaktion mod politiske planer om en indlemmelse af Danmark i Det tyske forbund, hvor landet med sin flåde skulle være »admiralstat«, understregedes grænsen ved Ejderen og samhørigheden mellem de skandinaviske lande og folk. Man ville forene kongeriget og Slesvig og lade Holsten gå sine egne veje. Denne »Ejderpolitik« vakte naturligvis slesvig-holstenernes vrede. De formulerede i stedet deres politiske krav i de tre »fundamentalsætninger«, som sagde, at hertugdømmerne var selvstændige stater, at de var fast forbundet med hinanden og at den mandlige arvefølge var gældende, det vil sige hertugen af Augustenborg var arveberettiget til hertugdømmerne i tilfælde af den oldenborgske kongeslægts uddøen.

Med de to helt uforenelige krav om »Danmark til Ejderen« og et selvstændigt »Slesvig-Holsten til Kongeåen« havde de nationale bevægelser i Danmark og hertugdømmerne i begyndelsen af 1840-erne fastlagt deres programmer. Ved masse møder, presse og foreningsdannelser søgte de at skabe en folkelig mobilisering til støtte for deres krav. Også Sydslesvig blev forsøgt inddraget i denne nationale oprustning.

Flensborg i den slesvig-holstenske liberalismes tegn 1835-40

Da Uwe Jens Lornsen i slutningen af oktober 1830 begav sig ud på sin hurtige rundrejse til de slesvigske købstæder, kom han også til Flensborg. 25.-26. oktober forsøgte han at vinde politimester Kraus og førende storkøbmænd som H. C. Jensen, H. P. Schmidt, P. P. Schmidt, P. Nielsen, Fr. Gorrissen sen. og A. P. Andresen. Lornsen ville have dem til dels at indsende en petition direkte til kongen, dels at deltage i et liberalt møde i Kiel, som skulle holdes 31. oktober-1. november (eller 1.-2. november). Begge dele mislykkedes. Deltagelse i mødet i Kiel blev afvist, og de vage tilsagn om at indgive en petition til magistraten blev ikke udmøntet i handling. Et fornyet forsøg 8.-9. november førte heller ikke til noget resultat. De konservative og kongetro flensborgske storkøbmænd havde ikke den store interesse for forfatningsspørgsmålet, derimod nok for toldnedsættelser¹. I første omgang faldt de Lornsenske sædekorn således i Flensborg mest på klippegrund.

I 1834 skulle der for første gang vælges deputerede til stænderforsamlingen. Valgret havde i byerne besiddere af ejendomme med en brandforsikringsværdi på over 1600 rigsdaler, på landet krævedes over 3200 rigsdaler. Kun 2,5% af befolkningen opfyldte disse bestemmelser². I Flensborg deltog tre fjerdedele af de valgberettigede, hvilket nok tyder på en udbredt politisk interesse, men valget afspejlede ikke nationalpolitiske skillelinjer og næppe heller forfatningspolitiske. Valgt blev andenborgmester Hans Thomsen Fries og bysekretær Jens Jensen med storkøbmændene H. C. Jensen og P. Nielsen som stedfortrædere³.

Hos den unge advokat Jürgen Bremer synes Lornsens sædekorn derimod tidligt at være bragt til spiring. Allerede fra 1831 kendes han som tilhænger af Lornsen⁴. I 1835 lykkedes det Jürgen Bremer og ligesindede liberale som advokat J. G. Th. Gülich og købmændene J. W. H. Jochimsen og Claus Schwennsen at få oprettet en »Bürgerverein«, der i modsætning til den eksisterende selskabelige forening »Harmonie« fra starten fik et slesvig-holstensk liberalt præg. Således ophængtes i den nye forenings lokaler et litografi af Ribprivilegiet fra 1460 med de berømte ord »ewich tosammende ungedeelt«, i agitationen forvansket til »up ewich ungedeelt«⁵. Fra

midten af 1830-erne var den slesvig-holstenske liberalisme altså på frem-march i Flensborg.

Året efter, i april 1836, holdtes således i Kompagnihuset et stort liberalt møde under advokat Bremers ledelse. Her opstilledes en liste over krav, der afspejlede både liberal slesvig-holstensk tankegang og byen Flensborgs økonomiske særinteresser. Til de politiske krav hørte, at stænderforsamlingerne i Slesvig og Itzehoe skulle forenes og forhandlingerne gøres offentlige, pressefrihed indføres, forvaltning og domstole adskilles og domsgrunde offentliggøres. Ligeledes skulle kommunalordningen reformeres. På det økonomiske område var det mere så som så med liberalismen. Toldkontrollen ved Holdnæs skulle ganske vist afskaffes og toldvæsenet generelt reformeres. Men samtidig skulle byens dominans over oplandet sikres gennem forbud mod »landhandel« og mod indførsel af brændevin fra landet til byen. Brænderierne på landet skulle indskrænkes. Et andet økonomisk krav var, at man skulle ophøre med at regne i rigsbankmønt. Derudover forekom krav som ophævelse af det »lille lotteri« og afgift på fremmede handelsrejsende. Underordnede kommunale embedsmænd skulle hentes fra borgerskabet og ikke fra militæret⁶. Kravene blev støttet af en underskriftindsamling til stænderforsamlingen i Slesvig, der resulterede i 211 underskrifter⁷.

I 1838 fik en fornyet adresse om stænderforsamlingernes forening ikke færre end 500 underskrifter i byen⁸. Imidlertid oplevede man nu for første gang en revne i det liberale partis dominans. De to flensborgske deputerede, agent H. C. Jensen og købmand P. Nielsen, der var blevet deputerede ved Jens Jensens bortrejse i 1834 og borgmester Fries' død i 1838, havde allerede i 1830 distanceret sig fra Lornsen. Nu vendte de sig mod adressen i stænderforsamlingen.

Grundene hertil var først og fremmest materielle. Jensen fandt ikke, at tiden var inde til en forening, ved hvilken »misforhold finder sted i repræsentationen formedelst de holstenske godsejeres overvejende indflydelse, købstæderne og de mindre landejendomsbesiddere forurettes, vor handel og skibsfart tilsidesættes, og Holstens forhold til det tyske forbund let kunne blive os trykkende«⁹. Det gjaldt først og fremmest om at sikre Slesvigs interesser. P. Nielsen udtalte sig ikke mindre direkte: »Hertugdømmet Slesvig står meget tilbage for Holsten, da dette, hvad angår indkøb og salg, står i meget mere umiddelbar berørelse med Hamborg. Slesvig lider meget derved, at der, formedelst dets for det meste ved Østersøen beliggende havne, slet ikke, eller dog kun med meget større vanskeligheder kan finde en direkte ombytning af landprodukterne sted«¹⁰.

De to storkøbmænd frygtede altså Hamborgs økonomiske indflydelse på

hertugdømmet Slesvig og byen Flensborg. Deres stillingtagen var imidlertid ikke velset hjemme i Flensborg, hvor deputeretkollegiet vedtog en protest mod Jensens og Niensens afstemning i stændersalen¹¹.

Som de første markante opponenter imod den slesvig-holstenske liberalisme kan H. C. Jensen og P. Nielsen nok fortjene en nærmere præsentation. *H. C. Jensen* var født i 1789 i Flensborg som søn af købmand Chr. Jensen, der i sin tid var indvandret til byen fra Dollerupskov i Angel. Gennem sit ægteskab med en datter af Flensborgs rigeste købmand Andreas Christiansen (den ældre) og andre familiebånd til det store handelshus Petersen Schmidt kom H. C. Jensen til at høre til byens førende kredse. Hans samfundsmæssige avancement forløb hurtigt. 1816 blev han kirkeværge i Marie sogn og 1819 deputeret borger. Han blev snart deputeretkollegiets anfører i den liberalt inspirerede kritik af magistraten. Selv blev han i 1833 medlem af denne (rådmand). Forinden havde han oplevet flere tegn på kongelig nåde; han fik i 1826 titel af agent, og i 1832 var han blandt de »erfarne mænd«, som blev udtaget til at drøfte stænderforfatningen. Endelig gjorde H. C. Jensen sig stærkt gældende på det økonomiske område som grundlægger af »Handelsverein« i 1831 og siden som dens ordførende direktør¹².

Peter Niensens karriere førte knap så højt mod magtens tinder som H. C. Jensens, men han var også startet længere nede fra. Han voksede således op i et husmandshjem i Sønder Sejerslev ved Tønder, født i 1779. Også for ham kom et slægtskab med Andreas Christiansen d.æ. til at betyde et afsæt. Andreas Christiansen sendte ham til Vestindien. Ved århundredskiftet var han avanceret til kaptajn. Da krigen med englænderne standsede skibsfarten, havde han tjent så gode penge, at han var i stand til i Flensborg at oprette et sukkerraffinaderi, der blev en blomstrende forretning. Også P. Nielsen havde en række kommunale hverv bag sig før valget som stænderdeputeret, fra 1818 var han deputeret, fra 1824 hospitalsforstander og fra 1834 rådmand. Hans offentlige fremtræden hæmmedes noget af en manglende evne til at udtrykke sin mening mundtligt – et punkt, hvor den elegante H. C. Jensen ikke manglede noget¹³.

De to deputerede stod imidlertid fortsat ret ene. I slutningen af 1839 besluttedes det på et møde i Borgerforeningen at sende en adresse til den nye kong Christian VIII i anledning af hans overtagelse af tronen efter afdøde Frederik VI. Efter en indledende forsikring om loyalitet og en understregning af tronskiftet som et vendepunkt i Slesvig-Holstens historie, sagdes rent ud, at stænderforfatningen ikke havde tilfredsstillet folkets forventninger. De kun rådgivende stænderforsamlinger havde ikke kunnet modvirke statens »opløsning«, og de havde ikke fremmet tillidsforholdet

Den flensborgske storkøbmand, agent Heinrich Carstensen Jensen (1789-1860) vendte sig i stænderforsamlingen i 1838 mod den slesvig-holstenske mærkesag: foreningen af de to stænderforsamlinger i Slesvig og Itzehoe til én. Efter Flensborg bys historie II, s. 107.

mellem konge og folk. Der herskede derfor i hertugdømmerne en svingende, uvis tilstand i det offentlige liv, som kun kunne afhjælpes, hvis der indførtes »en for begge hertugdømmer fælles repræsentativforfatning, en fælles stænderforsamling med skattebevillingsret og besluttende myndighed«.

Adressen blev vedtaget, ifølge Chr. Hansen jr. på en noget rabalderagtig måde, idet opponenter blev truet med en tur ned ad trappen. Under disse omstændigheder meldte der sig kun 5-6 modstandere, antagelig Chr. Hansen jr. selv, siden hans navn ikke findes under adressen, hvor man også forgæves vil søge H. C. Jensens og P. Niensens navne. Heller ikke fra de store handelshuse Andr. Christiansen og Petersen Schmidt var der underskrifter. Det kunne tyde på, at det var rigtigt, hvad »Flensburger Zeitung« hævdede i 1841: at Bremers indflydelse i slutningen af 1830-erne var størst hos de mellemstore købmænd og håndværkere¹⁴. Men ellers var der blandt de 430 underskrivere mange, som få år senere skulle blive kendte ledere af byens danskorienterede, slesvigske bevægelse – købmand J. W. H. Jochimsen, hjulmager Joh. Kruse, bogtrykker A. S. Kastrup, skibsfører Hans Bladt, købmand A. G. Freudenreich og stenhugger H. A. Klewing for blot at nævne nogle få¹⁵.

Kongen tog forståeligt nok denne henvendelse unådigt op. Borgerne havde øjensynligt ikke fattet hans bekendtgørelse ved tronskiftet, og han kunne ikke tage hensyn til slige »utidige ønsker«¹⁶.

Stemningsomslag 1840-41

Tronskifteadressen blev imidlertid den sidste markering af, at den offentlige mening i Flensborg beherskedes af den slesvig-holstenske liberalisme. Der foreligger adskillige vidnesbyrd om, at stemningen i byen slog om i årene 1840 og 1841. Der blev kun et mindre slesvig-holstensk parti tilbage.

Forudsætningerne for skiftet lå dels i den politiske udvikling i stænderforsamlingerne, dels lokalt i byen. Året 1839 bragte som nævnt en sprængning af det liberale parti i hertugdømmerne. I sin nyorientering mod de københavnske liberale fik Hiort Lorenzen følgeskab af i hvert fald en liberal flensborger, købmand *J. W. H. Jochimsen*. Han var en nær ven af Lorenzen, hvem han besøgte i juni 1840. Sammen diskuterede de to den nye situation. De enedes om foreløbig at stå fast på Slesvigs nuværende tilknytning til Danmark, men skulle kongeriget få en fri forfatning, ville de øjeblikkeligt vove alt for at gennemføre hertugdømmets fuldstændige indlemmelse («Anschluss») i Danmark. De mente, at stemningen i de nordlige byer, herunder Flensborg, ville være for et sådant skridt. Landdistrikterne ville så slutte sig til byerne, og den sydlige del måtte også følge med. Det var *ejderpolitik*, som her blev formuleret¹.

At flere flensborgske liberale fulgte Hiort Lorenzen og Jochimsen, ved vi ud fra de senere begivenheder. Hvor langt det store flertal af de politisk interesserede flensborgere sluttede sig til ejderpolitikken, er dog et åbent spørgsmål. Den nyorientering, som fandt sted, rettede sig nok så meget imod varetagelsen af byens materielle interesser. Og i ideologisk henseende var det mere den gamle helstatspatriotisme, som blev vakt til live, end det var en egentlig dansk nationalfølelse.

I hvert fald blev kong Christian VIII's besøg i august 1840 en markering af, at kongetroskaben endnu var et væsentligt element i flensborgernes politiske bevidsthed, både hos høje og lave. Kongen hyldedes med optog af de to borgergardar, den fornemme Frederiksgarde til hest og den mere jævne Christiansgarde til fods samt Sct. Johannes skyttegildet. Skibstømrere paraderede med deres faner og blanke økser sammen med murere og tømrere; sidstnævnte bar vinkeljern med påstukne citroner. Sømændene gik i optog i deres hvide festtøj. Om aftenen var byen illumineret, og et

fakkeltog, der ifølge »Flensburger Zeitung« bestod af ca. 600 personer, drog igennem byen.

Fra håndværkerlavene overraktes kongen en hyldestsang, som gik på melodien til »Kong Christian« og hvis første vers lød således:

Es stieg auf seiner Vaeter Thron
In Manneskraft,
Mit hellem Aug' ein Nordlandssohn;
Der Nebel schwand, die Wolken floh'n
Und freudig jauchz't im Jubelton
Die Voelkerschaft.
Hoert! wie es schallt, von Sund und Belt
Bis wo die Elbe Grenzwacht haelt.
Voll Kraft!

Indenfor denne helstat var tysk ånd og sprog et helt naturligt element. Men det hindrede ikke, at kongetroskaben hos de tysktalende var lige så stor som hos de dansktalende:

Das Wort, das durch die Reihen kreist
Toent, *Christian*, Dir!
Deutsch ist die Zunge, die Dich preist,
Und aecht und wahr der deutsche Geist,
Der nimmer wankt, und trügt und gleisst.
Ein Schutzpanier
Steht Schleswig-Holstein fest und stark,
Dem Fürsten treu, gleich Daenemark,
Vor Dir!

Det bemærkes, at Slesvig og Holsten her stadigvæk opfattes som en helhed, de tyske hertugdømmer².

Endnu et kraftigt vidnesbyrd om kongetroskabens faste forankring i det flensborgske borgerskab fik man året efter, da man fejrede kronprins Frederiks giftermål med prinsessen af Mecklenborg-Strelitz.

Den begivenhed, som fremfor nogen slog fast, at stemningen i Flensborg var slået om i løbet af 1840, var dog valget af stænderdeputerede i januar 1841. H. C. Jensen og P. Nielsen, som var trådt op imod den slesvig-holstenske liberalisme i årene 1838-40, søgte genvalg. Nielsen var endog blevet kontaktet af lederen af den danske bevægelse i Nordslesvig, professor Chr. Flor, der gerne så ham indtage sin plads i stænderforsamlingen

påny efter valget, fordi Nielsen havde været de nordslesvigske bønder en støtte i deres kamp for indførelsen af det danske sprog som forvaltnings-sprog, hvor det var kirke og skolesprog³. Ville flensborgerne genvælge dem på den baggrund?

En ledende artikel i »Flensburger Zeitung«, der imidlertid blev forsinket og derfor først bragtes efter valget, tog kraftigt afstand fra slesvig-holstenerne: »De vil tildels være demokrater, og fremdrager gamle adelsprivilegier; de forskrækker den herværende bondestand med den danske accise, men fortier, at den danske bonde ikke skal betale kopskat, at han kan disponere forholdsvis friere over sin ejendom, at han, navnlig i Jylland, næsten kun kender adelsmænd på navnene og at han befriedes fra livegenskabet 16 år før de herværende bønder«.

Artiklens forfatter angreb også slesvig-holstenernes stilling til sprogsagen. Påstandene om en »dansk propaganda« mod det tyske sprog var grebet ud af luften: »Sprogsagen berører jer (de flensborgske vælgere) kun lidt. Fandtes der en dansk propaganda, så var den vel først gået løs på Flensborg. At kunne dansk er ganske vist ikke uvigtigt for mange af jer, men ingen har vel forlangt af jer, at I skal tale mere dansk, end I selv har lyst til? Skulle nogen forlange det, så smid ham ud gennem Nørreport!«. Ved valget burde altså hverken forfatningsspørgsmålet eller sprogsagen spille nogen rolle, men i stedet Flensborgs materielle interesser: »I skal vælge propagandister, men ikke propagandister for det danske sprog, heller ikke propagandister for det tyske, men propagandister for jeres handel, jeres skibsfart og nyttige kundskaber«. Interessant er det, at lederskribenten herudfra opfordrede rederne til fortsat at lade Dannebrog hejse på deres skibe; det flag var kendt og kun under det kunne der hentes rigdomme hjem fra Vestindien. Slesvig-holstenerne derimod ville være fremmede og til grin i havnene rundt om i verden med deres nældeblad⁴.

De flensborgske vælgere viste en yderst beskeden interesse for valget. Kun 172 deltog, svarende til hver tredje. De kunne afgive hver fire stemmer på to deputerede og to suppleanter, ialt 688. Heraf fik agent Jensen 139, P. Nielsen 108, kancelliråd H. P. Schmidt 90 og senator Rode 80. De to deputerede var dermed genvalgt med stort flertal. Advokat Bremer, slesvig-holstenismens bannerfører i fjordbyen, fik kun 77⁵.

Selvom valgdeltagelsen havde været ringe, var det slesvig-holstenske nederlag ikke til at tage fejl af. Bogtrykker Kastrup, udgiveren af »Flensburger Zeitung«, var godt tilfreds med udfaldet. Til professor Flor skrev han således: »Vores gamle deputerede blev da valgt igen, til almindelig glæde her. Bremer skal ærgre sig uhyre og være så forbitret på mig og mit blad, da det har bidraget sit dertil. – Stemningen er nu aldeles for Danmark,

det er en glæde imod for et år siden, da var det næsten ikke til at være her ...«⁶. Nederlaget blev også erkendt fra slesvig-holstensk side⁷.

Genvalget blev fejret med en fest, ved hvilken lejlighed der blev holdt mange taler. Peter Nielsen fremhævede, hvorledes de materielle interesser pegede mod nord: »... ikke af det fortærende Syden, men af den direkte varebytning med Norden, Østen og Vesten fremkommer vor nationalvelstand«. Der blev udbragt leveråb for Flensborgs vel, kongen, den gode sag og det tyske sprog. Dr. Levestamm udbragte en skål for »Slesvigs nationalitet»: »Uden at lade sig forlede af den slesvig-holstenske propaganda, uden at lade sig forblænde af en imaginær dansk propagandas foregøglinger føler enhver hjemstavns nationalitet, som den er plantet i hans bryst, og hylder den nationale følelse, som han har indsuget med modermælken. Han taler sit tyske sprog og har bevidstheden af at tilhøre den tyske nation, uden først at skulle lade sig inkorporere i Holsten som et appendix til dette. Slesvigs nationalitet længe leve!«. Ifølge dr. Levestamm skulle Slesvig altså fortsat besidde en helt selvstændig status indenfor monarkiet, sidestillet med Holsten og kongeriget.

»Flensburger Zeitung« fandt, at festen havde afsløret en »vågnende patriotisk bevidsthed« hos de flensborgske vælgere⁸. Denne udlægning af festens forløb blev dog bestridt af advokat Bremer⁹.

»Flensburger Zeitung« og kredsen omkring den

For omorienteringen i Flensborg 1840-41 var »Flensburger Zeitung« en vigtig katalysator. Med den skabtes et presseorgan til fremme af storkøbmændenes »materielle interesser«.

I »Flensburger Zeitung«s forhistorie spillede daværende købmand *Chr. Hansen jr.* en vigtig rolle. Han var født i Ribe 1804 som søn af en tjenestepige, der var kommet galt afsted med præstens unge huslærer. Han anbragtes hos plejeforældre, hvorfra han tidligt blev sendt ud at tjene hos håndværkere og bønder. Det lykkedes ham at komme i købmandslære i Løgumkloster, og som udlært fik han i 1826 plads hos købmand P. N. Hansen i Flensborg. Her etablerede han i 1831 sin egen forretning i manufakturbranchen. Nogen rig købmand blev han dog aldrig, og i 1845 søgte og fik han embedet som broskriver, d.v.s. opkræver af havneafgift m.v. ved skibsbroen¹.

Den lønnede stilling gav ham antagelig også mere tid til at udøve den skribentvirksomhed, han allerede i 1830-erne havde påbegyndt. Hans skrifter handlede mest om anlæggelsen af en jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning, der skulle forbinde østersøhavnen med vesterhavshavnen. I sin argumentation for denne bane lagde Chr. Hansen jr. – eller Jernbane-Hansen, som han på grund af sit store engagement snart kaldtes – stor vægt på, at det gjaldt om at bryde Hamborgs dominerende indflydelse på hertugdømmernes økonomi².

Chr. Hansen jr.s synspunkter faldt dermed nøje sammen med den argumentation mod stænderforsamlingernes forening, som Peter Nielsen havde benyttet sig af i 1838. Nielsen fik da også sæde i den jernbanekomité, som det i april 1837 lykkedes Chr. Hansen at få dannet. Et andet komitémedlem, advokat *M. F. Blaunfeldt*, erindrer, at Peter Nielsen var en af de første, som gik ind på Chr. Hansens idé. Så overbevist en tilhænger var P. Nielsen af »tværbanen«, at han ved en audiens hos kronprins Christian i 1839 om en »længdebane«, der forbandt Flensborg med Hamborg, udtalte: »Gud bevare os for en længdebane«. Da prinsen spurgte, om Nielsen ønskede Danmark helt afspærret fra Tyskland, skal denne have svaret: »Gid jeg kunne, jeg ville opføre en kinesisk mur langs den tyske grænse og beskytte den med et ildsvælg, som aldrig skulle slukkes!«³.

I personkredsen Chr. Hansen, Peter Nielsen og Blaunfeldt skal initiativtagerne til og støtterne bag det nye blad søges. En vigtig fjerdemand var typografen *Asmus Siegfried Kastrup*, født i 1810 på Lolland. Allerede i 1836 havde han forgæves søgt privilegium til at oprette et trykkeri og udgive et ugeblad. Men sammen med Chr. Hansen jr. fik han i februar 1838 privilegium til at oprette bogtrykkeri i Flensborg. De to trykkeriere indgav i april 1838 ansøgning om privilegium til at udgive et ugeblad med titlen »Gemeinnützige Nachrichten für Handel, Gewerbe und Zeitkunde des Inn- und Auslandes«. Det blev imidlertid ikke bevilliget⁴. Bladplanerne kom først ind i en afgørende fase, da Hansen & Kastrup i august 1838 fik »Dannevirke« som kunde, da dette blad ikke længere kunne trykkes i Haderslev. Derved opnåede de to flensborgere nemlig kontakt til den danske bevægelse i Nordslesvig og Chr. Flor.

Det har antagelig været herredsfogden for Vis herred *Carl von Wimpffen*, der satte Flor i forbindelse med Hansen & Kastrup. Von Wimpffen havde tidligt sluttet sig til den danske bevægelse. Allerede i 1831, altså et år før Chr. Paulsen, havde han i et skrift »Ueber die staatrechtlichen Verhältnisse der Herzogthümer Schleswig und Holstein« modsat sig Slesvigs tilnærmelse til Holsten. Dette synspunkt forfægtede han også i »Dannevirke«, hvis egentlige redaktør han til tider var. I sin embedsvirksomhed benyttede han sig ofte af det danske sprog i samtaler med bønderne. I 1839 skrev han en Sønderjyllandshistorie ud fra et dansk synspunkt, »Geschichte und Zustände des Herzogthums Schleswig oder Südjütland«. Men samme år døde han, og han fik derfor kun begrænset betydning for den nationale udvikling i Flensborg og omegn. Her var stemningen endnu helt overvejende for den slesvig-holstenske liberalisme, og »Dannevirkes« udgiver Peter Chr. Koch var derfor betænkelig ved at lade trykningen foregå i »det fjendtlige Flensborg«⁵.

Kontakten mellem Hansen & Kastrup og kredsen omkring »Dannevirke« udmøntede sig bl.a. i, at Chr. Hansen jr. forsynede bladet med artikler om jernbanesagen⁶. Disse indlæg tiltalte i høj grad en anden af »Dannevirke«s flittige skribenter, læge *Claus Manicus* fra Eckernførde. I politisk henseende var han mere konservativ end Flor og hans tilhængere, og han gik ind for Slesvigs selvstændighed i stedet for dets nærmere tilknytning til Danmark. I 1840 skrev han pjecen »Schleswigs Zukunft«, hvor han vendte sig imod dem, der ville skærpe de nationale modsætninger, især slesvig-holstenerne, der overså, at Slesvig var en del af den danske helstat. Han fremhævede, at Slesvig var halvøens og rigets centrum, et formidende led mellem monarkiets danske og tyske dele. »Hvis man nu opfordrer os til at blive rene holstenerne eller rene danskere, til at antage tyskheden eller

Schleswigs Zukunft.

Motto:

Ach! umsonst auf aller Länder Karten
Suchst Du nach dem seligen Gebiet,
Wo der Freiheit ewig grüner Garten,
Wo der Menschheit frohe Jugend blüht!

Flensburg.

Druck und Verlag von A. S. Kastrup.

1840.

Claus Manicus (1795-1877) var født i Gammelbyskov i Angel og blev i 1815 student fra Flensborg. Året efter ansattes han som kirurg ved militæret. 1836 blev han læge, siden overlæge, ved Christians Plejehus i Eckernførde. Manicus hørte med til kredsen bag »Dannevirke«, men han lagde mere vægt på at bevare helstaten og Slesvigs selvstændige stilling indenfor denne, end Flor og Paulsen gjorde. Det fremgår bl.a. af pjecen »Schleswigs Zukunft« fra 1840, hvis titelblad ses her.

skandinavismen, til at tilslutte os Det tyske forbund eller den danske stænderforsamling, så forlanger man det umulige«, skrev han⁷.

Som dansk- eller tysksindede ville slesvigerne kun blive ulykkelige. De sproglige forskelle burde derfor ikke spille nogen rolle, og de to sprog skulle være ligeberettigede, hvad de ikke var i øjeblikket. »I de lavere klasser er dansk, i de øvre tysk dominerende, fordi sidstnævnte har monopol på dannelsesanstalterne. Slesvig kan imidlertid intet vinde ved, at folket skuer mod nord, mens embedsmænd og privilegerede udelukkende skuer mod syd«, konstaterede han og krævede, at der i Nordslesvig indførtes dansk undervisning i de højere skoler. Den ensidige tyske dannelse hos embedsmændene måtte ophøre⁸.

Manicus beskæftigede sig i pjecen også med de materielle forhold, og her lå han helt på linje med Chr. Hansen jr. Antagelig havde de to også det samme syn på Slesvigs forfatningsmæssige stilling. Det kom derfor på tale, at Manicus og Hansen i fællesskab skulle udgive et blad, men også denne plan strandede, uvist hvorfor⁹.

Herefter trak Chr. Hansen jr. sig ud af trykkeriet, og det blev overladt til Kastrup selv at søge privilegium. I september 1839 lykkedes det at få et sådant, ifølge Chr. Hansen fordi både Flor og Peter Nielsen havde virket for det i korridorerne i København¹⁰. Privilegiet var dog ikke særligt omfattende, bladet måtte således kun bringe nyheder, som vedrørte handel, håndværk, industri og skibsfart. Retten til at optage annoncer var stærkt begrænset, og avisen skulle sendes med den langsomme fragtpost.

Kastrup meddelte Flor sine planer for bladet. I »Kieler Correspondenz-Blatt« havde det været fremme, at avisen skulle udgives på dansk. Hertil bemærkede Kastrup: »... så sandt der er en Gud, har det aldrig været i mine tanker at udgive mit blad på dansk, i hvor kært det end var mig, da jeg jo kan indse, at det førte til intet her på stedet«. Det må nok kaldes en realistisk vurdering, men det gav samtidig Kastrup problemer, fordi han ikke selv var tilstrækkeligt hjemme i det tyske sprog. Han havde fået tilsagn fra den dansksindede konrektor Francke om hjælp ved redigeringen. Men ellers savnede Kastrup rådgivere i byen¹¹.

Det første nummer af den nye avis udkom efter planen onsdag den 1. januar 1840. Navnet var »*Flensburger Zeitung*, ein Blatt für Handel, Gewerbe und gemeinnützige Mittheilungen«, og i programartiklen fremhævedes netop, at de materielle forhold skulle være bladets hovedemne. En afspejling af den slesvig-holstenske liberalismes daværende dominans i byen sås i bladet i sætningen: »Schleswig-Holsteiner, die ihr Vaterland lieben und kennen, werden der »*Flensburger Zeitung*« ihre Feder leihen ...«. Sådanne udtryksmåder forsvandt imidlertid snart.

I sit syn på Slesvigs materielle interesser lå bladet helt på linje med Chr. Hansen jr. og P. Nielsen. Hamborg var Flensborgs største konkurrent, og en tværbane fra Flensborg over Husum til Tønning var ønskelig¹². Forfatnings- og sprogpolitisk gav avisen udtryk for de samme tanker som Manicus. Slesvig hørte ikke til Tyskland, men til den danske helstat. Sprogspørgsmålet burde ikke skille beboerne, men hvor kirke- og skolesproget var dansk, altså i Nordslesvig, måtte også embedssproget være det¹³.

Kastrups forhold til de stedlige myndigheder var ikke altid tilfredsstillende, og politimester Niemann beslaglagde gentagne gange bladet¹⁴. Derimod synes »Flensburger Zeitung« at have fundet genklang hos publikum. Peter Nielsen fremhævede overfor Flor, at man havde »samme blad ... at takke for den gode indflydelse på stemningen og retningen imellem folket her i byen ... Bladet er af de få oplyste meget læst og yndet, så at man med længsel venter timen, det bliver udgivet, ja de forrige numre læser man gentaget med interesse«¹⁵. Desværre foreligger der ikke oplysninger om »Flensburger Zeitung«s oplagstal i de første år. En målestok for publikums interesse findes dog i en adresse, som Peter Nielsen og J.W.H. Jochimsen i januar 1841 satte i værk for at Kastrup kunne opnå privilegium på også at bringe politiske nyheder. Denne adresse fik 503 underskrifter, og den førte i marts 1842 til det ønskede resultat. Det lykkedes også Kastrup at få privilegium til at sende avisen med den hurtigere brevpост, ligesom han efterhånden opnåede ret til at optage enhver form for annoncer, der vedrørte køb og salg. Fuldstændigt annonceprivilegium opnåede han først i 1850¹⁶.

På trods af privilegieudvidelserne blev »Flensburger Zeitung« aldrig en god forretning for Kastrup¹⁷. For at kunne fortsætte udgivelsen modtog Kastrup derfor fra 1844 et årligt tilskud fra »Den slesvigske Hjælpeforening« i København på 400 rigsbankdaler¹⁸. Mændene bag hjælpeforeningen, den såkaldte »Syvstjerne«, var dog ikke ubetinget begejstrede for Kastrup. H. N. Clausen ville således hellere støtte Fr. Fischers blad i Aabenraa: »at ophjelpe dette danske blad i en dansk egn synes mig ulige vigtigere end at gøre overvættets anstrengelser for at holde et tysk blad alene på grund af dets politiske loyalitet«¹⁹.

»Syvstjernens« medarbejder Kristian Sick, der i august foretog en inspektionsrejse for foreningen til Sønderjylland, så heller ikke med milde øjne på Kastrup: »Hvad Kastrup angår, da er hans affærer vist meget derangerede, og jeg har fået meget grundede og stærke tvivl om hans soliditet og – redelighed«. Hans opfattelse af de flensborgske ledere var heller ikke videre positiv; P. Nielsen skuffede ham, Blaunfeldt havde han

heller ikke den store tillid til, grosserer Andr. Christiansen var for påvirket af kongen. Kun Chr. Hansen fandt nåde for hans øjne, han »synes mig at være den intelligenteste og dygtigste af dem alle, og hvem vi upåtvivlelig nærmest må takke for, at Flensborg falder til vor side«. Men han manglede desværre kapital²⁰. Når støtten til »Flensburger Zeitung« alligevel fortsatte, skyldtes det vel Flor, der havde et klart blik for Flensborgs store betydning for danskheden i Nordslesvig. Der var dog røster, som fandt, at de dansk-orienterede flensborgere godt selv kunne have støttet bladet økonomisk²¹.

Udover økonomien voldte det Kastrup problemer, at han hele tiden var afhængig af tyskkyndige medhjælpere. Som han skrev til Flor i marts 1844: »Såfremt bladet skal bestå, er det absolut nødvendigt at en mand som er det (tyske sprog) mægtig, har del i redaktionen, jeg formår det ikke og vore fjender er for mange og for mægtige«²². Konrektor Francke, advokaterne Cohen og Blaunfeldt samt Chr. Hansen jr. var politiske meningsfæller og voldte som løsere tilknyttede skribenter næppe problemer²³. Derimod kneb det med de fastere tilknyttede redaktører, som Kastrup forsøgte sig med fra 1843. Hans Helm Peters, der var født i Ejdersted, beholdt han således kun fra september 1843 til januar 1844. Så opstod der uoverensstemmelser, antagelig på grund af Kastrups vaklende økonomi. På samme tid fratrådte korrekturlæseren og føljetonredaktøren Franz Huber. Den ledige redaktørpost søgtes derefter besat med von Rosen, der dog højst blev ved bladet til december 1845.

I det ovenfor citerede brev til Flor havde Kastrup skrevet: »Imidlertid kunne det aldrig falde mig ind at afslutte noget som helst forinden jeg havde hørt Deres og hr. Manicus's mening«. Det er dog højst tvivlsomt, om det er sket før ansættelsen af von Rosens efterfølger, würtembergeren C. Baurmeister, der tilhørte den »nyholstenske« retning. Dette mildt sagt dristige eksperiment gik helt galt. Baurmeister løb ind i skarpe konflikter med »Flensburger Zeitung«s bagland, og i juli 1846 blev han fyret. Franz Huber knyttedes derefter atter til bladet²⁴.

Ansættelsen af redaktørerne kan tolkes som et forsøg fra Kastrups side på at frigøre sig fra Flors og Manicus stærke indflydelse. Således ophørte korrespondancen med Flor i december 1844, og det er vel også i det lys, de mistroiske ytringer om Kastrup i sommeren 1845 skal ses. Redaktøreventyrene synes dog ikke at have skadet bladets udbredelse, dets oplag anslås til ca. 250 i 1844, i 1846 til 4-500²⁵.

A. S. Kastrup har ikke fået samme hæderfulde plads i historieskrivningen om den danske bevægelse op til 1848, som er blevet P. Chr. Koch og Fr. Fischer til del. Han var en svagere personlighed end de to, uden virkelige venner, sårbar overfor angreb i den slesvig-holstenske presse og dertil

plaget af sygdom²⁶. Han havde ogsaa svært ved at leve op til de forventninger, som stillede til ham fra de ejderdanske kredse i Kjøbenhavn, hvor forståelsen for flensborgernes slesvigske indstilling var ringe. »Flensburger Zeitung«s og dermed Kastrups betydning for den lokale udvikling i Flensborg er imidlertid åbenbar.

Flensburger Zeitung

ein Blatt für Handel, Gewerbe und gemeinnützige Mittheilungen.

Herausgegeben von M. C. Kastrup.

Nr. 29.

Donnerstag den 9. April.

1840.

Wichtigkeit des Handels.

Der Handel, jezt große friedliche Verkehr der Völker zum gegenseitigen Austausch ihrer Producte und Bedürfnisse, ist von jeher sehr verschieden beurtbeilt worden.

Es hat Zeiten und Völker und Länder gegeben, die es unter ihrer Würde hielten einen solchen Verkehr anzunehmen und nur durch das Schwert mit Fremden unterhandelten. Auch in unserm Zeitalter legt man in verschiedenen Gegenden dem asiatischen, directen Handel einen sehr verschiedenen Werth bei.

In einigen Ländern ist derselbe die Hauptsache, das wichtigste Glied des ganzen Staatsorganismus, welchem alle andern mehr oder minder untergeordnet sind; in andern ist der Handel Nebensache, dem von der Verwaltung nur sehr geringe Steuern geschewt werden.

Bis vor kurzer Zeit gehörten fast alle größeren Mächte, mit Ausnahme Englands und Nordamerikas zur letzten Classe. Ihr Handel war mehrertheils passiv und wurde von den genannten Mächten, so wie von Holland und den freien Städten geleitet. Colonien wurden wenig beachtet und die Production des Landes nicht nach festen Principien und in der Absicht gefördert, dem großen Handel zur Unterlage zu dienen. Nachdem aber die Cultur geblüht ist und die Vortugnisse des Handels unter allen Klassen der Europäer Notwendigkeiten geworden sind, nachdem die Bevölkerung so groß geworden ist, daß nur ein kleiner Theil zum Grundbesitz gelangen und sich vom Ackerbau ernähren kann, nachdem endlich das alte System der Feudalgesellschaft nach und nach überall aufgehoben wird, fangen andere Interessen und Richtungen an im Staatsleben vorherrschend zu werden. Selbst in den größten Reichen tritt das bloß kriegerische Element allmählich in den Hintergrund, während die Interessen der Industrie, des directen Handels und friedlichen Verkehrs immer mehr die Aufmerksamkeit der Verwaltung in Anspruch nehmen. Die Intelligenz, die Freiheit, die Verbindungen und Bedürfnisse der Völker Europas sind zu groß geworden, als daß allein die Willkür und Ganne der Mächtigen, wie früher, aber Krieg und Frieden entscheiden könnte. In dem

selben Grade als die Verbindungen der Völker durch die rasche Verbesserung der Communicationsmittel zunehmen, werden, zum Theil der Menschheit, die Religions- und Cabinetskriege, so wie die blutigen Zwistigkeiten der Dynastien immer mehr abnehmen. Schon seit der Emanzipation Americas gab es eigentlich nur Principien, so wie Colonien und Handelskriege. Wenn auch die erste Veranstaltung eine andere war, so nahmen sie doch bald diesen Charakter an. Hätte Napoleon denselben gehörig ins Auge gefaßt und die veränderte Tendenz, die Bedürfnisse und Reigungen der Völker berücksichtigt wollen, er wäre schwerlich von seiner Höhe herabgestürzt.

Wir haben in früheren Mittheilungen gezeigt, wie sich seit dieser Periode die Handelsinteressen der Nationen vermehren entwickelt haben, daß sie jetzt fast alle internationalen und politischen Verhältnisse der europäischen Reiche beherrschen.

Die größten Mächte strengen sich an, ihre emancipirten Bevölkerung durch Industrie, Fabric- und Manufacturenwesen, durch Handel und Colonien einen Platz anzuweisen und das Flend großer Massen freier, aber hilfloser Menschen zu meiden. Sie wollen dadurch zugleich die Selbstständigkeit und Kraftentwicklung des Staates begründen, die der Ackerbau und passiver Handel allein nach der Erfahrung aller Zeiten nicht geben kann. Wir sehen, wie Frankreich, Oesterreich, der deutsche Zollverein, Rußland, so wie die skandinavische Halbinsel in diesen Beziehungen ungeheure Fortschritte gemacht haben und noch machen.

Unser Staat hat eifrig, aber schwache und unterbrochene Versuche gemacht, dieser Richtung zu folgen. Die Lage desselben ist offenbar günstiger als die der meisten übrigen. Er besitzt nicht unbedeutende Colonien im Norden und Süden, konnte sich auch mit Hilfe seiner Marine, ohne bedeutende Aufopferungen, mehrere verschaffen. Ein solches Establishment in der Subfer muß, wegen der täglich steigenden Wichtigkeit der dortigen Ackerrei und des Handels als vorzüglich wünschenswerth bezeichnet werden.

Unsere Bevölkerung ist im raschen Annehmen und findet beim Ackerbau, der nur in den Küstengegenden lebend ist, schon kaum zur Hälfte Beschäftigung und Nahrung. Bei der jetzigen Lage der Dinge kann

Flensburger Zeitung havde en enkel og stram opstilling af stoffet. Fra Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske aviser, I.

Flensborgernes »materielle interesser«

Da professor Chr. Paulsen i maj 1841 besøgte sin fødeby, noterede han i sin dagbog: »Opholdet i Flensborg var mig meget behageligt, da jeg fandt mine flensborger borgere – senator Nielsen, stadsdeputeret Jochimsen, de to indflydelsesrigeste – som i min ungdom igen dansksindede. Hvad er vi uden Danmark og uden kendskab til dansk! Således hedder det Gud ske lov nu. Jernbanesagen og især dens behandling i stænderforsamlingen har åbnet øjnene på dem«¹.

I 1840 besluttede den danske stat imidlertid, at den kun ville anlægge en jernbane fra Flensborg, når der fra privat side var skaffet dækning for 75% af anlægsomkostningerne. Tilhængerne af »tværbanen« fra Flensborg over Husum til Tønning nedsatte herefter en ny komité, hvis opgave var at få interesserede til at tegne aktier på det krævede beløb. Komiteen bestod bl.a. af købmændene J.W.H. Jochimsen, C. Schwennsen, P. Nielsen, Andr. Christiansen jr., M. Holst, P.N. Hansen og selvfølgelig Chr. Hansen jr. Det lykkedes dog langt fra at få afsat aktierne, i juni 1842 var der kun solgt 391 ud af 6500².

Mens »tværbaneprojektet« stod i stampe, fik tilhængerne af en »længdebane« fra Flensborg til Kiel mægtig vind i sejlene, da banen Altona-Kiel blev færdiggjort i 1844. Dens mest fremtrædende fortaler var H. C. Jensen. Dette voldte bekymring hos den danske bevægelses ledere i Nordslesvig, f.eks. hos Flor, der i april 1844 skrev til Koch: »... Vor Herre ved, hvad det skal blive til med Flensborg. Jeg har dog det håb, at når nogen tid er gået, skal vi atter kunne få greb på tøjlerne igen; thi den stad må på ingen måde slippe os af hænderne«. Peter Hiort Lorenzen udtrykte sig mere bramfrit: »I Flensborg står det ikke godt; Jensen er et æsel«. Også Jensens stænderkollega Peter Nielsen var bekymret for, at arbejdet for længdebanelen skulle trække stemningen i byen i slesvig-holstensk retning³.

Skillelinjerne i jernbanesagen fulgte altså ikke helt de nationale delingslinjer, hvilket også ses af de lister over afstemningerne i Handelsforeningen om jernbanespørgsmålet, som »Flensburger Zeitung« offentliggjorde i august 1845. 35 viste sig som tilhængere af en tværbane, mens 28 holdt på en længdebane. Af de 35 tværbanetilhængere kendes over to tredjedele senere som danskorienterede, mens det kun gjaldt en tredjedel af længdebanelil-

hængerne⁴. Heri kan måske ses en betydning af jernbanesagen for den nationale partidannelse, men et entydigt billede var der ikke, så længe de danskorienterede var splittede i spørgsmålet. Karakteristisk er imidlertid, at der blandt tværbanetilhængerne ikke fandtes fremtrædende slesvig-holstenere.

Det lykkedes ikke før 1848 at få etableret nogen jernbane fra Flensborg. Ganske vist blev der i august 1844 givet koncession til bygning af tværbanen, men der blev stadig ikke tegnet nok aktier. Flensborgerne var ikke tilstrækkeligt interesserede, til stor irritation for Chr. Flor, der i februar 1846 skrev til professor Schouw: »Men ulykken er, at flensb(orgerne) selv due til intet, og da de absolut ingen nation(alitet) og fædreland have og føle, maae de ledes ene af egoisme og fordeelsberegning, som idag giver eet resultat, imorgen et andet«⁵.

I kongeriget markedsførtes banen som en national vigtig opgave. Men de nationalliberale var, på trods af at de indså tværbanens betydning for den økonomiske frigørelse fra Hamborg, ikke overvældende begejstrede for den, »thi den kommer jo til at gå over et heelt tysk distrikt og til bedste for den by, som er den meest åndløse i hele den danske stat, som af interesse for penge ei vil skilles fra Danmark, men forresten være bundtysk, som aldrig har anvendt en skilling af dens mange tusinder til den danske sags fremme i Slesvig, som leer og håner al nationalitet«. Således så i hvert fald Johan Wegener på det⁶. Der blev heller ikke tegnet aktier nok i kongeriget, og i februar 1848 måtte staten overtage de mange usolgte aktier. Derefter hindrede den slesvig-holstenske revolution og den påfølgende Treårskrig anlæggelsen.

Mens jernbanesagens betydning for dannelsen af et danskorienteret parti i Flensborg således trods alt var til at overse, er der ikke tvivl om, at alle danskorienterede stod enige i afvisningen af et krav, som advokat J. G. Th. Gülich fremsatte i stænderforsamlingen i 1842. Gülich foreslog, at det danske skibsstempel – »trældommens mærke« – skulle fjernes og erstattes af et slesvig-holstensk stempel⁷. De flensborgske redere og købmænd var udmærket klare over, at et slesvig-holstensk skibsmærke ingen anerkendelse ville finde på verdenshavene. Agent Jensen og P. Nielsen stemte derfor imod forslaget, som dog alligevel vedtoges⁸.

Dette forslag var kun en episode. Større betydning for afgrænsningen af et danskorienteret parti havde spørgsmålet om oprettelse af en *nationalbankfilial* i Flensborg⁹. I endnu højere grad end jernbanesagen skulle det bringe lidenskaberne i kog. Ønsket om at få Nationalbanken i København til at anlægge en filial i Flensborg fremsattes første gang af H. C. Jensen i 1835. Men først i 1840 fremmedes sagen med andragender fra Handelsfor-

Die
projectirten Eisenbahnen

in den

Herzogthümern Schleswig: Holstein

und ihre

Folgen für den ganzen dänischen Staat, mit
besonderer Rücksicht auf **Hamborg,**

nebst einer Karte

von

Chr. Hansen jr.

F l e n s b u r g.

Bedruckt bei **Hansen & Kastrup.**

1839.

Købmand og senere broskriver Chr. Hansen jr. (1804-73) udøvede en stor skribentvirksomhed for at overbevise slesvigerne om de økonomiske fordele ved at høre til det danske monarki. Mest ivrig var han i kampen for en jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning, så Flensborg kunne tage konkurrencen op med Hamborg i den øst-vestgående transithandel. Blandt de mange pjecer var denne fra 1839, fremstillet i det trykkeri, han dengang havde sammen med A. S. Kastrup.

eningen og bystyret til Nationalbankens direktion. Allerede samme år gav Christian VIII Nationalbanken tilladelse til at oprette en filial i Flensborg. Dette skete dog ikke med det første, og i mellemtiden begyndte man fra slesvig-holstensk side at angribe planen, som man tolkede derhen, at kongeriget Danmark ville forgribe sig på hertugdømmernes økonomiske forspring og selvstændighed. Man så den bl.a. i sammenhæng med planer om at indføre et dansk rigsmøntmonopol. Landinspektør Tiedemann, der havde specialiseret sig i at påvise, hvorledes Danmark økonomisk udbyttede hertugdømmerne gennem skatterne, udkastede en alternativ plan om en slesvig-holstensk »landsbank«.

I den stormfulde stænderforsamling i Slesvig i 1842 fastholdt agent Jensen sammen med Peter Nielsen filialbankønsket på trods af den slesvig-holstenske majoritets modstand. Men filialbankens oprettelse trak stadig ud, fordi en lov om veksletret først måtte på plads. Det skete i august 1843.

En af de slesvig-holstenske modstandere af filialbank og veksletret var advokat Chr. Rönneknamp, der var bosat i Flensborg og valgt til stænderforsamlingen i Flensborg amt (9. landvalgsdistrikt). Hans artikel mod banken i »Flensburger Wochenblatt« den 12. august 1843 vakte i den grad begejstring hos hans meningsfæller i byen, at de ville arrangere et optog med musik i spidsen til hans ære. Dette ville politimester Niemann dog ikke tillade, hvilket blot havde til følge, at demonstrationen blev henlagt til gården Klus, der ejedes af Rönneknamps mor. Den lå udenfor Niemanns jurisdiktion.

Imidlertid kom de slesvig-holstenske planer de danskorienterede flensborgere for øre, og de planlagde derfor en moddemonstration til fordel for H. C. Jensen. Om aftenen søndag den 13. samledes de i Borgerforeningens lokaler på Holmen for at planlægge optoget. Blandt de ivrigste var guldsmed Chr. Balzer, mægler H. C. Bahnsen, købmand Emil Koch og fremfor alle stenhuggermester H. A. Klewing, der gik rundt til de forskellige svendehjem for at mobilisere deltagere til optoget. I smedesvendenes herberg skal han have stillet svendene et godt slagsmål i udsigt; fra Klewings erindringer og øvrige optræden i Flensborg ved vi, at han nødtigt lod en lejlighed til at svinge næverne gå sig forbi¹⁰.

Politimester Niemann fik imidlertid nys om moddemonstrationen og han forbød den – naturligt, da han i forvejen havde forbudt demonstrationen for Rönneknamp. Men købmand J. W. H. Jochimsen ville alligevel gennemføre forehavendet, og sådan blev det. Med borgermusikken i spidsen gik man i rækker til H. C. Jensens hus i Storegade nær Nørretorv, hvor købmand Claus Schwennsen udbragte et hurra for agenten: »Den mand, som modig og uforfærdet forsvare landets og vor bys interesser; den mand,

H. A. Klewing (1807-79) var allerede i 1840'erne blandt de mest aktive dansk-orienterede flensborgere. Stenhuggermesteren gik ikke af vejen for en korporlig meningsudveksling med de slesvig-holstenske modstandere. På fotografiet fra 1859 ses han med ridderkorset. Fot. i Den slesvigske Samling.

som man prøver at mistænkeliggøre og angribe, – agent Jensen bringer vi borgere et tordnende, et tredobbelt hurra (»Hoch«).

Optoget skal have bestået af 150, hvortil kom dem, der samlede sig omkring huset. Det var naturligvis umuligt at straffe alle deltagere for den ulovlige demonstration, men den 31. august begyndte forhørene af dem, politiet opfattede som bagmændene. Den 20. november afsagdes dommene, som bestod i bøder¹¹.

Ialt blev 33 personer dømt. Det største beløb, 160 rigsbankdaler sølv-mønt, måtte demonstrationstaleren Claus Schwennsen af med. Jochimsen skulle erlægge 120 rbd., stenhugger Klewing og stadsmusikus Demuth, der havde leveret musikken, blev dømt til at betale hver 100 rbd. Købmand Jørgen Petersen, sejlmagermester H. C. Korsholm og klejnsmedemester J. P. Lorenzen, der havde bestilt musikken, måtte hver af med 48 rbd. 15 andre købmænd og håndværksmestre idømtes bøder på 32 rbd., 11 selvstændige erhvervsdrivende, der måske var mindre velstående, heriblandt Chr. Hansen jr., slap med 16 rbd. Det lykkedes dog de dømte at få kongen til at afstå fra statens del af bøderne.

Demonstrationens aktivister var altså selvstændige købmænd, mæglere, håndværksmestre og fabrikanter – bortset fra en kommis og en uden erhvervsangivelse. Det svarer godt til, at alle undtagen to var medlemmer af Borgerforeningen. Demonstrationen var så langt fra noget pøbelopløb. Ej heller var det ungdommeligt letsind, der prægede hovedmændene. Den ældste var 69 år, den næstældste 53, 10 var i fyrrerne, 17 i trediverne og 3 i

tyverne, de to yngste 27. Den ene af disse var lysefabrikant A. G. Freudenreich; denne fremtrædende danske flensborger fra årene efter 1864 tjente åbenbart her sine første spor.

Værd at bemærke er det imidlertid også, at mindst 15 af de dømte, heriblandt Schwennsen, Jochimsen og Klewing, havde undertegnet den liberale, slesvig-holstenske tronskiftepetition i 1839. Men også for dem havde årene 1839-43 altså betydet fremvækst af en danskorienteret bevidsthed.

Allerede i februar 1844 skulle der igen blive lejlighed til at markere, at en stor del af flensborgerne sluttede op bag H. C. Jensens politik. Advokat Bremer havde hævdet, at H. C. Jensen ikke handlede i overensstemmelse med flensborgernes anskuelser i filialbanksagen. Dette førte til en protest fra 351 flensborgere, som erklærede »at vi med hensyn til vekslet og bank er af samme anskuelse som den, H. C. Jensen har fremsat i ord og gerning, og vi ved efter rolig overvejelse at billige og skatte hans handlemåde i dette anliggende højt«¹².

Af de 351 underskrivere kendes næsten to tredjedele samtidigt eller senere som danskorienterede. Dette tyder ligesom demonstrationen i august 1843 på, at filialbanksagen har haft betydning for udformningen af det danskorienterede parti i Flensborg, selvom flere måske først og fremmest skrev under for at tilkendegive deres støtte til Handelsforeningens formand og personen H.C. Jensen. Overbeviste slesvig-holstenere kan dog vanskeligt tænkes blandt underskriverne. Det har derfor også interesse at se lidt nærmere på, fra hvilke sociale grupper, underskriverne kom. Den ene store gruppe udgjordes af købmænd og mæglere, tilsammen 105. Af fabrikanter, møllere, brændere, destillatører og bryggere var der 27, mens den anden store gruppe, håndværksmestrene, talte 161 underskrivere. En mindre gruppe var de 27 skippere, hvortil kommer 11 gæstgivere samt et mindre antal læger, advokater, funktionærer, handelsmænd o.l. (tilsammen 17); resten havde ikke angivet erhverv. Spørgsmålet om filialbanken var altså helt overvejende en sag for de erhvervsdrivende; arbejdere og svende tilkendegav ikke nogen mening, eller de blev slet ikke spurgt.

Danskorienteret foreningsliv i Flensborg

Borgerforeningen

Som nævnt var Borgerforeningen oprettet i 1835 af mænd, der overvejende tilhørte den slesvig-holstenske liberalisme. Men også fra den position trængtes denne bevægelse efter 1840-41 tilbage af den danskorienterede, slesvigske helstatsretning.

Det blev første gang klart, da foreningen dannede ramme om festligholdelsen af kronprins Frederiks bryllup i juni 1841. Da blev »Kong Christian stod ved højen mast« afsunget, og hertil bemærkede Peter Hiort Lorenzen: »Det danske partie i Fl. maa være meget stærk og sikker paa sin sag ...«¹.

Den voksende politiske splittelse blandt medlemmerne gav sig snart udslag i, at flere slesvig-holstensksindede udtrådte. I april 1842 således ikke færre end 43, der dannede deres egen forening »Kasino«². Samme år i juni fejrede foreningen sin traditionelle stiftelsesfest. Ved den lejlighed fremhævede et medlem af »direktionen«, købmand J.W.H. Jochimsen, at fædrelandets grænser gik fra Øresund til Elben, og at flensborgerne først og fremmest skulle varetage deres materielle interesser. Hertil sluttede sig de tre andre menige direktionsmedlemmer, C. Sørensen, Cl. Schwennsen og Edl. Sørensen. Sidstnævnte sagde bl.a.: »Lad vort fællesfædreland (»Gesammtvaterland«) i og for sig bestå af adskilte landsdele, lad også modersmålet og dagligsproget her og der være forskelligt: de materielle interesser er det, som danner et enigt, fast bånd, som omslynger alle provinser med lige inderlighed og forener de politisk adskilte dele til et økonomisk-materielt hele (»zu einem statistisch-materiellen Ganzen«)³.

Vist i 1843 påbegyndtes traditionen med at fejre kongens fødselsdag. Dette år udbragte læge Duseberg følgende skål på plattysk: »Wi wünschen und haaben, dat Dänemark und de Hertugdömer mögen tosamen bliven ewig und ungedeelt, – und darop lat uns de gesammte Staat en Hoch bringen«⁴. Her blev det slesvig-holstenske slagord altså møntet på helstaten!

Det blev i årene 1843-44 stadig mere klart, at Borgerforeningen ikke vedblivende kunne fungere som et nogenlunde neutralt samlingssted. Vandene var i færd med at skilles. 1844 skulle bringe et brud. Dette år blev Peter

Nielsen formand (»ordførende direktør«) i stedet for J. N. Soltau, der som en af ophavsmændene til det bankierselskab, der skulle konkurrere med den danske nationalbankfilial, med sikkerhed kan placeres i det slesvig-holstenske parti⁵. Også på stiftelsesfesten den 12. maj sås det af talerne, at der var taget et skridt mere i slesvigsk-dansk retning. P. Nielsen udbragte således skåler både for kongen og kronprinsen og Borgerforeningen. Kronprinsen omtalte han som »manden, der som admiral engang skal vække alle Danmarks gamle søhelte og føre Dannebrog til ny hæder«⁶.

Denne politiske spaltning i 1844 førte til et stort antal udmeldelser, men til gengæld trådte mange nye medlemmer ind, op imod 100⁷. I oktober, hvor nye statutter blev vedtaget, var der ifølge den trykte medlemsliste 287 medlemmer. Listen viser også, at bruddet ikke havde været fuldstændigt, der fandtes stadig slesvig-holstensksindede medlemmer, således Soltau⁸. Det sås også, da medlemmerne i samme måned skulle tage stilling til udelukkelse af et medlem, der havde fornærmet bogtrykker Kastrup ved at sige, at »alle, der vil gøre os til danskere, skal til Sibirien«. For eksklusion af den formastelige afgaves ved ballotementet 50 sorte kugler, mens 32 hvide viste, at et stort mindretal ikke anså forseelsen for at være så alvorlig⁹.

Borgerforeningen var altså fra 1844 ubetvivleligt ledet og domineret af den danskorienterede helstatsfløj. Men også fra de følgende år vides, at der var slesvig-holstenere tilbage i foreningen, f.eks. var der i 1847 nogle, som samtidig var medlemmer af advokat Bremers »Liedertafel«¹⁰. Proceduren ved optagelse af nye medlemmer, det såkaldte »ballotement«, hvor medlemmerne stemte med hvide kugler for optagelse og med sorte kugler imod, har nok hindret, at der efter 1844 kom overbeviste slesvig-holstenere ind i Borgerforeningen.

Formålet med denne afstemningsform var oprindeligt snarere at sikre en vis social eksklusivitet. Borgerforeningen stod ikke åben for enhver, der måtte fordres en vis økonomisk og selskabelig position. Desværre er der på den nævnte medlemsliste fra oktober 1844 ikke angivet erhverv ud for medlemmernes navne. Ved at sammenholde med adressebogen fra 1847 kan oplysninger skaffes for lidt over tre fjerdedele af medlemmerne. Af disse var igen tre fjerdedele købmænd eller håndværksmestre; de to grupper var så godt som lige store. Den sidste fjerdedel bestod af skippere, udøvere af liberale erhverv, embedsmænd, bogholdere og andre. Langt størstedelen af Borgerforeningen bestod altså af selvstændige, først og fremmest de mere velstillede fra denne gruppe.

Når Borgerforeningen så længe kunne rumme slesvig-holstenske elementer, hang det givetvis sammen med, at foreningen overvejende var en selskabelig klub, hvor det nationale kom til udtryk ved særlige lejligheder.

Det daglige liv udspandt sig i foreningens hus, fra 1844 Holmen 15/17, hvor foreningen stadig har sine lokaler. Modsætningerne mærkedes næppe syndeligt, når mændene samledes til en grog i læseværelset, hvor de kunne læse aviser, tidsskrifter og bøger. Det samme gjaldt, når de spillede kort, domino og billard, eller når de keglede. Ej heller var koncerterne, »assemblerne«, ballerne eller maskeradeerne politiske foreteelser. Derimod kunne der forekomme politiske udtalelser ved den årlige stiftelsesfest i maj¹¹.

Størst var det politiske indslag ved festligholdelsen af kongens fødselsdag i september. I 1846 vedtog man endog med 69 stemmer mod 34 at sende en hyldestdeputation bestående af agent Jensen og de to købmænd Paul Hansen jr. og Jørgen R. Hansen til den enevældige monark, der da opholdt sig på Før. Dette tog majestæten naturligvis foreningen nådigt op¹². Det følgende år, hvor kongen på sin vej til badeferien på Før atter besøgte Flensborg, arrangeredes der »bal i den borgerlige«, hvor der for nogle få heldige endog blev lejlighed til en svingom med de kongelige¹³. Også dette år fejredes kongens fødselsdag med entusiasme. Interessant er her en skål, som Andreas Christiansen udbragte for »vore jyske brødre«. Dem plejede slesvigerne ellers at se ned på, fordi de hovedsagelig kun kendte de ret fattige jyder, som kom til Slesvig for at få arbejde¹⁴.

Sidste gang, kong Christian VIII fejredes i Borgerforeningen, var ved hans død i januar 1848. Mindetalen holdtes da af agent Jensen. Selvfølgelig omtalte han kun den afdøde i positive vendinger, som man jo gør ved slige lejligheder, men der er næppe tvivl om, at han også mente, hvad han sagde. For den flensborgske købmand og større håndværksmester, der ønskede at forholdene måtte blive som de var, og at de nationale modsætninger skulle holdes i ave, havde Christian VIII været en god, omend ikke særlig succesrig konge¹⁵.

Sangforeningen

1844 dannede også et skel i Borgerforeningens historie på den måde, at der dette år dannedes et sangkor indenfor foreningen, som skulle konkurrere med det af Bremer ledede »Liedertafel«. Liedertafel var en yndet slesvig-holstensk organisationsform i årene op imod 1848. Flensborg fik sit i 1842. Ved oprettelsen medvirkede mænd, som var eller senere skulle blive kendte som tilhængere af den danskorienterede, slesvigske helstatsbevægelse, såsom Andreas Christiansen og broderen Johan Casper samt købmændene F. N. Friedrichsen, J. R. Hansen og Matth. Holst. Men snart mærkedes også her de nationale modsætninger. »Liedertafel« lagde ikke skjul på sin tilknytning til den slesvig-holstenske bevægelse¹⁶.

De medlemmer af »Liedertafel«, som ikke kunne billige dette, dannede i september 1844 deres egen »Sängerverein« i tilknytning til Borgerforeningen. Formand blev købmand J. R. Hansen, mens advokat Blaunfeldt var sekretær, købmand Andr. Christiansen kasserer og læge Duseberg lokaleinspektør. Ifølge »Flensburger Zeitung« talte Sangforeningen allerede ved oprettelsen næsten 80 medlemmer¹⁷. Foreningen holdt sig fjernt fra enhver form for politisk tilkendegivelse. Om en fest skrev den ovennævnte avis således: »Sangerforeningen viste, at den følger en ren, harmløs ædel tendens ... den vil ikke prisgive sig de nu desværre så yndede politiske spektakler«¹⁸.

Derfor blev det også benægtet, at Sangforeningen var nogen »dansk forening«. Der blev alene sunget sange på det tyske sprog¹⁹. Kun i kraft af dens oprindelse i en protest imod slesvig-holstenismen og på grund af dens afgjort helstatsvenlige ledelse kan den siges at have haft en vis politisk betydning.

Sct. Knudsgildet og J. H. J. Kruse

Derimod var tendensen hos »Sct. Knudsgildet« klart helstatsvenlig og danskorienteret. Det skyldtes fremfor alt hjulmagermester *Johan Hinrich Jes Kruse*. Desværre er både hans og gildets historie ret sparsomt belyst i kilderne. Den senere danske præst Graaes skildring af Kruse er, selv om – eller måske fordi – den bygger på Kruses fortællinger, vel meget mytisk præget²⁰.

J.H.J. Kruse blev født i Egernførde i 1805 og efter at have været på valsen i nogle år kom han i 1833 til Flensborg, hvor han året efter fik borgerskab som karetmager. Ifølge Graae skal Kruse være indtrådt i gildet i 1837. I et forsøg på at modvirke Christiansgardens overtagelse af gildet gik den daværende oldermann gæstgiver Thomas Juhl dengang på medlemshverving blandt byens håndværkere, især klejnsmedene. I fortegnelsen over de mænd, som trådte ind ved den lejlighed, ses Kruses navn dog ikke²¹. Men i december 1840 kendes han som oldermann sammen med klejnsmedemester O. J. Leerlie²².

Det gilde, som Kruse altså indtrådte i senest 1840, hed ikke Sct. Knudsgilde, men »Sct. Johannis-Schützengilde«. Det var meget gammelt. Dets historie kan følges tilbage til 1602. En forbindelse tilbage til Flensborgs middelalderlige Sct. Knudsgilde er der dog ikke belæg for i kilderne²³. Kruses virksomhed som oldermann fik stor betydning for det gamle, kriseramte skyttegilde. Allerede i juni 1841 kunne han forestå indvielsen af en ny skydebane syd for byen.

Ved den lejlighed holdt Kruse en »Historisk-poetisk tale«, hvor han

knyttede forbindelsen tilbage til det middelalderlige Knudsgilde. På titelbladet til talehæftet står således: »Historisch-Poetische Rede mit Liedern, bei Einweihung der neuen Schiessbahn der früheren König Knuds, jetzt St. Johannis Schützengilde zu Flensburg; gehalten von J. Kruse, Aeltermann dieser Gilde, ult. Juni 1841«. Han sagde, at »Banen, hvor vi idag befinder os, var Knuds værk. For ham gjaldt det først og fremmest om en folkelig forening, om våbenøvelse i farefulde stunder; rådslagning i fredelige tider«. Imidlertid placerer Kruse gildet hverken i forhold til Knud den Hellige eller Knud Lavard, men til Knud den Store, herskeren over det dansk-engelske nordsøimperium i begyndelsen af 1000-tallet!

Iøvrigt var talen gennemsyret af den nordiske mytologi. Navne som Skjold, Dan, Rolf, Helge forekom side om side med historiske personer som Knud den Store, Valdemarerne og – Christian VIII. Meningen var naturligvis at opstille et kongeideal, hvori indgik både tapperhed og slagkraft i krig og mild åbenhed overfor undersåtterne i fredstid – for derpå at konstatere, at den nuværende monark levede op til sine fjerne forfædre. Kongehyldesten var således et af talens og sangenes hovedelementer. Et andet var Danmark som fædrelandet, »det gamle Danland« »i vort Norden«. Historisk set befandt dette sig i modsætning til sakserne, men nu »Der Daen' und Holster bricht blutigen Strauss fürs Königshaus«.

Den sidste sætning viser, at Kruse som andre danskorienterede flensborgere havde en helstatspatriotisk indstilling. Når P. Lauridsen i Kruses tale så en ny form for national følelse med det danske folk som objekt, er det næppe rigtigt. Dertil kommer, hvad Lauridsen selv påpegede, at ikke Kruse selv, men antagelig den dansksindede konrektor Francke havde skrevet talen og sangene²⁴. Kruse kan derfor vanskeligt ses som banebryder for en ny danskhedsopfattelse i Flensburg – i hvert fald ikke før 1848. Men at han stod stærkt på kongetroskabens grund er åbenbart. Han var selv og ønskede også, at gildebrødrene skulle være loyale borgere, der havde tillid til »vor oplyste regering« og som ikke glemte pligterne mod konge og fædreland²⁵.

I løbet af Kruses første oldermandstid voksede gildet, der i 1837 kun havde haft 7 medlemmer til i 1843 at have 41²⁶. Det gav basis for opførelsen af et gildehus, som stod færdigt i foråret 1844. Denne begivenhed kom øjensynligt som en overraskelse for den flensborgske offentlighed. Flensburger Zeitung noterede således: »Sct. Johannes Skyttegilde (Knudsgilde) hvis totale opløsning man endnu for kort tid siden frygtede, har mod forventning pludselig fået et kraftigt opsving og tilmed bygget et nyt skyttehus på aktier«²⁷.

Derimod havde Kruse ikke samme gennemslagskraft overfor de højere

Johan Hinrich Jes Kruse (1805-59), oldermann for Sct. Johanniss skyttegildet, som han omdøbte til Sct. Knudsgilde. Dermed ønskede han at knytte an til traditionen fra Knud den Store, der herskede over Danmark og England. Fot. efter stik i Den slesvigske Samling.

myndigheder. Ganske vist lykkedes det i 1843 at få bekræftet det gamle skattefrihedsprivilegium for skyttekongen, men en ny fane kunne ikke bevilliges²⁸. Christian VIII så givetvis med venligere øjne på det konkurrerende Sct. Nikolai Skyttegilde, som han i 1843 var blevet medlem af²⁹. Det skyldtes måske også, at Knudsgildet socialt stod forholdsvis lavt. Blandt gildemedlemmerne var mange håndværksmestre og andre småborgere som høkere og gæstgivere. Købmænd indtrådte derimod ikke. De holdt sig i stedet til Sct. Nikolaj gildet.

Kunne Kruse ikke glæde sig over bevågenhed på højere sted, opnåede han til gengæld sine gildebrødres hengivenhed. I maj 1846 overrakte de deres oldermann en æressabel. I sin takketale sagde Kruse bl.a.: »Denne sabel skal fremover levende formane mig om, at en mand stedse må være rustet til med skjold og væрге at imødegå alle åbne og skjulte angreb på modig og frygtløs vis«³⁰. Foreløbig nøjedes Kruse dog med at drage i felten mod slesvig-holstenismen med ordets magt. Således udtalte han i 1846 offentligt i forbindelse med kongens besøg sin tilfredshed med Det åbne brev. Ved samme lejlighed paraderede gildet for kongen. Ifølge pastor Graae skal Kruse have kommanderet gildebrødrene til ikke at præsentere gevær for prinsen af Nør, der befandt sig i kongens følge³¹. Graae lægger dog ikke skjul på, at der blandt Knudsbrødrene var flere med slesvig-holstenske sympatier³².

Ved gildets hovedskydning i sommeren 1847 kom det til uroligheder. Ifølge »Flensburger Zeitung« fulgte tusinder(!) skyttefestens forløb. På

Havretorv begyndte børn fra Wilhelmine-friskolen imidlertid at synge »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, og det udviklede sig til spektakler, så politiet måtte gribe ind³³.

»Slesvigske Troskabs Forening« og Mellemslesvig

Den danskorienterede helstatsbevægelse i Sydslesvig var indtil 1848 et rent flensborgsk foretagende. Hverken i de andre købstæder eller flækker eller i landdistrikterne kan der spores en danskorienteret, slesvigsk bevægelse. Et forsøg på etablering af en forening, der i princippet skulle svare til »Den slesvigske Forening« i Nordslesvig, iværksattes dog i juni 1845 af husmand Hermann von Bielke i Bov. Han havde i foråret gjort sig bemærket ved at indlevere nogle nationalromantiske digte til Dannevirke og fik derved kontakt til den danske bevægelse i Nordslesvig. Foranlediget heraf udkastede han tanker om »Slesvigske Troskabs Forening«, der skulle virke i området nord for linjen Flensborg-Bredsted. Formålet var at imødegå slesvig-holstenismen. Han støttedes med 100 rdl. fra »Hjælpeforeningen« i Danmark, men hans projekt blev ikke til noget, og hjælpen blev stoppet³⁴.

Der blev derfor ikke dengang taget noget dansk arbejde op i de mellemslesvigske landdistrikter. For Dannevirkes udgiver Peter Chr. Koch var dette utilfredsstillende. I 1847 sendte han en kromand fra Arnitlund i Vedsted sogn ved Haderslev til Kær herred for at undersøge stemningen der. Indtrykket var ikke opløftende, og Koch fandt, at der skulle gøres noget: »Alle de jern, vi her i amtet (Haderslev a.) har i ilden, bør fra nu af underordnes, hvad der anses for hensigtsmæssigt til Midtslesvigs genfrelse. Det er frygteligt, som disse arme egne er forsømte midt under et 10-års heftigt arbejde til Slesvigs, altså også til disse egne frelse«³⁵.

Intet tyder på, at disse tanker blev fulgt op af handling. Den spæde danske bevægelse havde fuldt op at gøre med at vinde befolkningen i Nordslesvig for sig, og dens beskedne ressourcer rakte ikke til mere.

Dansk sprog og kirke i Flensborg og Sydslesvig før 1848

Sprogforhold i Flensborg og Sydslesvig o. 1840

Ved den historiske tids begyndelse gik det danske folkesprogs sydgrænse langs linjen Egernefælde-Danevirke-Husum¹. Efter 1300 erhvervede holstenske adelsmænd under den danske kongemagts svækkelse i betydelig udstrækning krongods, senere også adelsgods rundt om i Sønderjylland. De holstenske grever fik fra 1325 som formyndere for den umyndige hertug stærk indflydelse nord for Ejderen. 1375-1459 havde de hertugdømmet i direkte besiddelse. Greverne og deres adelsmænd benyttede plattysk i den verdslige administration i hele Sønderjylland. De havde samtidig magt til at indsætte deres mænd i domkapitlet i Slesvig, som dermed blev plattysktalende. Dette fik med tiden afgørende betydning for kirkesproget, dog kun i området op til den nuværende dansk-tyske grænse (samt Bov sogn). For så vidt som ikke latin var præstens og kirkens sprog, blev det her plattysk, fra begyndelsen af 1600-årene højtysk².

At de kirkelige og verdslige myndigheders sprog var tysk, fik efterhånden stor betydning også for folkesproget i Sydslesvig. Mens det danske folkesprog fortsat længe benyttedes til den daglige kommunikation om landbrug, håndværk, lokalhandel, husholdning, vejr og vind osv., var tysk det sprog, som blev benyttet, når åndelige eller samfundsmæssige temaer var på dagsordenen eller når man trådte i forbindelse med handelsmænd sydfra. Sydslesvigerne blev på denne måde fremmedgjort overfor deres eget sprog, som de kom til at se ned på som et andenrangssprog.

Det fik til at begynde med først og fremmest følger i byerne, hvor også handelsforbindelser sydover og en vis indvandring af tysktalende spillede ind. I Flensborg kom de schauenburgske grevers erobring af byen i 1431 til at betyde, at plattysk som dagligsprog vandt stadig større udbredelse, først i overklassen, siden forplantede det sig herfra nedefter. Hvornår plattysk fik overvægt over dansk, er svært at sige. Længe har flensborgerne været hjemme i begge sprog. Ligeledes har indvandringen fra de dansktalende dele af Sønderjylland medvirket til at bevare dansk som et sprog, man kunne benytte sig af i byen. Omkring 1840 har dog kun et mindretal betjent sig af dansk i det daglige. De dansktalende fandtes især i den nordlige bydel,

hvor de tilvandrede nordfra bosatte sig, samt i Jørgensbyen med de mange søfarende³.

På landet foregik skiftet fra dansk til plattysk dagligsprog betydeligt langsommere. Ganske vist var halvøen Svansen med de mange holstenskejede godser gået over til plattysk i løbet af 1600- og 1700-tallet, måske også det sydlige Angel, men ellers var den gamle sprogrænse fra middelalderens begyndelse endnu ved år 1800 ret intakt – bortset fra byerne og de sydligste sogne omkring Husum og Slesvig. Herefter tog sproskifteprocessen imidlertid fart.

Skoleloven af 1814 indførte et effektivt skolesystem. Hvor kirkesproget var tysk, blev skolesproget det også. Der gjorde sig imidlertid en forskel gældende mellem de økonomisk tilbagestående hedeegne midt i landsdelen og det rigere Angel. På geesten fik de større børn dispensation fra undervisningen i store dele af året for at vogte kvæg og får; i Angel var der ifølge præsterne større interesse for skole og dannelse. Efter landboreformerne fik halvøen en virkelig velstående bondestand. I takt med den stigende vareudveksling med byerne tilegnede gårdbesidderne sig bykulturen og dermed det tyske sprog. Sproskiftet fremmedes af små bogsamlinger med tysksprogede bøger for børnene, og holstenske landbrugsfaglige skrifter blev læst af de voksne. Da også den slesvig-holstenske ideologi havde vundet indpas blandt de største ejendomsbesiddere i løbet af 1830-erne og 1840-erne og skabt opposition imod alt nordfra kommende, føjedes endnu en faktor til, som fremmede sproskiftet⁴.

Da Peter Chr. Koch, »Dannevirke«s udgiver, i 1839 udfærdigede et sprokkort, var de sydlige sogne langs Slien således gået over til plattysk dagligsprog, og i de øvrige sogne i Angel og i et bælte over imod Husum var plattysk i færd med at vinde frem. Dansk var dog fortsat dominerende i trekanten Flensborg-Hjoldelund-Tønder samt naturligvis i Nordslesvig, hvorimod frisisk var folkesprog på vesterhavsøerne og i de vestligste sogne mellem Husum og Højer (se kortet)⁵.

Flensborgerne og sprogkampen

H. C. Jensen og P. Nielsen havde som deputerede i stænderforsamlingen i 1838 støttet det nordslesvigske sprogandragende, der i maj 1840 førte til, at dansk rets- og administrationssprog blev genindført i Nordslesvig. Men da sprogsagen i stænderforsamlingen i 1840 politiseredes, blev agent Jensen betænkelig. Han frygtede, at reskriptet kunne »blive et middel til, at indføre danske indretninger og danske embedsmænd hos os, og ved en slig forholdsregel kan vor nationalitet, på hvilken han (d.v.s. Jensen) lægger særdeles vægt, let trues«. Jensen syntes, at nordslesvigerne havde krav på

Fig. 3. Peter Chr. Kochs sprogkort 1839.
Efter Sprogforeningens årsberetning 1943-44 (Jacob Petersen).

en reform, men han ville beklage, »hvis dette anliggende skulle bevirke en adskillelse af hertugdømmets forskellige dele«. Heraf ses, at H. C. Jensen med »vor nationalitet« mente den slesvigske. Jensen foreslog som kompromis, at retssproget endnu en tid skulle være tysk, administrationssproget derimod som bestemt i reskriptet straks dansk. Dette forslag havde naturligvis ingen chancer⁶.

Peter Nielsen lod sig derimod ikke forurolige af sprogsagens politisering. Straks, da det blev foreslået at nedsætte en komité til at behandle et forslag om reskriptets afskaffelse, sagde han fra. Så stor inkonsekvens, først at bede om indførelsen af dansk rets- og administrationsprog i Nordslesvig, for derpå at andrage om reformens ophævelse, kunne han ikke deltage i. På sine forretningsrejser havde han erfaret, at kun embedsmændene og enkelte andre i de nordslesvigske byer talte tysk. Selv i de største handelshuse taltes dansk, og købmændene anså »det for en lykke, at Kongeåen ikke er så bred som det atlantiske Hav«. P. Nielsen fastholdt derfor sin stillingtagen fra 1838⁷.

Helt på spidsen blev sprogsagens behandling i stænderforsamlingen sat, da Peter Hiort Lorenzen som nævnt i 1842 »talte dansk«. De flensborgske

Storkøbmanden, stænderdeputeret Peter Nielsen (1779-1847) støttede i stænder-salen den danske bevægelses krav om det danske sprogs ligeberettigelse med tysk. Han billigede således P. Hiort Lorenzens »danske tale« i 1842-forsamlingen. Flensborgs anden stænderdeputerede, agent H. C. Jensen, veg derimod tilbage for at tage klar stilling i sprogsprogs-målet. Fot. i Stadtarchiv Flensburg.

deputeredes holdning til Hiort Lorenzen kan følges ret nøje gennem brevene til Flor. Heraf fremgår, at Peter Nielsen fuldt og helt støttede Hiort Lorenzen. Han stemte således sammen med 4 nordslesvigere for, at dansk og tysk skulle være ligeberettigede sprog i stænderforsamlingen. H. C. Jensen var derimod vaklende, og efterhånden fjernede han sig helt fra den danske fløj⁸.

Den 23. november 1842 skrev Hiort Lorenzen efter at have haft besøg af Kastrup og Jochimsen fra Flensburg til Flor: »I Flensburg er stemningen ypperlig, hele byen er fornøjet over, hvad jeg har gjort«. Men mon ikke de to meningsfæller har sagt dette for at muntre Hiort Lorenzen op på hans ensomme post? De tysktalende købmænd har givetvis delt H. C. Jensens skeptiske holdning til demonstrationen, der netop ville gøre sprogsagen til hovedspørgsmålet i den politiske strid⁹.

Hiort Lorenzens aktion vakte derimod genlyd i Danmark og i Nordslesvig, hvor bønderne i Haderslev østeramt fejrede ham ved en fest i Sommersted. Andre resultater af den mobilisering, som blev skabt, var festen på Skamlingsbanken i maj 1843 og dannelsen af »Den slesvigske Forening« i juni samme år. Denne forenings opråb blev bragt i »Flensburger Zeitung« med følgende anbefaling: »Da vi stedse har anset det nordslesvigske sproganliggende for at være en retfærdig sag, er vi også beredt til at efter formåen at støtte denne, hvorfor der ligger indmeldesskemaer til underskrift hos os«¹⁰. Der var dog foreløbig ingen flensborgere, der benyttede sig af til-

buddet. Først i februar 1845 indtrådte købmand Andr. Christiansen jr., advokat Blaunfeldt og bogtrykker Kastrup¹¹.

Kongen afgjorde i marts 1844 sagen om sprogenes ligeberettigelse i stænderforsamlingen med et patent, der foreskrev, at kun de deputerede, som ikke var det tyske sprog mægtige, måtte benytte sig af dansk. Dette førte til kraftige protester fra de danske nordslesvigere, blandt andet nedlagde de dansksindede nordslesvigske deputerede deres stændermandater. Atter fik de følgeskab af Peter Nielsen. Agent Jensen forblev derimod. Som suppleant indtrådte kancelliråd H. P. Schmidt¹². Sammenholdes P. Niensens holdning med de tre indmeldelser i »Den slesvigske forening«, fremstår i sprogpolitisk henseende et skel mellem en stor, helstatsvenlig og slesvigske fløj og en meget lille gruppe omkring »Flensburger Zeitung«, som var rede til at gå længere i dansk retning.

Hos den store gruppe var der dog ingen modvilje mod det danske sprog som sådant, kun imod, at sprogsagen blev brugt til at skærpe de nationale modsætninger med. Da Chr. Paulsen i december 1847 besøgte sin fødeby, glædede han sig således over, hvorledes dansk og tysk let kunne bruges ved siden af hinanden, når der var besøg af nordslesvigere¹³.

Dansk kirke i Flensborg

Et vidnesbyrd om, at dansk sprog gennem århundreder var et element i det flensborgske dagligliv, er de danske gudstjenester i Helligåndskirken, som begyndte i 1588. De varetoges af en særlig dansk præst, som fra 1700-tallet samtidig fungerede som hjælpepræst ved Mariekirken. De danske gudstjenester besøgte i hvert fald fra slutningen af 1700-tallet altovervejende af »lavere klasser«, først og fremmest tilvandrede tjenestefolk fra det dansk-talende opland. Lorenz Nissen, der var dansk præst 1796-1801, skriver således i sine erindringer: »de fleste var tjenestefolk, beboere i kælderlejligheder og fra hulvejene, søfarende«¹⁴. Intet tyder på, at den danske menigheds sociale status var højere i 1840-erne.

En sådan menighed fik naturligvis ikke de bedste præster. Pastor Hans Paulsen var gennem det meste af sin funktionstid fra 1821 til 1839 sygemeldt. Hans efterfølger, *Jacob Hansen Holdt*, var heller ikke noget stort lys som sjælesørger, hvis man skal tro Chr. Flor, som havde ønsket en præst fra kongeriget. Flor kaldte Holdt »en jammerlig stakkel i enhver henseende ... Han kan så daarlig dansk, at man ikke kunne forstaae hans danske prøvepræken«¹⁵. Heller ikke Chr. Paulsen var begejstret, han skrev i sin dagbog, at Holdt nærmest prædikede på den sønderjyske dialekt, i »Bonde-Mundarten«¹⁶.

Under sådanne vilkår kan det ikke overraske, at gudstjenestebesøget var

meget beskedent. I 1841-42 lå gennemsnittet på 6-7 kirkegængere¹⁷. Også den danske kirkes bygning var i forfald, og »Flensburger Zeitung« frygtede, at den måske helt ville blive nedlagt. Dette ville være meget uheldigt, »for her er så mange danskere, at de vel kan forlange en selvstændig kirke og ikke noget afsides liggende kapel (nemlig i klostret); og var alt i den Danske Kirke, som det skulle være, ville den kunne glæde sig over et talrigere besøg end nu«¹⁸.

En nedlæggelse af kirken blev dog afvist af kong Christian VIII, da han i juli 1843 besøgte byen¹⁹. Tvært imod blev bygningen istandsat. Dette glædede naturligvis pastor Holdt, men ellers bekymrede han sig over sin menigheds vilkår: »Men hvad angår de herværende danskeres stilling i kirkelig henseende, må denne med hensyn til vielser og dåb i virkeligheden dybt beklages. Der er nemlig her ikke nogen sluttet dansk menighed, og derfor må danskere, som vil lade sig selv vie eller deres børn døbe, betale gebyrerne til præsten i det sogn, hvor bruden opholder sig eller, i sidstnævnte tilfælde, forældrene bor; og hvis de vil lade sig vie i danske kirke, må de derfor, da arbejderen er sin løn værd, også betale gebyrer til den danske præst, derfor nødes de fleste, for at undgå de dobbelte gebyrer, til at lade sig selv vie eller deres børn døbe på et fremmed sprog, hvorved formålet med en sådan højtidelig handling går tabt«. For at forhindre dette, var Holdt villig til at udføre vielser og dåb til nedsat gebyr, for helt uformuende ganske gratis²⁰. En fattig menighed førte dermed også til en fattig præst!

Dansk biblioteksarbejde

Var pastor Holdt efter Flors og Paulsens vurdering en dårlig prædikant, savnede han altså ikke forståelse for sin menigheds vanskelige sociale stilling. Også for dens sproglige tarv søgte han at virke. Således prøvede han i begyndelsen af 1840-erne med lidt danskundervisning, dog uden større resultat²¹. Også æren for at have bestyret den første danske bogsamling i byen tilkommer pastor Holdt. Som Paulsen skrev: »dog har (han) saa megen Kjærlighed for sit danske Modersmaal, at han vil forestaae det slesvigske Selskabs danske Læse-Indretning«²². Tanken om oprettelsen af en dansk bogsamling i Flensborg synes at være opstået i maj 1840, og den realiseredes et år efter. Den 17. april 1841 kunne Holdt i »Flensburger Wochenblatt« meddele: »I henhold til en skrivelse fra København kan jeg meddele de ærede abonnenter, at det ventede danske læsebibliotek vil ankomme hertil henimod månedens slutning og at det straks vil blive sat i cirkulation. De, der ønsker at abonnere, kan erfare nærmere hos Holdt«²³.

Bogsamlingen blev udstationeret af »Foreningen til dansk Læsnings

Med disse to beskedne annoncer i »Flensburger Wochenblatt« 17.4 og 8.5. 1841 kundgjorde den danske pastor Holdt, at der var kommet en dansk bogsamling til byen fra København.

Einem Schreiben aus Copenhagen zufolge habe ich den geehrten Subscribenten anzuzeigen, daß die zu erwartende dänische Lesebibliothek gegen Ausgang dieses Monats hier eintreffen und dann unverzüglich in Circulation gesetzt werden wird. Diejenigen, welche noch zu subscribiren wünschen, können das Nähere erfahren bei

H o l d t.

Da nunmehr die dänische Lesebibliothek angekommen und in der nächsten Woche in Circulation gesetzt werden wird, so ersuche ich die Herren Subscribenten, so wie diejenigen, die noch zu subscribiren wünschen, I Abthl. praenumerando an mich zu bezahlen, und wo möglich, selbst zu mir zu kommen, um die Bücher zu sehen.

H o l d t.

fremme i Slesvig«, som bestod af sønderjyder, bosiddende i København. Den var dannet i vinteren 1838-39 og begyndte straks at virke, også i Mellemslesvig, hvor pastor Chr. Christiansen i Medelby var kontaktmand. I beretningerne nævnes forsendelser af bøger til Medelby, Bov, Holnæs, Nr. Haksted, Bramstedlund, Bønstrup i Grumtofte sogn, Karlum og Brarup. I begyndelsen synes disse bogsamlinger at have gjort lykke: »De efterretninger, som ere indkomne fra disse steder (Bov, Holnæs, Nr. Haksted), ere efter omstændighederne meget glædelige. Endog i midten af Angel, på et sted, hvor kun de voxne endnu tale dansk, læses endeel letfattelige danske skrifter i flere familier med megen interesse«²⁴. Snart gik disse samlinger syd for Flensborg-Tønderlinjen imidlertid ind, vel under indtryk af sprogsagens stigende politisering. Men Flensborg-afdelingen synes at have bestået. I 1843-44 var her 30 betalende læsere, og også i det følgende år indkom der bidrag fra Flensborg – men ikke fra de andre lokaliteter²⁵.

Betingelserne for en dansk kulturindsats i Mellemslesvig var altså gennemgående ikke tilstede. Først og fremmest savnedes tilslutning hos de lokale embedsmænd, herunder især præsterne, som næsten alle var af slesvig-holstensk indstilling²⁶. Kun pastor Christiansen deltog i arbejdet, men han var også nordslesviger og uddannet på universitetet i København. Også på anden vis markerede han sin vilje til at fremme brugen af det danske sprog. For eksempel genindførte han ved sin tiltræden i 1837 den danske prædiken den første søndag i hver måned, som hans forgænger i embedet havde afskaffet, og på et konvent for præster i Kær herred i 1840 stillede han forslag om, at dansk blev kirke- og skolesprog i herredet. Det blev dog ikke realiseret²⁶.

Flensborgerne, helstaten og arvefølgespørgsmålet

I den første halvdel af 1840-erne var det først og fremmest jernbanesagen og filialbankspørgsmålet, som optog sindene i Flensborg. Fra midten af 1840-erne begyndte imidlertid spørgsmålet om arvefølgen og helstatens fortsatte eksistens at trænge sig på. I december 1844 blev der samlet 266 underskrifter på en adresse, der klart stillede sig på helstatens grund: »Vi føler os, Deres Kgl. Majestæt, tvunget til at bekende, at efter vor frimodige anskuelse må enhver udstykning af staten betragtes som en ulykke for enhver del af den«. Kongen opfordredes til offentligt at erklære, at helstaten skulle bestå. Adressen udtalte også ønsket om, at hertugdømmet Slesvigs selvstændighed blev bevaret¹. Havde Flor og hans meningsfæller tidligere på året frygtet, at fremstødet for længdebanen ville fremme slesvig-holstenismen i byen, viste adressen, at denne bekymring havde været overdrevet. Nordslesvigerne og københavnere havde nok overfortolket flensborgerenes varetagelse af deres »materielle interesser« og overvurderet dens betydning for deres nationale indstilling.

Den ønskede kongelige erklæring fik underskriverne først i 1846. Mellemtiden synes at have været en stille periode uden de store begivenheder. Da Kr. Sick i august 1845 besøgte byen, var hans indtryk: »Byen er væsentlig en handelsstad med materielle interesser og igrunden vist temlig indifferent med h(ensyn) t(il) nationalitetsspørgsmålet«². Men året efter udstedte Christian VIII sit »Åbne brev«, som fastslog, at den danske arvefølge var gældende i hele Slesvig samt i store dele af Holsten. Dermed afvistes de augustenburgske krav på hertugdømmerne, når den oldenburgske kongelinjes mandsstamme uddøde, hvilket almindeligt forventedes at ske, da kronprins Frederik forblev barnløs³. Det åbne brev medførte fornyet aktivitet hos de danskorienterede flensborgere. Da kong Christian VIII i begyndelsen af august 1846 besøgte Flensborg, stod besøget således på mange måder i Det åbne brevs tegn. Sct. Knudsgildet gjorde for eksempel et festoptog til kongens kvarter, hvor oldermand Kruse udbragte et leve for kongen og i gildets navn takkede ham for bekendtgørelsen. H. C. Jensen og Peter Nielsen overrakte kongen en adresse, underskrevet af over tre hundrede borgere. I adressen henvistes til den tidligere bøn fra 1844 om en afklaring af monarkiets fremtid, og det fremhævedes, at bønnen med Det

åbne brev nu var imødekommet. Der var nu vished for, at »hertugdømmet Slesvig efter ret og sandhed er en selvstændig landsdel, uadskilleligt forbundet med det danske monarki«⁴. Dermed var både det særlige slesvigske og det antislesvig-holstenske standpunkt markeret.

Stemningen i byen var ikke udelt positiv overfor Det åbne brev. Fra slesvig-holstensk side blev der demonstreret med afsyngelsen af »Schleswig-Holstein meerumschlungen«⁵. Det blev også herfra bestridt, at takadressen afspejlede flertallet af flensborgernes opfattelse, ligesom underskriverne omtaltes som dansksindede og ledede af det danske parti. Mod det sidste protesterede »Flensburger Zeitung« imidlertid: »Det er mere end latterligt at beskyldte vore borgere for at være »dansksindede« eller ledet af et »dansk parti«. De er ene og alene *statsborgerligt* sindede, d.v.s. de (an)erkender den bestående stat og indser, at det er galehusværk at betragte sig som stående udenfor statsforbundet, for – med al sandsynlighed – at komme ind under langt dårligere forhold«⁶.

Den slesvig-holstenske påstand, at tilhængerne af Det åbne brev ikke udgjorde flertallet i byen, underbyggedes imidlertid ikke af en protestadresse mod brevet, som de selv satte i værk og indgav til stænderforsamlingen. Den nåede nemlig ikke som takadressen op over 300 underskrifter, men fik dog 234⁷.

Fra det sydlige Slesvig indløb der ligeledes adresser til stænderforsamlingen, som vendte sig imod Det åbne brev. I sognene Grumtofte, Sørup og Gelting havde over 100 skrevet under, i Læk 180, ellers under 100⁸.

Stænderforsamlingerne endte i december 1846 med et totalt brud, idet flertallet, bestående af 33 medlemmer med hertugen af Augustenborg i spidsen, nedlagde deres mandater. Kun 6 blev, heriblandt de to flensborgske deputerede P. Nielsen og H. C. Jensen. Sidstnævnte havde i en længere tale klart tilkendegivet sin mening: »Jeg vil ingen stat Slesvig-Holsten, jeg vil ingen tilslutning til Det tyske forbund, jeg vil ingen adskillelse fra Danmark«⁹.

De tilbageblevne var alt for få til, at stænderforsamlingen kunne være beslutningsdygtig. Den opløstes derfor, og nyvalg blev udskrevet¹⁰. Dette valg synes i højere grad end det foregående i 1841 at have haft vælgernes interesse. Forud for valget holdtes den 19. december 1846 et stort møde i »Borgerforeningen« med op imod 500 deltagere. H. C. Jensen klagede her over stænderforsamlingens ende- og frugtesløse debatter. Han stillede vælgerne en række retoriske spørgsmål: »... er vi ikke med tusind bånd knyttet til Danmark? Har vi ikke gennem århundreder været lykkelige ved denne forbindelse?«. Han gik derpå tilbage i historien: »Det var denne forbindelse, der holdt os ude fra den krig, som hjem søgte verden efter den

franske revolutions udbrud; den beskyttede dengang vort flag, og Flensborgs skibe besejlede alle have, til stor fordel for vor by«.

H. C. Jensen sprang let hen over statsbankerotten i 1813 og kriseårene 1818-28. Med en ny serie spørgsmål og svar nåede han frem til nutiden: »For hvem arbejder vore fabrikker? Er det ikke for Danmark? Spørg De vore sukkerraffinører, vore oliemøllere, vore tobaksfabrikanter og mange andre næringsdrivende; de vil bekræfte det for Dem«. På samme måde med skibsfarten og handelen: »Er det ikke mest danske skibe, eller vore egne skibe på Danmarksfart, der formidler og giver liv til småskibsfarten til vore havne? Er det ikke de danske kolonier, hvortil vi udfører landets produkter og dermed beskæftiger vore større skibe? Er det i Syden eller i Norden vi afsætter vore kolonialvarer?«. Efter at have skildret stændermøderne, afsluttede agenten sin tale med et leve for kongen¹¹.

De to deputerede blev fejret med et festmåltid i »Borgerforeningen« den 22. samme måned. »Flensburger Zeitung« refererede naturligvis udførligt de mange skåler (16!). Avisen beklagede sig over, at kun fire af byens embedsmænd havde deltaget, skønt mange flere havde været indbudt. På den måde blev borgernes respekt for embedsstanden ikke fremmet, mente avisen¹².

Også håndværkerne (»die Gewerbetreibende Classe«) afholdt et valg-møde, hvor det pointeredes, at man burde stemme på hjemmehørende kandidater, og ikke på repræsentanter for seperatistpartiet¹³.

Valget bragte en mindre overraskelse, idet ikke Peter Nielsen, men kancelliråd, storkøbmand H. P. Schmidt blev valgt som deputeret ved siden af H. C. Jensen. Muligvis hang Niensens udskiftning sammen med hans holdning i sprogsagen:

Agent Jensen	224 stemmer
Kancelliråd Schmidt	216 stemmer
Købmand Jochimsen	178 stemmer
Senator Nielsen	177 stemmer

Måske kan man i denne indbyrdes stemmefordeling indenfor »det slesvigske parti« (Flensburger Zeitungs udtryk) aflæse et styrkeforhold mellem dem, der som Jochimsen og Nielsen søgte en tilnærmelse til den danske bevægelse og dem, der var mere kritisk indstillet overfor den¹⁴.

Samlet var det slesvigske partis stemmetal klart det største; foruden de fire ovennævnte tilhørte Claus Schwennsen, der samlede 35 stemmer, også denne retning, som dermed fik ialt 830 stemmer, svarende til 60%. Officielle slesvig-holstenske kandidater var etatsråd Lüders fra Slesvig og de to

flensborg-købmænd A. L. Andersen og Henningsen samt advokat Bremer. De fik tilsammen 449 stemmer. Også de 108 stemmer, der faldt på købmand Lorenzen og oliemøller Nane Jürgensen, kan regnes som slesvig-holstenske. Partiet nåede således op på ialt 557 stemmer, svarende til 40%. Flere vælgere havde dog også ved dette valg delt deres fire stemmer mellem de to partier, så procenttallene udtrykker ikke vælgernes, men stemmernes fordeling på de to partier¹⁵. Valgdeltagelsen havde været på over tre fjerdedele. 348 ud af 450 vælgere var mødt.

Valgresultatet svarede dermed ret nøje til adresserne, der reagerede på Det åbne brev, hvor den takkende som nævnt fik over 300 underskrifter, den protesterende 234 (altså højst 44% til sidstnævnte). Deri er heller intet overraskende, eftersom valget helt stod i Det åbne brev¹⁶.

H. C. Jensen og P. Nielsens holdning i den stormfulde stænderforsamling i 1846 forblev ikke upåagtet i Nordslesvig. I marts kom en deputation bestående af tre sognefogder fra Haderslev Østeramt til Flensborg med en takadresse, som foruden af dem selv var undertegnet af otte andre sognefogder på egnen¹⁷. Men mellem Flor og agent Jensen var der ikke overensstemmelse. Laurids Skau beretter om et møde i Flensborg: »I Flensborg gik det strax galt, idet Flor og Jensen aldeles ikke kan komme tilrette. Flor taler ofte med ringeagt om andres mening og lader den mindre lærde og begavede føle overvægten hårdt. Dette sårede både Jensen og Cancelliråd Schmidt, og følgen blev, at de bleve ærgerlige og vilde intet svar give«¹⁸. For Flor var det sikkert utilfredsstillende, at Peter Nielsen kun blev suppleant, men under alle omstændigheder ville Nielsens fortsatte virke som deputeret kun være blevet kortvarigt, for han døde i april 1847.

Efter valget i december 1846 synes stemningen at være flovet af igen. Det åbne brev havde gjort de danskorienterede tilfredse. Slesvig-holstenerne derimod forstærkede deres agitation, og det mærkedes i byen. Det vakte Chr. Paulsens bekymring, og i et brev til kongen skrev han i juli 1847: »Selv i Deres tro stad Flensborg, min fødeby, viser sig den af slesvig-holstensksindede lærere underviste ungdom fra den ældre slægt afvigende sindelag; stedøvrighederne og regjeringen synes at lukke deres øine for faren«¹⁹. Denne ytring var vel påvirket af, at Paulsen ville have kongen til at skabe en dansksindet embedsstand. I hvert fald måtte kongens indtryk af byens holdning være et andet efter sit besøg i august 1847. Han modtoges da med sædvanlig hyldest²⁰. Det skulle blive sidste gang, han besøgte byen. I januar 1848 døde han, og derefter indtraf begivenheder, som greb dybt ind i Flensborgs og Sønderjyllands historie²¹.

Sammenfatning ca. 1840-1848

Perioden fra ca. 1840 og frem til marts 1848 kendetegnes af de to nationale bevægelsers kamp for at vinde den slesvigske befolkning for sig – og af en bred uvilje i den samme befolkning imod en definitiv stillingtagen. Ikke mindst i Flensborg spores denne uvilje til aktivt at følge både de slesvig-holstenske og de dansk-nordslesvigske paroler, hvad enten det var det udelte Slesvig-Holsten til Kongeåen som en selvstændig statsdannelse indenfor Det tyske forbund eller hertugdømmet Slesvigs adskillelse fra Holsten og nærmere tilknytning til kongeriget Danmark.

Ganske vist havde mange borgere i Flensborg i 1830-ernes anden halvdel sluttet sig til den slesvig-holstenske bevægelse, men det synes for de flestes vedkommende mere at være sket ud fra ønsket om liberale reformer end ud fra en slesvig-holstensk identitetsfølelse. I hvert fald smuldrede denne tilslutning med det liberale partis spaltning i 1840, hvor der udskiltes en lille danskorienteret gruppe omkring Peter Hiort Lorenzen. Medvirkende til, at så mange flensborgere forlod den slesvig-holstenske liberalisme var dog ikke mindre, at de opfattede dette partis programpunkter som stridende imod deres bys materielle interesser, som man fandt først og fremmest pegede imod nord. Debatten om jernbanesagen og især filialbankoprettelsen bevirkede en afklaring hos mange.

Fordi flertallet af borgerne i Flensborg forlod slesvig-holstenismen, betød det langt fra en tilslutning til den dansk-nordslesvigske bevægelse. Nogle grupper i byen stod den dog nærmere end andre. Størst kontakt havde den ene af byens stænderdeputerede, storkøbmanden Peter Nielsen og kredsen omkring den i 1840 oprettede »Flensburger Zeitung«, der havde ført an i agitationen for de »materielle interesser«. Men heller ikke her tilsluttede man sig fuldt og helt. Den afgørende hindring herfor var flensborgernes tyske sprog. Den dansk-nordslesvigske bevægelse havde det danske sprogs ligeberettigelse i det offentlige liv som sit hovedprogrampunkt. Det kunne man støtte, dog kun så længe dette krav begrænsede sig til Nordslesvig og gjorde holdt udenfor Nørreport. Ej heller blev de dansk-sprogede gudstjenester i Helligåndskirken besøgt, og kun få benyttede sig af den danske bogsamling. Man anså ikke sproget for at have større betydning for den nationale identitet.

Den havde i stedet sit udspring i den nedarvede kongetroskab og statspatriotisme, som langtfra var uddød. Nye elementer føjedes dog til; især hævdedes hertugdømmets selvstændige stilling indenfor den dansk-tyske helstat som bro, først og fremmest i materiel henseende. Kulturelle argumenter spillede ingen fremtrædende rolle, og kunne det heller ikke med det tyske sprog som det fremherskende i byens politisk aktive lag. Alligevel harcellerede overbeviste tilhængere af den dansk-slesvigske bevægelse ofte over flensborgernes materialisme. Men modsat slesvig-holstenerne, der lod deres harme over flensborgernes »svigten« få frit løb, dæmpede nordslesvigere og københavnere deres kritik, fordi de ønskede et samarbejde med flensborgerne i stænderforsamlingerne.

I løbet af 1840-erne befæstede det slesvigske parti sin stilling i byen yderligere. Årene 1843 og 1844 bragte en skærpelse af modsætningerne med demonstration og underskriftindsamling til fordel for agent Jensen og hans kamp for filialbanken, afsendelse af en helstatsvenlig adresse til kongen, en vidtgående »udrensning« af slesvig-holstenske elementer i »Borgerforeningen« samt oprettelsen af en upolitisk, helstatsloyal sangforening som konkurrent til det slesvig-holstenske Liedertafel. Efter et lidt mere stille år i 1845 bragte 1846 kongens »åbne brev«, som helstatstilhængerne takkede for ved kongens besøg i byen og ved valget til stænderforsamlingen samme år.

Flensborg by var det eneste sted i Sydslesvig, hvor der i perioden fra 1830 til marts 1848 kan spores nogen kollektiv stillingtagen imod slesvig-holstenismen. I landområderne tilsluttede man sig enten denne bevægelse, især i Angel og Frisland, eller man forholdt sig passiv, som det særlig var tilfældet i midtlandet.

I Flensborg by var det en forholdsvis lille kreds, der sluttede op om den slesvigske retning. Ud fra adresser, stændervalg og foreningsmedlemskaber kan tilslutningen sættes til ca. 250-350. Det drejede sig overvejende om købmænd eller større håndværksmestre, som gennem valgretten til stænderforsamlingen var kaldet til at deltage i monarkiets styrelse. Det noget mindre slesvig-holstenske parti hentede sine tilhængere i de samme grupper, men havde oveni stor tilslutning blandt embedsmændene. Blandt småhåndværkere, høkere, gæstgivere, vognmænd og lignende synes der ikke at have været interesse for den nationale politik, med Sct. Knudsgildet som en delvis undtagelse. Det havde dog i forhold til den samlede middelklasse kun meget få medlemmer. Arbejderklassen deltog slet ikke i det nationalpolitiske spil. Enkelte hændelser som deltagelse i hyldesttog ved kongebesøg peger dog i retning af, at indstillingen også her først og fremmest var kongetro.

Heller ikke i Nordslesvig deltog arbejdere og småborgere i nævneværdigt

omfang i den nationale politik. Den danske bevægelse rummede kun enkelte akademikere som Flor, Paulsen og Manicus, der i kraft af deres uddannelse og åndelige påvirkning var de ledende. Fra borgerskabet fik kun Hiort Lorenzen betydning. Udover Koch og Fischer samt enkelte andre forholdt byernes småborgerskab sig passivt, og arbejderne var heller ikke noget fast element¹. Den danske bevægelses kernetropper var derimod de gårdmænd hovedsagelig fra Haderslev amt, som dannede ryggraden i »Den slesvigske Forening«. Det var også fra dette lag, at adresserne om dansk rets- og administrationsprog fik deres største tilslutning².

Treårskrigen og den danske
bevægelses gennembrud i Flensborg
og omegn 1848-50

Treårskrigen marts 1848 til august 1849

Marts-april 1848

Efter Christian VIIIs død den 8. januar 1848 kom sønnen Frederik VII på tronen. I februar måned udbrød uroligheder i Frankrig, og de bredte sig snart til Tyskland og Østrig-Ungarn. Den derved rejste bølge af begejstring for afskaffelsen af den absolutte kongemagt og for demokratiske styreformere skyldede også ind over det danske monarkis grænser og nåede både til Kiel og København.

Den 18. marts samledes i Rendsborg stænderdeputerede fra begge hertugdømmer til et fællesmøde. Her rejstes der overfor kongen krav om indførelse af en slesvig-holstensk forfatning, Slesvigs tilslutning til Det tyske forbund, oprettelse af en folkevæbning i hertugdømmerne, indførelse af presse- og forsamlingsfrihed samt afskedigelse af regeringspræsidenten Scheele.

Den 23. marts erfarede de slesvig-holstenske ledere, at de nationalliberale ejderdanskere havde fået del i regeringsmagten i København. De besluttede derpå uden at afvente kongens svar på Rendsborgmødets krav natten mellem den 23. og 24. marts at nedsætte en provisorisk regering, der skulle bestyre hertugdømmerne. Med prinsen af Nør i spidsen overrumplede studenter og soldater fra Kiel og andre frivillige om formiddagen den 24. Rendsborgs fæstning. Dermed var revolutionen en kendsgerning. Rundt om i Sydslesvig og Holsten oprettedes borgervæbninger vendt imod den danske hær. Det lykkedes dog ikke at få etableret borgervæbninger i Bredsted amt eller i Vis og Munkbrarup herreder i Flensborg amt, ej heller i byen¹.

De lokale embedsmænd rundt om i hertugdømmerne blev derefter afkrævet en anerkendelse af den provisoriske regerings myndighed. I Holsten og Sydslesvig skete dette smertefrit både i byerne og på landet². I Flensborg havde magistraten og deputeretkollegiet på et fællesmøde den 25. marts besluttet foreløbig at afvente den provisoriske regerings henvendelse. Bykollegierne vedtog på samme møde enstemmigt den erklæring, at hertugdømmet Slesvigs stilling i forhold til kongeriget uforandret skulle forblive som hidtil, det samme gjaldt dets forbindelse med Holsten³.

Den 26. marts ankom skrivelsen fra den provisoriske regering, som man derpå besluttede at anerkende⁴. Det skete ud fra ønsket om at bevare ro og

orden og opretholde handelsforbindelserne. Det var ikke tænkt som nogen politisk markering af støtte til den slesvig-holstenske revolution⁵.

Hos ikke ubetydelige grupper af befolkningen var der utilfredshed med bykollegiernes beslutning. En næsten samtidig kilde, et brev fra toldkontrollør Svend Møller af 15. april, beretter ordret således: »Dette overilede skridt er senere blevet strængt da(d)let af den menige mand og havde nær udbrudt til oprør i byen, førend de danske tropper trak ind«⁶. Utilfredsheden bekræftes også af senere kilder, ifølge hvilke advokat Blaunfeldt, hjulmagermester Kruse og stenhuggermester Klewing skal have opponeret imod byøvrigheden. Sidstnævnte skal endog have smidt de slesvig-holstenske anførere ned ad rådhustrappen⁷.

Som en konsekvens af anerkendelsen af den provisoriske regering deltog byens to stænderdeputerede, H. C. Jensen og H. P. Schmidt, i det fælles stændermøde i Rendsborg den 3. april. Her tilsluttede de sig forsamlingens tak til den provisoriske regering, men modsatte sig des hårdere Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund. Agent Jensen udtalte: »Befolkningen selv vil blive, hvad man er, man vil, at Slesvig forbliver lykkelig i de bestående forhold«. Som de eneste stemte de to flensborgere imod⁸. Den slesvig-holstenske revolution havde altså ikke ændret Jensens syn på de statsretslige forhold: helstaten skulle videreføres i uændret skikkelse. Heri var Jensens vælgere i den flensborgske købmandsklasse sikkert enige.

Dagen efter anerkendelsen, den 27. marts om aftenen rykkede slesvig-holstenske tropper ind i Flensborg. De bestod for en stor dels vedkommende af frivilligt, ret udisciplineret mandskab. De slesvig-holstenske troppers tilstedeværelse hindrede dog ikke danske demonstrationer med flagning med Dannebrog. Om stemningen i byen i begyndelsen af april berettede den provisoriske regerings kommissær Wilh. Ahlmann: »Her og navnlig i byens nordlige dele hersker modløshed, ja selv fjendtlighed, og nødvendig ville jeg opleve et tilbageog gennem denne by efter et nederlag«⁹.

Den situation indtraf imidlertid den 9. april, hvor de slesvig-holstenske styrker blev slået af den overlegne danske hær i slaget ved Bov. En del af slutkampen udspillede sig i Flensborgs nordlige bydel »Nystaden«, og det viste sig som forudset, at flere af beboerne her kastede ting i hovedet på de flygtende. Det påstod i hvert fald fangne slesvig-holstenske soldater under forhørene. Adskillige, som forsøgte at gemme sig for den danske hær, blev udleveret¹⁰. De danske tropper modtoges derimod med Dannebrogflag. Dagen efter slaget drog Frederik VII ind i byen, hvor han hyldedes af de dansksindede flensborgere¹¹.

Men heller ikke det danske herredømme over Flensborg skulle blive langvarigt. Med Preussens militære intervention blev den danske hær den

Da Frederik VII efter slaget ved Bov den 9. april 1848 holdt sit indtog i Flensborg, hyldedes han af byens dansksindede befolkning med flag og hurraråb. Litografi fra F. Holst og A. Larsen: Felttogene i vore første Frihedsaar, s. 107.

ERZG. FRIEDRICH'S VII. KONIG VON DÄNEMARK
in Flensburg

Mens billedet ovenfor viser Frederik VII's indtog i en dansk version, skildres begivenheden her på et tysk litografi på en helt anden måde. Der ses ingen Dannebrog og jublende mennesker, tværtimod må de danske soldater med deres geværkolber slå modvillige mænd, kvinder og børn til side, så kongen kan komme frem. Stadtarchiv Flensburg.

underlegne, og efter nederlaget i påskeslaget ved Slesvig den 23. april måtte den trække sig tilbage til kongeriget; Als forblev dog på danske hænder. Flensborg blev atter besat af tyske tropper, som denne gang skulle blive i meget længere tid.

April-august 1848

Før de fjendtlige tropper nåede til Flensborg, lykkedes det for adskillige kendte dansksindede at flygte, således Andr. Christiansen, bogtrykker Kastrup, Claus Manicus og stenhugger Klewing¹². Magistrat og deputeretkollegium fortsatte den hidtil førte politik: at bøje sig for den til enhver tid værende magt i Flensborg og overfor denne bedst muligt varetage byens interesser, uden at tage direkte parti for nogen af de stridende parter. Samarbejdspolitikken tilfredsstillede dog ikke den provisoriske regering. Den tvang derfor allerede i maj agent Jensen til at søge sin afsked fra magistraten. Da siden den loyale købmand M. Holst ønskede at træde ud, havde han let ved at opnå myndighedernes tilladelse dertil¹³.

Efter den nye besættelse indsattes Friedr. Clairant von Krohn som politimester, og det blev ham, der skulle holde de dansksindede flensborgeres demonstrationer nede. Det havde han svært ved. Som han skrev i en beretning fra den 24. november 1848: »Mens der hos de tysksindede har gjort sig en til forsagthed grænsende passivitet gældende, en afventen, hvor selvstændig handling var nødvendig, mens de tilmed næsten dagligt uden modstand lod sig udsætte for pøblens fornærmelser, bevarede på den anden side de dansksindede en afgjort trodsig indstilling, udfoldede en frejdig og succesrig virksomhed med påvirkning af de lavere klasser, især gennem udspreddelse af falske rygter, og oven i købet blev der ikke lagt skjul på en uafbrudt forrædderisk kontakt til landsfjenden på Als«¹⁴.

Talrige er de episoder, hvor dansksindede flensborgere gik ud af deres gode skind og demonstrerede imod den slesvig-holstenske besættelse. De følte sig ikke bundet af bystyrets samarbejdspolitik. Rigtigt er det, at det overvejende drejede sig om folk fra underklassen, som ikke havde handel eller handelsforbindelser at miste. Men også håndværksmestre og købmænd kunne deltage. Således tømrermester J. C. Rathge og købmand J.H.W. Jochimsen. En lørdag i begyndelsen af maj havde de, sikkert under indtryk af lidt for meget flensborgsk rom, talt nedsættende om Det tyske forbund og de tyske soldater. Bevismaterialet mod de to var spinkelt, men Krohn ville nødtigt lade Rathge slippe fri, fordi han besad »en usædvanlig anseelse hos den lavere klasse i hans næsten udelukkende danske kvarter« (Rathge boede i Nørregade). Krohn fik den provisoriske regerings tilslutning, og tømreren blev sendt til arresten i Rendsborg¹⁵.

Fængslingerne den 29. juni af købmand Paul Hansen jr., broskriver Chr. Hansen jr., hjulmager Kruse, rådsvert M. H. Kayser og byskriver H. H. Meng havde endnu mere karakter af en ren præventivforanstaltning. Paul Hansen blev nærmest arresteret i egenskab af formand for »Borgerforeningen« – »i hvilken forening overhovedet anførerne for det danske parti i den grad førte det store ord og daglig gav luft for deres sindelag, at det for tysksindede næppe var til at udholde længere at færdes i dette selskab«. For Chr. Hansen og Kruse anføres som begrundelse, at de i lighed med Rathge udøvede stor indflydelse på de lavere klasser. De arresterede blev løsladt efterhånden, Paul Hansen sidst i juli, Kayser og Chr. Hansen midt i august, Meng i begyndelsen af september, og Rathge slap som den sidste ud den 21. september. Kruse var det på ret eventyrlig vis lykkedes at flygte omkring den 10. september. Han nåede efter et kort besøg i Flensborg velbeholdent frem til de danske tropper på Dybbøl¹⁶.

Krohn lagde altså stor vægt på at pacificere de dansksindede, der havde betydning for underklassens holdning. Frygten for, at det i dette samfundslag skulle komme til mere eller mindre åbent oprør, synes at have været Krohns stadige mareridt. Ængstelsen for, at den nationale revolution skulle følges af den sociale, var almindelig blandt slesvig-holstenerne¹⁷. Derfor forsøgte Krohn også at finde ophavsmanden til et rygte, som gik ud på, at den fremtrædende slesvig-holstenske oliemøller Nane Jürgensen skulle have nedsat sine arbejderes dagløn og erklæret, at daglønnen i tilfælde af tysk sejr skulle nedsættes til 8 skilling. Eftersøgningen var imidlertid forgæves¹⁸.

August 1848-august 1849

Når krigen 1848-50 kaldes Treårskrigen, er det lidt af en tilsnigelse, for faktisk var der i de tre år våbenhvile det meste af tiden. Den 26. august 1848 aftaltes således i Malmø en våbenhvile på syv måneder, hvorunder hertugdømmerne skulle styres af en »fællesregering« af danskere og slesvig-holstenerne. Imidlertid blev denne fællesregering set med danske øjne nærmest en farce, idet den helt fik slesvig-holstensk overvægt¹⁹. I realiteten fortsatte derfor de tilstande, som havde hersket siden Preussens indgriben i april.

Det gjaldt ikke mindst i Flensborg, hvor dansksindede flagdemonstrationer i anledning af våbenstilstanden hurtigt viste, at man tog glæderne på forskud. Det var især sømænd og sømandsfamilier i Oluf Samsonsgang og Herrestaldene, der gennem hejsning af Dannebrog provokerede tysksindede medborgere og politiet²⁰.

En større dansk demonstration fandt sted, da danske krigsfanger fra de

flensborgske lazaretter den 10. oktober blev sejlet til København som led i fangeudvekslingen. En købmand, som bar en tysk kokarde, blev forfulgt af mængden, men slap fri, før han led overlast²¹.

Den foreløbig største manifestation fra Flensborg by og omegns anti-slesvig-holstenske indbyggere var indsamlingen af en *protestadresse* i november 1848. Adressen havde følgende (på tysk skrevne) tekst: »Vi protesterer på det højtideligste imod Slesvigs forbindelse med Tyskland, og (mod) at det, ligegyldigt under hvilket dække, løsrives fra Danmark«. Initiativet til adressen udgik fra Frederik Fischer, som befandt sig i eksil på Als, der hele krigen igennem holdtes besat af danske tropper²². I Flensborg stod oliemøller F. N. Friedrichsen, købmændene P. A. Petersen og J. J. Nøbbe samt farvermester Hans Jensen for uddeling og indsamling²³.

Da Krohn erfarede, at der var en adresse i omløb, søgte han straks at bekæmpe den. Adressens flensborgske initiativtagere havde henvendt sig til »Flensburger Wochenblatt« for at få indsat en annonce med opfordring til underskrift. Den forbød Krohn. Han forbød også selve adressen, idet han truede med lovens strengeste straffe for »landsskadelig virksomhed«²⁴. Adressens »bagmænd« blev indkaldt til forhør, ligeså skibsfører Hans Bladt og bødkermester Hansen, som havde gået rundt med den. Skolebud Jacob »Alldag« stak af, da indkaldelsen til forhør kom. Krohns undersøgelser strakte sig til februar 1849, men resulterede kun i et par mindre straffe for falsk vidneforklaring²⁵.

Krohns arbejde for at hæmme tilslutningen til adressen fik heller ikke noget større resultat. De fire flensborgske organisatorer mente dog, at antallet af underskrifter ville have været større, hvis adressen frit havde kunnet cirkulere²⁶. De noterede med særlig tilfredshed, at ca. 100 købmænd havde skrevet under, og heraf hørte mange til blandt de mest ansete. Tallet på de socialt lavere placerede underskrivere interesserede åbenbart ikke organisatorerne så meget, at det fandtes værd at nævne i følgeskrivelsen. Af selve adressen fremgår imidlertid, at ialt 1566 fra Flensborg og Sct. Jørgen havde deltaget i protestaktionen²⁷. I Flensborgs omegn havde adressen fået næsten lige så mange underskrifter som i byen, nemlig 1314.

Mens addressesagen løb ud i sandet for Krohn, var der andre demonstrationer, han med større held greb ind overfor. I begyndelsen af december 1848 kneb det atter for tømmermester Rathge at lægge bånd på sig. Blandt andre danske viser havde han på et værtshus sunget »Den tapre landsoldat« og dertil overhældt tyskerne med skældsord, ja endog indladt sig i slagsmål. Straffen herfor blev 5 dage på vand og brød²⁸.

Også blandt svendene kunne de nationale konfrontationer udarte til slagsmål, som da en norsk skomagervend i skomagerherberget i stedet for

Wir protestiren aufs Feierlichste gegen die Verbindung Schleswigs mit Deutschland, und daß es, gleichviel unter welchem Vorwande, von Dänemark losgeriffen werde!

Den første store danske adresse fra Treårskrigen rummede en kort protest mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og mod dets adskillelse fra Danmark. Original i Udenrigsministeriets arkiv i Rigsarkivet.

»jagt de dänen ut dat Land« sang »jagt de dütschen ut dat Land«²⁹. Ved siden af håndværkerne var søfolk og skibstømrere raske til at demonstrere³⁰. Borgerskabet markerede derimod sin politiske holdning ved byrådsvalgene i januar og juli 1849. Ved disse valg, der foregik som flertalsvalg i enkeltmandskredse, blev der udelukkende valgt danskorienterede deputerede. Valgdeltagelsen var dog under halvdelen³¹.

Den danske regering opsagde våbenhvilen til udløb den 2. april 1849. De danske styrker havde imidlertid ikke umiddelbart efter fjendtlighedernes genoptagelse heldet med sig. Ved Egernførde mistede flåden to fregatter, og hæren måtte trække sig tilbage, da Kolding blev angrebet. Disse nederlag satte dog ikke en stopper for de spontane demonstrationer mod slesvig-holstenerne i Flensborg. Nu deltog også voksne kvinder og piger³². Krohn forsøgte ved udvisninger af kendte danskorienterede flensborgere som skibsfører Hans Bladt og købmand P. A. Petersen at standse uroen³³.

Imidlertid forlod krigslykken i juli 1849 slesvig-holstenerne. Først led deres tropper den 6. et stort nederlag, da den danske hær foretog et vellykket udfald fra Fredericia. Dernæst indgik Danmark og Preussen den 10. samme måned en våbenstilstand, der indebar, at Preussen indstillede sin militære støtte til slesvig-holstenerne. De blev derfor nødt til at indstille krigen.

Under den nye våbenstilstand skulle hertugdømmet besættes af neutrale svensk-norske tropper samt preussiske styrker. Demarkationslinjen mellem de to korps gik norden om Tønder og sønden om Flensborg til og med Stenbjerg sogn. Denne linje udtrykker givetvis de danske og preussiske forhandleres vurdering af, hvor grænsen mellem overvejende slesvigsk-dansk og slesvig-holstensk sindelag gik. Hertugdømmet skulle i våbenhvileperioden regeres af en bestyrelseskommission, der skulle bestå af en dansker, en preusser og en englænder. Den skulle have sæde i Flensborg³⁴.

Bestyrelseskommissionen blev indsat som regering den 25. august 1849. De to følgende dage var byen meget urolig, særlig efter at de preussiske soldater den 27. om morgenen forlod byen, førend de svenske tropper var ankommet. Det »ordensmæssige tomrum« udfyldtes af Krohn og hans gendarmen. Om formiddagen den 27. samledes en stor skare dansksindede, ifølge Krohn mest matroser, skibstømrere, arbejdere og andre fra underklassen, for at byde svenskerne velkommen. Da de udeblev, begav mængden sig på march ind ad Nørreport, syngende »Den tapre landsoldat«. Hos nogle slesvig-holstensindede borgere blev vinduerne slået ind, og ifølge bestyrelseskommissionens 1. departement trængte flere af de demonstrerende ind i husene og øvede hærværk, ligesom de truede beboerne med vold³⁵.

På toldhuset nedtog man det »provisoriske« embedsskilt, og hos tolderen blev en rude slået ind. Derimod lykkedes det ikke at få tolderen til at komme ud og stå til regnskab for at have fjernet det danske skibsstempel fra nogle skibe. Også skiltet på toldpakhuset skulle have været nedtaget, men mens dette forberedtes, kom Krohn tilstede med nogle gendarmen.

Mens der er nogenlunde enighed om demonstrationens forløb indtil dette tidspunkt, foreligger to versioner af, hvad der derpå skete. Fra dansk side hævdede man, at Krohn uden videre varsel lod skyde ind i mængden. Krohn selv mente, at skydningen var kommet i stand ved, at et gevær ved et uheld var gået af. Dette var af nogle gendarmen og soldater blevet opfattet som ordre til at give ild. Uanset hvad der udløste skydningen, var resultatet det samme, to mænd var blevet dræbt (en dansksindet og en tysksindet). En tredje var såret. Krohn opnåede, at mængden blev splittet, men ellers var hans tid som politisk politimester i Flensborg forbi. Så snart svenskerne kom, drog han bort fra byen. For at markere denne befrielse, foretog nogle dansksindede rudeknusninger hos kendte tysksindede. For disse og de foregående uroligheder idømtes 16 borgere bøde- eller kortere fængselsstraffe³⁶. Det lykkedes snart de svenske tropper at skabe ro og orden i byen.

Både under det slesvig-holstenske styre og mens det var under afvikling, forekom der altså i Flensborg en mængde episoder, hvor dansksindede, særlig fra håndværkernes, arbejdernes og søfolkenes miljøer, på ret uorganiseret vis demonstrerede deres foragt for slesvig-holstenske myndigheder, soldater og medborgere. Man gik ikke af vejen for et slagsmål, en rudeknusning eller et protestoptog. Med denne folkelige, til tider vel kontante kamp for danskheden på gaden viste den flensborgske middel- og arbejderklasse sit overvejende danske sindelag.

Dette havde Krohn indset allerede i november 1848, hvor han i en indberetning til sine foresatte havde skrevet: »Lad også oprindelsen til

Flensborgs danske sympatier tildels kunne føres tilbage til lokal- og privat-interesser, den danske sag er blevet til en følelsessag («Gefühlssache»), især hos de mange tilhængere i de nedre klasser ...»³⁷.

Krohns udtalelse viser altså, at den slesvig-holstenske revolution havde gjort de hidtil næsten helt passive arbejdere og småborgere aktive i den nationalpolitiske strid, først og fremmest på dansk side. Bemærkningen tyder endvidere på, at danskheden hos disse lag opfattedes på en noget anden måde, end det i hvert fald før marts 1848 havde været tilfældet hos købmænd, folk i liberale erhverv og større håndværksmestre. For dem havde opslutningen om helstaten mere eller mindre været et resultat af deres »materielle interesser«, konservatisme, samt flensborgsk og slesvigsk lokalpatriotisme. Danskhedsopfattelsen hos de »nyvakte« lag var derimod ifølge Krohn mere en »følelsessag«, det vil sige den var udsprunget af en samhørighedsfølelse med kongeriget Danmark.

Treårskrigen august 1849 til juli 1850

Ny adresse august 1849

Krohns vurdering, at mange helstatstilhængere i Flensborg havde opgivet deres særlige slesvigske standpunkt til fordel for en nærmere tilknytning til kongeriget Danmark, bekræftes af en ny adresse, som i august måned 1849 cirkulerede i de dansksindede dele af Slesvig. Initiativet hertil udgik fra Flensborg, antagelig fra stenhuggermester Klewing, til hvem alle underskrevne ark skulle returneres¹. Det var også Klewing, som bragte adressen til København².

Adressen rummede fire erklæringer. For det første tog underskriverne afstand fra den slesvig-holstenske revolution, som de betegnede som et »oprør«. For det andet misbilligedes de forskellige slesvig-holstenske regeringers handlinger. For det tredje erklærede underskriverne, »at vi ville være og forblive, hvad vi hidindtil have været: slesvigere og indvånere af Danmarks Rige, og aldrig kunne vi indvillige i, at vort hertugdømme enten ganske eller tildeels løsrives derfra« (citeret efter den danske tekst, i Sydslesvig cirkulerede adressen på tysk). – I forlængelse heraf udtaltes for det fjerde det »ønske og håb, at vort lands politiske forhold til Kongeriget må, i overensstemmelse med de bestående statstraktater, påny blive ordnede, klart og bestemt, således at Slesvig ikke alene i henseende til udlandet men også til dets indre anliggender vedbliver for bestandig at være uadskillelig, grundlovsmæssig forbundet med Danmark ...«.

Mens adressen fra 1848 havde nøjes med at protestere mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og mod løsrivelsen fra Danmark, udtalte den nye adresse sig altså nærmere om underskrivernes ønsker til Slesvigs stilling i forhold til kongeriget. Man ville et forfatningsmæssigt fællesskab, så junigrundloven af 1849 også skulle omfatte Slesvig. Slesvigs status som et selvstændigt hertugdømme mellem kongeriget og Holsten var altså opgivet. Man havde valgt side. At underskriverne på den anden side ikke ville gå så vidt, at Slesvig helt skulle inkorporeres i kongeriget, fremgår af det tredje punkt – man ville fortsat være slesvigere.

Hvordan man i Flensborgs mest danske kredse ønskede sig forfatningsfællesskabet med Danmark, fremgår antagelig af Chr. Hansen jr.s pjece fra oktober 1849, »Til Folket i Hertugdømmerne angaaende den foregivne

Forurettelse fra Danmarks Side, tilligemed Betragtninger over Slesvigs fremtidige Stilling i den danske Statsforbindelse« (trykt 1850). Chr. Hansen citerede her med tilslutning Frederik VII's proklamation til slesvigerne af 27. marts 1848, hvori kongen lovede dem en fri forfatning i forening med kongeriget, samtidig med at hertugdømmets indre selvstændighed blev sikret gennem en egen »landdag«, egen administration og egne domstole.

Den i dansk retning mere vidtgående adresse samlede ikke så mange underskrifter som adressen fra 1848. 1019 blev det til i Flensborg by mod 1566. Alligevel viste den nye adresse, at der var sket en udvikling i virkelig mange flensborgeres danskhedsopfattelse. Den nye adresse fik 546 underskrifter i Flensborgs omegn, altså også her en del færre end 1848-adressen.

»Den slesvigske Forening«

I Flensborg var der under bestyrelseskommissionen langt friere udfoldelsesmuligheder for den dansksindede befolkning end før. De flygtede vendte derfor hjem, således Andreas Christiansen, Klewing, Kruse og Blaunfeldt³. Opholdet i Danmark havde ikke lagt en dæmper på deres modvilje mod slesvig-holstenismen. Hjemkommet til fjordbyen gik de i gang med at organisere danskheden i »Den slesvigske Forening«, som ikke må forveksles med den nordslesvigske forening af samme navn fra 1843. Den blev dannet den 28. oktober 1849, og i ledelsen sad fem »direktører«: købmændene Andreas Christiansen, P. A. Petersen, F. N. Friedrichsen og C. P. Kruse samt farvermester Hans Jensen. Også i et kort efter nedsat

Andreas Christiansen jr. (1816-1900), leder af Flensborgs største handelsfirma, var som »direktør« den mest fremtrædende skikkelse i »Den slesvigske Forening«. Fot. i Det kongelige Bibliotek.

timandsudvalg træffes flere kendte danskorienterede flensborgere: agent H. C. Jensen, gæstgiver Peter Jordt, hårdugsfabrikant J. M. Neuffert, dr. Levestamm, kollektør og gæstgiver P. C. Fessel, broskriver Chr. Hansen jr., købmændene Erich Hansen, C. S. Sibbers og C. W. Owerbeck samt mægler H. F. Struckmann⁴.

Navnene på de ledende mænd i »Den slesvigske Forening« viser, at den havde tilslutning både fra helstatsmænd og kredse, der var villige til at gå længere i tilknytningen til Danmark. Jørgen Witte, der har skrevet foreningens historie, betegner den derfor rammende som en koalition af anti-slesvig-holstenske kræfter⁵.

De samme kredse stod bag udgivelsen af »Flensburger Correspondent«, hvis første nummer kom på gaden den 18. oktober og afløste »Flensburger Zeitung«, der var gået ind i april 1848. Den flensborgske danskhed havde atter fået et talerør, som indtil oktober 1850 redigeredes af advokat Blaunfeldt⁶.

»Den slesvigske Forening« i Flensborg indgik et samarbejde med »Frederiksklubben« i Aabenraa og »Harmonien« i Haderslev, begge to danske foreninger. Resultatet blev, at der dannedes en fælles »overdirektion« for de tre foreninger. Andreas Christiansen blev dens leder. Herfra udgik initiativet til dannelse af andre lokalforeninger. I november 1849 oprettedes en afdeling i Gråsten. En filialforening i Angel blev oprettet den 13. januar 1850 af 27 mænd fra egnen omkring Stenbjerg. »Direktionen«, kom her til at bestå af pastor Peter Martens i Nykirke, gårdejer Petersen på den store Nisvrågård i Eskris sogn, gårdejer Fritz Böttger i Hatlund og sandemand, gårdejer Peter Vollertsen i Dollerup⁷. Pastor Martens, der var født som håndværkersøn i Flensborg, var skønt uddannet ved universiteterne i Kiel og Halle en af de få præster, som ikke havde sluttet sig til den slesvig-holstenske bevægelse i 1848⁸.

Den næste afdeling oprettedes i marts 1850 i Bov sogn. Dens ledelse bestod af landmand C. Petersen i Harreslev, skolelærer Johs. Chr. Thomsen i Frøslev og kollegaen Chr. Sørensen i Kollund, gårdejer A. Schmidt sammesteds fra og A. Sørensen fra Vejbæk⁹. Derpå oprettedes endnu en forening i Angel, i Munkbrarup sogn. 22 mænd fra Skidenhulvej, Svendså, Drej og Holnæs gik i april 1850 sammen om en filialforening, der fik landinspektør Sternhagen i Glücksborg som formand¹⁰.

Der oprettedes derefter forskellige afdelinger i Nordslesvig, og først i sommeren 1851, efter Treårskrigen, dannedes der en filialforening i Lille Solt med nordslesvigeren, hjælper lærer J. O. Nissen som formand¹¹. Det var den sidste lokalafdeling i Sydslesvig.

Medlemstalsoplysningerne er noget fragmentariske¹²:

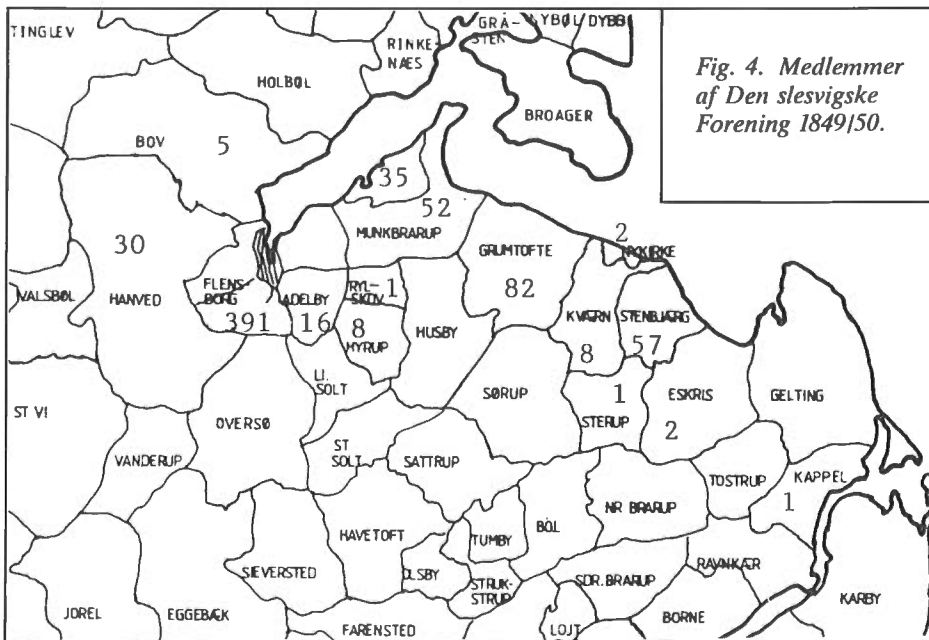
Filialforening	Medl. juni 1850	Medl. maj 1851
Flensborg	392	412
Øst-Angel	150*	54
Bov	?	100
Skovsende	75	108

* Januar 1850 160 medl.

Medlemstallet for den senere oprettede forening i Lille Solt er ukendt. Det har næppe været særlig stort.

Afdelingerne af »Den slesvigske Forening« har altså 1850-51 haft rundt regnet 400 medlemmer i Flensborg by og mellem 200 og 250 i Flensborg amt. Tager man i betragtning, at Borgerforeningen i byen havde 258 ordinære medlemmer i 1850, og at der ikke tidligere havde været nogen danskorienteret foreningsdannelse i omegnen, må disse tal kaldes ganske høje, også når der sammenlignes med tilslutningen til adresserne.

På grundlag af de bevarede medlemslister kan foreningernes geografiske udstrækning vises på følgende kort¹³.

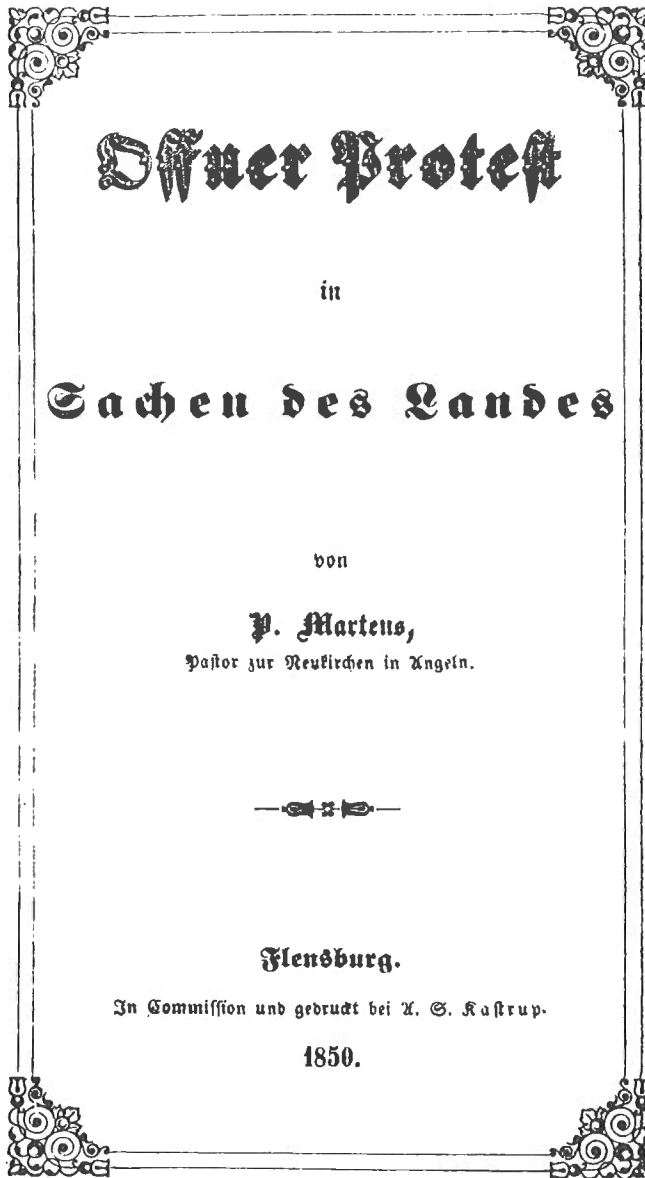
I slutningen af november 1849 begyndte foreningen på at indsamle en ny adresse til fordel for Slesvigs nærmere tilknytning til kongeriget. Selv om indsamlingen i Flensborg var afsluttet allerede i begyndelsen af december, kunne adressen først afleveres i marts 1850, fordi man skulle vente på de nordlige egne, hvor man var langsommere. En deputation fra foreningen afleverede en afskrift af adressen til oberst Hodges, det neutrale medlem af bestyrelseskommissionen, mens originalen sendtes til København¹⁴.

Den nye adresses ordlyd mindede i meget om Klewings adresse. Der henvises til kongens proklamation af 27. marts 1848, hvor han som nævnt havde lovet slesvigerne en fri forfatning i forening med Danmark, men med bibeholdelse af en vis selvstændighed. Med adressen ville underskriverne bede om, at dette program blev ført ud i livet, når freden blev sluttet. Adressen afspejlede også en vis bekymring for, at kongens løfter kunne blive brudt, hvis stormagterne ved en kommende fredsslutning ville påtvinge Danmark en genoprettelse af helstaten, som den var før 1848¹⁵.

Denne adresse havde fået 1456 underskrifter i Flensborg (herunder 39 fra Duborg), altså lidt over 400 flere end i august 1849. Selv om indsamlingsarbejdet vel denne gang har været noget bedre organiseret, fordi der nu var en forening til arbejdet, er der næppe tvivl om, at tallene afspejler en forstærket opslutning bag ønsket om en nærmere forbindelse mellem Slesvig og Danmark. I forhold til protestadressen fra 1848 mod Slesvigs optagelse i Det tyske forbund var der dog stadig godt 100 færre underskrifter.

I omegnen havde man denne gang ikke indsamlet underskrifter i Bov og Hanved sogne, men kun i Angel, hvor der nu var 551 navne mod 370 i august 1849 (og 859 i 1848)¹⁶.

Næsten samtidig med denne store adresse fra byen og omegnen afleveredes i marts-april 1850 flere mindre adresser fra Angel. Den preussiske kommissær Vollpracht, som besøgte Flensborg, fik således af en deputation fra Den slesvigske Forening i Angel overrakt en adresse underskrevet af ca. 400 angelboer, ifølge fire angelske godsejere mest skippere og husmænd fra kysten. Underskriverne fremhævede Frederik VII som landets retmæssige konge og hans proklamation af 27. marts 1848 som deres rettesnor; de fulgte altså den store adresse på dette punkt¹⁷. Et par dage efter afleveredes en adresse med 291 underskrifter til oberst Hodges. Den var som den anden stærkt præget af kongetroskab, dertil af krigslede. Derimod nævnte den ikke kongens proklamation og tog således ikke stilling for Slesvigs nærmere tilknytning til kongeriget gennem en fælles grundlov. Derved lå den på linje med en adresse, som medlemmerne af Den slesvigske Forenings filial i Angel allerede i januar havde indgivet til kongen med 153 underskrifter¹⁸. Medlemmerne af den aktive Angelfilial indgav endvidere i begyndelsen af

Pastor P. Martens i Nykirke udgav flere stridsskrifter vendt imod slesvig-holstenismen. I sin »Offner Protest« understregede han med henvisning til Romerbrevet enhver indbyggers pligt til lydighed mod den lovlige danske øvrighed. Samme år udgav han »Ein Votum zur Gewissensfrage«, hvor han tog afstand fra de mange gejstlige kolleger, der fulgte den slesvig-holstenske bevægelse.

april til bestyrelseskommissionen en adresse med 120 navne i protest mod slesvig-holstensk virksomhed nord for demarkationslinjen. Også denne petition prægedes primært af kongetroskaben¹⁹. Det samme gjaldt den adresse med ligeledes 120 underskrifter, som kort efter sendtes til kongen med ønsket om genindførelse af ro og orden²⁰.

Krigen, hæren og flensborgerne 1850

Den 2. juli 1850 afløstes våbenhvilen mellem Danmark og Preussen af en foreløbig fred. Dermed mistede slesvig-holstenerne deres støttemagt, og de var herefter overladt til selv at føre krigen imod Danmark – rigtignok med hjælp fra et stort antal frivillige fra hele Tyskland, også preussiske officerer.

Efter at bestyrelseskommissionen havde opløst sig den 13. juli 1850 og den civile styrelse af Slesvig var blevet overladt til den danske repræsentant Tillisch alene, rykkede den danske hær ind i hertugdømmet. Den 18. juli samledes den omkring Flensborg. I slaget ved Isted den 24.-25. juli faldt afgørelsen efter en blodig kamp ud til dansk fordel. Herefter besatte den danske hær Danevirke-linjen, og den var i stand til at drive slesvig-holstenske angreb tilbage ved Mysunde den 12. september og Frederiksstad den 4. oktober. I januar 1851 tvang stormagterne slesvig-holstenerne til at give op, og den danske hær kunne demobiliseres. Foreløbig opretholdtes en belejringstilstand i det sydlige Slesvig.

I Flensborg havde de dansksindede borgere, med Den slesvigske For-ening og dens ledelse som udfarende kraft, af evne søgt at støtte hæren. I februar 1850 afholdtes således på foranledning af en kvindekommité en basar i Borgerforeningen til fordel for sårede danske soldater og faldnes efter-ladte, der resulterede i et salg af 7760 lodder og en nettoindtægt på over 8.500 mark²¹. I april foretoges en indsamling til understøttelse af dansksin-dede flygtninge fra området syd for demarkationslinjen²². I dagene efter Istedslaget iværksattes en indsamling af lazaretgenstande, og i august sam-ledes undertøj og strømper til soldaterne²³. I september foranstaltede den genopståede »Sangforening« en velgørenhedskoncert til fordel for de fald-nes efterladte²⁴. Fire flensborgske patricierkvinder, agentinde Christiansen samt Andreas Christiansens og Wilhelm Schmidts hustruer og frøken Ing-wersen, dekoreredes i 1851 for deres indsats i en særlig lazaretkommité²⁵. Gennem denne offervilje demonstreredes det nationale sindelag nok så gennemgribende som ved de forskellige adresser.

Den danske bevægelses geografiske udbredelse 1848-50

Følgende opstilling viser antallet af underskrivere på de slesvigsk-danske henholdsvis slesvig-holstenske adresser i *Flensborg by* under Treårskrigen¹:

Adressens indhold	Tidspunkt	Sl.-dansk	Sl.-holst.
Mod utysk sindelag	sept. 1848		ca. 500
Imod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og dets adskillelse fra Danmark	nov. 1848	1566	
For Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund	dec. 1848		582
For Slesvigs forfatningsmæssige forb. m. Danmark	aug. 1849	1019	
Protest mod danske overgreb	sept. 1849		509
Protest mod Slesvigs deling	sept. 1849		657
Protest mod ophævelse af slesvig-holstenske grundlov	okt. 1849		godt 600
For Slesvigs forfatningsmæssige forb. m. Danmark	nov. 1849	1456	
Protest mod politimester Schrader	jan. 1850		354

Med runde tal kunne de slesvigsk-danske adresser opnå 1500 underskrifter, de slesvig-holstenske 600. Flensborg by havde på Treårskrigens tid ca. 15.000 indbyggere, hvoraf knap 4.200 var mænd, som var fyldt 20 år². Da det altovervejende kun var voksne mænd, der underskrev adresserne, er det dette sidste tal, man bør sammenligne med. De danskorienterede adresser kunne altså regne med tilslutning fra godt en tredjedel af de mulige underskrivere, de slesvig-holstenske med en syvendedel. I hvert fald for de danske adressers vedkommende var der imidlertid ikke tale om en fast underskriverskare. Det samme gjaldt givetvis for de slesvig-holstenske adresser. Man kan altså ikke sige, at de to partier tilsammen kun engagerede halvdelen af de mulige underskrivere. Tallet var uden tvivl noget

større. Dette rokker dog næppe ved styrkeforholdet mellem partierne: den danskorienterede retning havde i Flensborg under Treårskrigen mellem to og tre gange så stor tilslutning som den slesvig-holstenske.

Flensborg by hørte altså – sammen med størstedelen af Nordslesvig – afgjort til det område af hertugdømmet Slesvig, hvor dansk eller i det mindste antislesvig-holstensk sindelag var i overvægt. I *Flensborgs omegn* kan de tre slesvigsk-danske adresser fra november 1848, august 1849 og november 1849 sammenlignes med en slesvig-holstensk adresse rettet imod bestyrelseskommissionens myndighed fra efteråret 1849³:

Sogn	Indbg. 1845	Voksne mænd*	Slesv.-danske underskrifter**	Slesv.-holst. underskrifter**
Bov	1705	477	253-71-0 (53 %)	0 (0 %)
Medelby	1523	426	37-0-0 (9 %)	0 (0 %)
Hanved***	2730	764	202-105-0 (26 %)	0 (0 %)
Oversø	1129	316	76-0-141 (45 %)	0 (0 %)
Ll. Solt****	575	161	79-27-0 (49 %)	1 (1 %)
Hyrup	636	178	60-0-0 (34 %)	19 (11 %)
Adelby	2469	691	323-60-56 (47 %)	49 (7 %)
Rylskov	342	96	48-0-0 (50 %)	6 (6 %)
Munkbrarup	2036	570	45-24-0 (8 %)	34 (6 %)
Glücksborg	751	210	0-28-0 (13 %)	0 (0 %)
Husby	1314	368	3-0-6 (2 %)	99 (27 %)
Grumtofte	2331	653	90-42-33 (14 %)	90 (14 %)
Kværn	1170	328	28-27-36 (11 %)	0 (0 %)
Nykirke	160	45	0-12-10 (27 %)	0 (0 %)
Stenbjerg	1154	323	107-117-116 (36 %)	25 (8 %)
Sterup	1030	288	0-2-47 (16 %)	79 (27 %)
Eskris	2120	594	0-31-9 (5 %)	72 (12 %)
Nr. Brarup	1533	429	0-0-30 (7 %)	129 (30 %)
Strukstrup	597	167	0-0-67 (40 %)	14 (8 %)

* Udregnet som 28 % af indbyggertallet⁴.

** Først angives antallet af underskrifter, derefter i parentes disse i pct. af antal voksne mænd. Ved de slesvigsk-danske adresser er det største tal lagt til grund for beregningen.

*** I nov. 1848 kun fra Frøslev og Harreslev, i aug. 1849 kun Harreslev, Gotrupel og Ellund.

**** Folketal fra 1855, da det ikke er opført separat for Ll. Solt 1845.

Antallet af underskrifter på de forskellige adresser angives tillige på omstående kort, hvor den slesvig-holstenske adressers tilslutning også er angivet i de sogne, hvorfra der overhovedet ikke forekom underskrifter på de slesvigsk-danske adresser.

Sammenholdes tilslutningen til de slesvigsk-danske adresser i de for-

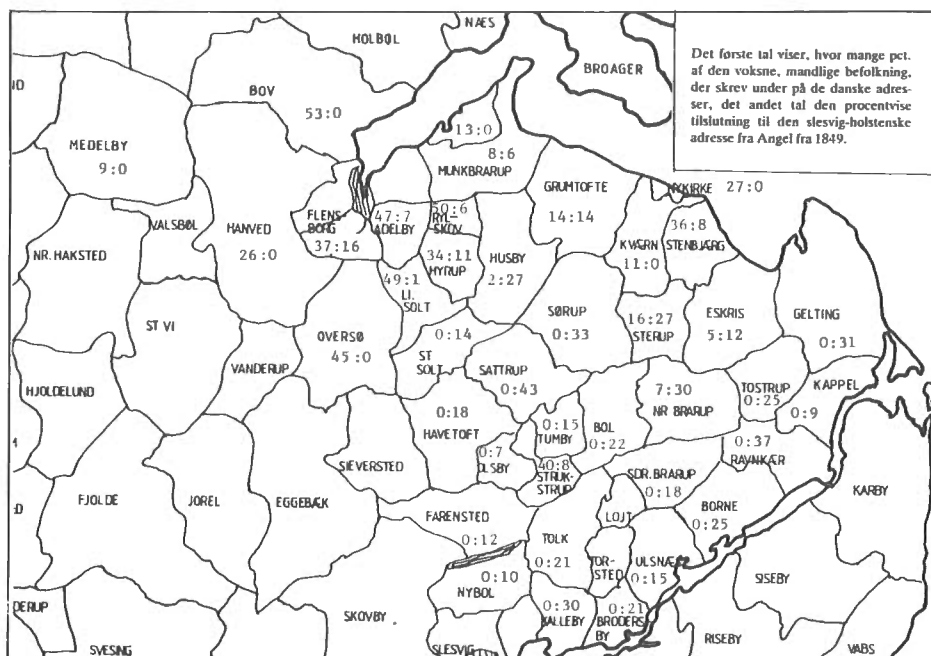

Fig. 5. Adresserne 1848-50.

skellige sogne med antallet af voksne mænd og antallet af navne på den slesvig-holstenske adresse, tegner der sig et nogenlunde klart billede af udbredelsen af dansk, eller i hvert fald antislesvig-holstensk sindelag. Slesvigsk-dansk sindelag var afgjort i overvægt i Bov sogn og Hanved sogns nordlige del, i sognene Oversø, Lille Solt, Hyrup, Rylskov, Nykirke, Stenbjerg samt Strukstrup. Lige så klar var den slesvig-holstenske overvægt i Store Solt, Husby, Sørup, Sterup, Eskris og Gelting sogne samt alle sogne syd herfor med undtagelse af Strukstrup.

Forholdet i Glücksborg flække samt sognene Munkbrarup, Grumtofte og Kværn er derimod ikke klart, både de slesvigsk-danske adresser og den slesvig-holstenske havde her fået en ringe tilslutning. Der var dog ikke helt få dansksindede her. Blandt de mest fremtrædende kan nævnes sandemand og gårdejer Peter Vollertsen i Dollerup i Grumtofte sogn, der indgav en klage til bestyrelseskommissionen over sognets præst, fordi han havde bedt for det slesvig-holstenske statholderskab i kirkebønnen⁵.

Sammenlagt har analysen af de forskellige adresser vist slesvigsk-dansk overvægt i Flensborg og i en ring af sogne rundt omkring byen samt i to »øer«, Nykirke-Stenbjerg og Strukstrup. Mens det i den nævnte ring af

omegnssogne har været det helt overvejende slesvigsk-danske Flensborgs indflydelse, man kan spore, er det mere usikkert, hvordan overvægten i Nykirke-Stenbjerg og Strukstrup kan forklares. Fra begge områder kendes meget aktive dansksindede, f.eks. fra Nykirke pastor Martens, fra Stenbjerg degn Knutz og fra Strukstrup gårdejer Detlef Lassen⁶.

Om forholdet mellem partierne vest for Flensborg savnes desværre fra begge sider adresser, som kunne danne grundlag for en tilsvarende analyse. Det synes, som om den økonomisk tilbagestående *geist* ikke af de to bevægelser har været draget med ind i den nationale mobilisering. Udover de få underskrifter fra Medelby sogn er den eneste oplysning, som kaster lidt lys over forholdene en udtalelse fra advokat L. C. H. Bargum, der i efteråret 1848 foretog en inspektionsrejse for den provisoriske regering i Nordslesvig. Om egnen sydøst for Tønder anførte han: »I Kær Herred ytrer dansk sindelag sig egentlig kun i landsbyerne Ladelund, Medelby og Skovlund, hvad der står i forbindelse med kontakten til de dansksindede beboere i Flensborg«⁷. Han skrev dog intet om, hvor stærkt det danske sindelag var repræsenteret i forhold til det slesvig-holstenske. Om der på den tid var nogen dansk bevægelse i den vestlige del af Flensborg amt, f.eks. i den sydlige del af Hanved sogn samt i Valsbøl sogn, er også helt usikkert⁸.

Derimod markerede et flertal af beboerne på *Vesterland-Før og Amrum* deres utilfredshed med den slesvig-holstenske besættelse af øerne. Den slesvig-holstenske bevægelse havde sat en offensiv ind i Nordfrisland allerede fra 1844-45, og den havde generelt givet gode resultater endnu før 1848. Men i de områder, der siden middelalderen havde hørt direkte under kongeriget Danmark sammen med de andre vestslesvigske enklaver nordvest for Tønder og omkring Ribe, havde offensiven ikke haft større succes. Den kongetro indstilling her var tværtimod blevet styrket ved Christian VIIIs besøg hver sommer⁹.

Mens det øvrige Nordfrisland sluttede sig til den slesvig-holstenske revolution i marts 1848, ønskede flertallet af beboerne i enklaveområderne således ingen ændring i de statsretslige forhold. Som det hedder (på tysk) i et brev til Knut Jungbohn Clement fra hans søster på Før: »Vi Amrumer og Vesterlandføringer er helt dansksindede, en enkelt, der er tilhænger af den holstenske sag, lader sig ikke høre med det. Wyk og Sild er helt for Slesvig-Holsten, men vi vil blive ved det gamle«¹⁰. En petition, der ønskede 200 slesvig-holstenske soldater sendt til øen som beskyttelse mod den danske hær, fik kun 15 underskrifter, en modpetition derimod 90¹¹.

I overensstemmelse hermed nægtede man på Amrum i eftersommeren 1849 at udlevere tre gamle kanoner, som en lille slesvig-holstensk styrke fra Wyk forsøgte at afhente. Først da overmagten blev for stor, måtte man bøje

sig. Da de danske soldater kort efter landede på øerne, blev de modtaget med Dannebrogslag¹².

Adressernes udsagn om befolkningens politiske holdning kan tildels suppleres med bestyrelseskommissionens vurdering af forholdene syd for demarkationslinjen. Her havde bestyrelseskommissionen overordentligt svært ved at sætte sin autoritet igennem, fordi den preussiske besættelseshær – i strid med våbenhvileaftalen – ikke tilstrækkeligt understøttede den¹³. Bestyrelseskommissionen lod derfor udarbejde en »Liste over (de af kommissionen) kendte, velsindede slesvigere syd for demarkationslinjen«¹⁴. Denne liste opregnede sogn for sogn de mænd, som kommissionen mente at kunne stole på. Det siger sig selv, at det ikke udelukkende drejede sig om egentlig dansksindede, men de var i al fald antislesvig-holstenere. Når de står på listen, kan de ikke have anerkendt statholderskabets autoritet.

Antallet af »velsindede« eller loyale er indtegnet på nedenstående kort.

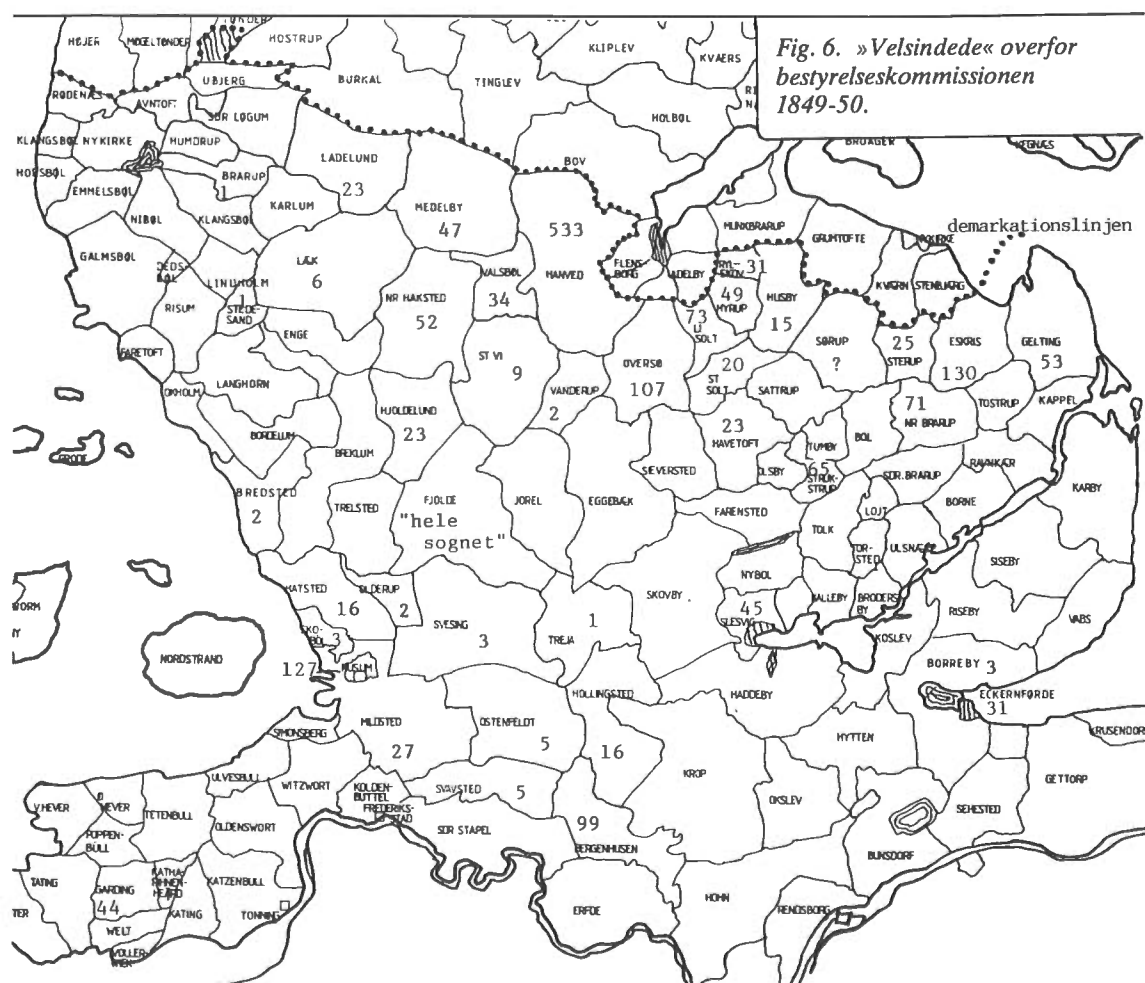

Fig. 6. »Velsindede« overfor bestyrelseskommissionen 1849-50.

Der var særlig mange »velsindede« i Hanved sogn, i Harreslev alene 182, i Frøslev 100. Det stemmer pænt overens med de mange underskrifter fra de to landsbyer på adressen mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund fra november 1848 (henholdsvis 127 og 75). I Oversø sogn var der også mange velsindede, men dog ikke så mange, som havde skrevet under på adressen fra november 1849. En vis overensstemmelse mellem antallet af »velsindede« og underskrifter på de danske adresser 1848-50 kan endvidere konstateres i Lille Solt, Hyrup, Rylskov og Strukstrup, måske også i Sterup og Nr. Brarup. Derimod oversteg antallet af »velsindede« i Eskris sogn markant antallet af underskrifter fra 1849. Der var meget få eller ingen »velsindede« i sogne som Husby, Sørup, Gelting, Satrup m.fl., hvor den slesvig-holstenske adresse havde fået stor tilslutning. Som helhed, men ikke altid i detaljen, var der i Angel og umiddelbart vest for Flensborg således ganske god overensstemmelse med listen over »velsindede« og det billede, adresserne giver.

Fra geesten havde bestyrelseskommissionen kun kendskab til få »velsindede«. Der var et mindre antal i de nordlige sogne Medelby, Ladelund, Valsbøl og Nr. Haksted, men ellers kun i Fjolde, hvor pastor Hansens navn står alene med tilføjelsen: »Efter hans angivelse er hele Fjolde velsindet, dog kunne der ikke fås nogen specificeret liste fra ham«. Et antal af 99 »velsindede« så langt sydpå som i Bergenhusen sogn må virke overraskende. I Nordfrisland var der derimod så godt som ingen »velsindede«, ej heller i Ejdersted. En undtagelse danner Husum by med 127 (med borgmester Davids i spidsen) og flækken Garding med 44. I Egernførde var antallet af »velsindede« lavt, ligeledes i Slesvig, hvor dog »alle fiskere, med undtagelse af en familie« opførtes som »velsindede«; det drejede sig åbenbart om beboerne på Holmen. Generelt tilhørte byernes »velsindede« ikke de højere sociale lag.

Det bør afslutningsvis understreges, at disse overvejelser om grænserne mellem slesvigsk-dansk og slesvig-holstensk sindelag *ikke* kan bruges til at besvare spørgsmålet: hvor ville den dansk-tyske grænse være kommet til at gå, hvis befolkningen 1848-50 var blevet spurgt ved en folkeafstemning? Det spørgsmål forelå nemlig slet ikke, i hvert fald ikke i den brede slesvigske opinion. På dansk-slesvigsk side forestillede man sig ikke nogen fuldstændig inkorporation af Slesvig eller dele deraf i kongeriget, og slesvig-holstenerne ønskede at danne deres egen stat indenfor Det tyske forbund, ikke at forenes med Preussen. Først efter krigen i 1864 og paragraf 5 fra 1866 blev det polære valg mellem Danmark og Tyskland påtrængende for slesvigerne.

Den danske bevægelses sociale forankring 1848-50

Adresserne fra november 1848 mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og august 1849 for Slesvigs nærmere tilknytning til Danmark rummer begge et stort antal stillingsbetegnelser ud for de enkelte underskrivere. Det samme gælder medlemslisterne fra »Den slesvigske Forening« og »Borgerforeningen« 1849-51. Takket være disse kilder er det muligt at undersøge tilslutningen til den slesvigsk-danske bevægelse i de forskellige sociale lag i Flensborg og omegn.

Flensborg by

Adressen fra november 1848 blev som nævnt underskrevet af 1566 flensborgere. Da der ikke på det fortrykte ark forekom andre kolonner end navn og sogn, er erhvervet ikke konsekvent angivet, men dog i 1255 tilfælde. Derimod findes der en kolonne med spørgsmål om stand på adressen fra august 1849. Takket være denne kolonne, som er udfyldt for næsten alle af de 1019 underskrivere, har det været muligt at finde adskillige af de manglende erhvervsangivelser i 1848-adressen. Andre har kunnet findes ved hjælp af folketællingerne fra 1845 og 1855 eller adressebøgerne fra 1847 og 1855. Tilbage står dog et mindre antal tilfælde, hvor erhverv og social status ikke har kunnet fastslås.

Adresseunderskrivernes sociale status 1848-49

De to adresser havde som tidligere antydnet et større antal fælles underskrivere, nemlig 620. 945 havde kun underskrevet i 1848 og 398 kun i 1849. Ialt fås således sammenlagt 1964 navne, svarende til knap halvdelen af Flensborgs voksne mænd. De næsten 2000 underskrivere fordelte sig på de forskellige socialgrupper og efter petitionerne som vist i omstående tabel:

Ca. 1850 af underskriverne var aktive erhvervsudøvere. Heraf tilhørte lidt over halvdelen arbejderklassen, især dennes ufaglærte del (knap 30% af samtlige mod 22% faglærte). Den slesvigsk-danske bevægelse havde dog også mange tilhængere i den brede middelklasse, her især blandt de mindre håndværksmestre. Også i den højere middelklasse havde håndværksmestrene stor betydning. I overklassen var det først og fremmest blandt købmændene, at den slesvigsk-danske bevægelse havde sine støtter.

Socialgruppe	Kun 1848		1848+1849		Kun 1849		I alt	
	antal	%*	antal	%	antal	%	antal	%
Købmænd og mæglere	78	4	43	2	1	0	122	7
Fabrikanter **	18	1	12	1	1	0	31	2
Læger, advokater	3	0	2	0	1	0	6	0
Overordnede embedsmænd.....	4	0	2	0	4	0	10	0
Overklasse	103	6	59	3	7	0	169	9
Håndværksmestre **	41	2	42	2	15	1	98	5
Skipperne	28	2	39	2	10	1	77	4
Underordnede embedsmænd ...	7	0	0	0	3	0	10	1
Bogholdere, skrivere	11	1	1	0	2	0	14	1
Højere middelklasse.....	87	5	82	4	30	2	199	11
Håndværksmestre og fabrikanter ***	137	8	141	8	40	2	318	18
Høkere og gæstgivere	55	3	51	3	22	1	128	7
Vognmænd.....	15	1	16	1	7	0	38	2
Styrmænd.....	21	1	19	1	10	1	50	3
Lavere middelklasse.....	228	12	227	12	79	4	534	29
Komis'er	37	2	1	0	0	0	38	2
Håndværkssvende ****	166	9	112	6	90	5	368	20
Arbejdere, daglejere	183	10	113	6	136	7	432	23
Sømænd og fiskere	37	2	23	1	35	2	95	5
Tjenestefolk.....	10	1	2	0	0	0	12	1
Arbejderklasse	433	24	251	14	261	14	945	51
Andre	2	0	1	0	2	0	5	0
IALT ERHVERVSAKTIVE ...	853	46	620	33	379	21	1852	100
Udenfor erhverv	7		0		10		17	
Uden angivelse	85		1		9		95	
IALT UNDERSKRIVERE	945		621		398		1964	

* Ved procentudregningen er der regnet med decimaler, mens der ved gengivelsen i denne tabel af hensyn til overskueligheden er afrundet til hele tal. Summerne af procenterne stemmer derfor ikke altid.

** Med tjenestefolk.

*** Uden tjenestefolk.

**** Heraf var ca. 125 skibstømrere.

For rigtig at få udsagnskraft må tabellens oplysninger sammenholdes med byen Flensborgs samlede socialstruktur, som fremgår af folketællingen fra 1855¹. Opgørelsen her kan dog kun med vanskelighed sammenholdes med ovenstående tabel. Datidens statistikere ønskede først og fremmest at belyse erhvervsfordelingen. Den sociale statusopdeling kom først i anden række. Nogle konklusioner er dog så oplagte, at de må være sikre.

Følgende lidt grove sammenstilling kan risikeres²:

Socialgruppe	Byen 1855		Adresser pct.
	antal	pct.	
Købmænd og mæglere	160	3	7
Overordnede embedsmænd og akademikere i frie erhverv	221	4	1
Fabrikanter og håndværksmestre	838	16	24
Underordnede embedsmænd	200	4	1
Høkere, gæstgivere, vognmænd	349	6	9
Søfolk af alle grader og fiskere	644	12	12
Svende, arbejdere, daglejere	2970	55	46
Tilsammen	5382	100	100

Sammenlignes adresseunderskrivernes sociale opdeling med byen som helhed, synes der ikke at have været tale om de store forskelle. Det var vel heller ikke at vente med det høje antal navne på de dansk-slesvigske adresser. Nogle mindre afvigelser skal dog nævnes. For det første var der forholdsvis flere købmænd og mæglere blandt underskriverne end i byen. Det skyldtes sikkert dette lederlags høje politiske aktivitetsniveau, men også, at underskriftindsamlingens initiativtagere lagde vægt på at få så mange købmænd til at skrive under som muligt. Modsvarende hertil skal arbejderklassens underrepræsentation sikkert i vid udstrækning forklares ved mindre omfattende politisk aktivitet og lavere prioritering hos indsamlerne.

Derimod afspejlede den selvstændige middelklasses markante overrepræsentation, særlig håndværksmestrenes, utvivlsomt en politisk realitet. Det var her, den slesvigsk-danske bevægelse havde sine kernetropper. Derimod var der meget få embedsmænd, som sluttede sig til bevægelsen. Forholdet mellem deres andel i byen og blandt underskriverne vrides dog nok mere skævt end i virkeligheden, fordi Flensborg i 1855 var blevet hertugdømmets administrationscentrum, hvad byen endnu ikke var, da adresserne gik rundt. Embedsmændenes andel af de erhvervsaktive var næppe på 8% af befolkningen i 1848/49.

Hele forskellen kan imidlertid ikke henføres til udvidelsen i antallet af embedsmænd efter 1850. Det ses, når der sammenlignes med den sociale status hos underskriverne på en slesvig-holstensk adresse fra 1848 til fordel for Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund³. Embedsmænd, lærere og akademikere udgjorde her 13% af underskriverne mod 1-2% på de slesvigsk-danske adresser. Den markante forskel skal især forklares med disse gruppers uddannelse på overvejende holstenske eller tyske læreanstalter. Handelsstandens repræsentation i den slesvig-holstenske bevægelse var kun lidt større end i den slesvigsk-danske, 19 mod 16%. En adresse fra september 1848 mod utysk sindelag tyder imidlertid på, at slesvig-holstenismen stod forholdsvis stærkere blandt standens mere velhavende medlemmer, købmændene⁴. De mindre velhavende medlemmer af handelsstanden såsom høkere og gæstgivere var derfor antagelig ikke så stærkt repræsenteret i den slesvig-holstenske bevægelse som i den slesvigsk-danske.

Håndværkernes andel var en del større i den slesvig-holstenske bevægelse end i den slesvigsk-danske. Desværre vides ikke, hvorledes fordelingen var på mestre og svende, så det kan være svært at udlede noget sikkert om denne gruppe, som generelt spillede en meget aktiv rolle i den slesvig-holstenske bevægelse⁵. Sømænd var der forholdsvis lidt færre af (9 mod 12% i den slesvigsk-danske bevægelse). Den mest markante forskel på de to nationale bevægelser var dog det beskedne islæt af ufaglærte arbejdere i slesvig-holstenismen (7 mod 24%). Dette gjorde selvfølgelig, at der blev større andele til de øvrige grupper.

Om den slesvigsk-danske bevægelses sociale basis i Flensborg by på Treårskrigen tid kan altså sammenfattende siges: den afveg ikke alverden fra hele byens sociale struktur. Der var tilslutning til adresserne fra fire hovedmiljøer: handel, håndværk, arbejdere-daglejere og »søens folk«. Særlig fabrikanter og håndværksmestre var forholdsvis stærkt repræsenteret. Derimod var der en klar underrepræsentation af embedsmænd og akademikere. Arbejderklassen var noget underrepræsenteret, hvad enten det skyldtes en mere udbredt passivitet i dette lag overfor det nationale spørgsmål eller begrænsninger i adresseindsamlingsarbejdet. Den stillede dog alligevel med op imod halvdelen af underskriverne. Sammenlignet med den slesvig-holstenske bevægelse havde den slesvigsk-danske en klart højere arbejderandel, mens der først og fremmest var forholdsvis færre embedsmænd, lærere og akademikere, men også færre fra håndværkerstanden (mestre og svende tilsammen).

Underskrivernes placering i gadenettet 1848/49

Med udgangspunkt i Flensborg bys adressebog kan en stor del af underskrivernes bopæl findes. Der er dog mange arbejdere og daglejere, som ikke har kunnet genfindes i adressebogen. Ved siden af underskriverne af de to adresser inddrages også medlemmerne af Den slesvigske Forening i undersøgelsen. En optælling af, hvor mange af adressebogens navne i de enkelte gader, der enten forekommer på 1848-adressen, 1849-adressen eller Den slesvigske Forenings medlemsliste, gav som resultat, at følgende gader havde over 50% markering af slesvigsk-dansk sindelag⁶:

Ll. og Nr. Fiskergade	40 husstande *	78%
Nystaden	48 –	73%
Havretorv	45 –	71%
Slotsgade	21 –	(71%)
Hulvejene	37 –	70%
Herrestaldene	31 –	65%
Ballastbroen	28 –	(64%)
Mariegade	85 –	61%
Foran Nørreport	15 –	(60%)
Oluf Samsonsgang	39 –	59%
Kompagnigade	30 –	57%
Nygade	47 –	57%
Skibsbroen	47 –	57%
Nørregade	417 –	53%

* uden enlige kvinder.

Det ses, at de fleste gader lå i den nordlige bydel (Nørregade med sidegader), to i den sydøstlige bydel ud imod Adelby og en enkelt i Jørgensbyen. Alt i alt i arbejderkvartererne, hvad der ikke kan være overraskende på baggrund af den slesvigsk-danske bevægelses sociale profil.

Lavest tilslutning havde adresserne og Den slesvigske Forening i gaderne i den sydvestlige bydel (Rødegade, Pottergade) og omkring Sct. Hans (Sdr. Fiskergade, Store Sct. Hansgade, Plankemaj). Imellem yderpunkterne placerede gader som Nørretorv, Storegade med Helligåndsgang, Holmen, Angelbogade og Søndertorv sig.

Holdninger til forbindelsen mellem Slesvig og Danmark

Ved at skelne mellem de personer, der kun underskrev adressen i 1848 mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund, og dem, der også eller kun underskrev adressen fra 1849 med dens krav om et forfatningsfællesskab mellem Slesvig og Danmark, kan det undersøges, hvordan ønskerne om hertugdømmets statsretslige fremtid var i de forskellige sociale grupper.

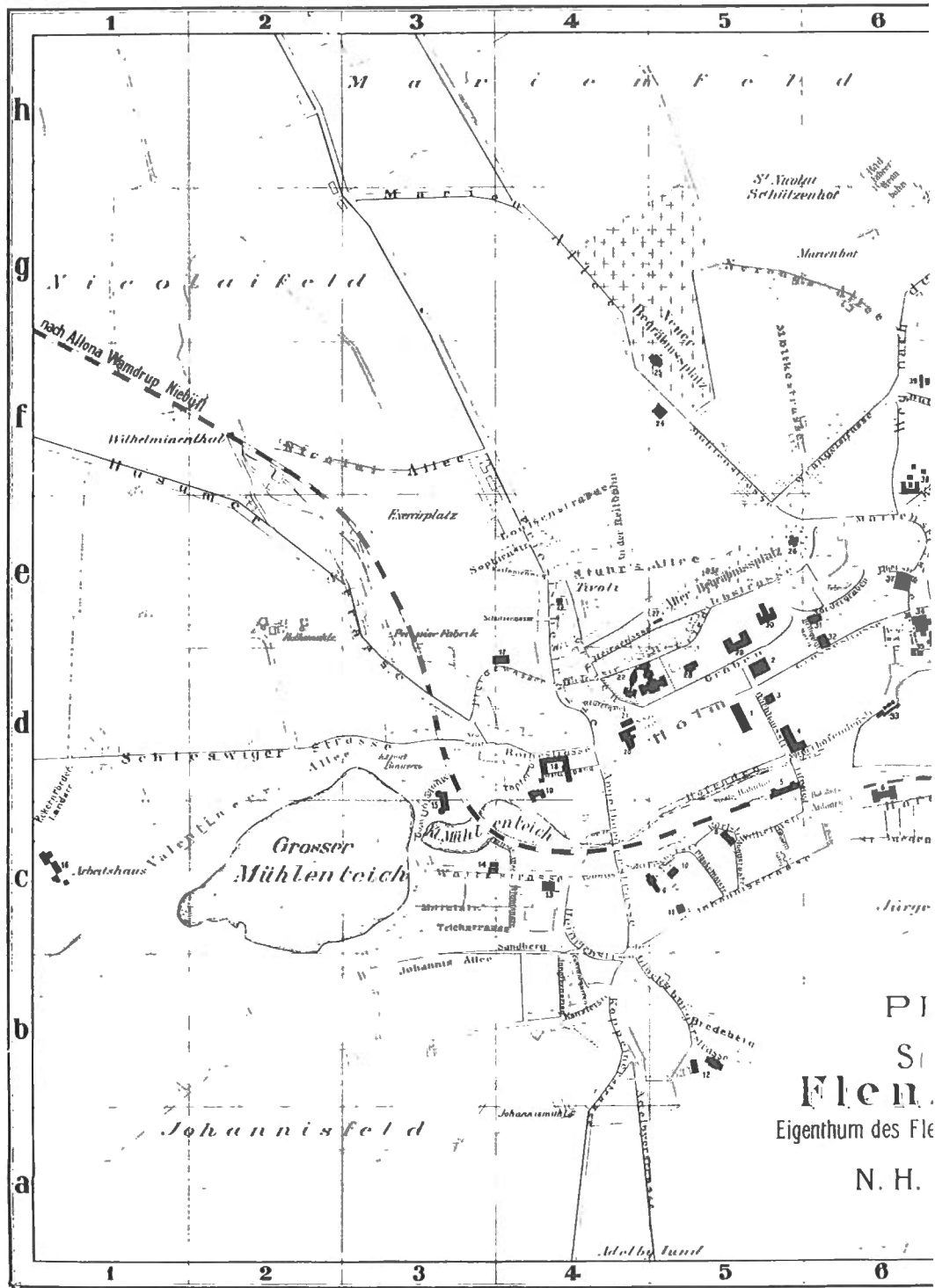
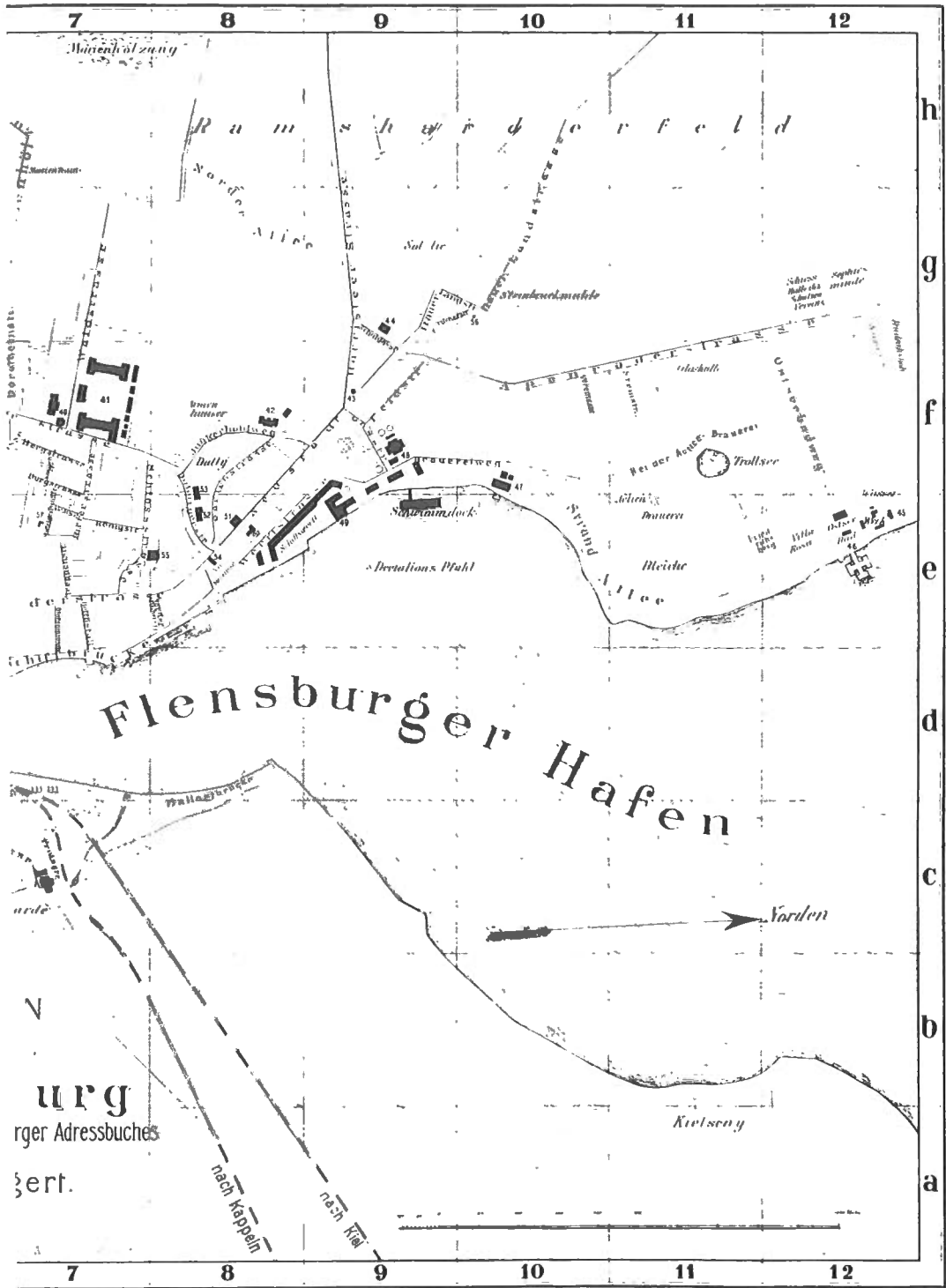

Fig. 7. Det flensborgske gadenet.

7 8 9 10 11 12

Hafenholzung

Rammhøvederfeld

Norden
Allee

Salte

Stenbockmølle

Sjöns
Sjöns
Sjöns
Sjöns

h

g

f

e

d

c

b

a

Flensburger Hafen

Vorden

Kielserog

ur g
rger Adressbuches

sert.

nach Kappeln

nach Elm

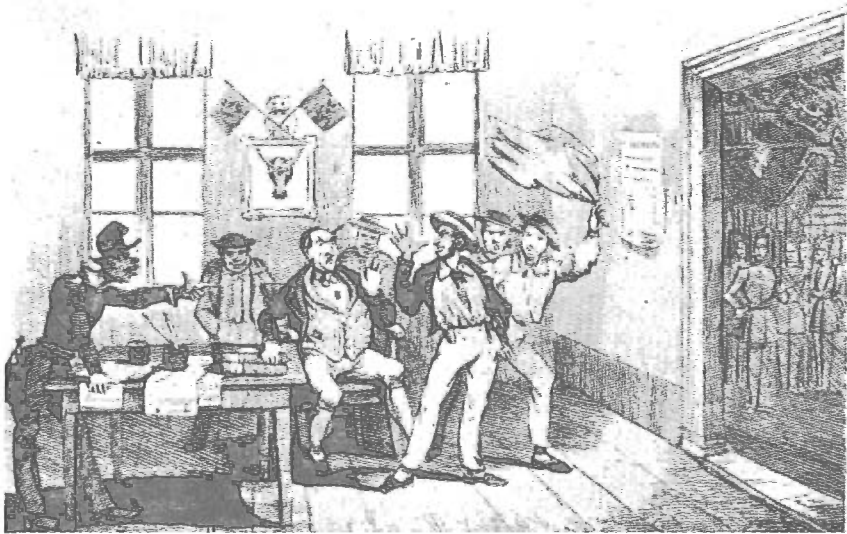
7 8 9 10 11 12

Miljø/socialgruppe	Underskrivere ialt	Heraf underskrevet 1848	Procent af underskrivere i socialgruppen for:	
			Status quo	Forf. m. DK
Købmænd, mæglere	122	121 = 99%	64%	36%
Bogholdere, skrivere, kommis'er	52	50 = 96%	92%	8%
Håndværksmestre og fabrikanter	447	391 = 87%	44%	56%
Høkere, gæstgivere, vognmænd	166	137 = 83%	42%	58%
Håndværkssvende	368	278 = 76%	45%	55%
Arbejdere, daglejere	432	296 = 69%	42%	58%
Skippere, styrmænd	127	107 = 84%	39%	61%
Sømænd, fiskere	95	60 = 63%	39%	61%

I princippet skulle alle, der havde underskrevet adressen af 1849 også have underskrevet den mindre vidtgående fra 1848. I praksis forholdt det sig naturligvis ikke sådan, fordi indsamlingsarbejdet ikke var tæt nok organiseret til, at alle blev kontaktet begge gange. 1849-adressen bragte i forhold til den første adresse ikke mange nye navne på købmænd, deres ansatte, håndværksmestre, småhandlende og skibsofficerer, derimod nok på faglærte og ufaglærte arbejdere. Det tyder på, at det med den første adresse i

Blandt de mest udprægede slesvigske-danske gader under Treårskrigen (og senere) var Oluf Samsons Gang, en smal sidegade til Nørregade med mange bindingsværkshuse. Postkort i Den slesvigske Samling.

De slesvig-holstenske myndigheder forsøgte at udskrive flensborgske matroser til tjeneste i den tyske flåde, men ifølge dette stik var søfolkene alt andet end ivrige. Af adresserne fra Treårskrigen fremgår da også, at søfartsmiljøet var stærkt præget i slesvigsk-dansk retning. Efter Flensborg bys historie II, s. 185.

1848 var lykkedes at få næsten alle de underskrifter, det var muligt at få i overklassen og middelklassen, mens man ikke var nået så langt omkring i arbejderklassen, hvor indsamlingen givetvis heller ikke har været så højt prioriteret. Hvem der herfra har skrevet under, og på hvilke adresser, præges derfor i højere grad af tilfældigheder end i de højere lag.

Hos købmændene og deres funktionærer og medhjælpere var der et markant flertal for opretholdelse af Slesvigs statsretslige status quo. I miljøet af håndværkere, mindre industridrivende og småhandlende var der derimod et afgjort, omend ikke overvældende, flertal for en forfatningsmæssig union mellem Slesvig og Danmark. Det samme gjaldt blandt arbejdere og daglejere, mens flertallet var mere udpræget hos »søens folk«.

Selv om købmændene talmæssigt kun udgjorde en mindre del af underskriverne, har de i kraft af deres position som byens førende politiske lag alligevel krav på ekstra opmærksomhed. Takket være listerne over den betalte kontribution i året 1847, det sidste normale år før Treårskrigen, kan de enkelte danskorienterede købmænds rigdom og holdning til hertugdømmet Slesvigs fremtidige statsretslige stilling sammenlignes⁷.

De fem største danskorienterede firmaer var Andreas Christiansen jr., brødrene H. W. og P. Schmidt, brødrene H. P. og M. J. Schmidt samt H. C.

Jensen. Af dem havde kun Christiansen skrevet under på kravet om Slesvigs forfatningsfællesskab med Danmark, mens de øvrige – som alle var brødre eller fætre – havde nøjes med at protestere imod hertugdømmets indlemmelse i Det tyske forbund⁸. Også i de større og mellemstore firmaer var holdningen overfor en stærkere sammenknytning med kongeriget afvisende, mens rundt regnet halvdelen af de mindre købmænd var tilhængere af en forfatningsunion:

Kontribution (mark courant)	skrevet under			medlemmer af:	
	Ialt	1848	1848+49	Borgerfor.	Den sl. For.
over 1000	6	5	1*	6	4
500-1000	6	6	0	3	3
200-500	7	7	0	4	2
100-200	22	12	10	20	28
0-100	55	28	27	28	27
uidentificerede **	26	20	6	7	9
Ialt	122	78	44	68	63

* Andreas Christiansen jr. opholdt sig i København, mens adressen fra 1848 cirkulerede.

** Har ikke kunnet findes eller entydigt identificeres i skatelisten.

Den slesvigske Forening og Borgerforeningen havde flest medlemmer blandt de mindre købmænd, som socialt måske havde mere til fælles med de bedststillede håndværksmestre end med de rigeste i deres egen stand.

»Den slesvigske Forening« og »Borgerforeningen« – social basis

Købmændenes og de mindre selvstændiges forskellige holdninger til Slesvigs fremtidige stilling i forhold til Danmark afspejlede sig også i deres engagement i de to danskorienterede foreninger Borgerforeningen og Den slesvigske Forening.

Der foreligger fra 1849-51 medlemslister fra både Borgerforeningen og Den slesvigske Forening, som muliggør en opstilling over de to foreningers sociale basis (se næste side)⁹:

På trods af, at de slesvigske-danske adresser havde fået lidt over halvdelen af deres underskrifter fra arbejdere, havde begge foreninger kun få medlemmer i arbejderklassen – Borgerforeningen stort set ingen. Arbejderne var kun i meget ringe omfang organiseret i danske foreninger. Medlemmerne kom altovervejende fra de mellemste og højere lag, Den slesvigske Forenings hovedsagelig fra den brede middelklasse (44%), Borgerfore-

Socialgruppe	Den slesvigske Forening		Borger- foreningen		adresserne 1848-49
	antal	pct.*	antal	pct.	pct.
Købmænd og mæglere	79	20	103	41	7
Fabrikanter **	11	3	7	3	2
Læger, advokater	5	1	5	2	0
Overordnede embedsmænd.....	1	0	7	3	0
Overklasse	96	24	122	49	9
Håndværksmestre **	66	17	43	17	5
Skipperne	12	3	20	8	4
Underordnede embedsmænd ...	6	2	12	5	1
Bogholdere, skrivere	2	1	4	2	1
Højere middelklasse	86	23	79	22	11
Håndværksmestre og fabrikanter ***	129	33	39	15	18
Høkere og gæstgivere.....	36	9	7	3	7
Vognmænd.....	2	1	0	0	2
Styrmænd	3	1	1	0	3
Lavere middelklasse	170	44	47	18	29
Kommis'er ****	0	0	1	0	2
Håndværkssvende	23	6	0	0	20
Arbejdere, daglejere	12	3	1	0	23
Sømænd og fiskere	1	0	0	0	5
Tjenestefolk	0	0	0	0	1
Arbejderklasse	36	9	2	0	51
Andre	0	0	2	1	0
IALT ERHVERVSAKTIVE ...	388	100	252	100	100
Udenfor erhverv og uden angivet erhverv	3		6		
IALT MEDLEMMER.....	391		258		

* Ved procentudregningen er der regnet med decimaler, mens der ved gengivelsen i denne tabel af hensyn til overskueligheden er afrundet til hele tal. Summerne af procenterne stemmer derfor ikke altid.

** Med tjenestefolk.

*** Uden tjenestefolk.

**** Fra Borgerforeningen er kun de ordinære medlemmer medtaget, men blandt de ekstraordinære fandtes givetvis et stort antal kommis'er og handelslærlinge.

ningens fra købmændenes og ligestilledes kreds (49%). Her var både det tidsmæssige og økonomiske overskud tilstede, som var en forudsætning for deltagelse i foreningslivet.

De forskellige sociale tyngdepunkter afspejlede sig i medlemmernes holdning til spørgsmålet om Slesvigs fremtidige forfatningsmæssige stilling:

	Den slesv. For.	Borgerforeningen
Kun underskrevet i 1848	131 = 34%	91 = 35%
Kun underskrevet i 1849	21 = 5%	10 = 4%
Underskrevet begge	183 = 47%	79 = 31%
Ingen adresse underskrevet	56 = 14%	78 = 31%
	391 = 100%	258 = 100%

Mens halvdelen af Den slesvigske Forenings medlemmer i Flensborg var tilhængere af Slesvigs nærmere tilknytning til Danmark, gjaldt det kun for en tredjedel af medlemmerne i Borgerforeningen, hvor flertallet ønskede den bestående helstat og Slesvigs uafhængige stilling indenfor denne opretholdt.

Den slesvig-holstenske lærer Heinr. Burgwardt hævdede i en agitationspjece, at der blandt Borgerforeningens medlemmer var 30 under ledelse af Andreas Christiansen, som gik ind for Slesvigs »inkorporation« i Danmark, mens 50 anført af agent Jensen erklærede sig for et selvstændigt Slesvig¹⁰. Selv om Burgwardts tal ikke passede absolut, angav de forholdet mellem de to retninger ganske korrekt. Der var også en større del af medlemmerne i Borgerforeningen, som ikke havde underskrevet nogen af de to adresser. Det kan der nok lægges noget i, eftersom de socialt højere placerede hyppigst blev opsøgt for en underskrift. Der forekommer da også på medlemslisten fra 1850 flere navne på mænd, som fra anden sammenhæng vides at have haft slesvig-holstenske sympatier. Ved sammenligning med en protest, som i januar 1850 sendtes til bestyrelseskommissionen over politimester Schrader, kan op imod en halv snes Borgerforeningsmedlemmer med sikkerhed betegnes som slesvig-holstenere¹¹. Den »udrensning«, som var påbegyndt i 1844, var altså endnu ikke efter Treårskrigen helt tilendebragt.

Underskrivernes fødested

En stor del af de 1964 adresseunderskrivere har kunnet identificeres med rimelig sikkerhed i folketællingerne fra 1845 og 1855. Det drejer sig om knap 1400, altså ca. 70%. Også medlemmerne af Den slesvigske Forening og Borgerforeningen kan for størstedelens vedkommende genfindes. For

Statuten

des

Schleswigschen Vereins.

Flensburg.

Schnellpressendruck von A. S. Kastrup.

1840.

Den slesvigske Forenings statutter blev naturligtvis trykt i Kastrups bogtrykkeri. Det her viste eksemplar har tilhørt skibsbygmester Michael Diederichsen i Nørgårdsskov i Stenbjerg sogn. Han var medlem af filialen i Østangel. Som mange andre beboere langs kysten havde han forremingsmæssige forbindelser til de danske øer. Original hos Hans Rühmann, Lyngby.

underskrivere og medlemmer har folketællingernes fødestedsoplysninger derfor kunnet benyttes¹²:

Fødested	Underskr.	Den sl. For.	Borgerfor.	Byens mænd
Flensborg *.....	50%	48%	50%	47%
Øvrige Sydslesvig	22%	15%	16%	20%
Nordslesvig, Ærø	12%	12%	11%	13%
Kongeriget	8%	12%	8%	6%
Holsten, Lauenborg	4%	5%	7%	6%
Øvrige Tyskland	3%	7%	7%	7%
Øvrige Europa.....	1%	2%	0%	1%
Ialt	100%	100%	100%	100%
Antal m. oplysning	1393	350	228	4287
Antal u. oplysning.....	571	41	30	278

* Med Sct. Jørgen og Duborg.

Selv om antallet af underskrivere, hvis fødested ikke har kunnet findes, er ret stort, tyder meget på, at tilhængerne af den slesvigsk-danske bevægelse ikke adskilte sig nævneværdigt fra den samlede mandlige flensborgske befolkning. Det må imidlertid antages, at hovedparten af de underskrivere, der ikke har kunnet identificeres i folketællingerne fra 1845 og 1855, har været tilvandrede udefra. For foreningernes vedkommende er tallene mere sikre, men svarer ellers til underskrivernes fordeling, dog med en noget mindre andel til personer fra Sydslesvig udenfor Flensborg og en lidt større til holstenere og tyskere.

Uanset usikkerhedsfaktorerne kan der ikke være tvivl om, at over halvdelen af den slesvigsk-danske bevægelses tilhængere og organiserede medlemmer var indfødte flensborgere eller sydslesvigere. Adskillige kom fra de rent dansktalende områder (Nordslesvig og kongeriget). En mindre, men dog ikke ubetydelig del kom fra Holsten, Lauenborg eller det øvrige Tyskland. Sammensætningen viser, at det ikke var en eventuel opvækst i et dansksproget miljø, som var baggrunden for flertallets danskorienterede indstilling, men snarere helstatstraditionerne, der også omfattede Holsten og Lauenborg, og som endda kunne optage tyskere, som var født syd for Elben.

Flensborgs omegn

Udenfor Flensborg by var man desværre ikke i 1848 så flittige til at notere underskrivernes erhverv og stand. Der er dog enkelte undtagelser. Fra Kollund i Bov sogn vides således, at der var flere gårdmænd blandt underskriverne, fra Adelby at det her især var kådnerne, d.v.s. husmændene, der

a. Ordentlige.

Asmussen, J. C., Glasermeister.
Andresen, Claus, Desmüller.
Albrecht, Schiffscapitain.
Andresen, H. M., Desmüller.
Andersen, P. S. St., Kaufmann.

Both, Asmus, Kaufmann.
Bunzen, M. A., Tischlermeister.
Bettac, Heinr., Sattlermeister.
Bahnsen, H. C., Malter.
Balzer, Christian, Goldschmied.
Brenner, Deconom.
Blaunfeldt, Advocat.
Bang, Laué, Kaufmann
Backens jun., C., Desmüller.
Buck, Stuhlmaßer.
Buntzen, Jens, Fabrikant.
Bendt, Philip J., Malter.

Bucka, M., Kaufmann.
Balzer, Nic., Goldschmied
Brummer, J. C., Tischlermeister.
Bladt, Hans, Schiffer.
Boysen, Gustav, Schiffscapitain.
Bagge, O. O., Malter.
Berg, Chr., Kaufmann.

Commenz, A. H., Kaufmann.
Clausen, H., Schlosser.
Clausen, M., Schlosser.
Clausen, P., Schlosser
Christiansen, H. C., Buchhalter.
Cohen, E., Advocat.
Christiansen, Andr., Kaufmann.
Christiansen, Caspar, Kaufmann.
Christiansen, Chr. C.
Christiansen, J. P.
Callsen, M., Kaufmann.

En vigtig kilde til de danskorienterede foreningers sociale basis er medlemslisterne. Undertiden blev de trykt, som her Borgerforeningens medlemsliste fra 1850, der rummer navne på kendte dansksindede som advokat Blaunfeldt, købmand M. Bucka, skipper Hans Bladt og storkøbmanden Andr. Christiansen jr. Fra de trykte statutter, Stadtarchiv Flensburg A. 862.II.

havde sat deres navne på adressen. En nogenlunde fyldig opgørelse kan kun opstilles for *Hyrup og Rylskov sogne*, hvor erhvervet er kendt i 75 ud af 108 tilfælde. Heraf var 29 gårdmænd, 13 husmænd, 5 var såkaldte »Heuerlinge«, d.v.s. inderster, folk som boede til leje i en gårdmands hus. 11 var håndværkere; der var endvidere 1 høker og 10 arbejdere og tjenestefolk samt 6 aftægtsmænd¹³. Der var altså et forholdsvis stort islæt af gårdmænd. I Schröders topografi fra 1854 oplyses antallet af gårde og huse i de forskellige landsbyer. Sammenlignes hermed ses, at næsten alle gårdmænd i Hyrup havde skrevet under mod lidt over hver fjerde i Rylskov sogn¹⁴.

Det sparsomme materiale fra 1848 antyder altså, at det var ret forskelligt fra sogn til sogn, hvilke sociale grupper, der havde skrevet under. Det bekræftes af adressen fra 1849, der ikke fik så mange underskrifter, men som til gengæld næsten altid oplyser erhvervet:

Erhverv	Bov	Han- ved	Lille Solt	Adel- by	Munk- brarup	Grum- tofte	Kværn,	
							Nykirke, Stenbjerg	Sterup, Eskris
Proprietærer	0	0	0	1	0	0	0	1
Fabrikanter *	0	2	0	4	0	0	4	0
Gårdmænd	5	44**	10	0	0	4	0	4***
Skipper	2	0	0	0	0	1	5	2
Husmænd	9	17	14	16	11	30	82	12
Kromænd/høkere	2	1	2	0	0	0	2	0
Håndværkere	4	4	1	11	0	1	30	2
»Heuerling«e	18	32	0	4	6	1	0	3
Arbejdere	4	0	0	9	0	3	10	0
Sømænd/fiskere	2	0	0	4	2	0	1	4
Tjenestefolk	17	0	0	4	0	0	9	0
Aftægtsmænd	2	1	0	4	3	0	8	3
Andre	1	3	0	1	0	0	3	0
Uden angivelse	5	1	0	1	2	2	2	2
Ialt	71	105	27	60	24	42	156	33

* Teglværksejere, møllere, skibsbygmester

** Her de 25 benævnt »Bauer«, måske ikke alle gårdmænd

*** 3 gårdmænd og 1 gårdmandssøn

Blandt underskriverne var der adskillige gårdmænd i Bov, Hanved og Lille Solt sogn, altså vest og syd for Flensborg. I de andre, østlige sogne var der til gengæld næsten ingen. Her vejede i stedet husmænd, håndværkere og arbejdere særdeles tungt til. Sammenlignes atter med oplysningerne om antallet af gårde og huse i Schröders topografi, fremgår, at der var stor tilslutning fra gårdmændene i Bov, Hanved og Lille Solt sogne. I landsbyerne Ellund, Gotruppel og Harreslev i Hanved sogn havde således næsten alle gårdmænd skrevet under. I Lille Volstrup i Lille Solt sogn havde omkring tre fjerdedele af gårdmændene sat deres navne under en slesvigsk-dansk adresse, og i byerne Smedeby og Kollund i Bov sogn omkring halvdelen.

I Adelby og Munkbrarup sogne kom underskrifterne fra landsbyerne Tved Skov, Holnæs og Skovsende, som var udprægede husmands- og arbejderbyer. Her lå en del teglværker, hvor mange af husmændene havde

arbejde. De var flittige underskrivere, i Tved Skov gjaldt det også teglværksejerne.

I Grumtofte sogn var tilslutningen størst i husmandsudflytterbyer ved kysten som Dollerupskov, Østerskov og Vesterskov. I Dollerup, hvor gårdmændene talmæssigt stod stærkere og kunne udøve kontrol med husmænd og arbejdere, havde færre skrevet under.

Bebyggelsen i Nykirke og Stenbjerg sogne bestod for en stor del netop af udprægede husmandsbyer som Nykirke, Bjerregade, Stenbjerg Kirke, Stenbjergskov og Stenbjergshav samt Gintoft¹⁵. I Kværn sogn tilhørte Røjkær og Haversnæs også denne type. I disse byer, der overvejende lå ud til kysten, havde adressen i 1849 sin største tilslutning, ikke mindst blandt de skibstømrere, der arbejdede på værftet ved Nørgårdskov, hvor også skibsbygmesteren havde skrevet under. Derimod var der kun et par underskrivere i gårdmandsbyen Stenbjerg og kun en enkelt i Kværn. Mønsteret var her det samme som i Grumtofte sogn.

I Glücksborg flække fik adressen fra august 1849 28 underskrifter, der fordelte sig på 1 købmand, 1 møller, 10 håndværkere, 2 vognmænd, 7 arbejdere og 3 husmænd samt 4 uden angivelse af erhverv. Den beskedne tilslutning i byen kom altså overvejende fra dens småborgere og arbejdere.

Også i Den slesvigske Forening var der forskelle mellem vest og øst i den sociale basis. Gårdmændene udgjorde grundstammen i Bov og omegn, mens det var husmændene og håndværkerne i Skovsendifilialen¹⁶:

Socialgruppe	Bov	Hanved*	Adelby	Hyrup	Rylskov	Munkbrarup	Gl.borg
Embedsmænd, lærere	0	1	0	0	0	1	2
Købmænd, fabrikanten	0	2	3	0	0	2	1
Gårdmænd	2	18	1	7	0	3	0
Skipperne	0	0	0	0	0	1	0
Husmænd	0	2	3	0	0	20	1
Kromænd/høkere	0	0	2	0	1	2	0
Håndværkere	1	1	3	1	0	3	18
»Heuerlinge«	0	0	0	0	0	5	0
Arbejdere	2	0	0	0	0	1	7
Sømænd	0	0	0	0	0	1	0
Tjenestefolk	0	0	0	0	0	1	0
Aftægtsmænd	0	2	0	0	0	2	0
Andre	0	1	0	0	0	0	1
Uden angivelse	0	3	4	0	0	10	5
Ialt	5	30	16	8	1	52	35

* Frøslev og Harreslev

Sammenlignet med adresseunderskriverne var de ringest stillede grupper af inderster, arbejdere, sømænd og tyende ikke så fyldigt repræsenteret i Den slesvigske Forening. Arbejderklassens deltagelse i det danske, nationale foreningsarbejde var også på landet meget beskedent.

Mens det har været muligt at beskrive, hvilken tilslutning den slesvigske danske bevægelse havde i de forskellige sociale lag, er det straks sværere at pege på de årsager og motiver, som fik dens tilhængere i Flensborg og omegn til at sætte deres navne på adresserne eller melde sig ind i foreningerne.

I Nordslesvig sluttede arbejderklassen og småborgerne i Haderslev og Aabenraa sig efter den slesvig-holstenske revolution i stort tal til den slesvigske-danske bevægelse¹⁷. Også på landet betød året 1848 bortset fra de sydligste dele skabelsen af en bred, folkelig bevægelse bag afvisningen af slesvig-holstenismen. De danske foreninger blev i Nordslesvig i byerne båret af det jævne borgerskab, på landet af gårdmændene. Heller ikke her inddrog arbejderne i nævneværdigt omfang i organiseringen.

Det nordslesvigske mønster genfindes på landet i Sydslesvig kun i sognene vest og syd for Flensborg. I Angel var danskheden derimod en bevægelse næsten udelukkende for småbrugere, håndværkere og arbejdere, der ikke var kommet så langt i den økonomiske og sociale orientering mod byerne som de overvejende slesvig-holstensksindede gårdmænd. I Flensborg selv var det som i Haderslev og Aabenraa småborgerskabet og arbejderklassen, der udgjorde den vigtigste basis. Men også overklassen var fyldigt repræsenteret. De nationale konflikter i byen kan derfor ikke tolkes som et led i de sociale modsætninger mellem arbejdere og arbejdsgivere eller mellem små og store erhvervsdrivende. Alle grupper var at finde i den slesvigske-danske bevægelse.

Derimod var det næppe tilfældigt, at de mest velhavende holdt på Slesvigs fortsatte selvstændighed indenfor det danske helstatsmonarki. Hertugdømmets økonomiske udvikling var mere fremskreden end kongeriget, og det har man ikke ønsket at sætte på spil ved en sammensmeltning med Danmark. At man omvendt i småborgerskabet og arbejderklassen så hen til at komme ind under junigrundloven med dens relativt meget demokratiske valgretsbestemmelser, viser deres opslutning til adressen fra 1849. Om de også havde forventninger til bedre levevilkår under Danmark end i et mere selvstændigt Slesvig – eller i Det tyske forbund – er nok muligt, men det kan ikke påvises.

Måske har den gamle opfattelse af kongemagten som beskytter af den brede befolknings interesser været udslagsgivende. Denne forestilling

fandtes i 1848 i den nordslesvigske bondestand. Hvis de liberale, det vil først og fremmest sige slesvig-holstenerne, fik gennemført deres ønsker om et parlament med besluttende myndighed, ville der komme et mellemlid ind mellem bondestanden og kongemagten. Det ønskede bønderne ikke, for derved ville de grupper, som bar slesvig-holstenismen, i Nordslesvig især embedsmændene, få endnu større indflydelse. Bondestandens stillingtagen imod den slesvig-holstenske revolution i marts 1848 må derfor i første række ses som en tilslutning til den danske kongemagt. Blandt småborgere i Aabenraa fandtes en lignende forestilling¹⁸. Den kan meget vel have gjort sig gældende også blandt arbejdere og småborgere i Flensborg. Krohns stadige bekymringer for et kombineret socialt og dansk »oprør« i byens brede lag kunne tyde på det.

Sammenfatning 1848-50

Med etableringen af den provisoriske regering og overrumplingen af Rendsborg fæstning i marts 1848 trådte slesvig-holstenismen frem som en revolutionær bevægelse. Dens krav om anerkendelse rejste i den nordlige del af Sønderjylland en slesvigsk-dansk modbevægelse, særlig i landområderne. I Sydslesvig blev den provisoriske regering derimod anerkendt som den rette myndighed. I Flensborg søgte byens ledende lag, repræsenteret ved bystyret, at skabe et kompromis. Man underkastede sig de herskende magtforhold, men modsatte sig Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og adskillelse fra Danmark.

Denne »samarbejdspolitik« blev imidlertid vraget af store dele af den bredere middelklasse og arbejderklassen – lag, som ikke før 1848 havde deltaget i de nationalpolitiske konfrontationer, og i kraft af deres udelukkelse fra bystyret heller ikke i kompromisbeslutningen. Med overvejende spontane protesttilkendegivelser markeredes utilfredsheden med den slesvig-holstenske besættelse af byen fra april 1848 og – trods Malmøvåbenhvilen – i realiteten frem til august 1849. Disse aktioner nærrede hos den slesvig-holstenske chef for det politiske parti en frygt for, at slesvig-holstenernes nationale revolution skulle resultere i et socialt oprør med stærke slesvigsk-danske undertoner.

Så vidt kom det ikke. Protesten kanaliseredes ind i mere disciplinerede baner med de tre store adresseindsamlinger, først i november 1848 med protest mod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og dets løsrivelse fra Danmark, siden i august og november 1849 med en positiv formulering af et nationalpolitisk krav om en fælles fri forfatning for hertugdømmet og kongeriget, således som det var skitseret i kong Frederik VII's proklamation til slesvigerne fra marts 1848, hvor disse samtidig sikredes en fortsat ret udstrakt selvstændighed.

Takket være de bevarede underskrifter fra de to førstnævnte adresser har der kunnet gives et signalement af den slesvigsk-danske bevægelse i Flensborg by og omegn i Treårskrigen tid. I byen var denne bevægelse den slesvig-holstenske klart overlegen, mellem to og tre gange så stærk. Tages de to adresser under eet, afspejlede tilslutningen stort set befolkningens opdeling i sociale grupper, og også med hensyn til oprindelse (fødested)

synes der at have været tale om et nogenlunde bredt udsnit af indbyggerne. Svagest var tilslutningen blandt embedsmændene, der i stedet i vid udstrækning hældede til slesvig-holstensk side. Sammenlignet med slesvig-holstenismen var der endvidere tale om markant større tilslutning fra arbejderklassen. Antallet af underskrifter var derfor forholdsvis størst i den nordlige bydel omkring Nørregade og i den sydøstlige ved Havretorvet og ud ad Hulvejene.

De to adresser afslører også, at der var nuancer indenfor den danskorienterede befolkningsdel. I storhandels- og købmandsmiljøet holdt man overvejende fast ved den slesvigske helstatspatriotisme fra før 1848 og nøjedes derfor med en afvisning af slesvig-holstenismen, mens man i de nyaktiverede miljøer af håndværkere, småhandlende, søfolk og arbejdere i markant højere grad ønskede en forfatning fælles med Danmark. Hos disse lag havde, som chefen for det politiske politi Krohn bemærkede, tilslutningen til Danmark ikke sin baggrund i materielle overvejelser, men i »følelserne«, i ønsket om en tilværelse i en dansk-slesvigsk stat med en fri forfatning. Hvorvidt forestillinger om større social lighed og tryghed direkte under Danmark spillede en rolle, kan desværre ikke afgøres på det forhåndenværende materiale.

Adresserne kan også kaste lys over den danskorienterede bevægelse i landdistrikterne. Sammenlignet med det potentielle antal underskrivere (mænd over 20 år) og tilslutningen til en slesvig-holstensk adresse fra efteråret 1849 tyder de på, at der var slesvigsk-dansk overvægt i Flensborgs omegnssogne Bov, Hanved (i det mindste i den nordlige del), Oversø, Lille Solt, Hyrup, Adelby og Rylskov. Endvidere var der en slesvigsk-dansk »ø« i Nykirke og Stenbjerg sogne ved Angels nordkyst samt i Strukstrup sogn i Midtangel. Mens bevægelsens kerne i de vestlige og sydlige omegnssogne befandt sig i gårdmandsstanden, var det i de østlige omegnssogne og langs Angels nordkyst i stedet blandt husmænd, håndværkere og arbejdere, at adresserne fik flest underskrivere.

Desværre foreligger kun et spinkelt adressemateriale fra sognene vest for Hanved. Det vides fra en indberetning fra efteråret 1848 til den provisoriske regering, at der var danskhed i nogle få landsbyer op til den nuværende grænse (Ladelund, Medelby og Skovlund), men ikke, om den var i overvægt eller ganske svag eller udgjorde en stor minoritet. Længere vestpå og sydpå har der ikke kunnet påvises erklæret slesvigsk-dansk sindelag – bortset fra Vesterland-Før og Amrum, der som en del af de vestslesvigske enklaver hørte direkte under kongeriget.

Adresserne var udtryk for en organiseret protestbevægelse mod slesvig-holstenismen. En højere organisationsform blev opnået med »Den sles-

vigske Forening« i oktober 1849, efter at den frie udfoldelse var sikret med bestyrelseskommissionens overtagelse af styret nord for linjen norden om Tønder-sønden om Flensborg og ud til Stenbjerg. Foreningens oprettelse skyldtes flensborgsk initiativ. I byen skabtes en filial med ca. 400 medlemmer, der især kom fra den bredere, men også fra den højere middelklasse og overklassen, mens arbejderne var meget svagt repræsenteret.

I landdistrikterne kom der afdelinger i Bov-Hanved, Skovsende og Øst-Angel (omkring Stenbjerg) med tilsammen mellem 200 og 300 medlemmer. Heller ikke her var der mange medlemmer fra underklassen. Afdelingen i Bov-Hanved havde størst tilslutning fra gårdmandskredse, mens det i Skovsende mest var husmænd og håndværkere. Sammensætningen i Øst-Angel filialen har formodentlig svaret til Skovsende. Den slesvigske-danske bevægelse i Nordangel stod altså svagt blandt landbrugs-samfundets førende lag, og det var uden tvivl med til at gøre den mere sårbar end bevægelsen vest og syd for Flensborg.

Den slesvigske Forening organiserede indsamlingen af en række adresser, som fremsendtes til den danske regering eller bestyrelseskommissionen, og den arrangerede en stor del af den velgørenhed til fordel for soldaterne og sårede samt faldnes efterladte, hvormed de danskorienterede flensborgere viste deres sympatier. I samme retning virkede »Borgerforeningen«, der fortsat var det loyale borgerskabs samlingssted, men som politisk organisation stod den naturligvis i skyggen af Den slesvigske Forening.

Folkelig dansk bevægelse,
konservativ helstatspolitik og
nationalliberal sprogordning
1850-1864

Krigsophør og forfatningsdiskussion 1850-52

Treårskrigens afslutning

I slutningen af januar 1851 demobiliseredes den danske hær. De sejrrie tropper trak igennem Flensborg og blev hyldet af byens dansksindede befolkning med æresporte, velkomsttaler og illumination¹. En del af hæren blev dog i Sydslesvig for at opretholde den belejringstilstand, som var indført straks efter Istedslaget i den sydligste del af Slesvig for at forhindre nye slesvig-holstenske aktioner. Hæren blev udstyret med meget vidtgående beføjelser som afholdelse af standretter med mulighed for at idømme dødsstraf, men så vidt kom det aldrig. Befolkningen holdt sig gennemgående i ro eller nøjedes med ret uskyldige demonstrationer, som militæret dog ofte lod sig provokere af. Belejringstilstanden blev opretholdt indtil begyndelsen af 1852².

Da bestyrelseskommissionen trådte tilbage den 13. juli, overtog Tillisch alene det civile styre i den enevældige konges navn. Frederik VII gav ham en udstrakt handlefrihed. Til sin tidligere kabinetschef skrev kongen således, at han kunne »skalte og valte, som du selv vil, indtil jeg selv kommer«³. Og det gjorde Tillisch så, på en måde, som vakte »Den slesvigske Forening«s afgjorte tilfredshed⁴. Blandt andet afskedigede han en række embedsmænd, som havde vist sig illoyale overfor kongen under den slesvig-holstenske revolution. Imidlertid fandt flere i Flensborg, at udrensningen ikke gik langt nok. I bystyret blev borgmester Callisen, politimester Niemann og bysekretær Holm ganske vist afsat⁵. Men Den slesvigske Forenings filial ønskede, at også underordnede byembedsmænd, der havde vist slesvig-holstensk sindelag, skulle fjernes fra deres poster. Kravet herom undertegnedes af 246 medlemmer⁶.

I sammenhæng hermed skal en pjece ses, som blev udgivet i 1850 af »en stille iagttager«. Foranlediget af rygter om en omfattende amnesti til slesvig-holstenske »forrædere« inddeltes her 152 flensborgere i tre grupper: »forførerne«, »de forførte« og »de selviske, som af lav egennytte sluttede sig til oprøret«⁷. Pjecen og afskedigelsesaktionerne vidner om, at adskillige dansksindede flensborgere ønskede »udrensning fra top til bund«. Dette ønske var mest fremtrædende i de bredere lag af befolkningen. Blandt

andre storkøbmandene H. C. Jensen og H. P. Schmidt tog afstand fra kravene, og af underskriverne på adressen med krav om afskedigelse af rådstjernerne Ohlsen og Lohse var kun 7% købmænd⁸. Deres andel af medlemmerne var derimod 20%. Købmændene ønskede øjensynligt at slå en slutstreg og vende tilbage til fredens sysler. Det ses også af deres stilling til Den slesvigske Forening, hvor de trådte ud af ledelsen i marts 1851.

De afskedigede slesvig-holstenske embedsmænd erstattedes af danske. Det drejede sig i sagens natur overvejende om unge teologiske og juridiske kandidater. De var i reglen besjælede af den nationalliberale idéverden, der helt havde behersket Københavns Universitet i 1840-erne. Antallet af ansøgere til embederne var gennemgående stort, så Tillisch, og senere Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, kunne i reglen besætte embederne med dygtige mænd. De nyudnævnte embedsmænd så imidlertid udpræget den nationale problematik ud fra københavnske synspunkter og havde ikke øjne for de mange nuancer og historisk betingede forskelle i den slesvigske befolkning. De stødte derved ikke alene slesvig-holstenerne fra sig – de kunne næppe andet –, men også brede kredse i den del af befolkningen, der var loyal eller dansksindet med slesvigsk fortegn⁹. Deres rygter er ikke blevet bedre af, at de blev sat til at administrere den nye sprogordning, som indførte dansk som skolesprog i en række mellemslesvigske sogne, hvor også kirkesproget blev halvt dansk.

Dette embedsmandsstyre var næppe, hvad de dansksindede flensborgere oprindelig havde ønsket, i hvert fald langt fra dem alle. Flere af Den slesvigske Forenings filialer i Nordslesvig virkede således for, at professor Chr. Flor, der om nogen var manden bag den danske bevægelse i Nordslesvig fra 1838-48, fik posten som »kultusminister« for Slesvig. En adresse til fordel for dette ønske fik i juli 1850 505 underskrifter i Flensborg, 217 i Angel og 113 i Husum (!), selvom overdirektionen og de sydslesvigske filialers ledelser ikke gik ind for Flors udnævnelse. For det danske bureaukrati var Flor med sit folkelige grundtvigske frihedssyn imidlertid en vederstyggelighed, som Tillisch undgik ved at udpege karriereembedsmanden August Regenborg til leder af det nydannede Ministerium for Hertugdømmet Slesvigs departement for kirke- og skolevæsen¹⁰.

I skuffelse over denne tilsidesættelse valgte Flor at rejse til udlandet. Fra Flensborg gav 350 borgere og indbyggere ham gode ønsker med på vejen med en takadresse. Heri udtryktes atter ønsket om »den snævrere mulige forbindelse med Danmark og dets liberale institutioner, såvel som op-hævelse af den ulykkelige forbindelse med og deltagelse i holstenske og tyske anliggender«. Mens Flor og den dansk-nordslesvigske bevægelse i 1840-erne ikke havde vundet indpas hos de helstatstænkende flensborgere,

var tilslutningen til hans ideer og kendskabet til hans virke blevet ganske udbredt under Treårskrigen¹¹.

I hovedsagen billigede den slesvigsk-danske befolkning i Flensborg imidlertid Tillisch' styre, ikke mindst hans bestemte politik overfor slesvig-holstenerne. Også længere sydpå var der mennesker, som var tilfredse med den nye administration. I april-juni 1851 cirkulerede i den østlige del af Sydslesvig en adresse, som udtrykte loyalitet overfor det danske styre. Adressen tog afstand fra den slesvig-holstenske revolution i 1848 og erklærede underskrivernes glæde over, endelig igen at blive regeret af kongens milde scepter. »Vort land var før den ulykkelige krig et af de lykkeligste under Deres Majestæts forfædre. Handel og industri, kunst og videnskab, alt blomstrede hos os, og også allerede nu, hvor roen kun lige er genvundet, oplever vi fredens velsignelser under den retfærdige og humane ledelse af regeringsforretningerne ved Deres Majestæts højtærede minister von Tillisch, hvem landet er forpligtet til at takke på det inderste«. Dette styre ønskede underskriverne fortsat¹².

Adressens udbredelse i de enkelte sogne er vist på kortet på næste side. Det ses, at tilslutningen var meget ujævn. I de nordligste sogne af Angel samt i Strukstrup sogn var der gennemgående en del underskrifter, men dog ikke så mange som på adresserne fra krigens tid. Øjensynlig har man her følt, at man ikke behøvede at tilkendegive sin loyalitet overfor det danske styre endnu engang.

Derimod lå tilslutningen til takadressen over de tidligere adresser i sogne som Sterup, Eskris og Nr. Brarup. I Eskris nåede man endog op på side med den slesvig-holstenske adresse fra efteråret 1849. Dertil kom nu underskrifter i en række angelske sogne, hvorfra der ikke havde været skrevet under på de slesvigsk-danske adresser. Det gjaldt Satrup, Ølsby, Tumby, Tolk, Løjt og Sdr. Brarup sogne samt Arnæs flække. Tallet var dog ved sammenligning med antallet af voksne mænd kun betydeligt i Ølsby og Løjt, hvor det svarede til henholdsvis en lille tredjedel og tæt på tre fjerdedele af de potentielle underskrivere. Derefter fulgte flækken Arnæs med omkring en femtedel af de voksne mænd som underskrivere¹³. Meget ringe var tilslutningen til gengæld i sogne som Sdr. Brarup, Tumby, Sørup, Gelting og Havetoft. Fra adskillige sogne i Angel forelå slet ingen underskrifter. Set under et var angelboerne således stadig i udbredt opposition til det danske styre.

Stærkere var interessen for takadressen i Fjølde sogn, hvor 183 mænd havde skrevet under, noget over en tredjedel af de voksne mænd. Det svarede ganske godt til, at pastor Hansen i 1850 overfor bestyrelseskommissionen havde angivet, at hele sognet var »velsindet«. Fra geesten nord for

Danevirke var der endvidere underskrifter fra Eggebæk, Treja og Siversted sogne. I forhold til antallet af voksne mænd var tilslutningen dog beskedent (Treja højst med ca. 14%).

Overraskende virker de høje tal på underskrifter fra sogne som Koslev, Hütten, Gettorp og Hohn, de tre første steder 100 eller derover. Generelt var der slet ikke få underskrifter i sognene på Svansen og Dänischwold samt i sognene vest herfor ud mod Sdr. Stapel. Men sammenlignes der med indbyggertallet, bliver tilslutningen ikke så imponerende. Højst nåede Hytten sogn med tæt på en femtedel, Koslev med en sjettedel, Gettorp og Bergenhusen med omkring en tiendedel. At disse tal kunne opnås så langt imod syd, er dog trods alt bemærkelsesværdigt.

Tilslutningen til takadressen afspejlede givetvis befolkningens holdning. Dens udsagn svarer nemlig ganske godt til gendarmeriinspektør Leerbechs

beretning fra januar 1852, der dækkede gendarmeriets virke siden dets oprettelse i februar 1851. Angel blev betegnet som det sted i hertugdømmet, hvor »stemningen« var den mindst gode. Men det understregedes også, at der var variationer. På adelige godser, hvis slesvig-holstenske ejere var flygtet, og hvor til gengæld den allerede under Treårskrigen loyale distriktsdeputerede Hagemann virkede til gavn for det danske styre, var stemningen »bedre end man kunne vente det«.

I byen Slesvig (hvor kun 1 havde undertegnet takadressen) var der derimod kun 3-4 loyale borgere, og heller ikke i Egernførde var der mange. Dänischwohld var et udpræget godsdistrikt, hvor de slesvig-holstensksindede godsejere udøvede betydelig indflydelse på de afhængige fæstebønder og arbejdere. Godsejerne havde her patrimonialjurisdiktion, det vil sige, at de var lokal politi- og domsøvrighed for deres fæstebønder – et levn fra middelalderen, som endnu ikke var ophævet! »Men dette gør at disse forkuede bønder længes efter en forbedring i deres kår, og da de sætter deres håb til at denne forbedring vil indtræde når kongen af Danmark får fri rådighed, er det deres hemmelige ønske, at forholdene snart må ordnes, og stemningen imod regeringen er derfor imellem dem i reglen gunstig«, skrev Leerbech i en vis overensstemmelse med takadressens vidnesbyrd.

Også i Hohn herred var stemningen »upåklagelig« blandt bondestanden, ligeledes hos de mindste bønder i Stapelholm og Ejdersted landskaber, mens de større ejendomsbesiddere og de unge her fastholdt et slesvig-holstensk sindelag. I Husum by og amt samt Bredsted amt og den sydlige del af Tønder amt var stemningen ikke god¹⁴.

Desværre har takadressens underskrivere kun undtagelsesvis anført deres erhverv. I Fjorde sogn og landsbyen Langsted i Eggebæk på geesten var halvdelen af underskriverne gårdmænd, ligeledes i Strukstrup sogn i Angel. Gårdmændenes andel var derimod en del mindre i de andre angelske sogne Ølsby, Tumby og Satrup, mellem en fjerdedel og en tredjedel. Der var sikkert en nær sammenhæng mellem gårdmændenes større vægt i Strukstrup og den sammenlignet med omegnen store tilslutning til den slesvigsk-danske adresse herfra i 1849.

I det sydlige Slesvig var der i Bergenhusen sogn knap 30% gårdmænd blandt underskriverne, mens halvdelen af de 30 underskrivere i Berendorf i Gettorp sogn tilhørte gårdmandsklassen. I Egernførde by var den ene halvdel af underskriverne embedsmænd ved byen, Christian VII's pleje- og opdragelseshjem for gamle soldater og soldaterbørn, postvæsnet eller toldvæsnet, den anden halvdel var håndværkere o.l. Byens købmænd savnedes helt, som på bestyrelseskommissionens liste over »velsindede«.

Tilslutningen til takadressen i de forskellige sociale grupper synes således

at vise, at der næppe var mange nytilkomne loyale fra de lag, som havde båret den slesvig-holstenske revolution.

Forfatningsspørgsmålet og »Den slesvigske Forening«

Takadressen havde ikke udtalt sig nærmere om, hvilken forfatningsmæssig form, det ønskede danske styre skulle antage. Dette spørgsmål beskæftigede til gengæld Den slesvigske Forening meget.

I forskellige adresser havde foreningen allerede under krigen virket for en ordning af monarkiet i overensstemmelse med kongens proklamation af 26. marts 1848. Imidlertid var der så tidligt som i juli 1850 tegn på, at dette program ikke ville blive virkeliggjort. Kongens proklamation af 14. juli til slesvigerne forud for de danske troppers indmarch nævnte således ikke nogen fri forfatning, fordi konservative helstatsmænd havde hindret det¹⁵. De nationalliberale ledere var langsomt, men sikkert på vej ud af den danske regering¹⁶. Baggrunden for denne udvikling var først og fremmest stormagternes pres. Den revolutionære stemning fra 1848 var ude i Europa nu afløst af en reaktion, der bragte de tidligere magthavere tilbage. Danmark var med sin fastholden ved grundloven af 5. juni 1849 en undtagelse fra denne regel, men som en underordnet magt måtte landet spille stormagternes spil. Det gik efter krigens ophør ud på, at Danmark skulle give indrømmelser til monarkiets tyske befolkning. Vilkkårene i den europæiske politik var grundforskellige. Mens stormagterne Rusland, Østrig-Ungarn, Preussen og Storbritannien kuede opstande i Polen, Ungarn og Irland med brutal vold, oprørtes de over, at en usmidig dansk major havde udstedt en tåbelig, men harmløs forordning, der påbød angelboerne at tage hatten af, når de mødte en dansk officer¹⁷.

Helstatsmændene i Danmark og hertugdømmerne havde altså vinden fra udlandet i ryggen, og de gennemtvang et gradvist tilbagetog fra martsministeriets Ejderpolitik. Tillisch, der i sit styre af Slesvig havde fulgt denne politik, og derfor var blevet stærkt kritiseret af stormagterne, blev i marts 1851 kaldt tilbage som regeringskommissær for Slesvig, ganske vist for at blive minister for Slesvig i stedet¹⁸. Men allerede rygterne om Tillisch' fjernelse var nok til at bevirke fornyet aktivitet hos Den slesvigske Forening. I flere måneder, ja siden den danske hærs indmarch i juli 1850, havde den ført en stille tilværelse, blandt andet fordi formanden, Andreas Christensen, havde været bortrejst i længere tid i slutningen af 1850. I marts 1851 reorganiseredes foreningen, og der valgtes ny overdirektion samt ny ledelse for filialen i Flensborg. Disse valg viste, at nye og mere udpræget dansksindede mænd kom i ledelsen. Samtidig omformuleredes formålsparagraffen. Mens det oprindeligt særlig var støtten til bestyrelseskommissionen, der

lagdes vægt på, skulle foreningen nu »virke i almindelighed på enhver lovlig måde for Slesvigs vel, og ligger dette i de to hovedpunkter, den muligst tætte tilslutning til det øvrige Danmark og fuldstændige seperation fra Holsten«¹⁹.

Blandt de nye medlemmer af overdirektionen var Chr. Hansen jr., købmand Erich Hansen og redaktør Claus Manicus fra Flensborg, mens Andreas Christiansen og farvermester Hans Jensen måtte presses til at blive²⁰. Ud gled købmændene P. A. Petersen, C. P. Kruse og F. N. Friedrichsen. Blandt de nye mænd i ledelsen indtog i hvert fald Chr. Hansen jr. en ejerdansk indstilling. I Flensburger Zeitung offentliggjorde han kort efter sin indtræden i overdirektionen et indlæg om forfatningsforholdene. Det hed heri: »Det er efter min anskuelse ønskeligt, at den hidtidige provisoriske tilstand, eller den fra det øvrige Danmark næsten fuldstændig adskilte forvaltning af Slesvig snarest må ophøre. At Slesvig vedvarende ... udgør en stat i staten og at vi værner os til en selvstændighed, som hverken er til vort bedste eller kan blive langvarig, holder vi så meget mere for farlig, fordi en sådan tilstand er egnet til at holde liv i vore »stammefæller« og helstatsmænd og indgyde dem mod til at fremkomme med krav og fordringer, som har større udsigt til at blive imødekommet, så længe Slesvig indtager sin nuværende isolerede stilling, end når de vigtigste anliggender såvel i Slesvig som i det øvrige Danmark ledes umiddelbart af en og samme regering«²¹.

Som ny ledelse for Flensborg-filialen afløstes det tidligere timandsudvalg af et femmandsudvalg bestående af fabrikant J. M. Neuffert, stenhuggermester Klewing, murermester Herold, hjulmagermester Kruse og skipper Hans Bladt²². Den lokale bestyrelse overlodes således helt til ikke-købmænd, hvor der i det tidligere timandsudvalg havde siddet fem købmænd og mæglere. Blandt dem, der forlod ledelsen, var H. C. Jensen. De flensborgske købmænd trak sig altså ud, da formålsparagraffen for Den slesvigske Forening fik en mere udpræget dansk formulering. Der var næppe tale om en kamp mellem to fraktioner, alt tyder på, at købmændene allerede i foreningens passive periode ikke længere følte, at der var brug for den – truslen fra slesvig-holstenismen var afværget, og det var det primære for dem.

Den nye ledelse ville ikke umiddelbart affinde sig med den gradvise ændring i den danske regerings forfatningspolitik, der blandt andet markeredes af Tillisch afgang som minister for Slesvig i juli 1851²³. De sociale lag, den nye ledelse repræsenterede, følte en større længsel efter en fri forfatning som den danske Junigrundlov, end de overvejende konservative storkøbmænd gjorde. Der kan da også påvises mere demokratiske former i

Flensborgforeningen, der nu åbnede mulighed for månedlige møder, hvor der kunne føres en politisk diskussion²⁴.

At tilhængerne af Slesvigs forfatningsmæssige forbindelse med Danmark var i tilbagetog i byen, fremgik imidlertid af tilslutningen til en adresse fra november 1851. Den erindrede kongen om løftet fra 1848 og udtalte følgende paroler: »Tættest mulig tilslutning til Kongeriget – fortsat og endeligt anerkendt adskillelse fra Holsten, – medvirken om vore og kongerigets anliggender i fællesskab med kongerigets folkevalgte, som har vores fulde tiltro og hvis tillid vi vil gøre os værdige til, – endelig afvisning af enhver mulighed for at genindføre provinsialstænderne, hvis tidligere virksomhed var så fordærlig og som medførte en tilstand, af hvilken oprør og borgerkrig nødvendigvis måtte følge«. Det sidste punkt skyldtes kendskab til stormagternes ønske om at genindføre stænderforfatningen med den privilegerede valgret i hertugdømmerne²⁵. Denne adresse fik 1160 underskrifter i byen mod 1456 i slutningen af 1849. Det tyder på, at adskillige havde affundet sig med eller ligefrem billiget efterkrigstidens helstatstendens²⁶.

Fra landområderne kom der ligeledes adresser til kongen om forfatningsspørgsmålet. En adresse fra det østlige og sydlige Angel med 150 underskrifter betegnede hertugdømmets usikre stilling mellem kongeriget og Holsten som roden til det politiske onde. Også underskriverne her frygtede genindførelsen af stænderforfatningen, men der udtryktes ikke noget ønske om en nærmere forbindelse mellem Slesvig og Danmark. Politik var underskriverne fremmed. »Vi, og alle loyale slesvigere, er fuldkommen tilfredse med den regering, som Deres Majestæt i Deres visdom har anordnet for os, og efter de gjorte erfaringer kan (vi) ikke ønske, at Deres Kongelige Majestæts magt og suverænitet formindskes af stænder, som igen vil bringe vort land i en sådan skadelig tilstand, som vi så længe befandt os i«. Det var den gamle kongetroskab, der tidligere havde givet sig udtryk i takadressen, som her igen kom til orde²⁷.

Fra det nordlige Angel sendtes en adresse med 93 underskrifter til kongen. Primært ønskede dens underskrivere en forfatning som lovet i proklamationen fra marts 1848. Men skulle der for tiden stå hindringer i vejen for dette løfte, foretrak de et fortsat enevældigt styre fremfor en ny stænderforfatning. Indførtes en sådan, ville krigens ofre være ydet forgæves²⁸. En petition fra Den slesvigske Forening for Bov og omegn ytrede det samme ønske på dansk: »Vi ønsker at få forfatning fælles med kongeriget, så at der blev een konge, een regering, een rigsdag fælles for alle; men indtil denne lykkelige tid kan komme, beder vi, at det måtte allernådigst behage Deres Kongl. Majestæt, at vedblive at regere selv over os ...«. Skulle det blive nødvendigt at genindføre stænderne, ønskede man, at

Blandt de nye styrelsesmedlemmer i Den slesvigske Forenings filial i Flensborg efter reorganiseringen i marts 1851 var skibsfører Hans Bladt (1798-1892). Han blev senere kirkefoged ved Mariekirken. H. Kriegsmann fot. i Den slesvigske Samling.

kongen udnævnte den ene halvdel af medlemmerne, mens den anden valgtes af folket, det vil sige med almindelig valgret²⁹.

Disse adresser viste sig imidlertid nytteløse. Den 28. januar 1852 fremkom den danske regering med »januarkundgørelsen«, der i det væsentligste afspejlede stormagternes, særlig Ruslands, og de konservative helstatsmænds ønsker. Den betegnede ejdergrænsetilhængernes foreløbige nederlag. Frem til 1855 var den forfatning for det danske monarki. Junigrundloven opretholdtes kun for kongerigets indre anliggender, mens hertugdømmernes styre og de fælles anliggender skulle varetages af et gehejmestatsråd under kongens forsæde. De tidligere stænderforsamlinger skulle genindføres, tilmed nu med besluttende myndighed. Ejderen skulle endvidere ophæves som toldgrænse og amnestien til straffede slesvig-holstenere udvides. Derimod kunne sprogordningen vedblive med at bestå³⁰. Dette – og Slesvigs administrative adskillelse fra Holsten – var altså, hvad der set fra et nationalt dansk synspunkt var kommet ud af Treårskrigen.

Efter at denne politik var blevet knæsat, opløste Den slesvigske Forening sig selv i april 1852³¹. Dens forfatningspolitik havde lidt skibbrud, men denne politiske, organisatoriske samling af slesvigsk-danske flensborgere og mellemslesvigere skulle blive hårdt savnet i den kommende tid, blandt andet i forbindelse med stændervalgene.

Flensburger Zeitung og den danske regering

Også pressen fik at mærke, at hertugdømmet Slesvig ikke fik den samme demokratiske udvikling som kongeriget³².

»Flensburger Correspondent« havde fungeret som Den slesvigske Forenings talerør. Siden navneskiftet den 1. oktober 1850 til det gamle navn »Flensburger Zeitung« redigeredes bladet af Claus Manicus. På opfordring af Chr. Flor havde Manicus søgt og fået bevilliget en årlig understøttelse af statskassen på 1000 rigsbankdaler. Han skulle imidlertid erfare, at der snart blev knyttet politiske betingelser til denne støtte. Uden omsvøb krævede Bardenfleth, ministeren for Slesvig, i december 1851 af redaktøren »at De holder Dem de vink efterrettelige, som ministeriet med hensyn til bladets indhold og tone, måtte finde sig foranlediget til at give Dem«³³.

Det kneb det undertiden med. I maj og september 1852 klagede ministeriet over bladets holdning. Manicus søgte at retfærdiggøre sig. Det var svært for ham at overbevise de indsendere, der havde lidt under den slesvig-holstenske »terrorisme« om, at de ikke kunne skrive frit om modstanderen. Sprogskripterne var også et problem for bladet. Manicus havde oprindeligt været imod, men efter at de var blevet besluttet, havde han loyalt forsvaret dem i bladet, selvom de ville volde avisen vanskeligheder i agitationen. Det var også vanskeligt at vide, hvad der var regeringens politik – Manicus anførte, at der var sket så mange ændringer siden årsskiftet (januarkundgørelsen).

Særlig udgiveren A. S. Kastrup var en anstødssten for regeringen. Det problem løste sig imidlertid ved hans død i 1854. Derved blev hans privilegium på at udgive avisen ledigt. Der var to ansøgere, som gerne ville have det overdraget, foruden Manicus dr. Levestamm. Sidstnævnte blev i ministeriet betegnet som den mest intelligente, men han var for lidenskabelig og udfordrende. Manicus derimod skrev langsommere og mere kedeligt, men han var loyal og lidenskabsløs, så han fik bladprivilegiet.

Efter Treårskrigen udkom Flensburger Zeitung som dagblad. Det nød godt af, at slesvig-holstenske blade var undertrykt indtil 1855. Oplaget var ca. 900 i 1851, i 1854 var det godt 1000. Det var dog ikke nok til at gøre bladet uafhængigt af statskassen, og tilskuddene fortsatte.

Der var flere gange tilløb til oprettelsen af et dansksproget blad i Flensborg. 1851 forsøgte cand.phil. Rudolph Petersen at udgive et »Nyhedsblad for Slesvig«, men da han intet privilegium havde, blev bladet beslået, og en ansøgning om privilegium blev afslået. I 1858 søgte bogtrykker Borregaard om tilladelse til at udgive et dansk blad, men skønt ministeren var positiv, fik han afslag, vist fordi han ikke havde tilstrækkelig økonomisk basis. En fornyet ansøgning i 1862 gav heller intet resultat³⁴.

Mellemslesvigerne og sprogreskripterne

Mens den nationale bevægelse i Danmark måtte opgive sit ejderdanske forfatningsprogram, lykkedes det at videreføre dens anden store mærkesag: bestræbelserne på at standse sprogskiftet fra sønderjysk til plattysk og om muligt vende processen om.

Hos alle, der i Danmark beskæftigede sig med slesvigske forhold, havde den sproglige udvikling i den første halvdel af 1800-tallet i Mellemslesvig, særlig i Angel, vakt stærk bekymring. Der var efter sejren ved Isted en udbredt følelse af, at situationen skulle udnyttes til det yderste ved at indføre dansk som kirke- og skolesprog i de områder, hvor det stadig taltes. »Vil man give mig frie hænder, magt og penge, vil jeg nok forpligte mig til at danisere hele Angel til Slien og landet til Treja, måske Haddeby med«, skrev således August Regenburt i marts 1851, mens sprogordningen under hans ledelse var ved at blive forberedt¹.

Den endelige ordning gik dog ikke så langt sydpå. Som det ses af kortet side 133 over sprogreskripterens område, blev det sydlige Angel sammen med de frisisktalende egne og den sydligste del af hertugdømmet undtaget. I de sogne, der omfattedes af sprogordningen, indførtes dansk som undervisningssprog i folkeskolen. Tyskundervisningen fastsattes til kun fire ugentlige timer. I kirkerne skulle der afvekslende prædikes på dansk og tysk, mens de kirkelige handlinger skulle udføres i det sprog, som de pågældende selv ønskede. Konfirmationen skulle dog altid finde sted på dansk². En lempelse i sprogreskripterne fandt efter pres fra stormagterne sted i 1861. Konfirmationen kunne herefter foretages på det sprog, forældrene ønskede, og der blev givet adgang til at lade børnene hjemmeundervise på det sprog, forældrene valgte³.

Der er enighed blandt historikerne om, at sprogreskripterne stred imod det store befolkningsflertals ønsker. De mange petitioner, som indkom til stænderforsamlingerne med protester imod sprogordningen, taler klart herfor. De vidner også om, at den slesvig-holstenske bevægelse i sprogreskripterne fik et uovertruffent agitationsmiddel, der med samme regelmæssighed som stænderforsamlingerne holdt den slesvig-holstenske del af befolkningen i aktivitet. Omfanget af protesterne lader heller ingen tvivl tilbage om, at også adskillige, der under Treårskrigen havde bekendt sig

som loyale overfor den danske konge, var modstandere af sprogreskripterne.

De første protester, som fremkom marts-april 1851 umiddelbart efter reskripterens udstedelse, var ret spredte, tildels på grund af de lokale myndigheders forskellige reaktioner⁴. Heller ikke den anden bølge fra marts-juni 1852, som var fremkaldt af håb om ændringer i sprogpolitikken efter januarkundgørelsen, fik den helt store tilslutning⁵. Men da stænderforsamlingerne genindførtes, fik de utilfredse et naturligt – og lydært – mål for deres klageadresser. I begyndelsen af stændersessionen oktober 1853-januar 1854 indkom således 5505 underskrifter⁶. Ministeren for Slesvig, Carl Moltke, afviste dem imidlertid som udtryk for befolkningens holdning, idet han hævdede, at de kun udgjorde en ringe del af områdets ca. 55.000 indbyggere. Dette foranledigede kun, at man iværksatte en ny indsamling, hvor i modsætning til tidligere praksis også kvinder og konfirmerede børn og unge fik adgang til at skrive under. De tal, som derved kom frem, dementerede for de fleste sognes vedkommende ret eftertrykkeligt Carl Moltkes påstand. Fra det 9. landvalgsdistrikt til stænderforsamlingerne, der omfattede Flensborg amt bortset fra de sydøstligste sogne, indkom ikke færre end ca. 11.000 underskrifter. Fra hele Mellem-slesvig var tallet 16.000⁷. Sammenlignet med antallet af personer over 15 år i de enkelte sogne var der næsten alle steder et overvældende flertal, som protesterede imod sprogordningen. Kun i Bov og Hanved var det ikke lykkedes at nå op over halvdelen, men dog henholdsvis 44 og 38 %. Også i de sogne, hvorfra der under Treårskrigen var kommet mange underskrifter på de dansk-slesvigske adresser, var tilslutningen til protesten meget markant⁸.

Ved de to næste stændersessioner i 1855 og 1856/57 var aktiviteten knap så høj, men ved samlingen i 1860 indkom der ikke færre end 13.000 underskrifter på protesterne imod sprogordningen⁹.

Sammenlignet med disse mange adresser fremkom der fra den mellem-slesvigske befolkning kun ganske enkelte markeringer af direkte tilfredshed med sprogordningen. De bør dog ikke forbigås her, hvor interessen samler sig om den danske bevægelse. Fra Stenbjerg indkom således i maj 1851 en indsigelse imod, at seks sognerepræsentanter havde talt på hele sognets vegne, da de i marts samme år havde protesteret imod sprogordningen: »Stenbjergs befolkning, som altid har bevist sin loyalitet, finder sig mindst af alt foranlediget til i denne svære tid at træde op imod regeringens foranstaltninger, og når denne af andre grunde har besluttet sig til at indføre sprogreskriptet, så er vi alle også i dette undersætter, der villigt vil adlyde«. Denne ret servile adresse fik kun 15 underskrifter – et magert

resultat i et sogn, som under Treårskrigen gentagne gange havde samlet over 100 navne på de slesvigsk-danske petitioner¹⁰.

Mere omfattende blev en modprotest fra Adelby i marts-april 1852. I fattigkollegiet her havde man besluttet at genindsende en tidligere protest-petition mod sprogreskripterne fra 1851. Dengang havde protesten fået 23 underskrifter fra ottemænd, skoleforstandere, jurater og lignende bondeembedsmænd¹¹. Man henvendte sig derfor atter til denne kreds, men to skoleforstandere fra Tved Skov, en tømrer og en murer, fortalte amtmand Wolfhagen om den igangværende aktion. De meddelte ham, at størstedelen af befolkningen i Tved Skov var tilfredse med sprogordningen, men dog som håndværkere havde nogen betænkelighed ved at nægte at underskrive en adresse, som var sat i omløb af gårdmændene. Amtmanden afskedigede derpå flere af de protesterende bondeembedsmænd, som reagerede ved at sende en deputation afsted til København, bestående af de senere stænderdeputerede Peter Hinrichsen og Lorenz Cordsen. Dette affødte en modprotest, som blev underskrevet af en teglværksejer og 110 husmænd. Udover at andrage om sprogordningens opretholdelse udtrykte petitionen tillid til den nye danske præst, pastor Lassen. I dette tilfælde faldt den sproglige konflikt altså ganske nøje sammen med en social skillelinje¹².

Formodentlig har problemstillingen fra Tved Skov gjort sig gældende andre steder i Nordangel, hvor den slesvigsk-danske bevægelse som tidligere påvist i hovedsagen havde sin basis blandt husmænd, håndværkere og arbejdere. Desværre har de 96 underskrivere fra Grumtofte, Kværn, Sterup, Stenbjerg og Nørre Brarup sogne, som i efteråret 1853 erklærede sig »fuldstændig tilfredse« med forholdene i kirke og skole, ikke anført deres erhverv. Af navnene fremgår til gengæld, at adskillige havde været medlemmer af Den slesvigske Forenings filial for Østangel, for eksempel Peter Vollertsen, F. N. Böttger og H. Hinrichsen¹³. Så det var ikke alle tilhængere af Treårskrigenes slesvigsk-danske bevægelse, der blev frastødt af sprogreskripterne.

Fra samme tid indsendte 71 beboere fra Ladelund sogn en modprotest. Heller ikke her findes erhvervsangivelser. Underskriverne erklærede – som i modadressen fra Nordangel på tysk! – at »vi erkender, at vi med hjertelig tak må antage det danske sprog som en stor velgerning; vi ved, at det er Guds hellige vilje, at Jesu Kristi ord skal gives til såvel den højeste som den laveste på sit modersmål«. Den tredjedel af underskriverne, som tidligere havde sat deres navne under en protest mod sprogreskripterne, tilbaged kaldte deres underskrifter, som de hævdede at have givet »i uvidenhed«¹⁴. Også i Oversø sogn forekom det i januar 1854, at flere fortrød deres underskrift på en protestadresse imod sprogordningen. En daglejer fra

Store Solt erklærede for eksempel, at hans navn på protesten var skrevet af broderen på foranledning af konen, som ikke ønskede at skille sig ud. Modprotesten fra Oversø fik kun 15 underskrifter¹⁵.

Selv om der i modprotesterne findes påstande om »terrorisme« overfor afhængige for at få dem til at skrive under imod sprogreskripterne, og selv om der måske var flere tilfredse, der blot overlod sagen til regeringen uden at markere deres holdning, kan det næppe anfægte adresserne imod sprogorrdningen som udtryk for det store befolkningsflertals opfattelse¹⁶. Der kan dog være grund til at afbalancere dem med oplysningerne om kirkegangen på de danske søndage og om valget af sprog til de kirkelige handlinger og konfirmationen.

Fra årene 1854-55 kendes tilslutningen til de tysk- og dansksprogede gudstjenester i en række mellemslesvigske sogne¹⁷. I Sønder Løgum og Ladelund var der da lige så stor deltagelse i de danske gudstjenester som i de tyske, og i Sønder Løgum foregik endog om ved to tredjedele af de kirkelige handlinger på dansk. Også fra Humtrup meldtes om god deltagelse på de »danske søndage«. I Valsbøl blev begge gudstjenester besøgt af »talrige« kirkegængere. Fra Bov og Hanved savnes desværre oplysninger, men det synes som om sprogreskripterne ikke var uden resultater i de nordligste sogne mellem Tønder og Flensborg, selv om der også herfra var kommet adskillige protester imod dem. I de andre sogne i sprogorrdningens område var de tysksprogede gudstjenester generelt klart bedre besøgt end de dansksprogede. Men flere steder som i Nr. Haksted, Oversø, Store og Lille Solt, Hyrup, Rylskov, Husby, Grumtofte, Kværn, Stenbjerg og Eskris fik de danske gudstjenester tilslutning fra slet ikke ubetydelige kredse. Længere sydpå på geesten og i Angel, i sogne som Store Vi, Vanderup, Jørl, Eggebæk, Siversted, Sørup, Sterup, Nørre Brarup, Tumby og Strukstrup, var interessen for den danske prædiken derimod ringe. Som man kunne forvente, aftog besøget på de danske søndage altså, jo længere sydpå man kom.

Jochen Bracker, der har undersøgt den mellemslesvigske befolknings holdning til sprogreskripterne, og som har fremdraget oplysningerne om kirkegangen, har også søgt at anvende altergangstallene som målestok for befolkningens stilling til kirkesproget. Her er der imidlertid tildels modstrid mellem konklusionen og de fremlagte tal. Der anføres tal fra Sørup, som viser en voldsom tilbagegang efter at den tyske præst var afløst af den danske. I Havetoft, Satrup og Kværn var der også en faldende tendens, men i Farensted og Ølsby var altergangen stort set uændret, og i Oversø og Adelby var den tilmed stigende. I Oversø øgedes antallet af altergæster på de danske søndage således fra 12 i 1852 og 1853 til 196 i 1859. I det omfang,

altergangstallene overhovedet viser noget, må det nærmest blive en bekræftelse af det mønster, som kirkegangsundersøgelsen viste. I hvert fald forekommer Brackers konklusion, »at befolkningen holdt sig tilbage på grund af modvilje mod den nye gejstlighed eller i protest mod sprogreskriptionerne«, alt for generaliserende¹⁸.

Den forstærkede agitation imod sprogreskriptionerne fra slutningen af 1850-erne bevirkede en lavere tilslutning til de dansksprogede gudstjenester, ikke alene i den sydlige del af midtlandet og i det centrale Angel, men nu også i Nordangel. I sognene umiddelbart syd for den nuværende grænse og syd og øst for Flensborg var der derimod vedvarende en ikke ubetydelig interesse for den danske prædiken¹⁹.

Som nævnt åbnedes i 1861 mulighed for, at forældrene selv kunne vælge det sprog, hvori deres børn skulle konfirmeres. Resultatet bringes på nedenstående kort, der viser, at man også på det felt i praksis langtfra var afvisende overfor det danske kirkesprog i de nordlige sogne, mens tysk var fremherskende i de sydlige. I Angel valgte man med undtagelse af Stenbjerg og sognene nær Flensborg næsten udelukkende rent tysk konfirmationssprog²⁰.

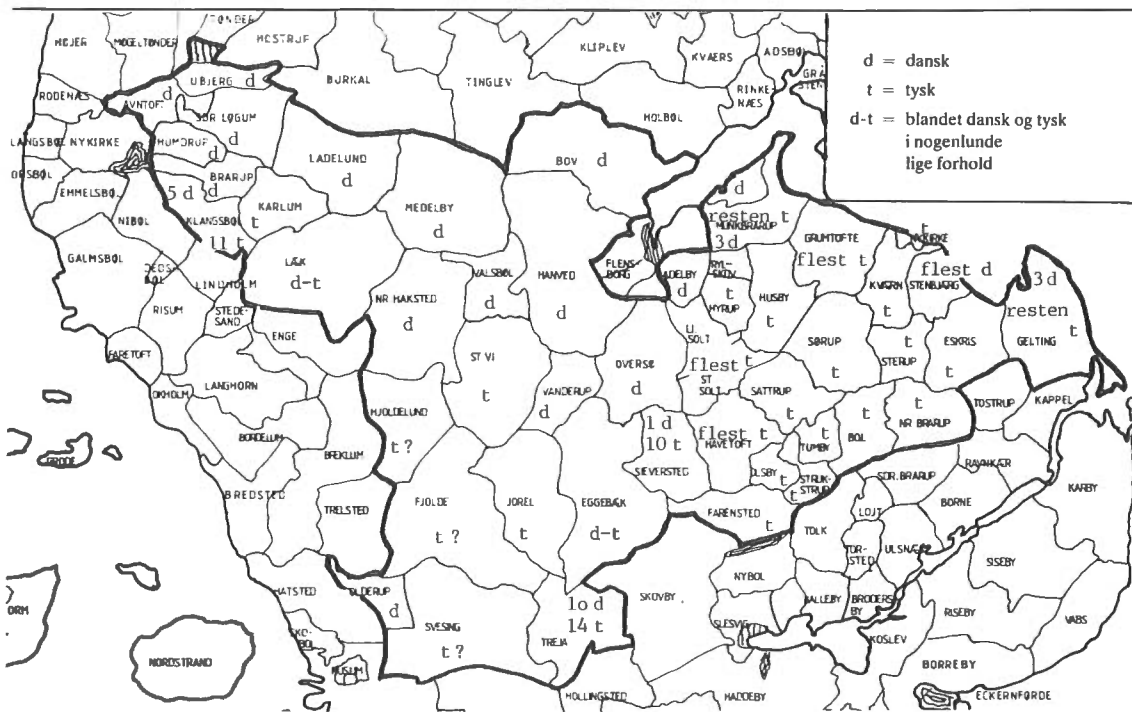

Fig. 9. Forældrenes valg af konfirmationssprog for deres børn 1861.

Sammenligningen af protestpetitionernes udbredelse med den kirkelige praksis har således vist, at befolkningen i Angel, hvor sprogreskripterne ramte ned i en nyligt afsluttet eller endnu igangværende sprogskitteproces, gennemgående var helt afvisende overfor det danske sprog i kirke og skole. Det samme gjaldt i de sydlige sogne på geesten. Befolkningen i de overvejende dansktalende sogne umiddelbart syd for 1920-grænsen og omkring Flensborg var derimod nok i reglen imod sprogreskripterne, men for en stor dels vedkommende benyttede den sig af de tilbud, der lå i at besøge den danske gudstjeneste og få udført de kirkelige handlinger på dansk. Det, man her protesterede imod, var måske mere den umyndiggørelse, som lå i, at sprogreskripterne på en gang blev presset ned over befolkningen fra oven²¹. Århundreders tradition for tysk som det »hellige sprog« ønskede man ikke at bryde med fra den ene dag til den anden. Man var vel også utilfredse med, at dansk fik så dominerende en stilling i skolen, og at der kun blev undervist i tysk i ret få timer.

Under Treårskrigen havde de vestlige sogne mellem Medelby og Sønder Løgum ikke været videre aktivt inddraget i den nationale konflikt. Sprogreskripterne tilføjede derfor den danske bevægelse i disse områder politisk skade, som måske kunne have været undgået ved en mere lempelig fremgangsmåde. I sognene omkring Flensborg og flere steder i det nordlige Angel var der fra krigens tid et bevidst slesvigsk-dansk element at bygge på. Det blev nu ved de omfattende protester imod sprogreskripterne tvunget i defensiven, særlig hvor det bestod af socialt afhængige personer. Mange, som havde vist sig loyale overfor den danske regering under den slesvig-holstenske revolution nærmede sig nu til slesvig-holstenismen. I Midt- og Sydangel var denne bevægelse allerede før 1848 så stærk, at blot den mindste indførelse af dansk sprog i kirke og skole vakte de voldsomste protester. Det afslører sprogreskripterne som skrivebordsteori, at alle områder fik helt den samme ordning, uden hensyntagen til de forskellige politiske og sproglige forudsætninger. Derved opnåedes kun, at modstanden blev forenet.

Den frie danske menighed og flensborgernes holdning til det danske sprog 1851-64

Den frie danske menighed

Menighedens oprettelse og udvikling

I Flensborg by forblev det tyske kirke- og skolesprog uantastet af sprogrekskripterne. I stedet oprettedes ifølge forordning af 10. december 1850 en fri dansk menighed i Helligåndskirken, hvortil alle flensborgere kunne søge, uanset i hvilket af sognene Marie, Nikolai og Sct. Hans de boede. Stillingen som dansk præst blev 1. maj 1851 besat med Gomme Frederik August Graae (f. 1810 på Langeland). Som mange andre af de embedsmænd, der fik stillinger i Slesvig efter Treårskrigen, opfattede han sin nye gerning som et nationalt kald. Til Regenburg skrev han f.eks. i januar 1853: »Lad regeringen betænke, at det er gennem den danske kirke og den danske borger-skole, danskheden skal vinde indgang og blive hjemme i Flensborg«¹.

Graae understregede imidlertid i januar 1857 overfor Regenburg, at danskheden i Flensborg skulle fremmes ad frivillighedens vej: »Den frie danske menighed er ligesom en lille trop, der er kastet ind i fæstningen og der har holdt sig fast, den kæmper tappert, men den må understøttes, ikke ved tvangsforholdsregler, der kan være nødvendige i landdistrikterne, men her i byen må – til en modsætning – frivillighedssystemet gennemføres, ligesom det er etableret«².

Når Graae efter seks års virksomhed hævdede frivillighedens princip, var det, fordi han kunne pege på resultater. Den frie danske menighed fik nemlig, særlig når tilstanden i 1840-erne tages i betragtning, en efterhånden betydelig tilslutning³:

maj	1852	110 familier samt enkeltstående medlemmer
dec.	1852	ca. 130 familier
dec.	1853	ca. 150 familier, heraf ca. 40 embedsmandsfamilier, samt talrige danske tjenestefolk
dec.	1857	ca. 300 familier
okt.	1858	over 350 familier
mar.	1860	over 500 familier, uden de militære 470-80
juni	1864	henved 600 familier

Et indtryk af menighedens stærke vækst fås også ved at betragte nedenstående figur, der viser antallet af kirkelige handlinger i den danske kirke⁴:

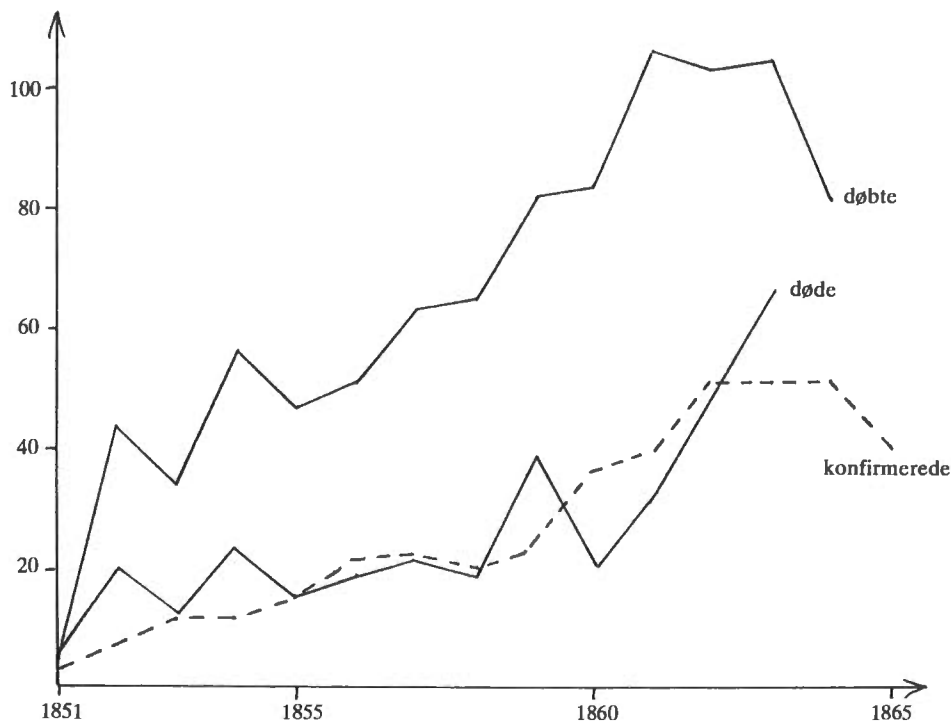

Fig. 10. Kirkelige handlinger i den frie danske menighed 1851-64.

Antallet af vielser lå ret fast på 15-20 årligt. Alle tre kurver viser en stærk tilvækst, særlig i sidste halvdel af 1850-erne, mens et mætningspunkt synes at have været nået omkring 1862. I hvert fald lå antallet af døbte 1861-63 ret konstant på ca. 105. På den tid døbttes i Flensborg ialt ca. 640 børn årligt⁵. Heraf tegnede den frie danske menighed sig altså for 16%. Flensborg havde i 1860 og 1864 tæt på 20.000 indbyggere (3904 familier)⁶. 16% heraf svarer til 3200 mennesker (625 familier). Disse tal er måske et par hundrede i overkanten, for beregnet ud fra den frie danske menigheds andel af det samlede antal konfirmerede, viede og begravede i byen lå medlemstallet omkring 1862-63 på 2400-2700 (475-540 familier). Men forskellen kan også skyldes, at den danske menighed bestod af forholdsvis mange unge familier.

Menighedens medlemmer

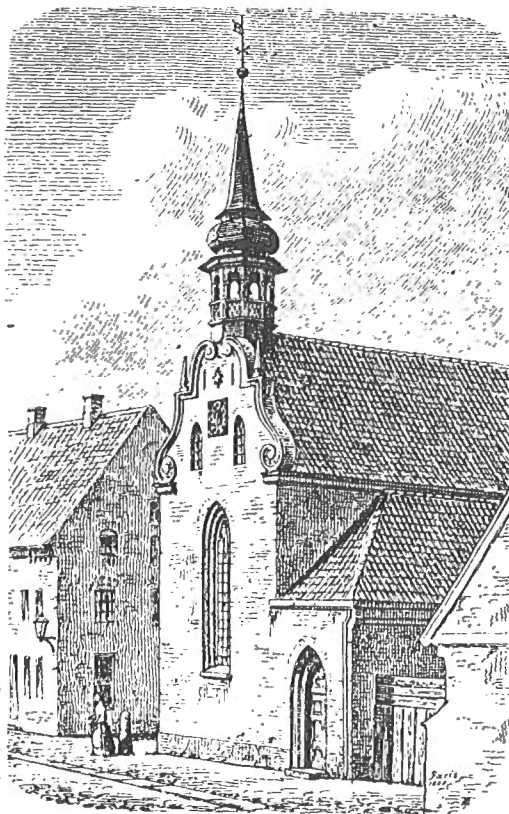
Forud for Treårskrigen havde det altovervejende været folk fra de laveste sociale lag, som deltog i den danske gudstjeneste. Det skulle nu vise sig, om

den fik en tilgang fra alle samfundslag, efter at den slesvigsk-danske bevægelse var slået igennem i Flensborg.

Flere af de dansksindede ledere meldte sig i hvert fald ind, således professor, nu medlem af appellationsretten Chr. Paulsen og en række ledende personer fra »Den slesvigske Forening« som skibsfører Hans Bladt, stenhuggermester H. A. Klewing, værkfører J. H. J. Kruse, læge og redaktør Claus Manicus, broskriver Chr. Hansen jr. og læge Arnold Levestamm. Endvidere kan nævnes læge J. F. Duseberg og bogtrykker A. S. Kastrup. Købmand Johan Casper Christiansen indtrådte også, men ikke hans bror Andreas⁷.

Det glædede Graae, når familier fra de lidt højere sociale lag indmeldte sig, som ølbrygger A. B. Tramsen og grynmøller Asmus Jürgensen⁸. De højere klasser var ellers altovervejende repræsenteret af embedsmændene, der imidlertid ikke var så flittige kirkegængere⁹.

Fra årene 1856, 1858 og 1860 foreligger lister over dem, der betalte

Helligåndskirken, »den danske kirke«, i Storegade. Efter J. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, II, s. 427.

skolepenge til menighedens borgerskole, med angivelse af erhverv og beløb. Disse lister omfatter imidlertid ikke alle medlemmer af menigheden. Listen fra 1860 – den største – rummer således 291 navne, altså betydeligt færre end de rundt regnet 500 familier, som ifølge Graae skulle være medlemmer af menigheden. Forklaringen på uoverensstemmelsen ligger i, at det ikke var alle menighedsmedlemmer, der betalte skolepenge. Det gjaldt dels dem, der ikke havde børn, dels flere fattige, hvis børn fik fripladser¹⁰. Listerne rummer altså kun et *udsnit* af medlemmerne, og det må formodes, at andelen af de fattigste – primært daglejere – har været lidt større end angivet i den følgende opgørelse over beløb og social status, der er baseret på listen fra 1860¹¹:

Erhverv \ Beløb	1	2:12	3-5	5-10	10-20	20-30	30-40	40-50	>50	Ialt	%
	rigsdaler										
Højere embedsmænd, læger...	0	0	0	0	2	8	11	3	3	27	9
Købmænd	0	2	2	5	6	1	1	0	0	17	6
Latinskolelærere	0	0	0	7	7	0	0	0	0	14	5
Andre embedsmænd											
på mellemniveau	0	0	0	18	13	0	0	0	0	31	11
Fabrikanter	0	3	0	1	1	0	0	0	0	5	2
Håndværksmestre	8	14	15	6	5	0	0	0	0	48	17
Skipperne o.l.	0	2	2	2	0	0	0	0	0	6	2
Lavere embedsmænd	0	5	4	1	0	0	0	0	0	10	3
Gæstgivere	2	5	0	2	1	0	0	0	0	10	3
Høkere o.l.	2	4	3	0	1	0	0	0	0	10	3
Vognmænd	1	2	2	1	0	0	0	0	0	6	2
Håndværkssvende	30	4	4	2	0	0	0	0	0	40	14
Arbejdere, daglejere, sømænd	46	5	1	0	0	0	0	0	0	52	18
Andre	1	4	1	1	2	0	0	0	0	6	2
Uden angivelse	2	1	1	1	1	0	0	0	0	6	2
Ialt i satsgruppen	92	51	35	47	39	9	12	3	3	291	100
Samlet beløb	92	108	133	318	488	208	403	123	247	2120	
% af medl.	32	18	12	16	13	3	4	1	1	100	
% af beløb	4	5	6	15	23	10	19	6	12	100	

Tabellen viser en enorm social spændvidde i den frie danske menighed. De fattigste 50% af de betalende medlemmer ydede under 10% af den samlede skoleafgift, mens de rigeste 10% betalte ca. 50%.

Den frie danske menigheds medlemmer kan inddeles i *tre sociale hovedgrupper*: Embedsmænd, småborgere som mindre håndværksmestre og fa-

brikanter, gæstgivere, høkere o.l. samt vognmænd – og arbejdere. Sammenlignes med adresseunderskriverne 1848-49 springer den høje andel af embedsmænd på alle niveauer i øjnene (tilsammen 28% mod 1-2%). Det havde sin baggrund i, at Flensborg i 1850 var blevet hertugdømmet Slesvigs hovedstad. Derfor blev der forholdsvis mindre andele til småborgerne (27% mod 32% af underskriverne) og arbejderne (32% mod 51%).

Det var især de højere *embedsmænd*, der trak fordelingen af skoleafgiften så skæv. De to rigeste havde ledende stillinger ved Frederik VII's sydslesvigske jernbane, derefter fulgte 7 stats- og byembedsmænd:

jernbanedriftsdirektør J. L. Louth (engl.)	106 rdl. 64 sk.
jernbanedirektør dr. C. M. Poulsen	80 rdl.
bysekretær W. H. Hargens	60 rdl.
appellationsretsråd J. G. C. F. Koch	42 rdl. 16 sk.
appellationsretsråd P. G. M. Bagger	40 rdl.
politimester K. W. Garlieb	40 rdl.
overtoldinspektør J. J. G. Blom	37 rdl. 32 sk.
appellationsretsråd Fr. Meyer	37 rdl. 32 sk.
appellationsretsråd P. von Wøldicke	37 rdl. 32 sk.

Egentlig velhavende selvstændige erhvervsdrivende var der derimod kun få af i den frie danske menighed. Den rigeste var købmand Johan Casper Christiansen, Andreas Christiansens bror. Han betalte 32 rdl. Derefter fulgte apoteker Zedeler, der betalte 21 rdl. 32 sk. Flensborgs velhavende købmænd holdt sig altså med et par enkelte undtagelser borte fra den danske menighed. Foruden uviljen mod at ændre kirkesprog kan sociale fordomme mod den tidligere så fattige menighed have spillet ind, måske også en vis modvilje mod de mange nye embedsmænd.

Ved at sammenholde alle tre bidragslister med folketællingerne er det muligt at finde *fødestedet* for ca. 300 af menighedens medlemmer. Heraf var omkring 90 embedsmænd, som næsten udelukkende kom fra kongeriget, særlig fra København. Mange af de slesvigske jurister og teologer havde støttet den slesvig-holstenske revolution og var blevet udrenset.

Også i de øvrige erhverv var der adskillige, som var tilvandet nordfra, ca. 110. Flere af de tilvandrede var kommet til byen længe før 1848 og havde gjort sig gældende i det politiske liv, som f.eks. Chr. Hansen jr. og A. S. Kastrup. Under Treårskrigen havde ialt 23 fra gruppen vist sig aktive i dansk retning ved at underskrive petitioner eller ved medlemskab af »Den slesvigske Forening«.

97 af personerne på bidragslisterne var født i egne, der før 1850 havde

tysk kirke- og skolesprog (66 i Flensborg, 23 i det øvrige Sydslesvig og 8 i Holsten-Tyskland). Heraf havde 49 markeret en slesvigsk-dansk indstilling under Treårskrigen, og for dem kan politiske overvejelser meget vel have spillet en rolle for indmeldelsen i menigheden. De 31 havde således underskrevet adressen fra august 1849 med ønsket om forfatningsfællesskab mellem Slesvig og kongeriget, mens 15 havde nøjes med at underskrive protesten i november 1848 mod indlemmelsen i Det tyske forbund. 26 var medlemmer af Den slesvigske Forening, 12 af Borgerforeningen. Socialt tilhørte de overvejende småborgerskabet.

Adskillige af disse medlemmer indtog som nævnt ledende poster i det danske arbejde i Flensborg eller skulle siden komme til det. En »kommande mand« var f.eks. fabrikant Albert Georg Freudenreich (f. 1816 i Flensborg). Særlig i de første 20 år efter 1864 skulle han få stor betydning som formand for flere danske foreninger, medgrundlægger af »Flensborg Avis«, mangeårig kirkeældste ved Mariekirken, organisator af valgkampe, adresseindsamlinger og lignende. Blandt de knap så fremtrædende aktivister kan nævnes købmand L. P. Koch, glarmester J. N. Stølting jr., klejnsmedemester Th. Vendt og hårdugsfabrikant P. C. Sie. De to sidstnævnte

Klejnsmedemester Theodor Vendt (1815-92) var en af den flensborgske danskheds aktivister. H. Schumann fot. fra før 1884 i Den slesvigske Samling.

var født syd for Ejderen, Sie i Altona, Vendt i Wolfenbüttel i Braunschweig. At de også sprogligt kunne slutte sig til danskheden, kan umiddelbart undre. Men da den nationale identitetsfølelse blev udbredt i 1840-erne, var det ikke så meget afstamning og sprog, som var afgørende, men troskaben overfor den danske helstat og dens kongelige overhoved.

I Vendts tilfælde ved vi, at han som udlært svend »gik på valsen« til Danmark, hvor han arbejdede i Frederikssund og København. Derfra drog han siden til Haderslev, og i 1840 kom han til Flensborg. Her nedsatte han sig tre år senere som mester og blev forholdsvis velstående (han betalte 1860 over 10 rdl. i skoleafgift). Han tilhørte således det miljø, som under Treårskrigen var et af de mest dansksindede i byen, og han blev medlem både af Den slesvigske Forening og Borgerforeningen. Fra tiden mellem de to slesvigske krige kendes Vendt som medlem af den danske »Flensburger Schützenverein« og Knudsgildet, og han var løjtnant i Frederik VII's garde. Heller ikke efter 1864 svigtede Vendt det danske foreningsarbejde, han var således et aktivt medlem af »Enigheden« og næstformand i »Ydun«. Når dertil lægges hans medlemskab af menigheden, vil det forstås, at Flensborg Avis i sin nekrolog ved hans død i 1892 kunne skrive: »han blev mere dansksindet end mange indfødte flensborgere«¹². For P. C. Sie kan det have været afgørende, at hans hustru var en Freudenreich¹³.

Den danske borgerskole

Det mest aktive menighedsmedlem fra de tysktalende områder var uden tvivl tidligere hjulmagermester, nu værkfører ved arbejdsanstalten Johann Heinrich Jes Kruse. Hans arbejde gjaldt særlig den danske borgerskole, som var knyttet til menigheden. Om Kruse skrev pastor Graae i 1857: »Kruse har i flere år, hvad skolevæsnets udvortes anliggender angår, været min højre hånd og mere end nogen anden støttet den danske borgerskole. Han er en mageløs energisk og for den danske sag virksom mand, der hverken skyr ild eller vand, når han har sat sig noget i hovedet«¹⁴. Da Kruse to år senere døde, betegnede Graae ham som uerstatteligt¹⁵.

»Den danske borgerskole ved Helligåndskirken i Flensborg« blev indviet den 9. januar 1852. Den startede med 27 elever¹⁶. Siden udviklede elevtallet sig således¹⁷:

nov. 1855	80
jan. 1858	200
1859	311
feb. 1861	375
mar. 1863	410
nov. 1863	over 500

Udviklingen i elevtallet fulgte således ret nøje udviklingen i menighedens medlemstal. De ca. 500 børn i 1863 svarede til ca. 16% af de flensborgske skolebørn¹⁸.

Kun de medlemmer af menigheden, som betalte skoleskatten, kunne sende deres børn i den danske borgerskole. I 1855 ønskede de kirkelige myndigheder, at der også blev åbnet adgang for de uformuende medlemmers børn, men pastor Graae modsatte sig, at det blev tilfældet i større stil. Han ønskede ikke, at skolen blev nogen fattigskole¹⁹.

I den danske borgerskole fandt undervisningen sted på dansk, men ifølge F. V. Munck, der som kateket ved Helligåndskirken var leder af skolen 1862-64, talte børnene overvejende plattysk på legepladsen²⁰.

Udover den danske borgerskole fandtes der en dansk privatskole for piger. Den oprettedes i 1852 af adjunkt C. C. Mønster fra Slagelse, men fik først et større antal elever, da latinskoleoverlærer C. F. Monrad i 1856 var blevet medbestyrer og fra 1859 enebestyrer. I 1859 havde denne privatskole 69 elever, i 1863 122. Undervisningssproget var her blandet dansk-tysk²¹.

Dansk menighedsbibliotek

Til den frie danske menighed var der også knyttet et sognebibliotek, som var skænket af »Komiteen til Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig«²². Det havde i 1853 en bestand af 975 bind, udlånet var dette år 7405 bind til 334 voksne lånere²³. Som bibliotekets tillidsmænd fungerede foruden Graae Claus Manicus og overlærer C. F. Monrad²⁴. Det bestyredes af den danske menigheds degn og borgerskolens andenlærer H. M. Tofte. Der fandtes endvidere et skolebibliotek ved borgerskolen²⁵.

Flensborgerne og sproget mellem de slesvigske krige

Mens det danske sprog var et tilbud i kirke og skole, forblev byens rets- og administrationssprog udelukkende tysk. Den danske borgerskoles skolekommission forsøgte imidlertid i november 1853 at få magistraten til at lægge Flensborg ind under distriktet med blandet dansk-tysk rets- og administrationssprog. Kommissionen bestod af pastor Graae, rektor Simesen fra latin- og realskolen, Chr. Hansen jr., købmand Joh. Casper Christianesen og professor, appellationsretsråd Chr. Paulsen. Sidstnævnte, der skrev ansøgningen, argumenterede med hensynet til de dansktalende menighedsmedlemmer, der burde kunne henvende sig til myndighederne på det sprog, i hvilket de havde modtaget deres »dannelse«²⁶.

Andragendet kom til behandling i magistraten, hvor flertallet, bestående af overpræsident Lassen og politimester Garlieb (begge kongeligt udnævnte) samt farvermester Hans Jensen og købmand C. P. Kruse var for.

Andenborgmester Lorenzen, agent H. C. Jensen og købmand, kancelliråd H. P. Schmidt var imod. Byskriver Hargens undlod at stemme. Af de tre modstandere var Lorenzen moderat slesvig-holstener, de to andre kongetro helstatsmænd. Deres argumentation var udpræget konservativ og henviste til den danske menigheds lave sociale status – det tilkom ikke sådanne folk at blande sig i byens anliggender: »At skolekommissionen for den frie danske menighed, at personer, som tildels hverken er borgere eller indbyggere i byen, tager initiativ til, imod ønske og vilje hos det borgerskab, hvoraf de kun udgør en højst ringe del, at gennemføre indretninger, som i sine konsekvenser vil foranledige en total forandring af det bestående, hvorved *tvedragtens fakkell påny* vil kunne slynges ud i befolkningen, synes minoriteten ikke kan retfærdiggøres og det har smertet den dybt, at andragender af den art finder understøttelse fra en side, hvorfra man mindst af alt skulle vente det (magistraten)«²⁷.

Magistraten indgav derpå andragendet til stænderforsamlingen. Her talte H. C. Jensen atter skarpt imod det, ligesom han generelt modsatte sig regeringens sprogpolitik. Hans tale blev tildels en bekendelse til de idealer, som han allerede før 1840 havde hyldet: »Det danske monarki var vort fælles fædreland. Kærligheden til dette fædreland var kernen, sproget var den ydre skal. Vort monarki havde nu engang to hovedsprog og ville altid beholde to hovedsprog. Men sproget kunne ikke længere frembringe en kløft i landet. Ved vor konges vilje og ved stormagternes garanti var helstaten sikret så meget, som menneskelige ting kunne sikres ... For evig bandlyst måtte den fordom være, at man talte dansk, i og for sig skulle være et vidnesbyrd om sympatier og et loyalt sindelag ... han turde påstå, at Danmark ikke nogensteds havde haft eller endnu havde troere tilhængere end iblandt den tysktalende by Flensborgs indbyggere, og dog turde der blandt disse næppe gives en eneste, der her fra sin ungdom af havde talt dansk, og der havde brugt det danske sprog som hus- og familiefader.« At indlemme Flensborg i distriktet med blandet dansk-tysk rets- og administrationsprog fordi der havde dannet sig en lille dansk menighed, var lige så absurd, som hvis den tyske Petrikirke i København skulle medføre, at hovedstaden fik blandet rets- og administrationsprog²⁸.

H. C. Jensens afvisning af den danske skolekommissions andragende støttedes af en petition, som var undertegnet af 767 flensborgere. Blandt underskriverne var selvfølgelig adskillige slesvig-holstensk indstillede indbyggere, men også mange, som 1848-49 havde sat deres navne under de slesvigsk-danske adresser eller meldt sig ind i Den slesvigske Forening. Endog flere medlemmer af menigheden var imod inddragelsen af Flensborg i bæltet med blandet dansk og tysk rets- og administrationsprog,

således Th. Vendt, J. N. Stølting jr. og P. C. Sie. De indså antagelig, at dette ville føre til problemer i forholdet til de tysktalende, loyale flensborgere²⁹.

Den dansk-nordslesvigske deputerede Laurids Skau fremhævede, at ingen tysktalende flensborger skulle tvinges til at bruge dansk, der skulle blot åbnes mulighed for, at sprogmindretallet kunne kommunikere med myndighederne på dansk³⁰. Stænderforsamlingen fulgte imidlertid Jensen og afviste ansøgningen, og byens offentlige sprog forblev derfor udelukkende tysk³¹.

Med afvisningen af andragendet var sprogkonflikten i Flensborg dog ikke forbi. Anstødsstenen var nu skolevæsnet. I de kommunale skoler var der indført 6 timers danskundervisning i de store klasser, heraf anvendtes 2 timer til danmarkshistorie. Dette kritiserede købmand P. A. Petersen som deputeret for Flensborg i stænderforsamlingen i 1860, hvor han også ankede over, at oprettelsen af tysksprogede privatskoler blev lagt hindringer i vejen. Petersen protesterede også imod, at tysk i Flensborg Lærde- og Realskole ikke var ligeberettiget med dansk som undervisningssprog, således som det oprindeligt var forordnet³². Der kan ikke være tvivl om, at P. A. Petersen havde opbakning fra sine vælgere i protesten mod det danske sprogs fremtrængen i Flensborg – som H. C. Jensen også havde haft det.

Skal der gøres en status for det danske sprogs stilling i fjordbyen i tiden mellem de to slesvigske krige, må den som aktivpost rumme den ikke ubetydelige, frivillige tilslutning til den frie danske menighed og dennes borgerskole fra omkring en sjettedel af befolkningen. På passivside står til gengæld, at mange af medlemmerne var embedsmænd og andre tilvandrede fra kongeriget eller Nordslesvig. Den del af menigheden, der bestod af flensborgere, sydslesvigere, holstenere og tyskere, og som af nationalpolitiske grunde bevidst benyttede sig af det nye tilbud om dansk gudstjeneste og skoleundervisning, var særdeles lille i forhold til byens befolkning. Desuden vakte de gennemførte såvel som de mislykkede forsøg på at fremme det danske sprogs stilling i administrationen og det øvrige skolevæsen utilfredshed hos den tysktalende befolkning, også hos den overvejende del af indbyggerne, der på trods af deres tyske sprog følte stor hengivenhed for den danske helstat og kongen.

Stændervalg og -vælgere 1853-60

Stændervalget 1853

På grund af stormagternes pres måtte den danske regering i 1852 genindføre stænderforfatningen fra 1831-34 i Slesvig og Holsten¹. Med deres snævre valgretsbestemmelser kan stændervalgene ikke bruges som udtryk for den samlede befolknings holdning². Kun indstillingen i de øverste lag afspejledes, det ville i byerne sige købmændene og nogle større håndværksmestre, på landet proprietærer og større gårdejere. Men da disse grupper havde afgørende betydning for meningsdannelsen, er det alligevel væsentligt at beskæftige sig med stændervalgene, selv om valgretsreglerne indebar en favorisering af det slesvig-holstenske element på den danske bevægelses bekostning.

Det første valg til den slesvigske stænderforsamling efter Treårskrigen afholdtes i januar 1853. I Flensborg var det i Sct. Nikolaigildet på tale at få Tillisch valgt³. Men det blev opgivet, og han blev i stedet opstillet i Frederiksstad⁴. På et møde i »Borgerforeningen« blev der holdt et prøvevalg, der gav flest stemmer til købmand M. Holst og agent H. C. Jensen samt til de to købmænd, kancelliråd H. P. Schmidt og H. Boysen⁵. På selve valgdagen fik kancelliråd Schmidt 300 stemmer, idet han tiltrak vælgere fra begge partier, mens agent Jensen opnåede 223. Stedfortrædere blev købmændene Holst og Boysen med 217 og 207 stemmer. Den slesvig-holstenske kandidat, som fik flest stemmer, var den ret moderate andenborgmester Lorenzen med 137⁶.

Også i landdistrikterne afholdt man på slesvigsk-dansk side prøvevalg. På et møde i Stenbjerg udpegedes gårdejerne Lars Vollertsen fra Dollerup og Detlef Lassen fra Strukstrup som danske kandidater for 17. landvalgsdistrikt⁷. De kunne dog ikke sættes igennem; i stedet valgtes gårdejer A. Hansen i Grumby som deputeret og gårdejer Claus Lausen i Bøl som suppleant⁸.

I 9. landvalgsdistrikt, som blandt andet bestod af flere udpræget dansk-sindede sogne som Bov og Hanved, var det heller ikke muligt at få valgt danske kandidater. P. Hinrichsen i Tarup og L. Cordsen fra Adelbylund blev valgt med 114 og 92 stemmer, mens den dansksindede gårdejer A. C. Schmidt i Kollund og H. A. Krüger fra Bevtoft fik 84 og 72⁹. Hinrichsen havde i øvrigt under Treårskrigen været kendt som danskvenlig. Han havde

For at straffe den stærkt slesvig-holstenske by Slesvig blev stænderforsamlingen efter Treårskrigen forlagt til det overvejende loyale Flensborg. I 1852 opførtes L. A. Winstrups stænderhus på Holmen. Bygningen blev nedrevet så sent som i slutningen af 1960'erne for at give plads til »Hertie« – en disposition, der stærkt må beklages. Fot. i Städtisches Museum Flensburg.

således underskrevet protesten mod Slesvigs indlemmelse i det tyske forbund i 1848, men nu havde han, foranlediget af sprogreskripterne, skiftet parti¹⁰. Og han havde fået følgeskab af mange fra egnen. Provst Aleth Hansen i Husby så dette fra en dansknational embedsmandssynsvinkel: »Valgene var betegnende nok. Alt muligt var gjort fra amtmandens, herredsfogdernes og præsternes side, men nej! Man vælger 2 mænd, som begge har arbejdet ivrigt mod sprogløven, som sagt, det er aldeles betegnende. Den forbandede loyalitet, som er intet, eller intet uden fordom!«¹¹. Den slesvigsk-danske bevægelse i Angel svækkedes endvidere af, at dens tilhængere her især var husmænd og håndværkere uden valgret.

Heller ikke i 7. landvalgsdistrikt, der for en stor del bestod af nordslesvigske sogne, kunne der vælges en dansk deputeret. De danske kandidater Peter Lund fra Rørkær og H. A. Krüger fra Bevtoft fik kun henholdsvis 79 og 61 stemmer mod begge de slesvig-holstenske kandidaters 138¹². I Frederiksstad var Tillisch som nævnt opstillet – og han blev overraskende valgt. Valgdeltagelsen var dog meget ringe. Dertil kom, at sprogreskripterne ikke omfattede byen, som var blevet genopbygget efter bombardementet i oktober 1850 med rigelig støtte fra den danske regering¹³.

Stændervalget 1854

I februar 1854 udstedtes en ny forfatningslov for Slesvig, der indeholdt nye og mere »demokratiske« stændervalgbestemmelser. Census for valgret og valgbarhed sænkedes på landet såvel som i byerne til 300 rigsbankdaler¹⁴. Den særlige godsejerrepræsentation blev imidlertid opretholdt.

Der afholdtes derefter i juni-juli samme år nyvalg, som imidlertid overalt kendetegnedes af en meget ringe valgdeltagelse. I Flensborg by deltog således kun 113 vælgere ud af 589, og Schmidt og Jensen genvalgtes til deputerede, mens købmændene P. A. Petersen og C. P. Kruse blev stedfortrædere¹⁵. I landvalgsdistrikterne var der ligeledes gennemgående tale om genvalg med meget ringe valgdeltagelse¹⁶. Fra slesvigsk-dansk side synes man at have været ret passiv, i hvert fald i Mellemslesvig, og den udvidede valgret førte derfor ikke til de store resultater i første omgang.

Blandt dem, der gik fallit under krisen i 1857, var H. C. Jensen. Han trådte derfor tilbage som stænderdeputeret. I 1860 døde han. I »Flensburger Zeitung« mindedes H. C. Jensen for sin rolle før 1848, hvor han afviste Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund, hvorimod avisen ikke fandt anledning til at omtale hans stilling til det danske sprog efter 1850¹⁷. Som suppleant for Jensen indtrådte i overensstemmelse med valget i 1854 P. A. Petersen.

Stændervalget 1860

I stænderforsamlingen 1860 skærpedes konfrontationen mellem den danske minoritet og den slesvig-holstenske majoritet betydeligt. Det kom særlig til udtryk ved vedtagelsen af den »Rumohrske adresse«, der var underskrevet af 26 ud af 43 medlemmer og som indeholdt en skarp protest mod det danske styre siden 1850. I stedet for fællesforfatningen af 1855 for kongeriget og hertugdømmerne burde ifølge adressen de gamle »landsrettigheder« udgøre forfatningsgrundlaget for Slesvig og Holsten¹⁸.

Den »Rumohrske adresse« blev af den slesvig-danske bevægelse optaget som en krigserklæring. Flere steder fra blev der indsendt *mistillidsadresser* til stænderforsamlingen. I sognene vest og syd for Flensborg fik de adskillige underskrifter. I Hanved protesterede således ikke færre end 252 mod stændermajoritetens politik, flest i de nordlige byer Frøslev (50), Harreslev (77), Ellund (45) og Langbjerg (22). Fra Oversø sogn indbragtes 55 underskrifter, fra Store Vi 71. Fra de angelske sogne indkom derimod ret få underskrifter (Grumtofte 26, Stenbjerg 12, Udmark 5). Sammenlignes disse tal med adresserne fra Treårskrigen, synes den slesvigsk-danske bevægelse at have været på retur i Nykirke-Stenbjerg-området, mens den holdt bedre stand i de dansktalende sogne vest og syd for Flensborg. Det er

nærliggende heri at se en effekt af sprogreskripterne og den vellykkede slesvig-holstenske agitation imod dem¹⁹. Det må dog understreges, at indsamlingen af mistillidsadresserne bærer et noget tilfældigt præg.

I november-december 1860 skulle der afholdes nyvalg til stænderforsamlingen. I *Flensborg* var der bestræbelser på at få valgt en mere »neutral« kandidat end Schmidt og Petersen, men herimod protesterede en læser i »*Flensburger Zeitung*«. Han mente ikke, at man kunne risikere at vælge en, som foranlediget af sprogstriden måske gik sammen med slesvig-holsternerne²⁰. Også vælgerne var imod nye kandidater, og Schmidt og Petersen blev genvalgt med 332 og 251 stemmer, mens Kruse fortsatte som stedfortræder med 250 stemmer. Ny stedfortræder blev købmand H. Boysen med 245. Et stort stemmetal tilfaldt også H. C. Jensens søn, maskinfabrikant Andr. Christiansen Jensen (204). De slesvig-holstenske kandidater, som nåede højst, var H. Henningsen med 185, Joh. Nic. Petersen med 179 og Fr. Wilh. Funke med 129. 473 ud af 761 vælgere (heraf 58 i Glücksborg) var mødt, hver havde nu som før fire stemmer. Det loyale partis sejr fejredes med faneoptog og hyldesttaler²¹.

I *landdistrikterne* var der tæt på at være dødt løb i 9. distrikt (se kortet). Her opstilledes som kandidater for det slesvigsk-danske parti gårdejerne J.

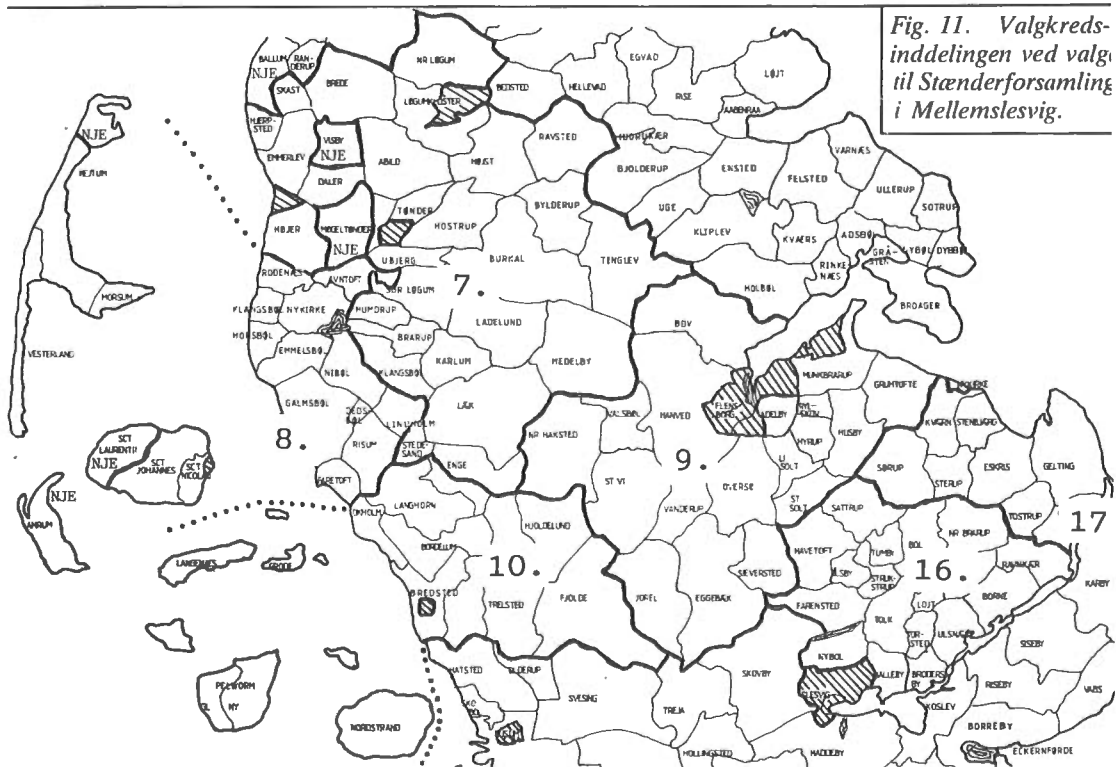

Fig. II. Valgkredsinddelingen ved valg til Stænderforsamling i Mellemslesvig.

Gårdejer i Munkvolstrup, sognefoged og regnskabsmand Johan Henrik Bruhn (1818-84). Han var dansk stænderkandidat i 9. distrikt (Flensborg amt) i 1860 og var ikke langt fra at blive valgt. I september 1866 var han blandt de 47, som overbragte en adresse til kong Wilhelm af Preussen, hvori ønsket om virkeliggørelsen af paragraf 5 blev fremsat. Fot. fra 1863 i Det kongelige Bibliotek.

H. Bruhn, Munkvolstrup og Ewald Clausen, Harreslev. I Frøslev og Bov sogn stemte mange dansksindede imidlertid på gårdejer Hans Christensen, Kollund og lærer Chr. Lorenzen, Frøslev. De fire kandidater fik henholdsvis 262, 247, 27 og 18 stemmer. Den hidtidige deputerede, møller Peter Hinrichsen fra Meden, fik 287 stemmer, hans suppleant gårdejer Peter Jensen i Maasbøl 277. De opnåede dermed genvalg, men hvis de slesvigsk-danske stemmer havde været koncentreret om Bruhn og Clausen, var i hvert fald en af dem blevet valgt. »Flensburger Zeitung« kunne derfor med rette bebrejde Christensens og Lorenzens vælgere, at de havde udvist manglende disciplin²².

Den bevarede valgprotokol fra 9. landvalgsdistrikt viser, at der var store danske flertal i Bov og Hanved sogne. I Bov tilfaldt således 100 stemmer de danske kandidater mod kun to til de slesvig-holstenske. 50 stemmer var ikke blevet afgivet. I Hanved sogn var tallene 152, 4 og 96. De dansksindede kandidater havde endvidere fået et flertal af stemmerne i Valsbøl, Oversø, Lille Solt, Rylskov og Nr. Haksted sogne, men her var der overalt mange passive vælgere. I de øvrige sogne i distriktet var der flest stemmer til Hinrichsen og Jensen, i enkelte byer som Store Vi, Lyngså, Store Solt, Eggebæk og Jerrishøj og Hyrup samt flere mindre byer i Angel var der dog danske flertal, men først og fremmest mange passive²³.

I 17. distrikt, det østlige Angel, opstilledes også slesvigsk-danske kandidater: Nicolai Hansen, Vesterholm, Richard Carstensen, Stangbæk og

Henningsen, Gammelbygård. De fik tilsammen kun ca. 90 stemmer og ingen af dem opnåede valg²⁴.

Derimod kronedes bestræbelserne i 7. distrikt med held, tildels takket være en energisk indsats fra de danske embedsmænd. Distriktet omfattede Slogs og Kær herreder, og her opstilledes fra slesvigsk-dansk side gård-ejerne Peter Lund fra Rørkær i Slogs herred og Peter Marcussen fra Brarup i Kær herred. Sidstnævnte, der også under Treårskrigen havde vist dansk sindelag, havde allerede været opstillet i 1854 sammen med Detlef Detlefsen fra Læksgårde, men ingen af de to var blevet valgt. Marcussen var svoger til godsejer-Knud L. Knudsen på Trøjborg, som var en af de danske ledere i de grundtvigsk prægede enklavesogne nordvest for Tønder. Påvirkning herfra førte bl. a. til, at Peter Marcussen sendte sin søn Chresten på højskolen i Rødding.

På valgdagen fik Peter Lund 335 stemmer og Peter Marcussen 334, mens den tidligere deputerede, Momsen på Vrågård, måtte nøjes med 268 og hans stedfortræder Justus Meyer, Fårgård med 248²⁵. Af den bevarede valgprotokol fremgår, at valget af Lund og Marcussen skyldtes en mobilisering af de dansksindede i sognene nord for 1920-grænsen. Syd for var der slesvig-holstenske flertal overalt. I sit hjem sogn havde Marcussen således kun fået enkelte stemmer. Som i 9. landvalgsdistrikt havde mange vælgere i 7., ofte over halvdelen, undladt at tage del i valget²⁶.

Også i 8. distrikt lykkedes det at få væltet den hidtidige slesvig-holstenske deputerede og hans stedfortræder og få dem erstattet af om ikke dansksindede, så dog loyale mænd. Det skete ved lidt af et kup. Valget fandt sted i Emmelsbøl skole, og det så ud til at ende med en slesvig-holstensk sejr, da der kom en anmodning om at udsætte dets afslutning, fordi vælgerne fra Østerland-Før ikke kunne komme rettidigt frem på grund af strømmen.

Anmodningen blev imødekommet. De 150 føringer blev sejlet til fastlandet af den senere fra 1864 så berømte forsvarer af vesterhavsøerne kaptajn-løjtnant O. C. Hammer. De stemte da alle på bondefoged Jakob Jakobsen fra Boldixum og landmåler Sønke Arfsten fra Alkersum, som dermed fik flest stemmer, nemlig 144 og 140 mod 92 og 66 til de slesvig-holstenske kandidater. Valgets udskydelse førte naturligvis til protester fra slesvig-holstensk side, men de viste sig nytteløse. Fem repræsentanter for vælgerne fra Før erklærede, at »Vi er kommet til den overbevisning, at majoritetens fremgangsmåde i den slesvigske stænderforsamling har haft skadelige følger såvel for vor landsdels som vore egne interesser, idet den i stedet for at fremme ro, orden og forbedring af lovene i frisindet retning har arbejdet for det modsatte mål, mod vor landsdels sande interesser«²⁷.

Endelig blev der gjort forsøg på at få loyale kandidater sat igennem i en af

slesvig-holstenismens højborge, *Slesvig by*. Det var den energiske danske borg- og politimester August Jørgensen, som stod bag. Blandt hans planer kan nævnes oprettelsen af en lånefond for småborgere, som skulle gøre dem uafhængige af købmændenes kapital²⁸. Det lykkedes også Aug. Jørgensen at finde to kandidater. Den ene var skorstensfejermester Peschke, den anden murermester G. Jessen. Peschke havde ikke så gode parlamentariske evner som Jessen, men han havde »en uplettet, sjælden uegennyttig karakter, urokkelig troskab mod konge og fædreland, mod og selvstændighed til at være sin tro bekendt, alle slesvigeres agtelse, at være alle fattiges og fortryktes troeste talsmand i råd og dåd«²⁹.

Fritz Chr. Samuel Peschke var kommet til Slesvig i 1835 – han var født i Sønderborg. Han nedsatte sig som skorstensfejermester og blev efterhånden ret anset. 1861-64 sad han i magistraten³⁰. Hans anseelse var dog ikke stor nok til at slå bro over de nationale modsætninger. Ved valget fik han kun 37 stemmer, mens Jessen fik 22. Valgt blev købmand P. Petersen med 232 stemmer, stedfortræderen blev rådmand Tüxen med 200³¹. Men som Aug. Jørgensen fremhævede allerede før valget: »Selv om vi blev i minoritet, så mener jeg endda at det er et fremskridt at have en minoritet ...«³².

Efter valget lod Aug. Jørgensen udfærdige en liste over byens loyale mænd. Listen var ikke lang, den omfattede kun 22 navne med Peschke i spidsen³³. Det var en meget lille loyal minoritet, som det var lykkedes Jørgensen at oparbejde i Slesvig; den bestod mest af håndværksmestre og købmænd samt et par arbejdere³⁴.

Forenings- og mødeliv i Flensborg og omegn 1850-64

Embedsmændene og »Kongens Klub«

De mange nordfra tilflyttede embedsmænd tilførte det flensborgske kulturliv nye dimensioner. »Flensburger Zeitung« havde imidlertid blik for, at der også var negative konsekvenser forbundet hermed: »Det kan ikke skjules, at der her, som i så mange små byer, hersker en tendens til en aristokratisk afsondring i selskabslivet, som desværre i det sidste årti har antaget en politisk farve. Embedsstanden udsøndrede sig eller tilsluttede sig i det højeste det rige købmandsskab. Dette afsondrede sig på samme måde fra de jævne borgere og håndværkere. På den måde opstod flere klubber og selskaber, der afgrænsede deres kredse med streng eksklusivitet«¹.

Et udpræget embedsmandsmiljø udgjordes af »Læseforeningen i Flensborg«, der var oprettet den 1. juli 1852. Den havde i februar 1853 over 80 medlemmer. Foreningen abonnerede på tyske, danske og enkelte engelske aviser og tidsskrifter, og der blev anlagt et bibliotek med tysk, dansk, fransk, engelsk og svensk »dannelsestlitteratur«, hvorfra der fandt udlån sted to gange om ugen. Biblioteket bestod i februar 1853 af godt 200 bind². Takket være gaver var bogbestanden i 1856 nået op på over 1000 bind, og før krigen i 1864 var biblioteket på ca. 3000 bind³.

Efter et par år udviklede »Læseforeningen« sig mere og mere til en selskabelig klub, der bl.a. bød på foredrag. Et navneskifte blev derfor nødvendigt, og direktionen henvendte sig i februar 1854 til myndighederne for at få tilladelse til at antage navnet »Kongens Klub«, der ikke lod nogen i tvivl om foreningens politiske standpunkt. I ansøgningen understregedes, at selskabet bestod af loyale mænd. Af over 100 medlemmer tilhørte ca. 85 den civile eller militære embedsstand⁴. Det ønskede navn blev bevilliget, og navneskiftet blev derefter fejret med en festmiddag, hvor der blev sunget en sang på melodien »Danmark dejligst vang og vænge«, hvis to sidste vers lød således⁵:

Derfor »Kongens Klub« vi kalde,
hvad blev grundlagt her.
Muligt at den kunne falde
Flere til besvær.

Man dog fremmed hu ej ændser
Inden Danmarks Riges grænser,
Trofast skal vi holde sammen
End i sorg og gammen.

Gid da Kongens Klub må stande
Kraftigt mange år!
At en sildig slægt må sande,
Hvad i denne vår
Vi med glad fortrøstning sige:
Den kun dør med Danmarks Rige!
Hurra! Danske mænd i gæve,
Kongens Klub skal leve!

Sangen udtrykker den selvsikre stemning, der herskede indenfor den nationalliberale danske embedsstand efter Danmarks »sejr« i Treårskrigen. I sidste vers var digteren imidlertid mere profetisk, end han selv anede – og ønskede. Kongens Klub overlevede nemlig ikke den danske helstat.

Også i Slesvig og Egernførde fandtes der »Kongens Klubber«. I hvert fald i Egernførde bestod klubben efter 1856 næsten udelukkende af embedsmænd⁶.

Borgerforeningen.

Var »Kongens Klub« således i overvejende grad embedsmændenes forening, samledes det højere borgerskab, for så vidt som det var dansksindet eller -orienteret, nu som før i Borgerforeningen. Her indtrådte ganske vist også adskillige embedsmænd, hvad der medvirkede til det høje medlems-tal. Fra 258 i 1850 voksede det til 433 i 1859. Derefter faldt det noget; i 1861 lå det på 389 og i 1863 på 398⁷.

Foreningens ledelse udgjordes hele tiden af mænd fra det flensborgske borgerskab. Formænd var således: købmand Paul Hansen jr. (1850-52, 1854, 1856-57, 1859-69), læge J. F. Duseberg (1853), broskriver Chr. Hansen jr. (1855) og købmand, kancelliråd H. P. Schmidt (1858)⁸. Formændene havde forskellige holdninger til Slesvigs stilling indenfor monarkiet; Duseberg og Chr. Hansen jr. var ejderdanskere, Paul Hansen jr. og H. P. Schmidt helstatsmænd. Der er næppe tvivl om, at de flensborgske medlemmer fortsat altovervejende har været helstatsmænd, mens de danske embedsmænd for en stor dels vedkommende har været tilhængere af ejdergrænsen.

Borgerforeningen var som før 1848 en selskabelig forening, hvor helt upolitiske arrangementer som koncerter, fællesspisninger og forskellige baller spillede den største rolle. Men ved visse lejligheder blev den natio-

Concert i Flensborg.

Med forventet Tilladelse

giver

H. C. Lumbye med sit Orchester

Fredag den 2. October 1863, Kl. 7 $\frac{1}{2}$,

EN CONCERT

i Borgerforeningens Locale

af følgende Indhold:

FURSTE AFDELING.

- 1) Kong Frederik den 7des Honneur-Marsch, tilegnet Hans Majestæt Kongen, af Lumbye.
- 2) *Wilhelmine-Tänze*, Vals af Gung'l.
- 3) *Arie* af „La Traviata“ af Verdi.
- 4) *Camilla-Polka*, af Lumbye.

ANDEN AFDELING.

- 5) *Grand Ouverture militaire* af Mendelssohn.
- 6) *Dreemmen efter Ballet*, Fantasie af Lumbye.
- 7) a. *Entre-Act og Couplets* af „Faust“ af Gounod.
b. *Polsk Vuggevise* af Heinemann.
- 8) *Jernbane-Damp-Galop* af Lumbye.

TREDIE AFDELING.

- 9) *Jubilé-Ouverture* af Flotow.
- 10) *Alexandra-Vals*, tilegnet Prindsesse Alexandra, af Lumbye.
- 11) *Dreemmobilleder*, Fantasie af Lumbye.
- 12) *En lille Dyrehavsspeg*, musikalsk Qvodlibet af Lumbye. a) Ankomsten til Skoven. b) Bondemandens Violin. c) Lirekassen ved Bjørnedandsen. d) Første Caroussel-Gyng. e) Anden Caroussel-Gyng. f) Tyroler-Ferdinand. g) Bajads søn Trompeter. h) Sangeren med Harmonica. i) Slutning.

Billetter à 3 Mk. (Børn det Halve) erholdes i „Rasch Hôtel“, hos de Herrer Colding, Döll, Ernst i Borgerforeningen, samt ved Indgangen, som sælges Kl. 7.

Begyndelsen skeer Kl. 7 $\frac{1}{2}$. — Forbi omtrent Kl. 9 $\frac{1}{2}$.

Trykt hos G. A. F. Posten.

Program for koncert i Borgerforeningen 1863 med H. C. Lumbyses populære orkester. Original i Theater- und Musikarchiv der Stadt Flensburg.

nale holdning markeret: stiftelsesfesten, kongens fødselsdag og i forbindelse med kongens besøg i Flensborg. Ved stiftelsesfesten og kongefødselsdagen kom medlemmernes patriotiske holdning til udtryk i skåltalerne. Den første skål gjaldt naturligvis altid kongen, men derefter kunne følge skåler for »den stedse tro Borgerforening«, »foreningens stiftere«, »byens overpræsident«, »hæren og flåden«, »det gamle Dannebrog«, »handelens flor og fremme« og så videre⁹.

Efter en sådan stribe af skåler er det ikke noget at sige til, at et medlem kunne blive lidt uopmærksom. I 1856 forsømte konditor D. således at rejse sig, da der for anden gang blev udbragt et leve for kongen. Han slap dog med en bøde på 2 rigsdaler, mens en anden konditor blev foreslået udelukket, fordi han end ikke havde rejst sig ved den første skål. Der var dog flere hvide end sorte kugler ved ballotementet¹⁰.

Størst var begejstringen, når Hans Majestæt og grevinde Danner selv kom til stede som foreningens gæster. Borgerforeningen fik gentagne gange besøg af kongeparret. I 1859, hvor 300 deltog i ballet, blev kongen og grevinden til klokken halv tre. En da afsungen vise havde et vers, der lød således¹¹:

Hør da også nu i sangen,
Fredrik Folkekær!
Med Din viv fra Dannevangen,
Et »Velkommen vær!«
Du i Folkets Blik vil skue
Hjertets Troskabsflamme lue, –
Eder hilse vi med glæde
I vor samfundskæde.

Kongens og grevindens hyppige besøg tyder på, at festerne også var til glæde for gæsterne, måske især for grevinden, der var mere accepteret blandt Flensborgs borgere end i hovedstaden, hvor hun vakte forargelse.

I årene efter 1860 foranstaltede Borgerforeningen patriotiske udflugter. I juli 1861 arrangeredes således en sejltur til København. I en beretning om denne tur hedder det, at Borgerforeningen samlede »medlemmer af alle samfundets klasser – fra groshandleren til den lille kræmmer og fattige håndværker, fra den højeste embedsmand til den ringeste skriver«. Det var nok mere national propaganda end sociologisk analyse, der lå bag denne påstand. I udflugten deltog nemlig 20 embedsmænd, 30 købmænd samt 4 mæglere, 39 håndværksmestre, 10 landmænd, 9 bogholdere og kontorister, 3 gæstgivere, 2 kommunalbetjente, 4 lærere, 2 telegrafister, 1 skipper, 1 læge, 1 vejinspektør, 1 møller, 1 rentier, 1 advokat og 1 student¹².

Med damer deltog ialt ca. 225 flensborgere i turen. Man lagde til og

fejrede samværet med borgerne i Svendborg og Korsør, hvorfra man sammen med en tilsvarende udflugt fra Haderslev tog toget til hovedstaden. I København var modtagelsen overvældende. Der holdtes flere fester med et hav af taler. Fra flensborgsk side var det i reglen læge Duseberg, der besvarede de mange velkomst- og hyldesttaler. Han korrigerede således Edv. Lembckes sang om de to bejlere fra syden og norden: »Danmark var ikke Slesvigs bejler, men havde i mange år været forlovet med hende; det var kun ham, der kom sydfra, ham, tyskeren, der bejlede og endnu bestandig leflede for pigebarnet. Det var vistnok en stor fejl af herr Sørensen, at han ikke for længe siden havde giftet sig med sin trolovede brud ... de måtte, for at tale med tyskerne, blive »ein Leib und eine Seele«, eller han måtte, for at bruge et andet udtryk, – incorporere bruden, og på, at dette måtte ske snarest muligt, ville taleren opfordre forsamlingen til med ham at tømme et glas«. Det var altså en slet skjult opfordring til regeringen og dens leder C. C. Hall at få gjort alvor af indlemmelsen af Slesvig i Danmark (Hall kaldtes på den tid »den ideale hr. Sørensen«, mens »hr. Sørensen« i almindelighed betegnede »gennemsnitsdanskeren«).

Ved en anden fest udbragte Duseberg et »Leve for gamle Danmark, Danmark til Ejderen!«¹³. Ingen tvivl om, at den genopblussede nationalisme, der fra omkring 1860 i Danmark afløste helstatshalvtredsernes mere stille periode, også havde grebet den flensborgske fysikus. Men mon hans rejsefæller af Borgerforeningsmedlemmer alle delte denne begejstring?

Året efter, i 1862, indviedes Istedløven på Flensborgs gamle kirkegård. I forbindelse hermed arrangerede Borgerforeningen en udflugt til Gråsten, med tilslutning fra flere af de kongerigske gæster, der havde deltaget i afsløringen af løven. Ialt skal 7900 havde overværet mødet, hvor der atter holdtes mange taler, men der forekom ingen udprægede ejderdanske proklamationer, heller ikke fra Duseberg¹⁴.

Sct. Knudsgildet og Flensburger Schützenverein

Hengivenheden overfor kongen var stor i »Kongens Klub« og »Borgerforeningen«. Den var bestemt ikke mindre i *Sct. Knudsgildet*.

Her trådte Kruse tilbage som oldermann i 1852. Efter sin deltagelse i den danske hærs krigstogt i juli 1850, hvor han opnåede at blive dekoreret med Dannebrogsmændenes hæderstegn, valgte han at opgive sin bestilling som hjulmager og blev i stedet »værkmester« i arbejdsanstalten. Han var derfor ikke længere borger og måtte træde tilbage, men Knudsbrødrene valgte ham i stedet til æresoldermann, og der er ikke tvivl om, at det fortsat var ham, der tegnede gildet. De to ordinære oldermænd var gennem hele perioden kobbersmedemester J. F. Beyer og handelsmand N. N. Schmidt¹⁵.

Når tiden mellem de to slesvigske krige blev Sct. Knudsgildets storhedstid, skyldtes det først og fremmest, at kong Frederik VII blev medlem af gildet og gentagne gange deltog i skydningen¹⁶. I forbindelse med sit besøg i oktober 1857 overrakte kongen gildet et stort drikkebæger, og han deltog i skydningen, hvor han ramte plet, og i den efterfølgende skyttefest, hvor han var bænket sammen med skyttekongen og oldermanden¹⁷. Pastor Graae var lidt misundelig, idet kongen ikke havde vist præsterne den samme bevågenhed: »Men hos Sct. Knuds gildebrødrene var han rigtig i sit es, og ved taflet i Lyksborg drak han et glas med Kruse, hvis ansigt det var en fornøjelse at betragte i de dage«¹⁸.

I marts 1858 bevidnede kongen atter gildet sin høje gunst ved at skænke det et skjold med indskriften »Med Gud for Konge og Fædreland« til at hænge på dets »willkomm«¹⁹. Året efter fik gildet en ny fane, som byens overpræsident von Rosen, selv gildemedlem, overrakte Kruse på rådhuset. Kruse skal ved den anledning have udtalt: »lad os alle betragte vor fane, og vi ville se, at den er lige så lidt slesvigsk som slesvigholstensk; se der er det danske våben og den danske fane, ren dansk og intet andet end dansk!«²⁰. I oktober samme år deltog kongen atter i skydningen og igen med held, idet han skød begge vinger og kronen med fjerbusken af papegøjen. Også i juli 1860 var kongen gæst på skydebanen²¹.

Intet under, at gildet, der i 1858 havde op imod 80 medlemmer, i årene omkring 1860 oplevede stor tilgang²². Antagelig har flere embedsmænd fulgt overpræsident von Rosens eksempel og meldt sig ind. Gildets karakter af en håndværkersammenslutning bestod dog fortsat²³.

Den 21. august 1859 døde æresoldermand Kruse. Knudsbrødrene satte året efter en mindesten over ham på byens kirkegård. I overensstemmelse med Kruses indstilling var indskriften på dansk. Da gildet i 1861 fik nye vedtægter, var de for første gang affattet på begge sprog. Formålsparagraffen lød da i den danske version således: »Sct. Knudsgildets formål er: ved skydeøvelser og med disse forbundne selskabelige sammenkomster at styrke og forøge de imellem Hans Majestæt Kongens tro og loyale undersætter bestående venskabs- og gensidige tillidsforhold og derigennem kærlighed til konge og fædreland«²⁴.

Kruse var langtfra nogen sleben diplomat, ej heller den forsigtige borger, der skjulte sin politiske overbevisning af hensyn til forretningen. Pastor Graae gav følgende karakteristik, som sikkert er rammende: »Havde Kruse end været så ren og from som en engel, hvad han unægtelig ikke var, han havde dog med sine nationale og politiske anskuelser umuligt kunnet undgå at skaffe sig fjender; men han var en mand for at gennembryde mure og omstyrte befæstninger. Han var den personificerede energi, og derfor

udrettede han noget til trods for den modstand, som han mødte og vistnok ofte selv fremkaldte ved sin kraftige, undertiden temmelig udfordrende optræden«. Graae nævner også, at Kruse ikke var vellidt hos mange af »de såkaldte loyale«, det vil sige helstatsmændene, hvem han var for yderligt-gående dansk²⁵. Men i Flensborgs brede middelklasse, hvortil han selv hørte, faldt hans »rene« danske standpunkt i bedre jord.

Byens andet og traditionelt mere fornemme skyttegilde var *Nikolaigildet*. Selv om dette gildes oldermænd var tilhængere af den slesvigsk-danske bevægelse, var det ikke som Sct. Knudsgildet danskorienteret i politisk henseende, men snarest neutralt²⁶. Det nød alligevel bevågenhed fra højeste sted. Også i dette gilde var Frederik VII medlem og gæst. Men i 1860 kom det til en konfrontation. Ved hovedskydningen den 12. juni havde to skyttebrødre ikke vist den tilbørlige respekt, da kongens skål blev udbragt. Dette indberettede rektor Simesen til oldermændene, og en undersøgelse blev iværksat. Den resulterede i, at de to formastelige gav en undskyldning. Imidlertid var et medlem, guldsmed Beyreis, blevet forarget over Simesens adfærd og skal have udtalt »at det var beklageligt, når man af embedsmænd, der deltog i gildets fornøjelser, netop sådanne embedsmænd, som man selv (d.v.s. borgerne) skal ernære, må frygte, at de leger hemmeligt politi; under sådanne omstændigheder ville det være nødvendigt at man i fremtiden holdt sig borte fra gildets fester«.

Denne ytring optog de tilstedeværende embedsmænd som en fornærmelse. Der blev stillet krav om eksklusion af Beyreis, men ved ballotementet kunne der ikke opnås den nødvendige tilslutning hertil. Overpræsident von Rosen meddelte imidlertid på et følgende møde, at kongen trådte ud, og det fik til følge, at 68 andre medlemmer, herunder oldermændene, tømremester C. G. Nielsen og fabrikant J. M. Neuffert, forlod gildet. 35 medlemmer blev tilbage, men da regeringen ophævede gildets privilegier, blev det opløst i august 1860.²⁷

Ca. 50 af de udtrådte medlemmer dannede i oktober 1861 et nyt gilde, »*Flensburger Schützenverein*«, der altså blev grundlagt som en danskorienteret forening fra starten²⁸. Medlemmerne var mest lidt større håndværkmestre og fabrikanter, dertil kom nogle mindre købmænd og et par embedsmænd²⁹. Socialt synes de at have været noget højere placeret end Knudsbrødrene. Halvdelen af skytterne var således samtidig medlemmer af Borgerforeningen³⁰.

Flensborg havde herefter to danskorienterede skyttegilder.

»Foreningen af 6te October«.

I 1861 stiftedes en forening, der ligesom Sct. Knuds gilde havde dansk som ligeberettiget foreningssprog. Det var »Foreningen af 6te October«, som var oprettet på Frederik VII's fødselsdag og som havde til formål »at danne og opretholde et sundt og kraftigt sindelag for konge og fædreland, samt desuden ved selskabelige sammenkomster og anstændige fornøjelser at forskaffe medlemmerne billig adspredelse og underholdning«³¹.

Den sproglige tolerance udtryktes således: »Forhandlingsprotokollen føres såvel på dansk som på tysk og forelæses i begge sprog, cirkulærer og opslag affattes på samme måde, men kvitteringerne udstedes alene på dansk. Ved skriftlige andragender til direktionen eller ved mundtlige foredrag på foreningens forsamlinger står det derimod enhver frit for at benytte, hvilket sprog han behager«³².

»Foreningen af 6te October« skulle ses som et modtræk mod den forstærkede slesvig-holstenske agitation fra slutningen af 1850'erne. Ved oprettelsen var der ca. 50 medlemmer. Heraf deltog 24 i festen på kongens fødselsdag, som fejredes på den for tiden sædvanlige måde med udbringelse af patriotiske skåler³³. Deltagerne besøgte senere på aftenen Sct. Knudsgildets fest. Dette lader formode, at det var nogenlunde de samme kredse, som stod bag gildet og den nye forening – hvad tosprogetheden også tyder på.

Bestyrelsen bestod af slagtermester J. F. W. Partsch (formand), C. Iversen (kasserer), adjunkt Chr. Kragelund (»lokaledirektør«), typograf og dannebrogsmænd H. Hagh (»artistisk direktør«) og bogtrykker Kastrups søn, bogholder Morten Kastrup (protokolfører)³⁴. »Foreningen af 6te October« havde et sangkor og arrangerede »musikalsk aftenunderholdning« og »soirée«³⁵. Foreningen ophørte med at annoncere offentligt i foråret 1862, måske af økonomiske grunde. Den eksisterede i hvert fald stadig i januar 1863, hvor den rettede en henvendelse til »Kong Frederik VII Garde«³⁶.

»Foreningen af 6. October«.	
Fredag den 18. d. Måen Kl. 7:	Freitag den 18. d., Abends 7 Uhr:
Musikalsk Aftenunderholdning	Musikalische Abendunterhaltung
for Medlemmerne med Damer. Directionen.	für die Mitglieder nebst Damen. Die Direction.

I »Foreningen af 6. October«, der havde navn efter Frederik VII's fødselsdag, var dansk og tysk sprog ligeberettiget, og derfor annonceredes arrangementerne på begge sprog som her i Flensburger Zeitung 18.10 1861.

Krigens minder og »De danske våbenbrødre«

For Flensborgs dansksindede og danskorienterede befolkning indtog minderne fra Treårskrigen en vigtig plads i den patriotiske bevidsthed. I juni 1851 afsløredes således en mindesten over de faldne danske soldater i slaget ved Bov. Stenen havde en tysk indskrift: »Den Manen der am 9. April 1848 für König und Vaterland gefallenen tapferen Krieger gewidmet. Sie blieben treu geschworenen Eiden«³⁷.

Højtideligholdelsen af dagen for slaget ved Isted den 25. juli 1850 udviklede sig til en årlig tradition. Første gang var i 1852. Dagen begyndte da med børneoptog til den gamle kirkegård, hvor der lagdes kranse ved krigergravene. Om eftermiddagen var der fest på »Danskerhøjen« i Klus skov – den høj, hvorfra dansksindede flensborgere under Treårskrigen skal have spejdet længselsfuldt efter de danske styrker. Ved festen var der både taler (bl.a. ved værkemester Kruse), sang, kanonsalutter, dans og spisning samt til slut fyrværkeri – det var kort sagt en rigtig »folkefest«³⁸. Senere fik festlighederne et mere dæmpet præg med indendørs spisning bl.a. i Borgerforeningen³⁹.

I 1862 holdtes imidlertid atter, på grund af afsløringen af Bissens Istedløvemonument på den gamle kirkegård, en stor folkefest med deltagelse af mange gæster udefra. Borgerforeningen nedsatte en festkomité og oprettede et kontor, som skulle arrangere indkvartering for de mange udefra kommende deltagere, herunder 200 københavnere, som foreningen havde inviteret på genvisit til gengæld for dens rejse i 1861⁴⁰.

På mindedagen skal 4-5000 mennesker have deltaget i højtideligheden på kirkegården, hvor professor H. N. Clausen foretog selve afsløringen. Han udtalte bl.a.: »Løven er taget fra det danske og slesvigske våben som symbol på styrke. Danmark har ikke sin styrke i angreb, men i forsvar. Et tappert forsvar af landegrænsen bliver udtrykt med det nu afslørede mindesmærke«. Om aftenen var der arrangeret en folkefest i Marieskoven, hvori det ansloges, at over 12000 mennesker deltog⁴¹.

Også i det sydlige Slesvig var der arrangeret festligheder, bl.a. på Danevirke, »Thyraborg« ved Røde Kro. Her talte sammen med flere embedsmænd den loyale skorstensfejermester Peschke fra Slesvig⁴².

Ønsket om at bevare minderne og sammenholdet blandt veteranerne fra Treårskrigen førte i april 1859 til, at der i Danmark blev oprettet en organisation »De danske våbenbrødre«⁴³. I februar 1861 fik denne forening en filial i Flensborg, der straks fik 58 medlemmer, heraf boede dog flere i Slesvig og Husum. Til foreningen var knyttet en sygekasse, og der kunne ydes understøttelse til enker og børn af afdøde medlemmer⁴⁴. Medlems-tallet var allerede i september samme år nået over de 100, og i februar 1862

havde det rundet 200⁴⁵. Aktiviteterne var efter de dansksprogede annoncer i »Flensburger Zeitung« at dømme meget omfattende; ud over understøttelserne afholdtes foredrag (hyppigst ved officerer om berømte slag), oplæsning og bogudlån; der oprettedes en bogsamling på ca. 200 bind. Desuden var der en række selskabelige arrangementer som skiveskydning, baller og maskerader⁴⁶. I 1863 skænkede foreningen et kirkeskib til Helligåndskirken med navnet »Tordenskjold«⁴⁷.

»De danske våbenbrødre«s Flensborgfilial fik mest tilslutning fra byens mellemste og lavere sociale lag, hvorimod man beklagede sig over, at krigsdeltagerne fra »de højere klasser« holdt sig tilbage fra foreningen⁴⁸.

Andre danske foreninger og kulturtilbud i Flensborg

Mens byens ridende »Friedrichsgarde« opløste sig i 1851, tog Christiansgarden navneforandring til »*König Frederik VII Garde*«. Den bestod af mænd af en »loyal, fædrelandsindet ånd«. Garden lededes af mere eller mindre fremtrædende slesvigsk-dansksindede mænd som gæstgiver M. H. Kayser (kaptajn 1852-55), fabrikant J. M. Neuffert (kaptajn 1855-59), klejnsmedemester Th. Vendt, købmand H. A. Petersen, slagtermester J. C. Partsch (kommanderende premierløjtnant 1860-65), fabrikant A. G. Freudenreich, glarmester J. N. Stølting jr. og proprietær E. Simesen (kaptajn 1859-60). Også garden kunne glæde sig over kongelig deltagelse i skydeøvelserne⁴⁹.

Udover foreningslivet kan af danske kulturtilbud nævnes *N. A. Sundbyes danske boghandel* fra 1851, fra 1858 med E. Jespersen som medindehaver og endvidere fra bogverdenen bogbinder *Nic. Lassens danske lejev bibliotek*, som havde hjemme i den nordlige bydel⁵⁰. Endelig gav de mange danske embedsmænd basis for, at der kunne spilles en del *dansk teater* i byen i tiden mellem de to slesvigske krige. Fra Odense teater kom der således i en længere årrække gæstespil til byen med danske teaterstykker af Holberg, Øhlenschläger, Heiberg m.fl.⁵¹.

Dansk læseforening i Angel

»Comiteen til Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig« virkede også i Sydslesvigs mere eller mindre dansktalende landdistrikter. I 1864 bestod 56 sådanne bogsamlinger syd for den nuværende grænse. Der findes kun spredte tal for udlånets størrelse. I Fjølde sogn var udlånet f.eks. 1852-53 på 341 bind, 1859-60 på 864, men herefter bevirkede den forstærkede slesvig-holstenske agitation et fald. Det var et generelt træk for hele Sydslesvig. Jakob Petersen konkluderer derfor: »Vi havde således allerede inden 1864 lidt et kulturelt nederlag på de mest udsatte strøg,

Erklæring.

Den danske Læseforening i Angel har ved at følge Stænderforsamlingens Forhandlinger fundet sig foranlediget til offentlig at erklære, at den i allerhøieste Grad misbilliger Majoritetens Fremfærd, der efter vor Overbeviisning kun kan føre til Oprør.

For Hans Majestæt Kongens Regjering og for Stænderforsamlingens Minoritet udtaler Foreningen sin dybtfølte Taknemmelighed.

Af Stænderforsamlingen haabe og vente vi intet Godt; — vort Haab staaer alene til Kongen og hans Regjering.

Den danske Læseforening i Angel, den 2. Marts 1860.

Paa Foreningens Vegne:		
F. N. Böttger, Formand.	H. Hinrichsen, Næstformand.	Clausen, Secretair.

Den danske læseforening i Angel fremsatte 14.3 1860 denne mistillidserklæring til den slesvig-holstensk dominerede stænderforsamling. Den dansksprogede erklæring blev trykt i den ellers tysksprogede Flensburger Zeitung.

tiltrods for de kønne ord og den stille forventning at alt kunne vende sig til det gode⁵². Med krigen i 1864 gik alt i stå.

Det var næsten udelukkende præster og lærere, der bestyrede bogsamlingerne. En undtagelse udgjorde »Dansk læseforening«, som fra 1853 virkede i det østlige Angel. Medlemmerne mødtes hver 14. dag for at høre oplæsning og bytte bøger og tidsskrifter. Formand var gårdejer F. N. Böttger i Hatlund i Kværn sogn, der også havde været medlem af Den slesvigske Forenings filialbestyrelse for Østangel. Læseforeningen støttedes af herredsfoged for Ny Herred, baron Wedell-Wedellsborg⁵³.

Læseforeningen udviklede sig med tiden til en halvvejs politisk forening. I marts 1860 lod den således i Flensburger Zeitung indrykke en dansksproget erklæring, der misbilligede den slesvig-holstenske majoritet i den slesvigske stænderforsamling. I stedet udtryktes tillid til den danske minoritet. »Af stænderforsamlingen håber og venter vi intet godt; — vort håb står alene til Kongen og hans regering«, hed det. Erklæringen undertegnedes af Böttger, næstformanden H. Hinrichsen og sekretær Clausen⁵⁴.

Den nationale tendens fremgik også til overflod af en fest, hvor kgl. skuespiller Mantzius fra København læste op af danske klassikere. Ved festen udbragtes skåler for kongen, Danmark, vort fædreland, land- og søsoldaterne, hr. Mantzius, amtmanden og provsten, bestyrelsen etc. Som det ses, betød embedsmændene en del for foreningens liv, men den lededes

dog af angelboer⁵⁵. Desværre kendes foreningens medlemstal ikke, men en fest på kongens fødselsdag i 1862 skal have samlet op imod 100 personer i Vesterskov kro i Grumtofte sogn, både embedsmænd og lokale. Der var taler ved formanden, gårdejer Høier og væver Høeg i Husby. Flere af talerne blev holdt på angelbodansk. For denne dialekt blev der udbragt en skål⁵⁶.

Det var ikke foreningen som sådan, men dens ledelse som privatpersoner, der i juli 1860 indkaldte til et dansk folkemøde i Lundsgård Vesterskov i Grumtofte sogn. Ifølge provst Aleth Hansen i Husby skete det på foranledning af Laurids Skau⁵⁷. Både formanden og næstformanden havde sæde i komiteen sammen med gårdejer M. Lorenzen fra Lundsgård Vesterskov (komiteens formand), P. Brodersen fra Stenderup i Siversted sogn og J. H. Bruhn fra Munkvolstrup i Oversø sogn. Der deltog ifølge »Flensburger Zeitung« ca. 2000 personer i mødet. Heraf var næsten 100 kommet med skib fra København, Sjælland og Fyn, yderligere omkring 140 fra Nordslesvig og op imod 250 fra Flensborg. Et halvhundrede stykker kom fra andre byer og egne i Sydslesvig, men ellers var resten angelboer (14-1500). Der var flest fra den nordlige del, mens fremmødet fra Midt- og Sydangel var skuffende. Aleth Hansen nøjedes mere forsigtigt med at sætte antallet af deltagende angelboere til over 300⁵⁸.

Der blev mest holdt taler af de tilrejsende nordfra, bl.a. Laurids Skau. Af angelboere talte festkomiteens formand sammen med lærer Wethje fra Munkbrarup og Bruhn fra Munkvolstrup. Naturligvis blev der udbragt en række patriotiske leveråb, ligesom der vejede mange Dannebrogsgflag på festpladsen.

Krigen 1864

Den danske regerings forsøg på at ordne monarkiets forfatningsforhold med fællesforfatningerne fra 1854 og 1855 mislykkedes. Det viste sig umuligt at slå bro over modsætningerne mellem det konservative slesvig-holstenske ridderskab og det demokratiske danske folketing, som fastholdt grundloven af 1849. Efter at have ført en henholdende helstatspolitik slog den danske regering imidlertid i 1863 over i en aktiv ejderpolitik, der havde Holstens udskillelse som mål. Politikken fik sit udtryk i novemberforfatningen, der indførte et fælles folkevalgt rigsråd til at styre kongerigets og Slesvigs fællesanliggender. Hertugdømmets indre forhold skulle derimod vedblivende ordnes af stænderforsamlingen. Om nogen fuld inkorporation af Slesvig i kongeriget var der således langt fra tale¹.

Men novemberforfatningen betød et definitivt brud med helstatspolitikken, og det flensborgske rigsrådsmedlem, storkøbmanden P. Schmidt, kunne derfor ikke stemme for den. Hans stillingtagen billigedes øjensynlig af hans vælgere blandt de flensborgske købmænd, men ellers ved vi ikke meget om flensborgernes holdning. Deres opmærksomhed fangedes i stedet af kong Frederik VII's død på Glücksborg den 15. november, der vakte stor sorg, særlig i de kredse, hvor kongen under sine hyppige besøg i byen havde færdedes.

Den konservative Schmidt var dog mindre begejstret for den afdøde konge, der efter hans mening havde ført landet imod opløsning. »Frederik VII havde kun den gave at kunne tale jævnt til den jævne mand«, skrev han på tysk til hustruen. Købmanden satte imidlertid sin lid til den nye konge Christian IX og var i det hele taget fortrøstningsfuld: »Jo større fare, jo mere omfattende vil hjælpen sikkert blive; Gammel Danmark har før overstået mange farer, store farer. Det vil også overstå denne fare og blive nærmere og fastere sammenknyttet«². Trods sin skepsis overfor den politiske udvikling følte P. Schmidt altså stadig stor hengivenhed overfor monarkiet.

Som bekendt blev hans optimisme underkendt af det videre forløb. Den 23. december rykkede tyske forbundsstyrker ind i Holsten, som blev rømmet af den danske hær uden at det kom til krigshandlinger. Forbundet var ikke indstillet på at overskride Ejdergrænsen for at få den danske regering

til at opgive novemberforfatningen, men det var Preussen og Østrig. Den 16. januar stillede de Danmark et ultimatum, hvor de krævede forfatningens ophævelse indenfor en frist af 48 timer. Dette krav kunne ikke imødekommes uden at den danske regering skulle begå statskup. Et dansk løfte om at ville ophæve forfatningen, dersom der blev givet tid til det, blev afvist. Den 21. januar rykkede de to stormagters tropper, ialt ca. 57.000 mand, ind i Holsten. Ved månedens udgang stod de ved Ejderen.

I januar foranstaltede Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig en rundspørge til de lokale myndigheder om stemningen blandt befolkningen³. I Nordslesvig var den så godt som overalt loyal, men i Sydslesvig var billedet mere broget. I Flensborg by indhentedes beretninger både fra politimester Hammerich og overpræsident von Rosen. Hammerich skrev blandt andet: »Indfødte og derfor med de lokale forhold fortrolige mænd har gentagne gange udtalt over for mig, at det velsindede parti besidder en ubetinget overvægt over modstanderne; navnlig fordi de såkaldte småfolk næsten uden undtagelse er kongen og det fælles danske fædreland tro hengivne«. Som bevis på husejernes loyale holdning nævnte han den overvældende sejr til det loyale parti ved stændervalget i 1860. Men han anførte tillige som en personlig erfaring, »at det loyale parti siden den forrige krig, omend ikke i numerisk henseende, så dog med hensyn til kraft, virksomhed og indre sammenhold er gået ikke uvæsentligt tilbage«⁴.

Heri var overpræsidenten ikke enig. Han mente, at politimesteren overså, »at de loyale indbyggere, som tilslutter sig regeringen, og som deri finder deres kraft og sammenhold, gennem de sidste 10-12 år ikke har haft anledning til parti-demonstrationer og særlig fremtrædende politisk virksomhed«⁵. Derimod kunne von Rosen helt følge Hammerich, når han betegnede det loyale parti som det helt dominerende. Kun en lille del af befolkningen ønskede løsrivelse fra Danmark.

Fra Flensborg amt kendes herredsfogdernes indberetninger. I Vis og Ugle herreder, der mest bestod af midtlandsogne, betegnede stemningen i Bov og Hanved sogne som »aldeles tilfredsstillende«, mens der var adskillige illoyale i de andre sogne i Vis herred. Befolkningens flertal måtte nærmest anses som »indifferent uden stærke sympatier for nogen retning«. Det samme gjaldt Ugle herred, hvor dog antallet af illoyale var højere, særlig i de sogne, der grænsede op til Angel. I Munkbrarup herred var stemningen »trykt« og i Husby og Ny herreder nærede herredsfogden den overbevisning, at størstedelen af gårdmandsklassen ville vise sig illoyal i tilfælde af en fjendtlig besættelse⁶.

I Kær herred i Tønder amt var der heller ikke gode udsigter. Her fandtes ikke, som der dog gjorde i Angel, rundt omkring overbevist dansksindede⁷.

Alt i alt tegnede indberetningerne et billede af en befolkning, der vel ønskede at bevare freden, men med undtagelse af Flensborg by og dens nærmeste vestlige omegn ville den i tilfælde af en preussisk-østrigsk invasion sandsynligvis udvise »illoyal« adfærd.

Den frygtede mulighed, stormagternes invasion af Slesvig, kom hurtigt til at foreligge, efter at den danske hær natten mellem den 5. og 6. februar rømmede Danevirkestillingen og gennem Flensborg trak sig tilbage til Dybbøl-Alsstillingen eller nordpå. Sidst på eftermiddagen og først på aftenen den 6. kom det til kamp mellem den danske bagtrop og den østrigske fortrop ved Sankelmark, hvor det lykkedes de danske tropper at sikre det fortsatte tilbagetog. De sidste danske soldater forlod Flensborg og dermed Sydslesvig med undtagelse af Vesterhavsøerne midt på natten den 7. februar. Klokken 7 næste morgen red de første preussiske patruljer ind i byen, og de fulgtes snart af hovedstyrkerne. Flensborg var atter besat af tyske soldater⁸.

Byens dansksindede havde som så mange andre troet stærkt på Danevirkes holdbarhed som befæstning⁹. Desto større blev chocket over rømningen og besættelsen. Det kom derfor ikke til nogen gentagelse af de demonstrationer og spontane danskhedsytringer, som havde været så hyppige 1848-49. En forudsætning havde dengang håbet om den danske hærns snarlige tilbagekomst været. Et sådant håb var det svært at holde liv i nu; »vi følte alle, at dette var en krig af en helt anden slags end den første, der lignede forrige århundreders felttog«, bemærkede således A. D. Jørgensen, der dengang var lærer i Flensborg¹⁰. Bedre blev situationen heller ikke ved de ca. 100 afskedigelser og udvisninger af danske embedsmænd¹¹.

Der var et felt, hvor de dansksindede flensborgere kunne vise deres nationale følelser i gerning, nemlig i plejen af sårede danske soldater. Garvermester Jacob Plaetner indtog her en vigtig position. Således havde han organiseret bjergningen af døde og sårede fra slaget ved Sankelmark og siden sørget for pleje af de sårede ikke alene fra denne træfning, men også de senere tilkomne fra belejringen og stormen af Dybbøl. I plejen deltog ikke mindst mange flensborgske kvinder, hvoraf 16 af kong Christian IX fik en brosche med dannebrogssløjfe og påskriften »Ædel dåd glemmes ej«. Blandt de udmærkede var fruene Stahnke, Colding, Rasch og Boysen samt frøknerne Klüwer, Partsch og von Rosen¹².

Sammenfatning 1850-64

Den folkelige slesvigsk-danske bevægelse, som den slesvig-holstenske revolution havde fremkaldt i Flensborg og omegn, markerede sig også efter Treårskrigenes ophør, primært gennem Den slesvigske Forening. Der rejstes nu krav om en gennemgribende udrensning af »oprørerne«. Ønsket om et forfatningsfællesskab mellem Slesvig og Danmark, hvorved hertugdømmet ville få del i den demokratiske junigrundlovs goder, blev fortsat fremSAT. Tilslutningen hertil var dog noget aftagende. Også på anden vis var der tilbagegang. Det interessefællesskab, som under krigen havde været mellem helstatsmændene blandt de store og større købmænd og den mere udpræget danske bevægelse med basis især i småborgerskabet, nedtonedes nu. I 1851 trak helstatsmændene sig således ud af Den slesvigske Forening.

Den folkelige bevægelses tilhængere vendte sig kraftigt imod genindførelsen af stænderforfatningen fra før krigen med dens privilegerede valgret, der favoriserede slesvig-holstenerne. Men efter pres fra stormagterne måtte Danmark i januar 1852 slå ind på en helstatspolitik med genindkaldelse af stænderne. Dette synes at have lammet den folkelige bevægelse, og i april 1852 blev Den slesvigske Forening opløst.

Den danske regerings sprogordning, der modsat forfatningsprogrammet lod sig opretholde, var heller ikke til den danske bevægelses fordel. Den tog ikke hensyn til de forskellige sproglige og politiske forudsætninger i Mellemslesvig, men stillede alle egne ens. De mange protestpetitioner mod sprogordningen må afbalanceres med befolkningens kirkelige praksis, der i den nordlige del af området tydede på, at man ikke var helt afvisende overfor det danske sprog. Men der er ikke tvivl om, at langt hovedparten af mellemslesvigerne var imod sprogordningen. Den danske bevægelse blev derved ikke i stand til at vinde terræn blandt dem, der ønskede at være loyale, kongetro undersåtter, og som hidtil ikke havde sluttet sig til nogen af de nationale bevægelser. At et sådant element fandtes, fremgik blandt andet af takadresserne fra 1851.

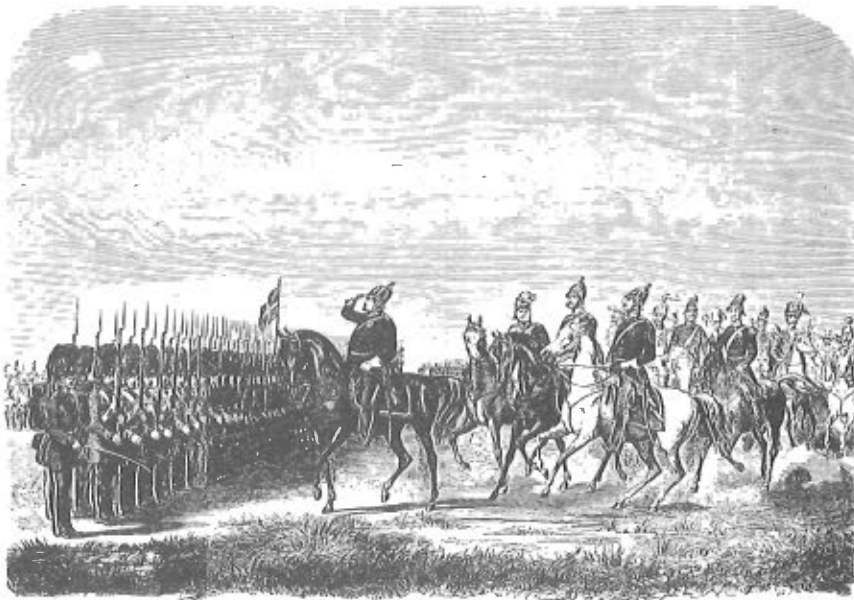
Flensborg by var undtaget fra sprogordningen og beholdt sit tyske sprog i ret, administration, kirke og skole. Men der oprettedes som et tilbud til indbyggerne en selvstændig dansk menighed omkring Helligåndskirken

med tilhørende skole. Menigheden fik op igennem 1850-erne og 1860-erne voksende tilslutning, så der før 1864 var ca. 600 familier eller 3000 mennesker i menigheden, svarende til 15-16 % af befolkningen. En stor del af medlemmerne var ganske vist embedsmænd, først og fremmest fra København, samt tilvandrede iøvrigt nordfra. Men der var også adskillige, som var født og opvokset i området, der før 1850 havde tysk kirke- og skolesprog. Blandt dem var der en del, der 1848-50 havde været ledere eller aktivister i den folkelige bevægelse. Deres tilslutning til menigheden kan meget vel have været begrundet med ønsket om en bekendelse til danskheden også i sproglig og kulturel henseende. Gruppen, der mest bestod af håndværksmestre og andre småborgere, udgjorde imidlertid kun en lille minoritet i byen.

Forsøget fra den danske menigheds skolekommission på at få dansk gjort ligeberettiget med tysk i byens retsvæsen og administration afvistes af flertallet af flensborgerne, foruden af slesvig-holstenerne især af helstatstilhængerne blandt købmændene. Men også mange tilhængere af den folkelige slesvigske-danske bevægelse, herunder flere medlemmer af den frie danske menighed, var imod.

På trods af de gunstige konjunkturer for det danske sprog i Flensborg by i tiden mellem de to slesvigske krige kom det altså ikke til noget skred i befolkningens holdning. Dansk eller danskorienteret sindelag gik nu som i 1840-erne hånd i hånd med en tysk sprogbevidsthed.

Som samlende kraft virkede fortsat kongetroskaben, som styrkedes ved Frederik VII's hyppige tilstedeværelse såvel blandt Borgerforeningens købmænd, velhavende håndværkere og embedsmænd som blandt Knudsgildets småhåndværkere og -handlende. Kongens fødselsdag var den store festdag i byens danskorienterede foreninger og i Angels danske læseforening. En forening fik således navn efter dagen. Det var »Foreningen af 6. Oct.«, som oprettedes i 1861. Mens de mere velhavendes Borgerforening og embedsmændenes »Kongens Klub« trivedes vel op gennem 1850-erne, havde Knudsgildet efter Den slesvigske Forenings lukning været den eneste organisation med basis i den bredere befolkning. Det ændredes omkring 1860. Foruden »Foreningen af 6. Oct.« opstod da en lokalafdeling af De danske Våbenbrødre, som hurtigt fik et stort medlemstal. Den videreførte den dyrkelse af minderne fra Treårskrigen, der i de første år efter 1850 havde givet sig udslag i de store folkefester på Isteddagen. Som den øvrige folkelige danske bevægelse var disse imidlertid skrumpet ind hen imod midten af 1850-erne. Våbenbrødreafdelingen havde dansk foreningssprog, mens de to sprog blev ligeberettigede i Knudsgildet og »Foreningen af 6. Oct.«. Set i forhold til den stærke tradition for at bruge det tyske sprog selv i

De danskorienterede flensborgere var 1850-64 delt i en helstatsfløj, der holdt på den bestående statsorden, og en fløj, der ønskede at gå videre i dansk retning med en fælles forfatning for Slesvig og Danmark. Sprogpolitiske og sociale skel virkede heller ikke samlende. Det gjorde derimod den stærke troskabsfølelse overfor kongen, Frederik VII. Hans mange besøg i Flensborg, hvor han færdedes blandt høje og lave, skabte hengivenhed overfor kongehuset og den danske stat. På et stik fra kongerevuen ved Flensborg i 1859 vises han her i uniform og højt til hest foran sine tropper – således som han ønskede at se sig selv, og som de loyale undersåtter ønskede at se ham. Den slesvigske Samling.

de mest danskvenlige sammenslutninger var der omkring 1860 en vis tendens til at styrke det danske sprogs stilling i foreningslivet.

Også andre begivenheder såsom den øgede aktivitet ved stændervalget i 1860 og folkemødet i Lundsgård Vesterskov samme år samt Borgerforeningens store udflugt og dannelsen af den afgjort loyale »Flensburger Schützenverein« i 1861 tydede på, at den danske bevægelse så småt var i færd med at mobiliseres påny som svar på den forstærkede slesvig-holstenske agitation fra slutningen af 1850-erne. Alligevel kan det ikke afvises, at politimester Hammerich havde ret, når han i 1864 hævdede, at det loyale parti i Flensborg var gået tilbage i kraft, virksomhed og indre sammenhold. Ganske vist blev det bestridt af overpræsident von Rosen, men i dennes påpegning af, at de loyale flensborgere især fandt deres kraft og sammen-

hold i tilslutningen til regeringens politik, kan man måske se en sovepude for den slesvigsk-danske bevægelse.

En målestok for bevægelsens indre styrke og sammenhold skulle imidlertid snart vise sig med Preussens og Østrigs invasion i 1864. Den danske bevægelses reaktion på den nye besættelse skulle vise samtiden, om dens fundament i Flensborg og omegn i tiden mellem de to slesvigske krige havde været de danske embedsmænds støtte, eller om det snarere havde været en videreførelse af den stillingtagen, som havde fundet sted under Treårskrigen.

Flensborg og omegn
– den dansk-nordslesvigske
bevægelses sydligste bastion
1864-ca. 1885

Overgangstiden 1864-1867

Preussens og Østrigs sprogpolitik

Efter erobringen af hovedparten af Sønderjylland i begyndelsen af februar 1864 etableredes en fælles preussisk-østrigsk administration under to civilkommissærer¹. De ophævede allerede den 19. februar den danske regerings sprogreskripter. Tysk blev med enkelte undtagelser atter eneste kirke- og skolesprog i Mellemslesvig. Som i Flensborg afskedigedes her i stort tal præster, lærere og andre embedsmænd². Fra Adelby, Vanderup og Hanved blev der imidlertid overfor civilkommissærerne ytret ønske om at beholde de danske præster, og i Oversø ville man nødtigt af med degnen³. Utilfredsheden med de danske embedsmænd var ikke så entydig en affære, som det fremstilledes i den slesvig-holstenske propaganda.

I *Vis herred* skete indførelsen af tysk som eneste sprog i kirke og skole først efter en afstemning blandt beboerne i april 1864. I hele herredet var 1230 familieoverhoveder blevet spurgt. Takket være de bevarede lister fra afstemningen, der altså ikke var hemmelig, kan der skelnes mellem indstillingen til sproget i de forskellige sociale lag. Afstemningen viste et klart flertal for det tyske sprog, især blandt gårdmændene. Der var forholdsvis flere tilhængere af dansk kirke- og skolesprog, enten alene eller ved siden af tysk, blandt husmænd og landarbejdere, som imidlertid var mere eller mindre afhængige af gårdmændene som arbejdsgivere eller kunder⁴:

	tysk sprog	dansk sprog	begge sprog	stemmer ikke	ialt	dansk el. begge
Gårdmænd	355	47	13	45	460	60 = 13%
Husmænd med jord..	191	44	15	34	284	59 = 21%
Husmænd uden jord .	50	17	8	15	90	25 = 28%
Inderster	248	87	16	45	396	103 = 26%
Ialt	844	195	52	139	1230	247 = 20%

Der var som venteligt ret store forskelle imellem herredets nordlige og sydlige sogne. I Vanderup, Nr. Haksted, Store Vi og Valsbøl var der tilsammen kun en halv snes tilhængere af dansk eller begge sprog. I Bov sogn fandtes derimod et klart flertal for dansk på 63%. 49% gik endog ind

for dansk som eneste kirke- og skolesprog. I Hanved havde overraskende kun 11 ud af 278 erklæret sig for dansk eller begge sprog, mens 180 ønskede tysk. 80 havde altså undladt at stemme, men provst og amtmand mente hverken det skyldtes ligegyldighed eller frygt for at vise dansk sindelag. Tværtimod gik de passive ind for tysk, men ængstedes for, at deres navne skulle blive de danske embedsmænd bekendt, når disse vendte tilbage!⁵ På baggrund af mistillidsadressernes vidnesbyrd fra 1860 forekommer denne forklaring noget søgt.

I overensstemmelse med afstemningens udfald indførtes tysk som eneste kirke- og skolesprog i alle herredets sogne. Eneste undtagelser var Bov, hvor der fortsat var blandet dansk-tysk kirkesprog og rent dansk skolesprog, og Hanved, hvor der bestod en mulighed for at få kirkelige handlinger udført på dansk⁶.

Også i *Tønder provsti* foretoges en afstemning i de sogne, der hørte til det blandede bælte. I sognene Aventoft, Humtrup, Klægsbøl, Læk og Sønder Løgum var der forsvindende få, der gik ind for dansk eller begge sprog i kirken – ingen steder over fem. I fire sogne var der derimod større tilslutning: Brarup med 16% af de afgivne stemmer, Karlum 15%, Ladelund 15% og Medelby 55% (her deltog 62% i afstemningen). Men når talen var om skolen var der i alle sogne – også Medelby – klart flertal for udelukkende tysk undervisningssprog⁷. Den ret betydelige tilslutning til bevarelsen af dansk ved siden af tysk i kirken i Medelby kan således næppe forklares ved en stærkere dansk sprogbevidsthed her. Man foretrak åbenbart, at de voksne fortsat skulle kunne høre prædikenen på deres dagligsprog, således som de under sprogordningen var blevet vænnet til det, men deres børn skulle tilpasses de nye politiske forhold og udelukkende lære tysk i skolen.

Som i Vis herred blev også afstemningen i Tønder provsti retningsgivende for civilkommisærerne. Sønder Løgum, Brarup, Karlum, Ladelund og Medelby beholdt foreløbig to danske gudstjenester om måneden, ligesom de kirkelige handlinger på forlangende skulle udføres på dansk. I disse sogne bevarede mindst fire timers dansk sprogundervisning om ugen⁸.

Fra dansk side afvistest afstemningerne som en farce⁹. Der er vel næppe tvivl om, at de nys ændrede magtforhold og den afhængige stilling i forhold til gårdmændene, som mange af det danske sprogs tilhængere befandt sig i, har påvirket afstemningerne i ugunstig retning for det danske sprog. Afstemningerne viser dog også, at de nye myndigheder var rede til at tage befolkningens holdning i betragtning og i vidt omfang tilgodese mindretals-hensyn.

Heller ikke i *Flensborg by* kom det således til en standsning af den danske gudstjeneste i Helligåndskirken, ligesom undervisning på dansk tolereredes i en årrække. Pastor Graae og kateket Munck fortsatte deres virksomhed flere måneder efter, at de danske præster fra landsognene var afskediget. Men den 15. juli blev de afkrævet en erklæring om deres ed til Christian IX, som de begge mente stadig at føle sig bundet af. En deputation af menighedsmedlemmer til civilkommissærerne kunne herefter ikke forhindre afskedigelsen, som de to præster modtog den 28. august. Den 12. september drog de derpå til Danmark. Graae modtog efter afrejsen en sølvopsats fra menighedens medlemmer¹⁰.

Straks efter Graaes og Muncks afskedigelse var den danske gudstjeneste blevet fortsat ved diakon H. J. Carstens fra Mariekirken, der fra 1869 skulle blive fast præst ved den danske kirke. Men først ansattes i oktober 1864 Georg Karstens som dansk præst¹¹. Civilkommissærerne havde til hensigt at lade ham fortsætte ikke alene med dansk prædiken, men også med kirkelige handlinger. Dette vendte den nyindsatte, slesvig-holstenskdominerede magistrat sig imidlertid imod. Den ville genindføre tilstanden fra før 1850, og den 23. november blev menigheden opløst. Det nyttede intet, at der blev sendt deputationer til civilkommissærerne¹². I 1869 blev stillingen som dansk præst inddraget. Det var herefter som før 1850 hjælpepræsten ved Mariekirken, der fik overladt den danske gudstjeneste¹³.

Den danske borgerskole fik en lidt længere frist. Skolen havde mistet en del børn ved de danske embedsmænds bortdragen, men da den i januar 1865 kunne genoptage sin undervisning i fuldt omfang efter at bygningerne var frigivet af militæret, havde den stadig henimod 500 børn¹⁴. På trods af dette fandt kirkevisitatoriet og magistraten, at der ikke fandtes et behov for en offentlig dansk skole i byen! Den 28. oktober 1865 resulterede deres pression overfor de højere myndigheder i, at kun børn af dansktalende forældre fik adgang til skolen, hvilket i praksis fortolkedes som børn af tilvandrede fra Danmark. Bekendelsen til danskheden skulle altså ikke være fri, men efterprøves. Den 26. februar 1866 forbød regeringen endvidere optagelsen af nye elever¹⁵.

I påsken 1866 undersøgte en dertil nedsat kommission børnenes sprogforhold, og den nåede frem til, at kun 90 ud af 196 børn kunne betegnes som dansktalende¹⁶. Betydeligt flere havde ellers ønsket deres børn undervist på dansk¹⁷. De børn, som ifølge kommissionen var tysktalende, blev overført til de tyske skoler, mens resten blev i den danske skole. I marts 1867 mistede skolen sin energiske leder, Hans Mikkelsen Tofte, der 1852-64 havde været degn for den frie danske menighed. Han blev afskediget, da han nægtede at aflægge eden til kong Wilhelm¹⁸. Med stoppet for nyttilgang var skolen

Chr. Monrad (1815-89) havde stor betydning for den danske bevægelse i Flensborg, særlig dens kulturelle arbejde. Han dannede bl.a. Foredragsforeningen i 1873 og stod fra starten i 1880 for Sprogforeningens oprettelse af bogsamlinger rundt omkring i landsdelen. Også hans privatskole for piger, som han trods vanskelige vilkår holdt gående til 1878, var et stort aktiv for byens danskhed. Her ses han med sine elever. Fot. i Den slesvigske Samling.

dødsdømt. November 1870 gik kun 34 børn i den, og den 1. januar 1871 blev den lukket helt¹⁹.

Undervisning på dansk fandt herefter i Flensborg kun sted i *privatskolerne*. Chr. F. Monrad fortsatte den pigeskole, som han i 1858 havde overtaget efter Mønster; her benyttedes begge sprog. Skolen havde i årene omkring 1870 over 100 elever, derefter gik elevtallet tilbage. I 1878 overlod Monrad skolen til frk. A. Boldt, under hvem kun religionsundervisningen skete på dansk, og kun indtil 1880. En af Monrads tidligere lærerinder, frk. Henriette Klüwer, underviste på dansk i en lille håndarbejdsskole, indtil det i 1887 blev forbudt.

Også for drenge fandtes der i en årrække efter 1864 mulighed for at få danskundervisning. Cand.theol. Jørgen Michaelsen, der var afskediget som lærer ved latinskolen, fik i april 1864 tilladelse til at oprette en højere drengeskole med danskundervisning. Denne skole overtoges i januar 1865, da Michaelsen blev præst i Nordslesvig, af tidligere degn i Glücksborg A. C.

C. Holdt, der var født i Medelby. Den havde i årene omkring 1870 godt 100 elever. Skolen blev imidlertid lukket af myndighederne i 1875 som følge af Holdts engagement i den danske forening »Enigheden«. Udover Monrad og Holdt forsøgte flere, blandt andre Gustav Johannsen, at få tilladelse til at oprette privatskoler, men det blev ikke bevilliget²⁰.

Afstemning ?

Begivenhedernes gang i krigsåret virkede naturligvis nedtrykkende på den del af befolkningen i Flensborg og omegn, som havde ønsket en nærmere tilknytning til Danmark eller blot opretholdelse af status quo. Adskillige valgte at følge med de udviste embedsmænd til Danmark, heriblandt flere af den danske bevægelses ledende personligheder som Chr. Hansen jr., Claus Manicus, Andreas Christiansen, stenhugger Klewing og den unge lærer Gustav Johannsen fra Langballe. De to sidstnævnte vendte dog tilbage, Johannsen allerede i november 1864, Klewing først efter fire år i Danmark²¹.

Spørgsmålet om udvandring eller forbliven blev også aktuelt for privatskolelærer Chr. F. Monrad, der før krigen ved siden af sin privatskolevirksomhed havde været lærer (kollaborator) ved latinskolen. Da han var grundejer i byen, kunne han ikke udvises sammen med de øvrige lærere herfra og måtte derfor selv træffe beslutningen. Til Regensburg, der stadig interesserede sig levende for slesvigske forhold, selv om hans stilling som departementchef i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig ikke længere bestod, skrev Monrad i februar 1865 om sine overvejelser: »Hvad mig selv angår, da kan jeg med sandhed sige, at det med hver måned, jeg kunne næsten sige med hver uge bliver mig vanskeligere at forsone mig med den tanke, at jeg skulle blive nødt til at gå herfra. Før har det altid stået for mig, som om min tid måtte være omme, hvis man fratager mig min skolekoncession. I den senere tid begynder det at arbejde sig meget stærkt frem hos mig, at jeg selv i så tilfælde næppe ville være i stand til at rive mig løs; thi det kan jo ikke være anderledes, end at jeg, jo tyndere rækkerne efterhånden bliver, desto mere føler det ansvar, det ville være, at forlade et sted, hvor der er så meget at leve med og for som i Flensborg ...«²².

Gustav Johannsens tilbagevenden og Monrads forbliven skulle få stor betydning for den danske bevægelses henholdsvis politiske og kulturelle udvikling i Flensborg og omegn i de kommende to-tre årtier.

Umiddelbart fik dog en faktor frem for nogen anden afgørende betydning for stemningen blandt de dansksindede. Det var *afstemningstanken*. Som hovedparten af Danmarks befolkning havde man i Flensborg og det øvrige Slesvig stillet sig afvisende overfor planerne om en deling af

hertugdømmet. Endnu i maj 1864 hed det i et »Brev fra Flensborg« i den københavnske avis »Fædrelandet«: »Den hele afstemningside er vistnok kun et stort luftkastel; men skulle det alligevel, imod al sandsynlighed – og man kunne vel tilføje imod al fornuft – komme til en afstemning af landets borgere, og spørgsmålet da stillede: ville I høre til Preussen (Tyskland) eller Danmark – så ville det store flertal ganske vist vælge Danmark«²³.

Allerede senere på måneden meldtes dog i avisen om, at delingstanken begyndte at vinde indgang, men det var med Slien som delingslinje, og den var på det tidspunkt helt urealistisk²⁴. Mand og mand imellem blev der imidlertid fremsat andre forslag. Pastor Graae mente på samme tid for eksempel, at de dansksindede flensborgere var villige til at acceptere en deling, når blot deres by kom til Danmark²⁵.

Da Preussens og Østrigs fredsbetingelser – Danmarks fuldstændige afståelse af begge hertugdømmer – blev kendt i august 1864 virkede de stærkt nedslående. Pastor Graae var chokeret: »Skulle vi nu virkelig afstå hele Slesvig, hvor længe vil det så vare, inden Jylland følger med? Og da godnat gamle Danmark! Men er det muligt? Jeg tror det ikke, og ingen ægte dansk slesviger kan endnu få det i sit hoved, at de, som er så inderlig forbundne, ved ydre vold således i en håndvending, på kommando, for stedse skulle rives fra hinanden«. Graae havde talt med en gammel flensborger, der endnu havde en vis optimisme i behold. Det havde set værre ud i 1848, og stormagterne, særlig Frankrig med Napoleon III, ville komme Danmark til hjælp. Denne fortrøstningsfuldhed, fandt Graae, stod i behagelig modsætning til københavnernes interne kævl og modløshed. Om delingstanken skrev han: »Lød det før om Slesvigs deling: Det skal ej ske! så må det nu lyde: Det skal dog ske!«. Som delingslinje var Slien ikke længere realistisk. Der var sket et skifte i Flensborgs loyale befolkning, så også helstatsmændene nu gik ind for Slesvigs deling og indlemmelse af den nordlige del i Danmark – når blot Flensborg kom med²⁶.

Troen på stormagternes indgriben søgtes omsat til praktisk politik i september 1864 ved en henvendelse til den franske kejser Napoleon III. En seksmandsdeputation rejste til Paris med en adresse, hvori ønsket om en afstemning i Slesvig blev fremsat. Fra Flensborg deltog stenhugger Klewing, der var deputationens ordfører, da det lykkedes den danske journalist og privatudenrigspolitiker Jules Hansen at skaffe den fortræde hos udenrigsminister Drouyn de Lhuys²⁷.

En fornyet henvendelse fra Nordslesvig til kejser Napoleon III blev foretaget i 1865 i form af en masseadresse. Initiativet udgik fra København. Herfra sendtes den senere rigsarkivar A. D. Jørgensen til Mellemslesvig, hvor han var godt kendt med forholdene takket være sin opvækst i Gråsten

og tilknytning til den lærde skole i Flensborg. I Flensborg fik han afleveret adresselisterne til Monrad, bagermester Tychsen, garvermestrene Franz og Jacob Plaetner, købmand Schrøder, fru Rasch og flere andre, som sørgede for den videre spredning²⁸. Adressen synes at have fået et ret stort antal underskrifter. En indsamler fik i løbet af en time samlet 120 underskrifter, og antallet af blanketter slap op²⁹. Imidlertid kom indsamlingsarbejdet til politiets kendskab, og der foretoges en række arrestationer i Flensborg, Harreslev og Bov. Ramt blev blandt andre Schrøder og Tychsen, mens Gustav Johannsen gik fri, skønt også han havde været meget aktiv³⁰.

Det vides ikke med sikkerhed, hvor mange underskrifter adressen fik. Ingeborg Møller, hvis far slagtermester Johs. F. W. Partsch gemte adresserne af vejen for politiet, anfører i sine erindringer fra 1946 et tal på ca. 800 for byen og omegnen³¹. Dette tal forekommer ikke usandsynligt. Et telegram, som i september 1865 afsendtes til det store møde i Klampenborg mellem københavnere og besøgende slesvigere, fik således 940 underskrifter på ønsket: »Gid det skilte snart atter må forenes«. De 940 navne var skaffet i løbet af et døgn, og senere sluttede yderligere 101 sig til³². Alligevel kritiserede Gustav Johannsen resultatet, ved en bedre organisering kunne 3-4000 underskrifter være skaffet. Selv havde han og hans medhjælper samlet 600 alene i Sct. Hans sogn!³³.

Appellen til kejser Napoleon skulle ikke vise sig forgæves. I sommeren 1866 kom det til krig mellem Preussen og Østrig, blandt andet om Slesvigs og Holstens statsretslige fremtid. Preussen vandt en hurtig sejr. I de efterfølgende fredsforhandlinger medvirkede Frankrig som mægler. Det bestemtes her, at begge hertugdømmer skulle tilfalde Preussen, men der indsattes det forbehold i traktaten, »at indbyggerne i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, hvis de ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at forenes med Danmark«. Dette var den berømte paragraf fem i Pragfreden af 23. august 1866³⁴.

Selv om paragraffen hverken indeholdt en præcis afgrænsning af afstemningsområdet eller nogen tidsfrist, var den en vigtig konkretisering af det håb, som siden freden i Wien i oktober 1864 var næret af de dansksindede sønderjyder. Foreløbig sendtes en deputation på 47 mand til Berlin, hvor de skulle takke for bestemmelsen og fremme dens virkeliggørelse. Deputationen opnåede imidlertid hverken audiens hos kong Wilhelm eller Bismarck. Fra Flensborg deltog købmand Dethlefsen, glasfabrikant Hans Jensen jr., købmand Hoeck, garver Plaetner og købmand Petersen, mens danskheden i omegnen var repræsenteret ved gårdejerne Bruhn fra Munkvolstrup, Lorenzen fra Grumtofte, Brodersen fra Hyrup, Andresen fra Frøslev, Chr. Nielsen fra Vejbæk og kammerråd Schmidt fra Kollund³⁵. Da

deputationen ikke blev nogen succes, foranstaltedes en adresseindsamling, som i løbet af kort tid indbragte ca. 17.000 underskrifter i Nordslesvig. Hvor mange af disse, der kom fra Flensborg og omegn, vides desværre ikke³⁶.

Paragraf fem satte gang i spekulationerne om, hvor langt mod syd der ville være dansk flertal ved en afstemning. Den 20. juli 1866 havde Monrad skrevet til Regenborg og taget afstand fra Gustav Johannsens agitation i det sydligste Slesvig – »fordi jeg har en så levende følelse af, hvormeget der vil være at gøre i nord, og at det er Nordsl(esvig) alt vort håb dog tilsidst må støtte sig til«³⁷. Men da afstemningsbestemmelsen blev kendt med den foreløbige fredstraktat af 26. juli, var Monrad ikke betænkelig ved at udstrække afstemningen så langt syd på som muligt. Selv i Angel ventede han dansk flertal. I Flensborg by ville der ifølge kyndige mænd kunne forventes en dansk majoritet på syv ottendedele!³⁸.

For at få nærmere klaring over forholdene i det sydligste Slesvig blev der i juli 1866 oprettet en »efterretningstjeneste«. Hovedmanden var Gustav Johannsen, hans kontaktmænd skorstensfejermester Peschke i Slesvig og hans bagmand politidirektør Hertz i København³⁹. Agenternes efterretninger var meget optimistiske. Der anførtes fra mange landsbyer mænd, som var loyale og gerne ville agitere for tilslutning til Danmark. Et gennemgående træk i beretningerne er forhåbningerne til et sindelagsskifte hos slesvig-holstenerne, der antoges at ville foretrække en genforening med Danmark frem for en indlemmelse i Preussen. Disse forhåbninger kom imidlertid til at virke selvbekræftende. Når det f.eks. hedder, at hele Hütten amt og Midtangel ville fremvise en »eclatant« dansk sejr ved en afstemning, må det nok betegnes som ønsketænkning. Derimod kan det være rigtigt, når Strukstrup sogn med gårdejer Detlef Lassen i spidsen beskrives som danskvenligt. Det samme gælder for Angels nordligste sogne.

Regenborg var imidlertid mere nøgtern i sin vurdering af chancerne. Han regnede med dansk flertal ved en en-blocafstemning i hele Slesvig, men forudså, at der skulle stemmes i bælte. Det første ville formentlig så komme til at omfatte egnene nord for linjen Aabenraa-Rømø, og det ville uden tvivl give dansk flertal. Det samme gjaldt det næste bælte, hvis sydgrænse gik omtrent som den nuværende dansk-tyske grænse. Regenborg regnede også med dansk flertal i et tredje bælte, der gik ned til en linje Munkbrarup-Glücksborg-Rylskov-Adelby-Flensborg-Bov-Hanved-Valsbøl-Medelby-Ladelund-Sønder Løgum-Aventoft. I egnene syd for tredje bælte var forholdene derimod mere usikre og Regenburgs grænsedragning mere løs, hvilket tyder på, at han ikke rigtig troede på mulighederne her. Hvis alle bælte skulle stemme samtidigt, eller der begyndtes fra nord,

Handlende i Flensborg.

J. Hansen,	Stibbeier,	meget tydsffindet.
Joh. Hansen, jun.,	Grofskerer,	loyal.
Jürg. Hansen, sen.,	Grofskerer,	fuldstændig loyal.
Jürg. Hansens Efterfølger,	Urtekram,	? tydsffindet.
P. Hansen, jun.,	Grofskerer,	fuldstændig loyal.
P. N. Hansen,	Grofskerer,	loyal.
E. M. Hansen,	Magler,	meget tydsffindet.
A. F. Dase Nachf.	Manufacturhandel,	meget tydsffindet.
J. F. Hoed,	Grofskerer,	fuldstændig loyal.
R. J. Hollesen,	Diemøller,	? tydsffindet.
G. T. Jacobsen,	Varemægler,	loyal.
E. Jacobsen, Wm. Nachf.,	Tobakshandel,	? tydsffindet.
P. Jensen, jun.,	Ulasfabrik,	fuldstændig loyal.
J. Jensen & Co.,	Sæbsfabrik & Colonialh.,	loyal.
D. Jochimsen,	Kommissionair,	loyal.
Aug. (S. P.) Ingwersen,	Sullerfabrik,	loyal.
Peter Jorbt,	Bestindiff Handel,	fuldstændig loyal.
P. Aug. Jorbt,	Tegl- & Cementsfabrik,	? tydsffindet.
J. F. Juhl,	Viinhandel,	fuldstændig loyal.
Deihl. Jürgensen,	Grofskerer,	fuldstændig loyal.
D. Jürgensen,	Grofskerer,	fuldstændig loyal.
E. Jürgensen,	Urtekram,	fuldstændig loyal.
F. F. Jürgensen,	Colonialhandel,	? tydsffindet.
J. Iwersen, jun.,	Klude- & Veenhandel,	fuldstændig loyal.
F. W. Iwersen,	Stibsmægler,	loyal.
F. E. Kallsen,	Bestindiff Handel,	meget tydsffindet.
L. F. Klee,	Slagter,	meget tydsffindet.
Brødrene Knoke,	Materialister,	loyal.

*) ? betegner tvivlsom, eller ikke i væsentlig Grad fremtrædende.

**) loyal er den flensborgske Betegnelse af danske Sympathier.

Udsnit af listen over »Handlende i Flensborg«, der viser de forretningsdrivendes nationale sympatier efter en graderet skala.

ønskede Regensburg afstemning i endnu et bælte med en sydgrænse fra Udmarkhav til Søholm ås udløb i Vadehavet, vesterhavshøerne Før og Amrum inklusive. Han berørte endog muligheden af et endnu sydligere bælte.

Regensburg nævnte endvidere i sin betænkning til den danske regering, at

demarkationslinjen fra våbenhvilen i 1849 kunne komme på tale som grænse for afstemningsområdet. Han foretrak da at afstå Stenbjerg, Nykirke, Kværn og Grumtofte sogne, måske også Rylskov, mod til gengæld at få Hanved, Valsbøl, Medelby, Ladelund, Sønder Løgum og Aventoft sogne med. Han havde øjensynlig lært af de bitre erfaringer med angelboernes holdning til sprogreskripterne.

Flensborg nærrede Regenburg ikke nogen betænkeligheder ved⁴⁰. I byen var der dog bekymring for, om Flensborg overhovedet kom med i afstemningsområdet⁴¹.

Borgerskab og nationalt sindelag 1864-65

Fra 1833 udgjordes det flensborgske bystyre af magistraten og af et deputeretkollegium, der valgtes af byens husejere. Der var 24 deputerede, 12 fra »Norden« og 12 fra »Syden«, henholdsvis Marie og Nikolai-Sct. Hans sogne. Valgene til deputeretkollegiet havde imidlertid i reglen kun i beskeden omfang borgernes interesse. Valgdeltagelsen lå sjældent over 20%, måske fordi kun 4 af de 24 deputerede blev udskiftet ad gangen. Med valg hvert andet år var det således meget vanskeligt at få gennemført forandringer.

I årene 1849-53 var der udelukkende valgt dansksindede eller danskorienterede deputerede. Derefter var der slesvig-holstensk majoritet i »Syden«, men med den gældende valg måde kunne den kun langsomt opnå indflydelse i kollegiet. I 1864 var det stadig helt overvejende dansksindet⁴². De nye magthavere besluttede derfor at afholde nyvalg til hele deputeretkollegiet. Valget fandt sted 2.-3. juni. I »Norden« valgtes 11 danske deputerede samt brænderiejer C. C. Christiansen, der fik stemmer både fra dansk- og tysksindede. Fra dansk side anså man ham dog for »en pålidelig, loyal mand«⁴³. I »Syden« blev der til danskernes skuffelse derimod kun valgt tysksindede deputerede.

Valgdeltagelsen var høj, men resultatet påvirkedes utvivlsomt af valg måden med »flertalsvalg i enkeltmandskredse«, der indebar, at minoriteterne blev helt nedstemt. Det har nok især ramt de dansksindede i »Syden«, mens tysksindede i »Norden« som nævnt stemte på brænderiejer Christiansen. Stemmerne fordelte sig i de enkelte bydele således⁴⁴:

Bydel	Vælgere	Valgdeltagelse	Danske stemmer	Tyske stemmer
Norden	305	247 = 81%	160 = 65%	80 = 32%
Syden	346	272 = 79%	78 = 29%	191 = 70%
Byen ialt	651	519 = 80%	238 = 46%	271 = 52%

I holdningen til det nationale spørgsmål var de mere velhavende flensborgere altså delt i to næsten lige store halvdele med kun en lille tysk overvægt.

Deputeretvalgenes vidnesbyrd kan nuanceres lidt ved hjælp af en liste over »Handlende i Flensborg« fra samme tid. Her anføres 119 erhvervsdrivende i seks grupper: »fuldstændig loyal«, »loyal«, »?loyal«, »?tysksindet«, »tysksindet« og »meget tysksindet«. Det oplyses på listen, der er trykt i Odense, at »loyal« er den flensborgske betegnelse for danske sympatier. Spørgsmålstegnene markerede, at listens forfatter ikke var helt sikker i sin vurdering⁴⁵. En yderligere opdeling indenfor de to ydergrupper forekommer tilfældig og skal ikke benyttes her.

Ved hjælp af adressebøgerne har næsten alle personer og firmaer på listen kunnet placeres enten i »Norden« eller »Syden«:

Bydel	Ialt	fuldst. loyal	loyal	?loyal	?tysk- sindet	tysk- sindet	meget tysk- sindet
Norden	76	33	15	4	7	6	11
Syden	34	9	7	1	2	4	11
Uidentific.	9	1	2	–	2	1	3
Ialt	119	43	24	5	11	11	25

Listen giver en klar overvægt til de loyale, tilsammen 72 mod 47 tysksindede. Sammenlignes med deputeretvalget var dette styrkeforhold ikke repræsentativt for byen som helhed. Men listen viser, at ca. 60% af de loyale var udpræget dansksindede, mens 33% var mere tilbageholdende og ca. 7% var decideret usikre. Ikke overraskende fandtes de fleste og mest udprægede loyale i »Norden«.

Dansk møde- og foreningsliv

Reaktionerne på fredsbetingelserne og afståelsen i efteråret 1864 var forskellige hos de dansksindede i Flensborg og omegn. Nogle var stærkt nedtrykte og ville udvandre til Danmark, andre rasede over tyskerne og satte deres lid til de mange rygter om russiske, svenske eller andre troppers besættelse som optakt til en genafståelse til Danmark. Nogle ønskede blot fred, andre derimod lagde ikke skjul på deres danske sympatier og tilkendegav dem f.eks. ved at udbringe skåler for Danmark og Christian IX og synge danske sange for åbne vinduer⁴⁶.

Der var således både grundlag og god brug for en dansk agitation. Især Gustav Johannsen kastede sig ud i dette arbejde. Men han og andre savnede en fastere ledelse⁴⁷. Der blev således ikke som under Treårskrigen dannet nogen fællesforening for de dansksindede i byen og i omegnen. Men

flere af de gamle foreninger kom i gang igen, og der skete flere nydannelser på det kulturelle og faglige område.

Borgerforeningen havde før været i modvind, men formåede også denne gang at føre sin virksomhed videre på trods af en stor tilbagegang i medlemstallet efter de danske embedsmænds bortrejse. I 1864 havde foreningen 286 medlemmer mod knap 400 ved krigens udbrud⁴⁸. Selv om man i december 1865 vedtog et forbud mod politiske taler i Borgerforeningens lokaler, er det højst tvivlsomt, om det lykkedes at holde politikken ude fra foreningslivet. Gustav Johannsen gjorde i hvert fald i marts 1865 den iagttagelse, »at Borgerforeningen næsten er mere dansk nu end i fredsårene, i det mindste mærker man det denne tid bedre. Nylig var der bal, og som jeg har hørt, har man på dette bal ikke lagt »hånden imellem«, men udtalt sine forhåbninger og ønsker åbenlyst. Man har endda udbragt kongens skål«⁴⁹. I foreningssproget skete der dog ikke nogen ændring, det var fortsat tysk.

Imidlertid sporede der tendenser til, at benyttelsen af det danske sprog vandt frem i møde- og foreningslivet. Dette sås især ved den *foredragsrække*, som i sommeren 1865 blev sat i værk, efter alt at dømme af Chr. F. Monrad. Foredragene fandt i begyndelsen sted i privatskolerne, men måtte på grund af den store tilslutning henlægges til Borgerforeningens lokaler. De første foredrag, som holdtes af Monrad, pastor Ewaldsen og cand. jur. Ræder, var præget af nederlaget. Ewaldsen talte f.eks. om »de gode gamle dage« og man sang Wexels trøstende salme »Tænk når engang, den tåge er forsvundet«. Men allerede ved næste foredrag blev Grundtvigs sang om Niels Ebbesen sunget, og møderne fik snart et mere alment indhold med oplæsning af danske forfattere og oplysende foredrag. Her kan nævnes Henning Matzens foredrag om kommunisme og socialisme, A. C. C. Holdts om Flensborgs historie, Monrads om de nordiske sagaer, landbrugsskoleforstander Viinsteds om luften og læge Dusebergs om åndedrættet⁵⁰.

En flittig gæst til foredragene var lærer på Ågård landbrugsskole Adolf Knudsen. Om Dusebergs foredrag bemærkede han: »I aften skal Dr. Duseberg holde *dansk* foredrag, et godt tegn på, at betydningen af sproget begynder at gå op for flensborgerne, der hidtil, så dansksindede som de er, har holdt stift på deres plattyske sprog; og Dr. Duseberg er en af dem, der har holdt allerivrigst på, at sproget var en ligegyldig sag, og at det var en unødvendig indrømmelse, når flensborgerne nogen sinde talte dansk med danske. Og nu holder han dansk foredrag for en forsamling af flensborgere, hvis familiesprog endnu for en stor del, ja næsten udelukkende, er tysk, og af hvilke ikke så få først i de sidste par år har lært sig lidt efter lidt at tale dansk og til dels har ondt ved at forstå det«⁵¹.

Hvor langt benyttelsen af det danske sprog er nået ud over foredragsrækken, er dog et åbent spørgsmål, og heller ikke her fik det lov at udfolde sig længe, for i september 1866 blev foredragene forbudt af politimesteren⁵².

Også »*Flensburger Schützenverein*« af 1861, der efter krigen havde ca. 70 medlemmer tilbage, mærkede efter sin genoptagelse af skydningerne i 1865 myndighedernes uvilje. Politimesteren forbød i 1865 fremtidige skyttefester, fordi der var blevet skålet for Christian IX og sunget »Der er et yndigt land«. Allerede året efter blev der dog skudt, men også ved den lejlighed forløb et medlem sig, og der blev foretaget forhør af bestyrelsesmedlemmerne⁵³.

I omegnen forsøgte dannebrogsmænd Hinrichsen i Dollerup at genoprette *den danske læseforening i Angel* allerede i november 1864. I 1865 holdt Gustav Johannsen møde i foreningen, men han syntes, at formanden, Böttger i Hatlund, var for passiv, og foreningen gik antagelig ret hurtigt ind⁵⁴.

I stedet blev *Landboforeningen for Flensborg og Omegn* foreningen for dansksindede landmænd i sognene omkring Flensborg. Ideen til en landboforening fremkom på et møde hos vinhandler A. E. Colding den 1. oktober 1865. Initiativtageren var J. A. Viinsted, der i 1863 havde erhvervet Ågård i Oversø sogn og indrettet gården til en landbrugsskole. Selv om hovedvægten i undervisningen her ikke som på de grundtvigske højskoler lagdes på den almene oplysning, men på praktiske landmandskundskaber, fik skolen ikke særlig mange sydslesvigske elever. Det nationale mål med skolen blev derfor ikke nået, og i 1869 drog Viinsted til Danmark. Skolen overtoges da af den tidligere degn ved den frie danske menighed i Flensborg H. M. Tofte, der med få elever fortsatte undervisningen helt frem til 1889. I 1892 solgte Tofte gården og drog til Danmark⁵⁵.

Før sin bortrejse nåede Viinsted at fungere i tre år som næstformand for landboforeningen. Formand blev gårdejer Chr. Nielsen fra Vejbæk. Som sekretær valgtes gårdejeren, kromanden og folkemålsdigteren Karsten Thomsen fra Frøslev og som kasserer gårdejer P. Rossen fra samme landsby, mens gæstgiver N. L. Toft fra Flensborg blev bibliotekar.

Også landboforeningens mødevirksomhed blev lagt hindringer i vejen af politimester Tiedemann, men formandens henvendelse til overpræsident Scheel-Plessen bevirkede, at dens møder blev tilladt⁵⁶.

Valgene i 1867

I januar 1867 blev hertugdømmerne indlemmet i Preussen, uden at der toges hensyn til det nordlige Slesvigs særlige stilling i kraft af paragraf fem.

Indlemmelsen betød, at også Slesvigs eller Sønderjyllands befolkning skulle vælge repræsentanter til den grundlovgivende forsamling for det i oktober 1866 stiftede nordtyske forbund. Dette valg, der blev udskrevet til den 12. februar 1867, er det første demokratiske valg i Sønderjylland, idet alle mænd, der havde preussisk statsborgerskab og var fyldt 25 år, havde valgret. Udelukket var kun umyndige, konkursramte, fattighjælpsmodtagere og personer, som var fradømt de borgerlige rettigheder – og altså kvinderne¹.

Valget blev fra dansk side opfattet som en generalprøve på den folkeafstemning, der var stillet befolkningen i udsigt med paragraf 5, og udfaldet kunne måske få betydning for afstemningsområdets afgrænsning mod syd. Der blev derfor opstillet dansksindede kandidater i alle fire slesvigske valgkredse. I den sikre 1. kreds Haderslev-Aabenraa blev gård- og mølle-ejer Hans A. Krüger fra Bevtoft udpeget. Større interesse i vor sammenhæng har dog 2. kreds Sønderborg-Flensborg, 3. kreds Slesvig-Egernførde samt 4. kreds Tønder-Husum.

I 2. kreds opstilledes proprietær Nic. Ahlmann fra Als, hvorimod kandidaterne i 3. og 4. kreds var sydslesvigere. I 4. kreds udpegedes gårdejer Detlef Detlefsen fra Læksgårde i Karlum sogn (1804-78). Han havde ikke været særlig fremtrædende i politisk henseende, men han var dog fra tiden mellem krigene kendt som en loyal, danskorienteret mand. Han nød ret stor anseelse på den ellers overvejende tysksindede egn syd for Tønder, hvor han beklædte mange tillidsposter².

Slesvig-Egernførdekredsen var i modsætning til de andre kredse rent sydslesvigsk, og her kunne der næppe påregnes danske stemmer i betydeligt tal. Det ser da også ud til, at opstillingen af en dansk kandidat her skete på rent lokalt initiativ, uden samvirken med lederne i de øvrige valgkredse, der havde afskrevet det sydligste Slesvig, hvor der alligevel ingen folkeafstemning skulle finde sted. Alligevel kunne »Flensburger Norddeutsche Zeitung« berette om, at Chr. Samuel Peschke fra Slesvig var kandidat, og at der blev agiteret for ham: »Fra helt sikker kilde erfarer vi, at der i en del af

Hütten amt og i Slesvigs nærmeste omegn ved forskellige agenter virkes for den tidligere senator, hr. skorstensfejermester Peschke, og der skal være sikret samme flere stemmer, end man skulle tro«³.

Længere nordpå blev der naturligvis også udfoldet dansk agitation. Adolf Knudsen, medbestyrer af Ågård landbrugsskole, berettede den 6. februar til en ven i Danmark, at han som født i kongeriget holdt sig lidt tilbage. Med hensyn til udfaldet var han fortrøstningsfuld: »... Jeg har det bedste håb; her i vort sogn (Oversø), som dog hører til de ringere, kan vi råde over ca. 100 stemmer, vel halvdelen«. Knudsen var dog ikke sikker på, at Ahlmann ville blive valgt: »Vi har i lang tid ikke talt om eller tænkt på andet end dette valg, der jo let kan få betydning som en afstemning; selv om vi ikke får sat Ahlmann igennem, så vil det betydelige stemmetal, han dog altid vil få, også hernede i Angel, havde stor betydning ...«⁴.

I Flensborg forsøgte man fra dansk side at afholde et møde på Bellevue et par dage forud for valget, men inden mødet begyndte, blev det forbudt af politiet. Og de tysksindede blade nægtede at modtage et dansk valgopråb – der fandtes siden »Flensburger Zeitung«s standsning i december 1864 ingen dansksindet avis i byen. Man var der altså henvist til at agitere mand til mand⁵. Men det viste sig også at være tilstrækkeligt.

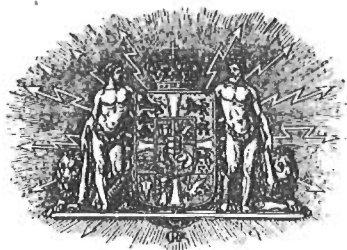
Valgets resultat blev nemlig en sejr for den danske bevægelse, der ikke alene fik flertallet i Flensborg by, men også i den 2. valgkreds som helhed. Ahlmann fik her 9927 stemmer mod tilsammen 9610 til de to tyske kandidater, den preussisk-nationale amtmand Matthiesen og den slesvig-holstenske tidligere regeringsråd Kraus. Da Krüger som ventet vandt stort i 1. kreds, kunne der sendes to danske repræsentanter til Berlin.

I en historisk sammenhæng har valget i februar 1867 størst betydning ved at vise, hvor skillelinjen gik mellem dansk og tysk flertal umiddelbart efter indlemmelsen i Preussen. På kortet side 189 er linjen indtegnet, og valgdistrikter med dansk flertal er fremhævet. Sammenlignet med den nuværende landegrænse gik linjen nord om Højer og Tønder, men syd om Flensborg og omegn. Det var endvidere karakteristisk, at der nord og syd for linjen kun var få henholdsvis tyske og danske enklaver.

I *Flensborg by* var der som nævnt dansk flertal, men stort var det ikke. Ahlmann fik 1836 stemmer mod 1658 tyske, der fordelte sig med 1050 til den slesvig-holstenske kandidat og 598 til den preussiske. Det svarede til en dansk stemmeprocent på 52,5. Valgdeltagelsen havde efter tidens målestok været høj, nemlig 79%⁶. Mobiliseringen havde været stor både på dansk og tysk side, henholdsvis på grund af afstemningsønsket og konflikten mellem Preussens og Augustenborgernes tilhængere.

Selv om resultatet i byen lå meget under de syv ottendedele, som Monrad

Telegraphstation

Kjøbenhavn.

TELEGRAM N°. 430

Indleveret i Flensborg den 14 Febr 1867 kl. 15 M. M. ~~Post~~
Kjøn.

Etatsraad Regenborg
Nørregade
Kbhvn.

Hilmann seirede med 9941
Stemmer mod 9648 for de
to tyske Kandidater tilsam-
men.

Plaetner

Om eftermiddagen den 14. februar 1867 kunne den kendte dansksindede garver-
ster Jacob Plaetner telegrafisk meddele etatsråd Regenborg i København, at sejren i
Flensborg-Sønderborg valgkreds var hjemme. Regenburs arkiv i Rigsarkivet.

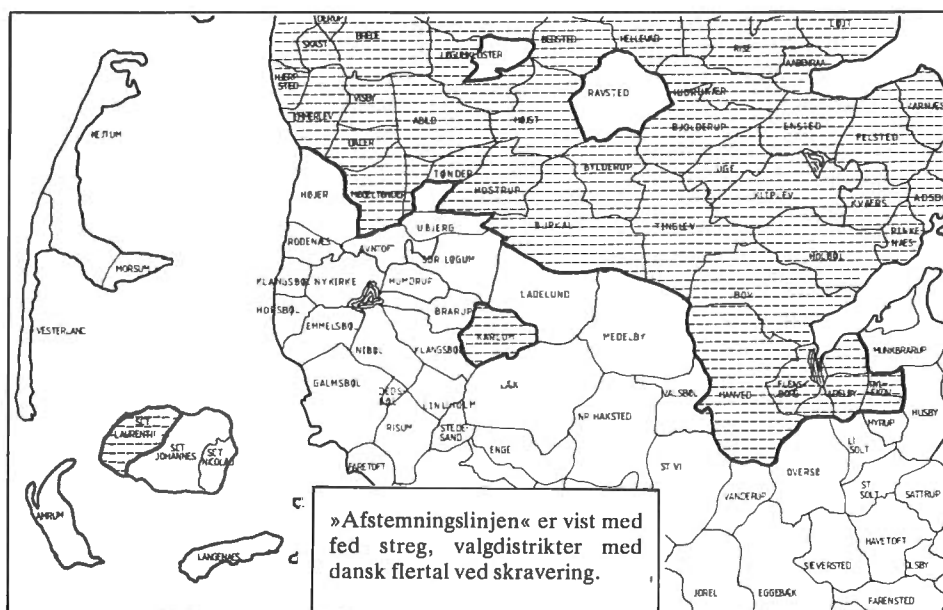

Fig. 12. Valget til det nordtyske forbunds grundlovgivende rigsdag feb. 1867.

havde håbet på ved en folkeafstemning, var han alligevel godt tilfreds. Han glædede sig navnlig over de få preussiske stemmer, som han tilskrev embedsmændene og de tilvandrede håndværkssvende. Med henblik på valgresultatet som strømpil for en kommende afstemning skrev han: »Skulle det, hvad flensborgerne vedbliver at nære det mest levende håb om, komme til en afstemning her om at vedblive at høre til Preussen eller vende tilbage til Danmark, da ville uden tvivl udfaldet blive, at mindst tre fjerdedele, måske endnu flere, stemte for Danmark; thi de, der nu har stemt for den slesvig-holstensksindede kandidat Kraus, ville da sikkert for størstedelen stemme for Danmark; når valget kun er Preussen eller Danmark, da hedder det rundtom: »Langt hellere dansk end preussisk!«⁷.

Byen var inddelt i 16 valgdistrikter, hvortil kom Fiskergården og Duborg, som indtil 1875 hørte under amtet, og derfor ikke er regnet med i ovenstående opgørelse. Der var dansk flertal i 8 af de 17 distrikter. Ikke overraskende var det størst i den nordlige bydel. Højest nåede Slotsgade og en del af Nørregade med 79%, og generelt lå den danske andel af stemmerne over to tredjedele i Nørregade med sidegaderne Slotsgade, Nr. Fiskergade, Herrestaldene og Oluf Samsons gang samt i Nystaden. Udover Nørregade-kvarteret var der danske flertal på 58-59% i Fiskergården-Duborg og Jørgensbyen.

Dansk og tysk stod næsten helt lige i Storegadekvarterets to distrikter og i to distrikter ved Havretorvet og Hulvejene. Derimod var der markante tyske flertal på Holmen og Søndertorv samt i Angelbogade, omkring Sct. Hans, i Rødegade og i Frisergade⁸. Denne fordeling af de danske stemmer minder stærkt om det mønster, som fremgik af undersøgelserne af adresseunderskrivernes bopæl 1848-49. Også i 1867 havde den danske bevægelse altså flest tilhængere i arbejder- og småborgerkvartererne.

I *landdistrikterne i 2. kreds* var der, som det fremgår af kortet, danske flertal i Bov og Hanved sogne (79 og 71%) samt i Adelby-Rylskov valgdistrikt, der bestod af Adelby og Rylskov sogne samt Veseby godsdistrikt (59%). Til Adelby sogn hørte dengang størstedelen af Nr. og Sdr. Hulvej samt Bredebjerg, som i 1875 indlemmedes i Flensborg by. Store danske mindretal fandtes i Valsbøl og Bokslund distrikt (39%) og i Oversø sogn, hvor Knudsens forventninger om ca. halvdelen af stemmerne ikke gik i opfyldelse; der blev her afgivet 36% danske stemmer. Også i det nordlige Angel var der flere steder stærke danske minoriteter som i Munkbrarup sogn (30%), Eskris-Stenbjerg distrikt (29%), Store og Lille Solt distrikt (22%), Hyrup-Husby distrikt samt Nykirke-Nybøl-Undevad-Nørregård distrikt (begge steder 20%). I Glücksborg var der 17% danske stemmer. De store danske minoriteter fandtes altså der, hvor der i 1848-49 havde kunnet skaffes mange underskrifter på anti-slesvig-holstenske og danske adresser. Både i byen og omegnen var der geografisk kontinuitet i den danske bevægelses udbredelse.

En særlig omtale fortjener byen Maesholm ved Slimundingen. Ganske vist foreligger der intet selvstændigt resultat herfra. Men Flensburger Norddeutsche Zeitung hævdede, at størstedelen af de 18 stemmer, som faldt på Ahlmann i Ø-Hasselbjerg distrikt, kom fra Maesholm. Her skulle forhenværende lods Jensen ifølge et rygte have modtaget og fordelt danske stemmesedler med Ahlmanns navn. Det var dertil ifølge bladet en kendt sag, at Maesholmerne havde danske sympatier. Aksel Lassen så dette i sammenhæng med de søværts forbindelser til Fyn og øerne i det sydfynske øhav⁹. Måske gjaldt det samme for Bokholm i Munkbrarup sogn. Også denne by lå helt ude ved østkysten, og her var der dansk flertal i 1871.

I den del af *4. kreds*, som lå syd for den nuværende grænse, var der dansk flertal i Detlefsens hjem sogn Karlum (55%) og i Sct. Laurentius sogn på Vesterland-Før. I det tidligere enklaveområde havde ikke færre end 96% stemt på Detleffsen. I det tilgrænsende Sct. Johannes sogn var der afgivet 45% danske stemmer. I Sct. Nicolai sogn på Østerland-Før, der altid havde hørt under hertugdømmet, lå den danske stemmeprocent derimod kun på 1,5.

På fastlandet var der tæt på at være dansk flertal i Medelby sogn (47%). I Ladelund sogn opnåedes 36% danske stemmer, i Brarup 32%. Disse sogne var stadig helt overvejende dansktalende. Ellers stod danskheden gennemgående svagt i Sydtønder og Husum amter. Kun i et distrikt udover de nævnte nåede den danske procent over 10, og det var et så overraskende sted som i Witzwort i Ejdersted (13%). Herom har der været ført heftige diskussioner. Kunne disse 13%, der udgjordes af 27 vælgere, virkelig være danskere?

Da Uffe-skolen i Tønning i 1935 blev åbnet som en dansk mindretals-skole, foranledigede det Volquard Pauls til at udgive pjecen »Dänentum in Eiderstedt«, hvor han benægtede, at de 27 stemmer kunne have noget med danskhed at gøre. På den øvrige del af Ejderstedhalvøen var der nemlig kun afgivet 1 dansk stemme. Han mente derfor, at de 27 stemmer var en lokalt bestemt anomali¹⁰. Aksel Lassen har imidlertid påpeget, at Witzwort havde en førstelærer og organist Tiedje med danske sympatier, der sikkert stod bag de 27 stemmer, som altså næppe var rene tilfældigheder¹¹.

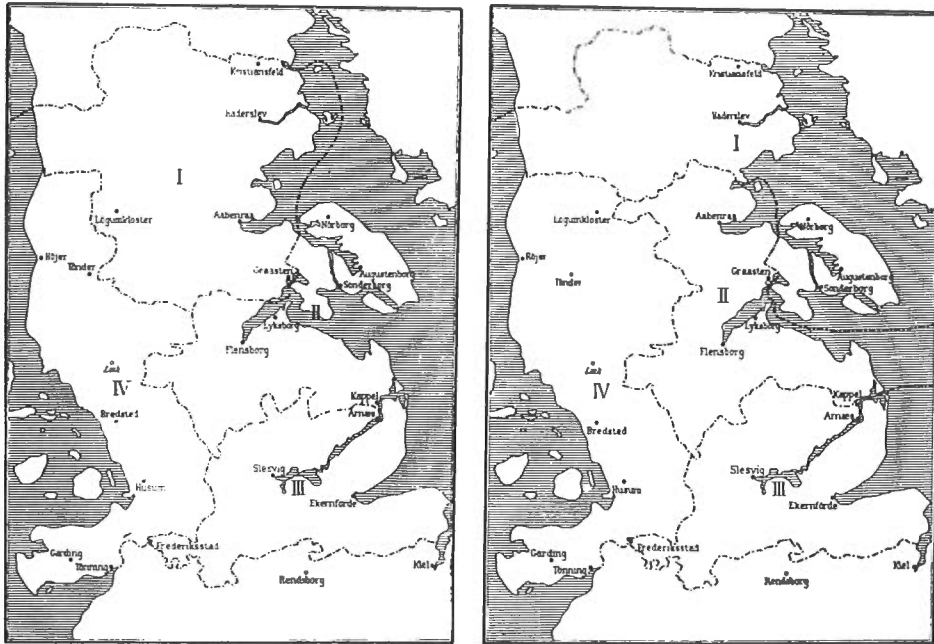
I 3. kreds Slesvig-Egernførde faldt der kun forsvindende få stemmer på skorstensfejermester Peschke. Desværre er der usikkerhed om hvor mange. Der opgives tal for hele kredsen på 111 og 166, svarende til henholdsvis 0,7 og 1,1% af stemmerne. Der foreligger ej heller resultater fra de enkelte valgdistrikter indenfor kredsen. Der er kun det at sige, at tallene står i skærende kontrast til de lyse forventninger fra sommeren 1866.

Sammenfattende havde valget til det nordtyske forbunds grundlovs-givende forsamling i februar 1867 vist sammenhængende danske flertal i Flensborg og omegn, ret store danske mindretal i det nordlige Angel og i sognene op imod den nuværende grænse i Tønder amt. I de sydlige egne var der meget små danske stemmetal.

Allerede i august samme år kaldtes vælgerne atter til valgurnerne. Da gjaldt det valget til det nordtyske forbunds første ordinære rigsdag. Belært af erfaringerne fra februarvalget sørgede myndighederne for en omlægning af valgkredsene, således at Als og Sundeved blev flyttet til 1. kreds, mens Aabenraa kom til 2. kreds. Ved at bytte det stærkt danske Sønderborg amt ud med det mere blandede Aabenraa håbede man på at kunne forhindre genvalget af Ahlmann. Valgkredsinddelingen fra august 1867 vises på nedenstående figur. Den der viste inddeling forblev den samme hele preusser-tiden ud. Valgkredsomlægningen viser, at den danske sejr i 2. kreds i februar, særlig vel i Flensborg og omegn, havde været en overraskelse for myndighederne, for ellers havde de nok fra starten sørget for en inddeling som den, der gjaldt fra august 1867.

Omlægningen førte til, at Ahlmann mistede sit mandat, men ellers blev

Fig. 13. Valgkredsene i Sønderjylland før og efter omlægningen i august 1867.
(efter Sønderjyllands Historie, V).

Valgkredsinddelingen ved
Februarvalget 1867.

Valgkredsinddelingen fra og med
Augustvalget 1867.

augustvalget i det væsentligste en bekræftelse af februarvalget. Der var atter dansk flertal i Flensborg by, omend nu meget beskedent, nemlig på 50,7%¹². Også i Adelby-Rylskov, Hanved og Bov holdt de danske flertal stand. Hertil kom, at der nu var dansk overvægt også i Medelby og Ladelund sogne med henholdsvis 54 og 82%. I Ladelund var valgdeltagelsen ualmindelig lille; kun en fjerdedel af vælgerne havde afgivet deres stemme. Til gengæld var det danske flertal i Karlum sogn gået tabt¹³.

I det sydligste Slesvig var det danske stemmetal i Witzwort steget til 32, svarende til 16%. I Ejdersted lå den danske stemmeprocent nu på 4,5. For Husum by og amt var andelen 5,3%. I 3. kreds Slesvig-Egernførde stillede skorstensfejermester Peschke atter op, han fik denne gang 265 stemmer, svarende til 4,4%. Den procentuelle forhøjelse i forhold til februarvalget skyldtes især den lave valgdeltagelse. Fra augustvalget foreligger enkelte lokale resultater fra 3. kreds, som Flensburger Norddeutsche Zeitung samlede som kuriositeter. Her kan nævnes Slesvig by med 6% danske

stemmer, Brodersby med 12, Fartorp med 35, Jagel med 43 og Frederiksort ved Kiel fjords nordlige kyst med intet mindre end 100%. I denne tidligere fæstningsby havde Peschke fået alle 36 stemmer¹⁴.

På grundlag af resulterne fra Witzwort og disse spredte distriktstal fra augustvalget har Aksel Lassen hævdet, at der i det sydligste Slesvig fandtes uforløste danske sympatier, som ville have givet sig udslag i stemmetallene, hvis vælgerne overalt var blevet bekendt med, at der var opstillet en dansk kandidat¹⁵. Det spinkle materiale giver imidlertid intet grundlag for sådanne hypoteser. Augustvalget 1867 viste som februarvalget, at danskheden i Sydslesvig ved begyndelsen af den preussiske tid stadig helt overvejende var koncentreret i et nordligt bælte med Flensborg som centrum.

Nørregade med sidegader var den danske bevægelses højborg ved det første valg i 1867 – og ved de følgende. Fot. fra 1870'erne i Stadtarchiv Flensburg.

Foreningen »Enigheden« 1868-75

Indlemmelsen i Preussen bragte ud over den almindelige valgret også forenings- og forsamlingsfriheden til hertugdømmerne. Ud fra et demokratisk synspunkt var dette gode dog mere tvivlsomt.

Den preussiske foreningslov havde titlen »Forordning af 11. marts 1850 om et den lovlige frihed og orden truende misbrug af forsamlings- og foreningsretten«. Titlen var fuldt ud dækkende for indholdet. Forenings- og forsamlingsretten var nemlig indskrænket på en række områder af »gummiparagraffer«, der skelnede mellem diffuse begreber som »offentlige anliggender« og »politiske emner«. Foreninger, der drøftede offentlige anliggender skulle indsende vedtægter og medlemslister til politiet, og foreninger, som behandlede politiske emner måtte ikke have kvinder og unge som medlemmer. Disse måtte heller ikke overvære møderne. Kunne politiet skaffe belæg for, at f.eks. en selskabelig forening befattede sig med offentlige anliggender eller med politiske emner, kunne dens møder afbrydes og foreningen måske opløses. Disse bestemmelser var gældende frem til 1908, hvor der kom en mere liberal rigsforeningslov¹.

»Enigheden«s oprettelse og tilslutning

Byens dansksindede, men tysksprogede avis »Flensburger Anzeiger«, som var begyndt at udkomme i februar 1868, kunne den 28. november 1868 meddele sine læsere, at der fornylig var blevet dannet en forening med navnet »Enigheden«. Denne forening så ifølge avisen ud til at skulle udfolde en velsignelsesrig virksomhed, fordi den dels forbandt medlemskabet med en sygekasseordning, dels benyttede sig af det danske sprog. Af de gengivne, dansksprogede statutter fremgik, at foreningens formål var ret uskyldigt: »At udvikle selskabeligt liv og borgersind og at fremme kundskabers udbredelse og sangens uddannelse«. Enhver uberygtet mand kunne, uanset om han havde borgerskab eller ej, blive medlem; optagelsen skete ved ballotement. Foreningen lededes af en »direktion« på fem mand, hvis navne dog ikke blev nævnt².

Dette kan ikke skyldes, at navnene ikke var redaktør C. A. Willemoes bekendt. Han sad nemlig selv i direktionen sammen med fabrikant A. G. Freudenreich, som var formand, boghandler Gustav Johannsen, der var

En central skikkelse i den danske bevægelse i Flensborg var fabrikant Albert Georg Freudenreich (1816-87). Bl.a. var han formand for foreningen »Enigheden« fra starten i 1868 og frem til 1871, ligesom han var medgrundlægger af »Flensburger Anzeiger« i 1868 og medvirkende til dette blads omdannelse til »Flensborg Avis« året efter. Desuden var han oldermand for skytteforeningen og dansk kirkeældste i Marie sogn. Hermann Ohm fot. i Den slesvigske Samling.

sekretær, og købmand L. Schramm. Antagelig var også garver Jacob Plaetner med, siden hans navn findes sammen med de fire andres under en annonce fra februar 1870³. Snarere har man i den nye forening ikke ønsket at få navnene frem.

Schramm døde i 1870 og blev erstattet af malermester H. Fr. Hansen. Da »Enigheden« genoptog sin virksomhed efter den fransk-tyske krig 1870-71, overgik formandshvervet til slagtermester Johs. F. W. Partsch, der tidligere havde været formand for »Foreningen af 6. October«. Gustav Johannsen blev næstformand, skolebestyrer A. C. C. Holdt sekretær, Freudenreich kasserer, Hansen lokaleforvalter og skolebestyrer C. F. Monrad og Holdt revisorer. I 1874 byttede Johannsen og Partsch poster, mens smedemester H. Eichmann erstattede Hansen som lokaleforvalter⁴. Ledelsen bestod således af en ret fast kreds, der både talte fremtrædende dansksindede flensborgere og mere ukendte mænd.

Desværre er der ikke bevaret nogen medlemsliste fra »Enigheden«. Foreningens medlemstal kan derfor ikke angives præcist. Ifølge breve fra Monrad og Plaetner til Regenburg var der 23 stiftende medlemmer, men allerede i februar 1869 havde man optaget henved 300 nye⁵. Dette stemmer godt overens med Monrads oplysning om over 400 medlemmer fra maj 1871⁶. Den flensborgske politiforvaltning anslog derimod medlemstallet til

ca. 200 i august 1875, men dette tal synes for lavt sat i forhold til den store deltagelse i foreningens udflugt samme år⁷. Der er snarere grund til at antage, at medlemstallet har holdt sig på omkring de 400 frem til 1875.

Medlemmerne kom uden tvivl for størstedelens vedkommende fra Flensborg by og nærmeste omegn. I juli 1871 blev det vedtaget at indbyde »politiske venner i længere frastand fra byen« til at indtræde som medlemmer. Det er imidlertid tvivlsomt, om dette førte til et større antal nyindmeldelser.

Om medlemskredsens sociale sammensætning oplyste Monrad i marts 1869: »Det er den nogenlunde velstående arbejdsklasse, der danner hovedbestanddelen af medlemmerne«⁸. Med arbejdsklassen mente Monrad antagelig alle de, der arbejdede manuelt, det vil sige både håndværksmestre, -svende og arbejdsmænd. Fortolket således stemmer oplysningen i hvert fald med det indtryk man får, hvis man samler de navne, som forekommer spredt i direktionsprotokollen, avisen og andre steder. De viser, at foreningens mest aktive medlemmer var håndværksmestre og andre mindre arbejdsgivere i fremstillingsvirksomhed samt håndværkssvende. Derimod var der kun få købmænd, og ingen af dem hørte til byens største. Ellers var der i foreningen nuværende og tidligere søfolk, gæstgivere, lærere, skolebestyrere, en læge, en redaktør og flere pensionister. Sammensætningen var altså en helt anden end i Borgerforeningen, hvor de mere velstående købmænd mødtes.

Foreningens arbejde for dansk sprog og kultur

Også i foreningens mål adskilte »Enigheden« sig en del fra Borgerforeningen, hvis ydre form ellers blev efterlignet. »Uagtet »Borgerforeningen« er en bestemt udpræget dansksindet forening, fandt dog flere mænd i Flensborg i sidste sommer, at det ville være godt ved siden af den at have en stærkere udpræget dansk forening. De stiftede da i sidste efterår en sådan selskabelig forening under navn af »Enigheden«. Denne forening har danske love og dansk forretningsprog, er overhovedet stiftet med det bestemte mål, at arbejde på en *ren* tilslutning til den danske sag, også i sproglig retning, hvad der som bekendt hidtil i Flensborg gælder for en mindre væsentlig sag. Nu begynder dog flere og flere at indse, at vil man nu være danske, så må man være det helt, at dansk sindelag og tysk tale i længden ikke vil kunne forenes«, skrev Monrad således til Regensburg i marts 1869⁹.

Denne karakteristik stemmer godt overens med, at der blandt »Enigheden«s fremtrædende medlemmer var adskillige, som havde været tilknyttet den opløste frie danske menighed før 1864. Fra bestyrelsen havde

A. G. Freudenreich og Hans Fr. Hansen været med, blandt de andre aktive f.eks. Monrad, glarmester Stølting jr., hårdugsfabrikant Sie, klejnsmedemester Vendt, typograf Hagh, købmand L. P. Koch og stenhuggermester Klewing.

»Enigheden« tog en række initiativer, som skulle fremme udbredelsen af *dansk sprog og kultur* blandt sine medlemmer. Monrad nævnte, at hovedadspredelsen i foreningen var *sang*, og at der kun blev sunget danske og nordiske sange, ingen tyske¹⁰. I 1869 udgav foreningen »Sangbog for Foreningen »Enigheden« i Flensborg. 1. Samling«, der udelukkende bestod af danske og nordiske sange, som priste Danmark, det danske sprog og Nordens enhed. Desuden fandtes flere selskabssange. En ny sangbog blev udsendt i januar 1872 i 500 eksemplarer¹¹.

»Enigheden« havde sit eget *bibliotek*. I januar 1870 besluttedes det at lade en stue i foreningens lokaler i Skyttehuset indrette til læsestue. Her blev der også fremlagt danske aviser, således »Flensborg Avis«, som i oktober 1869 havde afløst den tysksprogede »Flensburger Anzeiger«¹². Vi ved ikke, hvor stort biblioteket var, men at det blev benyttet synes at fremgå af, at bindene måtte repareres¹³. Det tyder også på en vis interesse fra publikums side, at der manglede ca. 40 bind, da danselærer M. J. Schmidt overtog bibliotekarposten efter boghandler Vennerwald i 1874¹⁴. Ifølge Flensborg Avis omfattede bogsamlingen »meget af det bedste, den danske litteratur ejer«¹⁵.

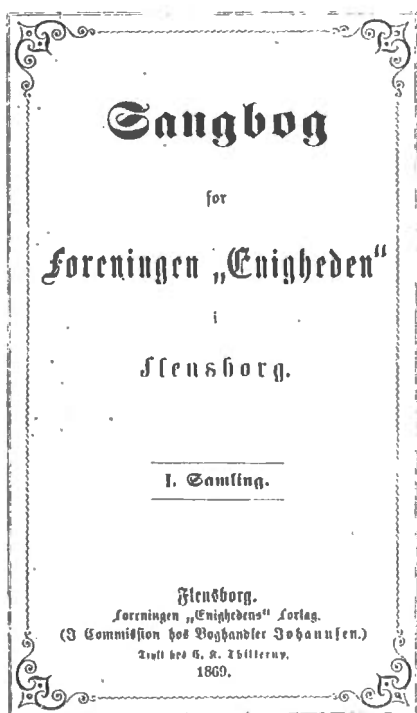
En anden vigtig kulturel aktivitet var *foredrags- og diskussionsmøderne*. Jacob Plaetner beskrev for Regensburg ugens program således: »... der (i »Enigheden) kommer vi 3 gang om Ugen sammen, Søndag Aften, Mandag Vorlesning af Lehrer Hold (paa dansk) og Torsdag Aften bliver sjungen, men kuns af die bester danske Vieser«¹⁶. Teksten er her gengivet bogstavret for at vise besværlighederne, når man, som Plaetner forsøgte det, skiftede fra tysk til dansk dagligsprog.

Om mødernes form bestemte foreningens særlige »drøftelsesudvalg«: »at møderne åbnes og sluttet med sang, at der under selve forhandlingen ikke tør skænkes i forsalen, med mindre der indtræder en tilsvarende pause, at tobaksrygning må ønskes opsat til efter forhandlingerne og særlig må anses for utilstedelig, når damer deltager i mødet. Damernes deltagelse i møderne vil ske efter indbydelse af bestyrelsen og drøftelsesudvalget«¹⁷. Deres deltagelse var altså langtfra en selvfølge!

I december 1871 blev der i »Enigheden« afholdt en dansk gudstjeneste. Da prædikede den kendte missionspræst Johs. Clausen »for meget fuldt hus« i foreningen¹⁸. Så vidt vides, blev der ikke afholdt andre gudstjenester i foreningen. Samme måned holdt Monrad foredrag om kong Carl XII¹⁹. I

begyndelsen af 1872 var derimod et mere aktuelt emne på dagsordenen. Det år var socialismen for alvor på fremmarch i Flensborg, og med den sociale sammensætning, »Enigheden« havde, var problemet ikke til at komme uden om. På det månedlige diskussionsmøde den 12. januar spillede først Frederik VII's march, og derefter oplæstes et oversat fransk digt »Smedenes skrue« (skrue brugtes dengang for strejke, jvf. begrebet skruebrækker). Derpå blev der holdt et foredrag om arbejderbevægelsen, og til slut sang man fædrelandssange²⁰. Der var altså sørget for den rette nationale indramning af det lidt kontroversielle foredrag, hvis indhold desværre ikke er nærmere kendt. Alsidigheden i foreningens foredrag fremgår af, at højskoleforstander Grove senere på året holdt foredrag om Grundtvig²¹.

Imidlertid enedes man i oktober 1872 om at søge foredragene udskilt fra de egentlige foreningsmøder i en selvstændig forening. Der var enighed i direktionen og drøftelsesudvalget om, at møderne i deres nuværende form

Indhold.

Str.	Titel.	Sider.
1.	Der er et ynligt Land	3
2.	I Danmark er jeg født, der har jeg hjemme	4
3.	Kænge var Norderens herlige Stamme	5
4.	Ungt Gjenskyts-Vir i Norden	5
5.	Heldt dig, du høje Nord	6
6.	En Staal for det blinde Sværds Daand	7
7.	Hort Moderemaal er deligt	9
8.	Moderens Navn er en himmels Lyd	10
9.	Kænge nok har jeg Pondepige været	11
10.	Kong Christian stod ved højen Mast	13
11.	Kung Karl, den unza hjelte	14
12.	Mens Nordhavet bruser mod Hvidbjergs Strand	16
13.	I alle de Vige og Kanaler	17
14.	Sol er oppe	17
15.	For Frihed er denne Staal udbragt	19
16.	Vi har sagt det saa tidt, og du ved det saa godt	21
17.	Svarfomt i Norden vi Monster finde	21
18.	Det er saa ynligt at følges ad	22
19.	Det var en Verdag-Aften	22
20.	I Barndoms Hjem, i Manddoms Alder	24
21.	Farvel mit Fædeland jeg bøder	24
22.	Vredet, meget langt herfra	25
23.	Hjov Fugl, Flyv over Hvidefjelds Bøge	27
24.	En Somanes Brud har Helgen kjær	28
25.	Skerligt en Sommernat	29
26.	Om hundrede Aar er Aften glemt	30
27.	Gubben Noach var en hedersmand	31
28.	Fort paa en Øren en Krage	32

Foreningen »Enigheden« udgav i 1869 en sangbog, hvor indholdet udelukkende var danske og nordiske sange. Som foreningens øvrige virke var de danske sange udtryk for ønsket om en stærkere kulturel forbindelse til Danmark og Norden.

havde været mindre tilfredsstillende²². Monrad dannede derpå i februar 1873 »Foredragsforeningen i Flensborg«. »Enigheden« ophørte dog ikke helt med foredragsvirksomheden²³.

Planerne om at opføre et *teater* måtte opgives. For det første var omkostningerne for store, og for det andet savnede man foreløbig »de nødvendige kræfter til at styre øvelserne og sikre forestillingernes tilsvarende udførelse«. Det var altså et teater eller vel snarere en scenetilbygning til brug for dilettant, man påtænkte at opføre²⁴. Behovet for professionelt dansk teater var nærmest dækket af danske turneteatre, der var ret hyppige gæster i Flensborg i begyndelsen af 1870-erne²⁵.

»Enigheden«s bestræbelser for at fremme dansk sprog og kultur rettede sig også mod den opvoksende generation. I september 1869 blev der nedsat et udvalg, der skulle undersøge mulighederne for at oprette en *dansk aftenskole* for medlemmernes børn²⁶. Senest i juni 1871 var planerne realiseret, og da fandtes der også en håndgerningsskole for piger indenfor foreningens rammer²⁷.

Politisk standpunkt og agitation

Optog sproglige og kulturelle initiativer således en stor del af aktiviteterne i »Enigheden«, er der dog ikke tvivl om, at der også blev udfoldet direkte *politisk* virksomhed. Allerede kort efter oprettelsen tonedes rent flag. Ifølge et læserbrev i »Flensburger Anzeiger« den 10. december 1868 var foreningens medlemmer »mænd herfra byen, som i politisk henseende støtter sig til retten og til sandheden. De er mænd, som stoler på kong Wilhelms ord og løfte, som han gav os i Prager fredens artikel V; de er mænd, besjælede af den stærke tro, at denne artikel vil komme til fuld udførelse efter dens klare ordlyd. Men såsom de i fjor afholdte valg har bevist, at selv den danske majoritet under de nuværende ugunstige forhold nåede omtrent en mil søndenfor Flensborg – en grænse, som ved en almindelig fri afstemning sikkert ville nå endnu længere sydpå, måske endog lige ned til Slien – så er vort håb om at komme tilbage til vort moderland Danmark kun blevet så meget urokkeligere«. Denne karakteristik gik på foreningens medlemmer, og ikke på dens virksomhed, for så ville den straks kunne opløses af politiet.

Foreningen havde også skandinavistiske synspunkter. Til nordiske studenter rejste til Oslo i 1869 telegraferedes således: »Hvor Nordens sønner mødes og Nordens sag tales, der dvæler vor tanke, der stunder vort håb. Leve Norden«²⁸. Ved siden af ønsket om paragraf fems gennemførelse var *kongetroskaben* imidlertid fortsat det væsentligste element i foreningens og medlemmernes politiske idéverden. Kong Christian IX's fødselsdag blev

fejret med 5 »boller punsch« på generalforsamlingen den 8. april 1874, hvor der også blev udbragt et nifoldigt leve for ham²⁹.

For de danske flensborgere var kongen fremfor nogen dog stadig Frederik VII, og hans minde blev næppe andre steder værnet med større omhu end i »Enigheden«. Således optrådte købmand M. Bucka og boghandler Gustav Johannsen som repræsentanter for foreningen ved afsløringen af kongens mindebuste i København i 1873³⁰.

Også i »Enigheden«s egne lokaler blev der opstillet en buste af den »højsalige«. I 1874 blev der holdt auktion over effekter fra den tidligere stændersal. Her lykkedes det foreningen at erhverve en Frederik VII-buste for 160 rigsdaler, og så fik man tilmed det danske rigsvåben med i købet³¹.

Afsløringen blev fejret den 12. april 1874. I sin beretning til Regenburg nævner A. C. C. Holdt, at kanonsalut havde været på tale, men af nærliggende grunde var blevet opgivet. Om højtideligheden skrev han: »Busten er anbragt på hovedsalens endevæg, hvilende på en sokkel, der er befæstet gennem væggen. Baggrunden er smukt draperet og ved siderne prydet med guldknaster. Over hovedet er kronen anbragt. Under billedet var anbragt en forhøjning. Bustens slør, der faldt ned på denne forhøjning, dannedes af et mægtigt Danebrogsflag. Ved hver side af dette stod på forhøjningen 4 Danebrogsmænd, af hvilke de 2 bar store flag, og på hver side af dem igen 4 riddere af Danebrog, så at forhøjningen optoges af 8 dekorerede. De 4 Danebrogsmænd var: forhenværende dansk underofficer, nuværende fotograf Hansen, forhenværende lodsoldermand Jacobsen her, forhenværende dansk underofficer Grage og formanden for de herværende våbenbrødre, nuværende typograf Hagh her. De 4 riddere var: sten- og billedhugger Klewing, forhenværende borgmester Jensen, garver Jac. Plaetner og mægler Reg. Jansen ... der hvilede en alvorfuld og højtidelig stemning over den meget talrige forsamling, der øjensynlig var grebet af hele handlingen, af sangen og af talen, så der glimtede tårer i mangt et øje. Kontrasten mellem *da* og *nu* kunne jo nok stemme til alvor og røre hjerterne«. – Ifølge Flensborg Avis deltog omkring 600 i afsløringshøjtideligheden³².

At man ikke kun levede i minderne, fremgik af formandens tale til medlemmerne på generalforsamlingen i januar 1874. Han takkede da foreningen for den livlige deltagelse i *rigsdagsvalget*. Takken gjaldt særlig Gustav Johannsen, der bragte den videre til dem, der havde hjulpet ham med agitationen³³. Det var af hensyn til foreningsloven næppe foreningen som sådan, der deltog i agitationen, men dens tillidsmænd og medlemmer som privatpersoner. En sådan skelnen var imidlertid hårfin.

Endelig kan der blandt »Enigheden«s politiske aktiviteter være grund til at nævne en hensigtserklæring fra oktober 1873 om at *støtte Flensborg*

Ved indvielsen af Frederik VII's buste i »Enigheden« i 1874 deltog fire Dannebrogsmænd og fire riddere af Dannebrog. Blandt de sidste var fhv. borgmester, farvermester Hans Jensen (d. 85 år gammel i 1890). Hans Jensen var en af byens mest velhavende håndværksmestre. Han blev deputeret borger i 1843, rådmand i 1850 og andenborgmester i 1857. I 1864 måtte han fratræde. 1849-52 var han medlem af overdirektionen for Den slesvigske Forening. H. Kriegsmann fot. i Den slesvigske Samling.

Avis ved foreløbig i et år at afsætte 50 rigsdaler til frieksemplarer til de medlemmer, der havde brug for et sådant³⁴. Om beslutningen blev ført ud i livet, står desværre uklart.

Gensidig understøttelse

Som nævnt var medlemskab af »Enigheden« forbundet med en *sygekasseordning*. Halvdelen af det månedlige kontingent på 2 mark skulle ifølge vedtægterne gå til en kasse, hvorfra medlemmerne kunne begære hjælp i sygdomstilfælde³⁵. Ved siden af sygehjælpen kunne medlemmerne få rentefrie lån på 10 rigsdaler i trangstilfælde³⁶. Da stormfloden i november 1872 havde skadet flere af medlemmerne, blev der foranstaltet en velgørenhedskoncert³⁷. Samme år arrangerede foreningen en basar for trængende medlemmer³⁸.

I december 1869 blev der gjort forsøg på at oprette en *brugsforening* indenfor medlemskredsen, men den blev næppe realiseret, måske fordi medlemmerne i det til formålet nedsatte udvalg var selvstændige erhvervsdrivende, der ikke ønskede konkurrence³⁹.

Selskabelig aktivitet

Havde »Enigheden« således foruden de kulturelle og politiske formål også et udtalt socialt sigte, må det ikke glemmes, at foreningen var stiftet som en

selskabelig sammenslutning. I løbet af et år afholdtes adskillige fester og såkaldte »abonnementsassembléer«, det vil sige aftener med sang og musik, som medlemmerne betalte for samlet. Det praktiske arrangement af festerne lå i hænderne på foreningens »baldirektører«. Året kunne som i 1874 begynde med et nytårsbal, der samlede 4-500 mennesker. Festen havde denne gang et politisk præg: »Ved fællesmåltidet herskede en patriotisk stemning, og man mærkede på talerne, at navnlig det forestående valg i denne tid interesserer folk«, skrev Flensborg Avis⁴⁰.

Det politiske kunne også slå igennem ved maskeraden, som nok var årets højdepunkt blandt festerne. I februar 1874 deltog rigelig 600 mænd og kvinder, og de fleste af kostumerne var forsynet med de rød-hvide farver. Alt var dog holdt indenfor lovens grænser⁴¹. Derudover blev der afvekslende arrangeret påskebal, sommerbal, julebal og børnebal. Et bal i sommeren 1869 i Skyttehusets have skal have samlet ikke færre end 1100 voksne og et stort antal børn⁴². Foreningen sørgede også for indøvelse af dans og gymnastik⁴³.

Set ud fra en nationalpolitisk synsvinkel var »Enigheden«s *udflugter* den selskabelige aktivitet, som havde den største betydning, fordi medlemmerne her blev ført sammen med nordslesvigere eller rigsdanskere. I august 1871 gik turen f.eks. med skib til Svendborg, her deltog 350⁴⁴. I udflugten til Fåborg i 1875 deltog ca. 300⁴⁵.

Politiets lukning af »Enigheden«

Udflugterne i 1874 og 1875 gav anledning til konfrontationer med myndighederne. Hidtil var det lykkedes foreningen så nogenlunde at undgå konflikter. Under krigen 1870-71 havde foreningen været lukket som et led i den generelt skærpede kontrol med den danske bevægelse, men den fik lov til at genoptage sin virksomhed, da krigen var forbi. Først i 1874 blev nettet strammet. Efter afsløringen af Frederik VII's buste i april blev formanden indstævnet til forhør, fordi Dannebrog var blevet brugt som dække⁴⁶. Det ser dog ud til, at han klarede frisag, fordi flaget kun var brugt indendørs.

Da nogle af deltagerne i Broagerturen i august 1874 var vandret gennem landsbyen med musikledsagelse, blev det af politiet anset for et ulovligt optog, og deltagerne blev derfor idømt en bøde af 1 daler, den laveste sats. Freudenreich måtte af med 5 daler, fordi han havde givet musikken besked på at spille⁴⁷. Man slap med skrækken, mens »Enigheden«s søsterforening i Broager blev opløst af politiet⁴⁸. Der var under spisningen faldet ret kraftige patriotiske ytringer med leveråb for rigsdagsmand Krüger, modersmålet, Danmark, flaget og Christian IX⁴⁹.

På turen til Fåborg i juli 1875 lagde man heller ikke bånd på sig. Man

regnede vel med, at man i Danmark ikke behøvede at tage hensyn til den preussiske foreningslov. Flensborg Avis refererede festlighederne så tamt, at ingen kunne komme i klemme, men Faaborg Avis tog ikke dette taktiske hensyn, og dens referat fik den flensborgske politiforvaltning i hænde. De mest patriotiske taler var holdt af fåborgere, men Gustav Johannsen havde også i sin svartale vovet sig vel langt ud. Således sagde han om flensborgerne: »thi skønt de nu kom fra et land, der var under andet herredømme, måtte han dog der udtale, at befolkningen derovre betragtede Danmark som deres fædreland«⁵⁰. Politiet benyttede lejligheden til et generalangreb på de danske foreninger. Landboforeningen, Knudsgildet, Skytteforeningen og Foredragsforeningen måtte indlevere deres protokoller til gennemsyn hos politiet, men kun mod »Enigheden« og landboforeningen blev der rejst anklage⁵¹.

Allerede to dage efter »Enigheden«s tur foreslog den flensborgske politiforvaltning regeringen at udvise to danske statsborgere, som havde deltaget i turen. Det var smedesvendene Chr. Sørensen Christensen og Heinrich Eichmann; sidstnævnte var søn af foreningens lokaleforvalter⁵². Disse udvisninger blev dog næppe udført⁵³. Endvidere blev der indledt forhør af Gustav Johannsen, og foreningens protokoller blev konfiskeret⁵⁴. På grundlag af undersøgelsens resultater besluttede politimester Jannsen den 31. juli foreløbig at lukke foreningen med henvisning til, at den havde overtrådt den preussiske foreningslovs paragraf 8, der forbød kvinder, elever og lærlinge at være medlemmer af foreninger, som drøftede politiske emner⁵⁵.

Ifølge foreningsloven skulle den endelige afgørelse ske ved en domstol. Den 13. august 1875 forhandlede sagen ved amtsretten, og den 17. afsagdes dommen: »Enigheden« blev opløst, og direktionens medlemmer skulle betale en bøde på 30 mark hver. Retten gav dermed politimesteren medhold i, at »Enigheden« havde været en politisk forening⁵⁶. Landboforeningen led samme skæbne, men ankede dommen⁵⁷. I en kommentar til lukningerne skrev Flensborg Avis fortvivlet: »Hvorfor sker dog alt dette; hvorfor kunne vi ikke leve i fred og ro, når vi betaler vore skatter og i alle måder efterkommer vore strenge herrers love? Sandelig, det er at forstå, når enkelte tror, at man vil gøre os så led og ked af at leve her på fædrenejord, at vi hellere end at vedblive med at tåle den ene indskrænkning efter den anden rejser bort og søger os et nyt hjem i gamle Danmark«⁵⁸.

Opløsningen og bøderne var imidlertid ikke de eneste konsekvenser. Den 12. august, altså før den endelige dom var faldet, blev Holdts privatskole for drenge lukket af regeringen. Man havde også tænkt sig at

A. C. C. Holdt (1821-90) ramtes hårdt ved politiets lukning af »Enigheden« i 1875. Den danske privatskole for drenge, som han havde drevet siden 1865, blev nemlig lukket ved samme lejlighed, fordi Holdt havde været sekretær i foreningen 1871-75. J. C. F. Beeken fot. fra 1860'erne i Den slesvigske Samling.

udvise Holdt, men han var preussisk statsborger. Der blev ikke lagt skjul på, at grunden til lukningen var Holdts arbejde som »Enigheden«s sekretær: »Der kan ikke være tvivl om, at en sådan fremgangsmåde af en mand, der står i spidsen for en privatskole, absolut er utilladelig; de bestræbelser, som han understøtter i denne forening, vil han også gøre gældende i sin skole og ganske enkelt gøre den til et drivhus for statsfjendtlige elementer eller dog fremkalde konflikter i de ungdommelige sind, som han slet ikke vil være i stand til at jævne igen«, skrev de flensborgske skolemyndigheder til regeringen. Da man endvidere anså skolen for overflødig – på trods af dens lidt over 100 elever – besluttede regeringen sig til en lukning⁵⁹. Med skolens ophør standsede den sidste undervisning af drenge i dansk sprog i Flensborg.

Prisen for »Enigheden«s mange nationale demonstrationer blev således høj. Selv om lukningen havde baggrund i den udemokratiske foreningslov fra 1850, må man nok som Monrad konstatere, at foreningen og særlig dens formand Gustav Johannsen havde tilsidesat de nødvendige forsigtighedshensyn, når der blev holdt patriotiske taler⁶⁰.

Allerede den 30. juli 1875, dagen før »Enigheden« blev forbudt, blev der af 24 medlemmer dannet en ny dansk selskabelig forening med navnet »Flensborg«. Også ledelsen var ret sammenfaldende med »Enigheden«s. Gustav Johannsen blev således den nye forenings formand. Den 16. august

holdt »Flensborg« sin første generalforsamling, som blev overvåget af politiet. Der blev her valgt et repræsentantskab, hvor de fleste ligeledes var gamle kendinge fra »Enigheden«s aktivistkreds. Som om man ikke havde fået nok af udflugter, blev der vedtaget en sejltur til Kollund. Den nåede næppe at finde sted, før politimesteren den 19. august foreløbig lukkede »Flensborg«, fordi han anså foreningen for at være en fortsættelse af »Enigheden«. Kort tid efter blev lukningen stadfæstet af amtsretten, og »Flensborg« blev dermed kun en kort episode i byens danske foreningshistorie. Da lukningen var definitiv, blev »Enigheden«s forskellige ejendele sat på auktion. Busten af Frederik VII blev dog skænket til Gustav Johannsen, og bogsamlingen gik til Holdt⁶¹.

Med »Flensborg«s lukning blev der sat et foreløbigt punktum for det socialt brede og mest udpræget danske foreningsliv i Flensborg. Først to år efter, i 1877, blev det forsøgt genoptaget med foreningen »Ydun«.

Andet dansk foreningsliv ca. 1867-85

Foreningen »Enigheden« var, så længe den fik lov at eksistere, uden tvivl den største og politisk mest aktive danske organisation i Flensborg i den første snes år efter 1864. Men der fandtes desuden en række andre større og mindre foreninger, dels gamle, dels nytilkomne.

Borgerforeningen

Borgerforeningens medlemstal på 286 i 1864 holdt sig de næste tyve år (1884:291)¹. Heller ikke i foreningslivet indenfor murene i ejendommen på Holmen synes der at have fundet de store forandringer sted. Forenings sproget var fortsat tysk. Kun undtagelsesvis blev protokollen i 1873 for et enkelt møde ført på dansk. Jubilæumsskriftet fra 50-året i 1885 var ligeledes skrevet på tysk, dog med danismen »Der Bürgerverein in fünfzig Jahren«. Det betyder ikke, at der intet blev gjort for det danske sprog. I Borgerforeningens bogsamling, der ved køb fra »Kongens Klub« i 1864 blev forøget til 3000 bind, var de fleste af bøgerne danske². Ligeledes var det danske stykker, foreningens dilettanter spillede, efter at denne aktivitet var blevet startet i 1868. Men om noget bevidst forsøg som i »Enigheden« på at fremme anvendelsen af dansk sprog var der ikke tale.

På samme måde undgik foreningen at udfordre myndighederne ved politiske demonstrationer. Da myndighederne i 1875 satte en offensiv ind mod de danske foreninger, gik Borgerforeningen som den eneste fri. Alligevel kan der ikke herske tvivl om, at Borgerforeningen som før 1864 var en afgjort dansksindet forening. Ledelsen lå fortsat i hænderne på kendte danske flensborgere som købmand Paul Hansen jr. (formand indtil 1868), læge J. F. Duseberg (1869) og købmand Marcus Bucka (1870-94). Andre fremtrædende bestyrelsesmedlemmer i denne periode var købmand M. H. Stahnke, bankkasserer E. Torm, vinhandler A. E. Colding, guldsmed Nic. Balzer – og agent Gustav Johannsen. Hans popularitet blandt Borgerforeningens medlemmer ses af en fest til hans ære i februar 1874, hvor han bl.a. fik overrakt et guldur³.

Også andre medlemmer af »Enigheden«, herunder de fleste bestyrelsesmedlemmer, stod i Borgerforeningen. Der bestod således ikke et modsætningsforhold mellem de to foreninger. Det, der adskilte dem, var funktion

og social basis, ikke spørgsmålet om Flensborgs nationale tilhørsforhold. Kongetroskaben spillede også i Borgerforeningen en stor rolle; her blev kronprins Frederiks bryllup f.eks. fejret med middag og bal i 1869, og året efter blev der opstillet en Frederik VII-buste.

Borgerforeningens *basis* var i 1885 som i 1850 først og fremmest det velstående borgerskab. Flensborg Avis opgjorde i anledning af 50-årsjubileet medlemskredsens sammensætning⁴:

<i>Handelsstanden</i>		
Grosserere, detailhandlere, speditører, mæglere	69	25%
Agenter	10	4%
Regnskabsførere o.l.	12	4%
Unge mænd af handelsstanden	31	11%
	<hr/>	
	122	44%
 <i>Andre næringsdrivende</i>		
Fabrikanter, håndværksmestre	73	26%
Bryggere, brændere, møllere	6	2%
Landmænd	7	2%
Restauratører, gæstgivere	7	2%
	<hr/>	
	93	32%
 <i>Sømandsstanden</i>		
Skibskaptajner	12	4%
Styrmænd	3	1%
	<hr/>	
	15	5%
 <i>Immaterielle erhverv</i>		
Nuværende og forhenværende embedsmænd, præster, lærere, advokater, læger o.l.	25	9%
 <i>Andre</i>		
Rentiers, privatiers	18	6%
Andre	8	3%
Ialt	<hr/>	
	281	100%

En sammenligning med foreningens sociale basis i 1850 kan være vanskelig, men der var næppe tale om de store ændringer, og handelsstanden dominerede fortsat helt.

I slet skjult stolthed over, at danskheden havde så mange tilhængere i byens højere lag, føjede Flensborg Avis til, at der blandt medlemmerne var tre konsuler, en fhv. borgmester, to nuværende rådmænd samt fem nu-

værende borgerrepræsentanter, deriblandt M. Bucka, som var formand for den samlede borgerrepræsentation.

Borgerforeningen havde kontakt med tilsvarende foreninger i Danmark, f.eks. »Handels- og Kontoristforeningen« i Århus, der besøgte Flensborg og Borgerforeningen i maj 1883. Blandt andet opnåede gæsterne at se det indvendige af Glücksborg slot, fordi enkehertuginde Wilhelmine, der var datter af Frederik VI og nærede danske sympatier, bød selskabet indenfor⁵.

Foredragsforeningen

Som nævnt blev det i oktober 1872 besluttet at udskille foredragsvirksomheden fra »Enigheden«. Den 17. februar 1873 blev »Foredragsforeningen i Flensborg« stiftet med dette for øje. Formand blev Chr. F. Monrad, der fungerede indtil 1883, hvor han gik af⁶. Monrad efterfulgtes som formand af Jens Jessen, der året i forvejen var tiltrådt som redaktør af Flensborg Avis. Den øvrige bestyrelse bestod til at begynde med af købmand J. Struckmann, lærer A. P. West, købmand T. Frølund jr. og bankkasserer E. Torm. Senere indtrådte købmand P. Petersen J. E., bolschefabrikant Tørsleff, bankbogholder Steffensen og altså redaktør Jessen. Det nedsatte optagelsesudvalg bestod af mænd, der var aktive i Borgerforeningen, »Enigheden« eller begge foreninger⁷. Foreningens møder holdtes i Borgerforeningens lokaler.

Også Foredragsforeningen opnåede et ganske anseeligt medlemstal. I marts 1874 skrev Monrad således til Regensburg: »Foredragsforeningernes tal tiltager; den, det lykkedes mig at få stiftet her i forrige år, har nu omtrent 300 medl.«⁸. Senere faldt tilslutningen noget, den lå i 1880 på 248 og året efter på 240⁹. Både mænd og kvinder kunne blive medlemmer, men det var kun mændene, der kunne deltage i generalforsamlingen!¹⁰.

Mødeaktiviteten var ret høj med en halv snes møder om året, heraf var alle dog ikke egentlige foredragsmøder. Blandt foredragsholderne dominerede folk med tilknytning til højskolebevægelsen i Danmark som J. C. la Cour fra Lyngby, Jens Nørregaard fra Testrup, H. Nutzhorn fra Askov og H. Rosendal fra Vinding. Digterpræsten Hostrup hørte ligeledes til den grundtvigske retning. Foredragsforeningen bidrog dermed til, at dansksindede flensborgerne kom under påvirkning af moderne dansk åndsliv. Hjemlige foredragsholdere som højskoleforstander Langkjær fra Sandbjerg, P. Skau fra Bukshave og overlærer H. P. H. Grünfeld fra Slesvig talte også¹¹. I sin ledelse af foreningen holdt Monrad sig altså ikke til den nationalliberale kultur, som han havde mødt i København, han var også åben overfor den grundtvigske bevægelse.

Nogenlunde de samme kredse som færdedes i Foredragsforeningen stod

Dansk Bog-Læsekreds.

Undertegnede tillade sig herved at indbyde til Deltagelse i en Bog-Læsekreds, der skal have til Formaal at skaffe Medlemmerne et Udvalg af den nyere danske Litteratur til Gennemlæsning. Det halvaarlige Bidrag til Selskabet fastsættes til 2 Kroner - 2 *M.* 25 ø og opkræves først i Januar for Tiden fra Nyaar til den 30. Juni, og først i Juli for Aarets sidste Halvdel. Medlemmerne ville hver fjorten Dage modtage en eller flere Bøger, som de kunne beholde til næste Aflevering. Der vil en Gang om Aaret blive afholdt en Generalforsamling, ved hvilken de udcirkulerede Bøger ville blive solgte til den højestbydende, og den herved indkommende Sum tilflyder da Foreningens Kasse. De, der ønske at være Medlemmer af Læsekredsen, kunne henvende sig til en af undertegnede eller til Boghandler Paulsen.

Flensborg, den 21. November 1882.

Th. Bredsdorff.

J. Jessen.

Opfordring til at danne en dansk boglæsekreds i Flensborg, undertegnet af skibsværftsdirektør Th. Bredsdorff og redaktør J. Jessen. Læsekredsen må være et af Jessens første initiativer til styrkelse af danskheden i Flensborg, for opfordringen kom samme år, som han tiltrådte som redaktør af Flensborg Avis. Original i Arkivet, Dansk Centralbibliotek.

bag *Dansk Bog-Læsekreds*, der blev oprettet i november 1882 på initiativ af redaktør Jessen og værftsdirektør Th. Bredsdorff. Imellem de godt 30 medlemmer cirkulerede bøger af nyere danske forfattere, som blev byttet hver 14. dag¹².

»Ydun«

Den fjerde store danske forening i Flensborg i de første to årtier efter 1864 var »Ydun«, som blev stiftet den 9. februar 1877. »Ydun« skulle erstatte »Enigheden« og »Flensborg«, og når den først blev stiftet et halvandet års tid efter disse foreningers opløsning, skyldtes det sikkert, at man ville skabe ro om sagen. Derfor blev den heller ikke omtalt i Flensborg Avis før august 1878¹³. Den tilstræbte anonymitet betyder, at vor viden om foreningen er ringe. »Ydun«s medlemstal skal i 1880-erne være kulmineret med ca. 250¹⁴.

Den første formand var fabrikant Hansen-Goos, der imidlertid allerede i april 1877 blev efterfulgt af Gustav Johannsen, som beholdt posten til 1891¹⁵.

Også valget af Hansen-Goos i første omgang kan ses som en forsigtighedsforanstaltning.

»Ydun« var først og fremmest en selskabelig forening, der blandt andet afholdt sommerudflugter, dilettantkomedier, baller og maskerader¹⁶. Der er intet overleveret om et socialt aspekt med sygekasse eller lignende, og klog af skade har man holdt sig fra alt for tydelige politiske tilkendegivelser. En undtagelse danner dog her maskeballet i 1881. Præmien gik da til en mand, der forklædt som skolelærer gik rundt med den danske grundlov fra 1866 som katekismus – en »katekismus« han gerne så indført også i Flensborg¹⁷. Men med Gustav Johannsen som formand kan der naturligvis ikke herske tvivl om medlemmernes politiske sindelag. »Ydun«s sociale basis har sikkert været den samme som »Enigheden«¹⁸.

»Brødrene«

»Brødrene«, den flensborgske afdeling af selskabet »De danske Vaabenbrødre«, fortsatte efter 1864. Formand var fra 1875 til sin død i 1886 typograf Henrik Hagh¹⁹. Medlemstallet kendes først fra 1895, da var der 51 medlemmer²⁰. I 1870-erne har det givetvis været adskilligt højere. Men det lå i sagens natur, at »Brødrene« var en døende forening.

Også »Brødrene« havde sit besvær med politimyndighederne i midten af 1870-erne. I 1875 deltog henved 200 flensborgere i en udflugt til Nyborg, hvor 25-årsdagen for sejren ved Isted blev fejret den 25. juli. Dagen efter besøgte Korsør. Begge steder forekom patriotiske taler og sange²¹. Både afsejling og hjemkomst blev overvåget af politiet, og formanden blev indkaldt til forhør, hvor han måtte aflevere en liste over de 164 deltagere, hvoraf 45 var kvinder. Af politiforvaltningens studium af denne liste fremgik, at »foruden de bekendte herværende agitatorer, redaktør Johannsen, fabrikant Freudenreich, boghandler Vennerwald, hører det langt overvejende flertal af deltagere til arbejdernes og håndværkernes klasse ... af de ansete tilhængere af det danske parti i Flensborg har ikke en eneste deltaget i udflugten«²². Som før 1864 holdt disse sig altså borte. Politiet bemærkede også, at en stor del af deltagerne tillige var medlemmer af »Enigheden«. De to foreninger udgik fra det samme miljø²³.

Blandt deltagerne var gæstgiver J. A. Grage. Han blev af myndighederne anset for at være dansk statsborger. Ganske vist var han født i Nedre Stolk, men 1862-68 havde han som underofficer i den danske hær opholdt sig i kongeriget. Han blev derfor udvist den 10. august med kun 24 timers varsel. Efter intervention fra den danske gesandt Quaade i Berlin opnåede Grage dog at få tre uger til at få solgt sin forretning²⁴. Myndighedernes forfølgelse af den flensborgske danskhed, der netop i 1875 nåede et fore-

løbigt højdepunkt, rettede sig altså ikke alene mod danske foreninger, men også imod enkeltpersoner.

Allerede året efter kom »Brødrene« atter i konflikt med politiet. Denne gang gjaldt det uddelingen af den danske erindringsmedalje for deltagelse i de slesvigske krige. Typograf Hagh, gæstgiver Carl Petersen, boghandler Vennerwald og bogtrykker Thillerup blev kaldt til forhør den 13. marts. Heraf fremgik, at Hagh havde ladet trykke formularer til ansøgning. Sammen med Vennerwald havde han uddelt dem og efter udfyldelsen sendt dem til København. Ialt havde de sammen ekspederet 350-450 ansøgninger, så de danske veteraners tal i Flensborg var ganske betydeligt²⁵. Det ser dog ikke ud til, at de fire havde begået noget, som de kunne straffes for.

Danske skyttegilder

Sct. Knuds skyttegilde og Flensburger Schützenverein fortsatte også efter 1867 med at have et afgjort dansksindet præg.

Flensburger Schützenverein, der kunne genoptage sin virksomhed i 1867 efter forbuddets ophævelse, var størst. Den havde i 1869 omkring 70 medlemmer, og tallet var stigende²⁶. Oldermænd var skibsbygmester P. C. Christiansen (1872-76) og købmand Chr. Rohwedder (1876-99), begge dansksindede mænd²⁷. Gustav Johannsen var æresformand²⁸. Medlemskredsens sociale sammensætning var som ved stiftelsen i 1861 købmænd, fabrikanter og håndværksmestre. Købmændene i foreningen hørte ikke til byens rigeste, og håndværksmestrene ikke til denne stands mindste²⁹.

Flensburger Schützenvereins problemer med myndighederne ophørte ikke med genåbningen efter forbuddet i 1866. Politiforvaltningen i Flensborg bad i september 1875 herredsfogden i Gråsten om oplysninger om talerne ved en fest, Schützenverein havde holdt i hans distrikt. I skrivelsen hed det, at skytteforeningen bestod »udelukkende af medlemmer tilhørende det danske parti«, og man havde derfor grund til at tro, at der var holdt nogle af »de bekendte dansk-farvede taler«³⁰.

Året efter var det atter galt. Ved indvielsen af foreningens nye skydebane ved Sofiesminde var stemningen med et udtryk hentet fra Flensborg Avis blevet »noget animeret«, og oldermænd A. G. Freudenreich kom da til at udbringe et leve for »gamle Danmark«. En sådan letsindighed kunne naturligvis ikke undgå at få følger. For ikke at trække foreningen med ned, måtte Freudenreich træde tilbage og udmelde sig. Politimesteren idømte alligevel ham og de øvrige bestyrelsesmedlemmer en bøde på hver 15 mark. Denne dom appelleredes imidlertid, og bestyrelsen blev da frikendt. Det var ikke en overtrædelse af foreningsloven at råbe hurra for Danmark³¹.

Knudsgildet havde i 1870-erne henimod 50 medlemmer³². Kobbetsmed J.

Sct. Knudsgilde var det ene af Flensborgs danske skyttelav – Flensburger Schützenverein det andet. På billedet fra 1880'erne er medlemmer af skytteforeningen samlet med faner, skjolde og medaljer. Blandt dem i forreste række æresformanden Gustav Johannsen med paraply og en frakke, der ikke længere kan knappes! Fot. i Den slesvigske Samling.

F. Beyer var førsteoldermann 1852-73. Han afløstes af Gustav Johannsen, der sad inde med værdigheden til sin død i 1901, til sidst som æresoldermann³³. Andenoldermann var 1852-79 høker Niels N. Schmidt og derefter vognmand Lorens Wind til 1901³⁴.

Ifølge de årlige præmielister i Flensborg Avis var medlemmerne først og fremmest håndværkere og gæstgivere, vognmænd og høkere. Et par arbejdsmænd fandtes også. Købmænd var der kun enkelte af. Knudsgildets sociale profil var dermed noget lavere end Schützenvereins³⁵.

Knudsgildet fik som nævnt sin protokol konfiskeret af politiet i 1875, men fik den tilbage uden videre besværligheder. Gildet var i politisk henseende mest bagudrettet, med mindet om den afdøde gildebroder Kong Frederik VII og hans besøg i gildet som den vigtigste bestanddel³⁶.

Sprogforeningen

Først med »Foreningen til det danske Sprogs bevarelse i Nordslesvig« fra 1880 blev der skabt en forening, der omfattede hele den danske del af

Sønderjylland. C. F. Monrad havde medvirket stærkt ved »Sprogforeningen«s oprettelse og ledede som formand for dens bogudvalg etableringen af sognebogsamlinger. Alligevel fik den ikke umiddelbart nogen større tilslutning i Flensborg, hvor de dansksindede i hovedsagen var tysktalende. I 1881 havde den ifølge politiet 28 medlemmer i byen, »deraf består ca. halvdelen af håndværkere; de formentlige anstrengelser for at vinde medlemmer blandt de bedre situerede tilhængere af det herværende danske parti synes at være forgæves«³⁷. Som så ofte før var viljen til at fremme brugen af det danske sprog størst hos folk med en jævnere social status.

I landdistrikterne havde Sprogforeningen kun 3 medlemmer. At regeringen i Slesvig alligevel ikke så med rolige øjne på foreningen, fremgår af dens planer om at udvise Monrad eller forfølge ham disciplinært. Begge dele måtte dog opgives, da han var preussisk statsborger og lærer i sin egen skole³⁸.

Landboforeningen for Flensborg og omegn

»Landboforeningen for Flensborg og Omegn« var 1866/67 nået op på 140 medlemmer. Heraf var de 20 bosat i Flensborg by, resten i omegnen som vist på kortet side 214. Bov og Hanved sogne havde 21 og 35 medlemmer. Særlig byerne Vejbæk, Frøslev og Harreslev udmærkede sig her med høje medlemstal. Adelby sogn havde derimod kun 9 medlemmer, Oversø 8 og Medelby 6. I 10 andre sogne syd for »afstemningslinjen« af 1867 var der i hvert 1-3 medlemmer. Derudover havde foreningen godt en snes medlemmer tilsammen i de nordslesvigske sogne Holbøl, Rinkenæs og Tinglev³⁹.

På trods af det landbrugsfaglige formål var foreningen en udpræget dansk forening. Den nøje sammenhæng mellem valgresultatet fra februar 1867 og foreningens udbredelse var derfor ingen tilfældighed. Den ringe tilslutning i de angelske sogne hang således sammen med, at gårdmændene, som var foreningens målgruppe, her altovervejende var tysksindede.

Landboforeningens kulturelle betydning knyttede sig i dens første 20 år især til bogsamlingen samt foredragene og diskussionerne om dansk landbrug, som fra omkring 1880 afløste det angelske som forbillede⁴⁰. Den politiske holdning kom især til udtryk ved dyrskuerne i Marieskoven ved Flensborg, hvor foreningens landmænd mødtes med de danske flensborgere til fest.

Ved dyrskuemiddagene blev der udbragt en lang række af patriotiske skåler. I 1874 begyndte man f.eks. ret uskyldigt med formanden Chr. Niensens skål for det indre sammenhold i foreningen. Gustav Johannsen talte derpå for modets opretholdelse og gårdejer Hassel fra Hvilbjerg for

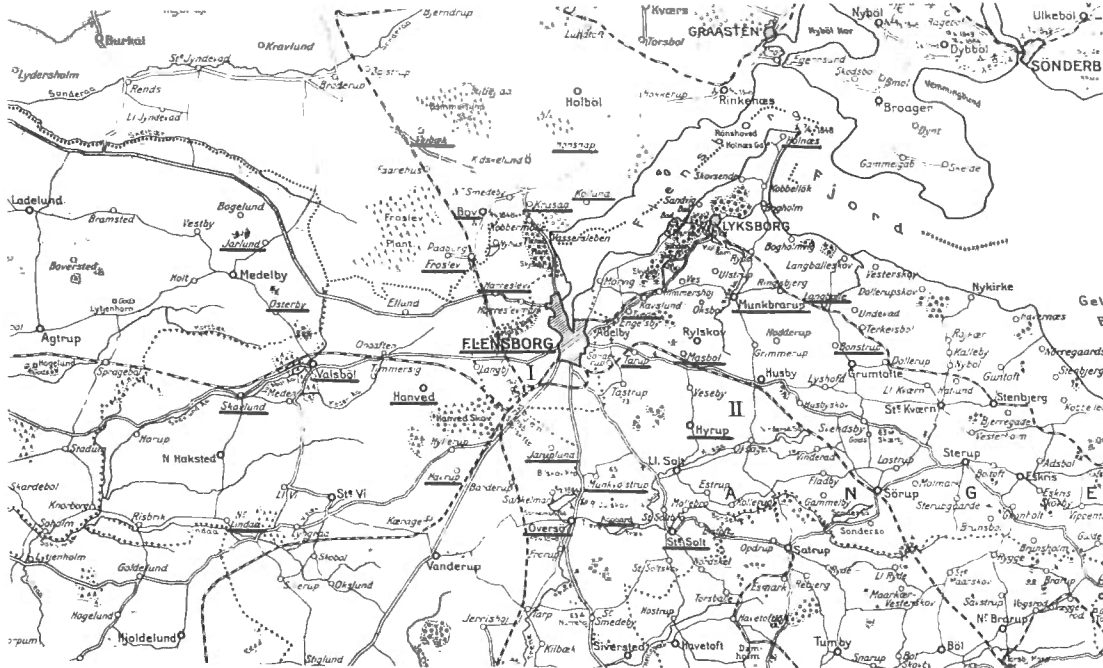

Fig. 14. Medlemmerne af Landboforeningen for Flensborg og Omegn 1866/67.
Kortgrundlag: H. Boeck: Kort over Sydslesvig, Kbh. 1950.

»det gamle«. Dermed var et politisk budskab allerede antydet. Den næste skål, som udbragtes af gårdejer Randbøll fra Jaruplund, var mere direkte. Han mindedes, hvorledes man tidligere altid havde startet med kongens skål. Han ville dog ikke udbringe en skål for nogen konge, men derimod for nordslesvigernes rigsdagsmand Hans Krüger – hvilket Krügers magtfulde position taget i betragtning nærmest kom ud på eet! Derefter fulgte skåler ved Gustav Johannsen for det »gamle Danmark«, ved Monrad for den danske kvinde og ved Chr. Nielsen for »det åndelige Danevirke«. Andre talte for bondestanden og tilskuerne udenfor teltet. Folkemålsdigteren Karsten Thomsen viede naturligt nok sin skål til modersmålet. Efter denne stribe var modet blevet så stort hos Gustav Johannsen at han turde udbringe hele to skåler, en for Dannebrog og en for kong Christian IX, og gårdejer Randbøll sluttede af med en skål på »at Pragfredens artikel 5 snarest måtte blive opfyldt, så at vi næste år kunne samles under Dannebrog«⁴¹.

I 1875 strammedes nettet også for landboforeningen. Ved middagen lød de sædvanlige patriotiske taler. Gustav Johannsen sagde, at han helst ville have talt om Danmark og dets konge Christian IX, men på grund af forholdene ville han afstå derfra. Randbøll nægtede imidlertid at pålægge sig selv sådanne bånd, og han udbragte et leve for »vort gamle fædreland, det elskede gamle Danmark«. Da hurraerne havde lagt sig, greb over-

politibetjent Lafrenz ind, spurgte om talerens navn, hævdede festen og forlangte, at folk forlod dyrskuepladsen. Begrundelsen var, at et leve for Danmark var en politisk tale, som ikke måtte holdes i kvindernes nærvær. Forsøg på at få omstødt opløsningen hos politimesteren og landråden var frugtesløse⁴².

I de følgende to måneder fulgte forhør på forhør af den formastelige Randbøll, formanden Chr. Nielsen, Gustav Johannsen, Monrad og boghandler Vennervald, ikke alene om deres taler ved den opløste dyrskuemiddag, men også om dem, de havde holdt tilbage til 1872. Forhørene resulterede i, at foreningen af amtsretten blev opløst og dens formand idømt en bøde på 30 mark. Denne dom blev imidlertid appelleret til kredsretten, der i november frikendte Landboforeningen. Men med de åbenlyst dansk-patriotiske dyrskuetaler var det forbi⁴³.

Derefter var der ro indtil juli 1885. De nordslesvigske landboforeninger afholdt hvert femte år et fælleslandbomøde, og det fandt denne gang sted ved Sofiesminde i Flensborg. Dyrskuets besøgte af ca. 10.000 mennesker. 208 og 114 deltog i de to arrangerede udflugter til henholdsvis Glücksborg og Sørup, hvor man udover at besøgte slot og kirke deltog i et fællesmåltid. Det store dyrskue og udflugterne forløb i første omgang uden konflikter med politiet. Imidlertid gav regeringen i Slesvig de lokale myndigheder besked på at efterforske i sagen, særlig omkring mødet i Sørup. Her havde der ikke været nogen danskkyndig gendarm til stede, og landråden i Flensborg troede derfor ikke, at der kunne opnås noget ved at rejse anklage. Tidligere erfaringer havde vist, at risikoen for frifindelse var for stor, og så ville fiaskoen kun blive desto større. Sagen var blevet blæst op af pressen, befolkningen selv havde ikke taget større notits af den⁴⁴.

Regeringen satte alligevel statsadvokaten i gang. Forhør og husundersøgelser blev foretaget, og der blev rejst krav om straffe for overtrædelse af foreningsloven. Alle syv danske landboforeninger skulle opløses! Landrådets profeti gik imidlertid i opfyldelse. Alle foreninger og talere blev frikendt. De anklagede forstod nemlig alle at bortforklare deres ytringer eller gøre dem helt uskyldige. Formanden for Flensborgforeningen Chr. Nielsen var en sand mester i denne kunst. Ved dyrskuets åbning havde han talt om håbets grønne farve som fælleslandbomødets motto, og det tolkede anklageren – helt sikkert med rette – som om Chr. Nielsen havde talt for genforeningen med Danmark. Men nej, »nærmere adspurgt om, hvilket håb der var forbundet med fælleslandbomødet ytrede tiltalte, at udstillerne mødte med håb om at få præmie, de fleste med håb om at opleve et par lærerige og glade dage, alle med det håb, at landbruget og det almene vel måtte kunne fremmes også ved disse sammenkomster«. Anklageren frem-

lagde derpå et brev fra Chr. Nielsen til Hans Lassen, Lysabild, hvor afsenderen spurgte, »om ikke vi har den forpligtelse at vise os samlede ved vor grænse«. Dermed mente anklageren, at landbomødets politiske karakter var bevist. Men Chr. Nielsen svarede, at han med ordet »grænse« blot havde ment landboforeningens grænse!⁴⁵.

På trods af konfrontationerne med myndighederne steg medlemstallet til over 200 i 1874, og på dette niveau lå det også i midten af 1880-erne⁴⁶.

Fra Landboforeningen udgik i 1874 initiativet til oprettelsen af en spare- og lånekasse. Begyndelsen af 1870-erne var også i Flensborgs omegn en god tid for landbruget. Man følte derfor, at der var behov for et selvstændigt pengeinstitut ligesom i Nordslesvig, hvor der på denne tid oprettedes en række sparekasser på landet. I 1875 blev *Spare- og Laanekassen for Flensborg og Omegn* dannet med Gustav Johannsen som formand. Købmand Jes Thaysen, Slukefter, fungerede som næstformand. Bogholder blev danselærer M.J. Schmidt, i hvis ejendom Nørregade 11-13 sparekassen fik lokaler. Den øvrige bestyrelse udgjordes af kromand Karsten Thomsen fra Frøslev, fhv. gårdejer Georg Budach, Prinsensgård, gdr. Johs. Møller, Harreslev, gdr. J. B. Lorenzen, Frydendal og guldsmed Nic. Balzer, Flensborg⁴⁷.

Kromanden i Frøslev, Karsten Thomsen (1837-89), dementerede med sine digte på den sønderjyske dialekt den ofte fremsatte påstand, at »bondemålet« ikke kunne bruges til at udtrykke dybe og ædle følelser. Han var samtidig en central skikkelse i det danske arbejde i Frøslev. Portrættet er gengivet fra hæftet »Fra danske Hjem i Sønderjylland« (1892), hvor Morten Eskesen udgav nogle af Karsten Thomsens sange.

Spare- og lånekassen fik mange kunder blandt »småfolk« og håndværkere i byen og oplandet, fordi den gav 1/2% mere i rente end konkurrenterne⁴⁸.

Med *Frøslev sangforening* fik omegnen i 1878 endnu en dansk forening. Initiativtagerne var folkemålsdigteren, kromand Karsten Thomsen og gdr. Hans Chr. Korsholm. Musiker Peter Jensen fra Flensborg dirigerede de firestemmige sange, hvoraf mange var forfattet af Frøslevkromanden. Sangforeningen havde ca. 40 medlemmer. Fra 1891 tog den endvidere diletantkomedie på sit program⁴⁹.

Det danske foreningsliv i Flensborg og omegn var således i de første tyve år efter 1864 ganske omfattende og alsidigt, ikke mindst set i forhold til tidligere. Selv om medlemstallene på grund af de mange »Tordenskjolds soldater«, der gik igen i flere foreninger, måske ikke siger så meget om, hvor mange, der var organiserede, bidrog foreningerne uden tvivl til at styrke sammenholdet mellem de dansksindede. Det gjaldt politisk og i det væsentligste som noget nyt også kulturelt. De viste, at den danske bevægelse i Flensborg og omegn kunne hævde sig uden de danske embedsmænds protektion.

Det var især middelstanden i byen og på landet, der bar foreningerne. Arbejderne deltog kun i meget begrænset omfang i deres aktiviteter, og de mere velhavende købmænd holdt sig gennemgående fjernt fra de sammenlutninger, der havde dansk foreningsprog.

Forholdet mellem foreningerne og de tyske myndigheder skærpedes omkring 1875. Foreningslovens vage bestemmelser blev da af politiet udnyttet til at lukke »Enigheden« og til at hæmme eller skræmme andre. Mere tålelige forhold indtraf efter at den hårde politiks talsmand, regeringspræsident von Bitter, i 1876 blev forflyttet til Düsseldorf⁵⁰. Begivenhederne i sagen mod landboforeningerne i 1886 viser også, at der var grænser for, hvor langt de preussiske domstole ville lade sig bruge til politiske formål.

Sprogets betydning

Den sproglige udvikling

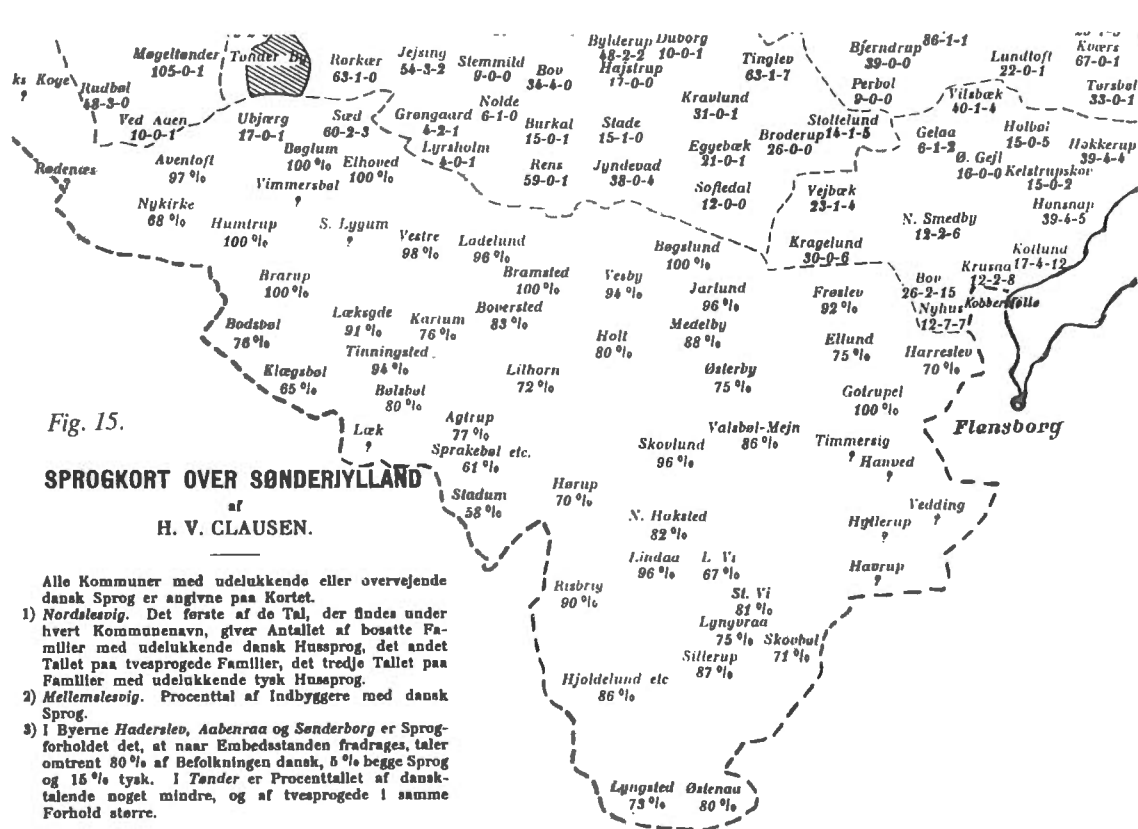
Desværre foreligger der først statistiske opgørelser over forholdet mellem dansk- og tysktalende i *Flensborg* fra 1890. Ifølge folketællingen fra dette år var der i byen 1300 mænd og 1500 kvinder, som havde dansk-norsk modersmål, ialt altså 2800, hvilket svarede til knap 8% af befolkningen. »Flensborg Avis« bestred dette tal og argumenterede ikke videre overbevisende for, at det snarere lå over 4000¹.

Den officielle statistiks tal svarer ganske godt til et dansk skøn fra 1886. J. P. Junggreen bad da Monrad om at anslå antallet af dansktalende i Flensborg by og omegn. For byen nåede han frem til 3000, et skøn han drøftede med andre: »Vi var i aftes flere samlede, der var enige om, at tallet 3000 ikke kunne være for højt grebet«. Monrad mente, at dette tal svarede meget godt til, at den danske menighed havde haft 3000 medlemmer umiddelbart før 1864. I 1886 svarede 3000 dansktalende til omkring 9% af befolkningen².

Hvis man skal følge Monrads tankegang og tage menighedens medlems-tal som udtryk for antallet af dansktalende, udgjorde de 3000 knap 15% af byens indbyggere umiddelbart før krigen i 1864, en andel, som altså blev reduceret i takt med tilvandringen fra det tyske sprogområde og danske embedsmænds bortflytning. Problemet er imidlertid, hvad man forstod ved betegnelsen dansktalende. Antagelig har man ment dem, der helt eller overvejende talte dansk i hjemmet. Der var sikkert flere, som kunne forstå og tale dansk.

Men hvad enten der var 14-15% dansktalende eller lidt færre i 1864, udgjorde de dansktalende afgjort et mindretal – også blandt de dansksindede flensborgere. Højest lidt over en fjerdedel, men sandsynligvis færre, har vel betjent sig af det danske sprog i det daglige³. Der var således en klar uoverensstemmelse mellem sindelag og sprog hos den overvejende del af de dansksindede flensborgere.

For *omegnens* vedkommende skønnede Gustav Johannsen i 1886, at 90% af befolkningen i Bov og Hanved sogne var dansktalende, 75% i Valsbøl og kun 20% i Oversø⁴. I 1884 trak Flensborg Avis en sprogrænse mellem overvejende dansk og tysk sprogområde tværs over Sydslesvig. Den gik fra Kollund uden om det plattysktalende Kobbermølle samt Flensborg og

derfra syd om følgende sogne: Hanved, Vanderup, Vi, Hjoldelund, Nørre Haksted (hvor der var et nogenlunde ligeligt forhold mellem sprogene), Læk, Klægsbøl, Brarup, Sønder Løgum, Ubjerg, Møgeltønder og Højer⁵. Dette resultat stemmer i det væsentligste med H. V. Clausens sprogekort fra 1890.

Den sproglige udvikling efter 1864 havde betydet dansk tilbagegang. Men der taltes stadig dansk i et stort område i midtlandet, hvor der imidlertid i de fleste af sognene så godt som ingen danske politiske sympatier fandtes. Også her var der altså uoverensstemmelse mellem sprog og sindelag, blot omvendt af situationen i Flensborg by. Kun i de helt overvejende dansktalende og dansksindede sogne Bov og Hanved kan sprog og sindelag siges at have været sammenfaldende.

Kirke- og skolesproget

I Flensborg by fortsatte de danske gudstjenester i Helligåndskirken som nævnt også efter den frie menigheds ophævelse. Udviklingen i antal nadver-gæster og konfirmander i den danske kirke var målt med årligt gennemsnit således⁶:

	nadvergæster	konfirmander
1865-69	143	20 (kun 1868-69)
1870-74	82	13
1875-79	97	13
1880-84	133	7
1885-89	154	6

Mens antallet af nadvergæster kan afhænge af præstens og menighedens indstilling til nadveren som sakramente, er antallet af konfirmander et udtryk for tilslutningen til den danske kirke i den yngste generation. Tilbagegangslinjen var her klar.

I landdistrikterne i Flensborg og Tønder amter var der efter 1864 delvist blevet opretholdt dansk kirkesprog i sognene langs den nuværende grænse. De danske gudstjenester faldt hurtigt bort i Karlum, og i Sønder Løgum afskaffede de store tyske grundejere i 1884 de danske gudstjenester på trods af protester fra de lavere socialt placerede, der kom i mindretal⁷. I Bov sogn bevaredes den danske gudstjeneste hver anden søndag trods tyske angreb⁸.

Skolesproget var tysk overalt i Flensborg by, amt og Sydtønder amt. Eneste delvise undtagelser var Kragelund og Vejbæk skoler i Bov sogn, men i Kragelund anmodede et flertal i 1883 om udelukkende tysk skolesprog⁹. I Vejbæk faldt det danske sprog i skolen helt væk i 1888, som det gjorde overalt i Nordslesvig bortset fra fire ugentlige religionstimer på dansk.

Sprogdebat omkring 1870

Udsigterne for det danske sprog syntes altså på længere sigt at være håbløse i området syd for den nuværende grænse. De dansktalende i midtlandet var tysksindede eller nationalt passive, de dansksindede med undtagelse af beboerne i Bov og Hanved sogne tysktalende. Blandt de dansksindede flensborgere arbejdede sig imidlertid den erkendelse frem, at sprog og sindelag ikke i længden burde være adskilt. Det gjaldt som påvist ikke mindst i foreningerne.

Intet markerer dette tydeligere end beslutningen om at lade »Flensburger Anzeiger«, som siden bladets start 1. april 1868 havde været tysksproget, udgå på dansk under navnet *Flensborg Avis* fra 1. oktober 1869. I sin opfordring til formuende mænd i København om at støtte udgivelsen af det nye blad skrev Monrad, at Flensborg i sproglig henseende måtte anses for »en stor tysk propagandaanstalt for Midtslesvig«. Videre påpegede han, at de også i sprog danske nordslesvigere så på flensborgerne »med mindre velvillige blikke«. Ganske vist ville nogle »tysktalende halvdanske« borgere blive ængstelige, men det måtte være et underordnet hensyn: »Hoved-

sag, langt vigtigere er det sikkert på den anden side, at vi her i Flensborg bliver stillet i det rette forhold til Danmark og Norden.«¹⁰.

Flensborg Avis' udbredelse i byen og i landdistrikterne kendes først fra omkring 1880. Abonnenttallet lå da i byen på mellem 120 og 150, og i omegnen på 20-30 (postdistrikterne Flensborg land, Kruså, Padborg, Hanved, Fårhus, Valsbøl). Hvad der fandtes derudover var meget småt og spredt¹¹.

Betydningen af den danske avis og det danske foreningsliv for den sproglige udvikling hos de tysktalende, dansksindede flensborgere blev diskuteret i avisen i året 1870. Der blev her rejst tvivl om den reelle virkning af bestræbelserne. En indsender med initialerne M.T.L. indrømmede i en artikel, at der var sket fremskridt med avisen og de danske foreninger, enkelte familier havde endog indført dansk hussprog, »men det er altsammen som dråber i havet«. En særlig kritik blev rettet mod de danske ledere: »Så længe næsten alle de, der er førere og viser vejen, endnu viser deres børn den forkerte vej i dette stykke, så længe går det tilbage i stedet for fremad, så længe tør vi ikke have godt håb om udfaldet«¹².

M.T.L. så problemet i sammenhæng med paragraf 5, og tvivlede på, at Frankrig ville forlange afstemning i et område, hvor befolkningen var tysktalende. Men selv hvis Flensborg skulle komme med til Danmark, ville sproget være et problem, fordi det ville udelukke ro om grænsen: »Nej, et *tysktalende* Flensborg kan ikke vedblive at være dansk, selv om det i år blev givet tilbage til Danmark«.

Denne artikel fik ikke lov til at stå uimodsagt. Flensborg Avis tog til genmæle og benægtede, at flensborgerne lod hånt om det danske sprog. Særlig fremhævedes tilslutningen til den danske menighed og dens skole efter 1850. Den hurtige opblomstring, som dengang var opnået, hang især sammen med, at det flensborgske talesprog ikke var højtysk, men et plattysk, som var spækket med danske udtryk¹³.

I sit svar gav M.T.L. avisen medhold i, at det flensborgske plattysk var danskpræget, men ellers fastholdt han sin opfattelse: »Det må dog i sandhed ikke kaldes urimeligt, at sige til danske folk, som *kan* tale dansk og som vedkender sig Danmark som deres fædreland, deres fælles moder, at det kan ikke gå an at blive ved med at formene modersmålet dets ret og ære, at tilsidesætte det for et fremmed sprog netop der, hvor det som hjertets sprog mellem forældre og børn har sin dejligste og helligste gerning at gøre ...«. Han fremhævede endvidere den »indre befrielse«, et sprogskifte til fordel for dansk ville give fra fremmedherredømmet¹⁴.

Det har desværre ikke været muligt at identificere M.T.L., og det har ikke kunnet afklares, om han repræsenterede en bestemt kreds i byen eller i kongeriget, eller om han talte på egne vegne. Den videre udvikling tyder imidlertid ikke på, at hans budskab blev omsat i ændrede sprogvaner.

Rigsdagsvalg og -vælgere 1871-1878

Sindelagsgrænsen 1871

De to valg i 1867 havde været stærkt præget af opfattelsen af valgene som en generalprøve på den i paragraf 5 lovede afstemning. Imidlertid kom der ikke nogen afstemning. I september 1869 forsøgte Nordslesvigs dansksindede befolkning at presse på ved at indsamle underskrifter på en adresse til kong Wilhelm. I Flensborg blev lister lagt frem hos ølbrygger Schmidt i Nystaden, fabrikant Freudenreich, boghandler Gustav Johannsen, vinhandler Colding, tobaksfabrikant Niels Nielsen, redaktør Willemoes og i »Enigheden«s lokaler. I byen fik adressen 1941 underskrifter fra mænd, der var fyldt 21 år, i Adelby sogn 322, i Bov 280 og i Hanved 370. For Nordslesvig som helhed var tallet 27.407¹. Med et antal underskrifter i Flensborg by og omegn, som lå mindst lige så højt som stemmetallene fra februar 1867, kan der ikke være tvivl om, at der endnu i september 1869 var dansk flertal her.

I juli 1870 udbrød den fransk-preussiske krig. Det udløste til at begynde med dansk optimisme. Ville Frankrig vinde, var genforeningen med Danmark sikker. Monrad berettede den 16. juli til Regenburg: »Kære ven! Så er altså det store øjeblik kommen, da terningerne kastes om liv eller død for folkeslag som for de tusinder af enkeltmænd. Hvilken håbets jubel der hersker her, kan du forestille dig. Gud give nu i sin nåde den sag, der er folkenes og frihedens sag, sejr og lykke!«². Som bekendt gik det anderledes. Preussen vandt store sejre, således ved Sedan i september 1870, hvor kejser Napoleon III blev taget til fange. I februar 1871 blev der sluttet foreløbig fred.

Allerede før fredsslutningen var der udskrevet valg til rigsdagen for det nye tyske kejserrige, som var skabt i januar 1871. Kunne den danske bevægelse under disse omstændigheder, hvor paragraf 5's ophavsland var slået og Preussens glans så stor som aldrig før, gøre sig håb om et godt valg?

Denne gang blev Krüger opstillet i alle tre helt eller delvist nordslesvigske kredse. Ved at samle alle stemmerne på en og samme mand ønskede man at gøre protesten så virkningsfuld som muligt³. Krüger kom dog ikke selv til stede på det danske vælgermøde i Flensborg den 23. februar 1871. Her førte i stedet Gustav Johannsen ordet sammen med gårdejer Chr.

Deres Majestæt!

„Tre Aar ere nu henrindne, siden Deres Majestæt den 23. August 1866 i Prag sluttede Fred med Hans Majestæt Keiseren af Østerrig.

„I denne Fredstraktats Artikel V blev efter Hans Majestæt de Francks Keisers Tilfyndelse indsat den Bestemmelse, at de nordlige Distrikter af Slesvig skulle tilbagegives til Danmark, saafremt Befolkningerne ved en fri Afstemning tilkjendegive Ensst om at werde gjenforenede med Danmark.

„Denne Afstemning har endnu ikke fundet Sted, og Prag-Fredstraktats Artikel V venter endnu paa sin Fuldbyrdelse.

„Vi langes inderligen efter den Dag, der skal forene os med vore frastilte Brodre, saa meget mere som hele vor Land lider under den nuværende sværende Tilstand.

„Tvende Gange have vi forsøgt at forebringe Deres Majestæt vore Bønner, men vi have hverken funnet naac til Deres Majestæts Throne eller til Deres Majestæts Regering.

„Intel fornaar at rolle vor Tro paa, at hin Traktat og den os deri hjemlede Ret vil see Gyldest, men Tilstanden her er saaledes, at vi ikke have troet at kunne forvare for os selv at udlade paa ny at heulede Deres Majestæts Opmarksomhed paa de sorgelige Tilstande, som Traktats Alle-udførelse har fremkaldt.“

Nordfløvig, i September 1869.

Allerunderdanigh

H. A. Moring, Læge i Hainpierre de af D. Hensborg

H. H. Tøfte, Læge i Hainpierre

Arminius Johansen, Skizze af Hensborg

J. Petersen, in Hensborg

Berend Heinrich Reumann, Hensborg

Blanket med underskrifter på adressen til kong Wilhelm i 1869 med kravet om paragraf fems virkeliggørelse. Der blev samlet 1941 underskrifter i Flensborg by og ialt 972 i omegnssognene Bov, Hanved og Adelby. Desværre har kun et mindretal af underskriverne angivet deres erhverv, i Flensborg knap en tredjedel. Sikre oplysninger om den danske bevægelses sociale forankring i begyndelsen af preussertiden kan adressen således ikke give. En undersøgelse af de godt 600 erhvervsangivelser fra byen tyder imidlertid på, at danskhedens sociale struktur i 1869 var ret uforandret i forhold til 1848-49. Det samme gjaldt antagelig omegnssognene.

Også fra Før og Amrum kom der underskrifter, henholdsvis 216 og 31 (alle uden erhvervsangivelse). Ved valget i februar 1867 var der her afgivet 168 og 11 stemmer. De originale adresser befinder sig på Landsarkivet i Aabenraa (topografica nr. 14-18).

Nielsen fra Vejbæk, slagtermester Partsch, købmand Wilhelm Jensen, Monrad og fabrikant Freudenreich. Interessant er det at se, at materielle grunde til en forbindelse med Danmark endnu blev fremført. Købmand Jensen fremhævede således: »Flensborgs velstand beror på en forbindelse med Danmark; skulle Slesvig forblive i forbindelse med Tyskland, ville flere generationer blive ulykkelige, når de skulle konkurrere med tysk arbejde. Mod syd kunne vi ikke vente at få afsætning for vort arbejde og vore varer, den fandt vi ene ved en forbindelse med Norden«. Partsch påpegede indlemmelsens økonomiske betydning for arbejderne. Tobaksfabrikkernes bortflytning havde gjort mindst 500 arbejdere ledige, og mange var udvandret. Også brændevinsbrænderierne var ramt af krise, og skibsfartens vanskeligheder forplantede sig til håndværkerne.

Monrad foretrak derimod at »dvæle ved de højere, de ideelle interesser«, hvor han særlig lagde vægt på, at en retfærdig grænse kunne sikre freden. Han håbede på dansk flertal i Flensborg, men indså dog, at det kunne være svært. Det gjaldt om ikke at give op: »Men et er der som aldrig kapitulerer: det er friheden, menneskets evige ret til at tænke frit, til frit at udtale sin overbevisning og frit at handle derefter, sålænge han ikke kommer nogen andens ret for nær.« Til slut påpegede Freudenreich, at afstemningslinjen fra 1867 var »et nyt Danevirke, der ikke er bygget af sand og sten, og som derfor ingen magt kan sønderbryde, fordi det er bygget i vore hjerter«⁴.

Monrads tvivl om mulighederne for et dansk flertal i byen viste sig berettiget. Den tyske fælleskandidat fik 1441 stemmer mod 1354 på Krüger. Hvis distrikterne Bag Møllen, Hulvejene og Duborg regnes med, skrumpede det tyske flertal dog stærkt ind, nemlig til 1590 mod 1578. Alligevel var det tyske flertal nu en realitet, som i Flensborg Avis blev forklaret med de mange embedsmænd (vistnok over 300) og den tyske sejr, der netop nu havde skabt stor begejstring hos de tysksindede. Avisen fremhævede også, at valgdeltagelsen havde været lavere end i 1867, og man regnede med, at flere dansksindede var blevet hjemme, fordi de var økonomisk afhængige af tysksindede. Hvis parterne blev stillet lige, ville Flensborg give et afgjort dansk flertal⁵.

Hvor den danske stemmeprocent i Flensborg i 1867 havde ligget et par procent over de 50, lå den nu en anelse under. Styrkeforholdet mellem dansk og tysk sindelag var altså kun blevet ændret ubetydeligt. I omegnen gjaldt det samme. Valgdistrikterne var i 1871 mindre end i 1867, hvad der giver mulighed for en opgørelse landsby for landsby. Der var danske flertal i samtlige valgdistrikter i Bov sogn, hvor den danske andel af stemmerne var på 76 %. I Hanved sogn, der som helhed havde et dansk flertal på 69 %,

var der tysk flertal i sognebyen, men dansk i de andre distrikter. Adelby sogn havde dansk flertal på 61%. Her mødte kun Tved med et tysk flertal. Endelig var der et dansk flertal i Bokholm distrikt i Munkbrarup sogn. I de øvrige distrikter i Angel var der stadig flere steder med ganske store danske mindretal, f.eks. Hyrup, Stenbjerg, Dollerupskov og Nykirke. Det samme gjaldt i Valsbøl i amtets vestlige del⁶.

Fra Tønder amt har der ikke kunnet opspores tal for stemmernes fordeling i området syd for den nuværende grænse i 1871. I det sydlige Slesvig var skorstensfejermester Peschke atter opstillet, men denne gang fik han kun 29 stemmer⁷.

En samlet vurdering af valget i 1871 må være, at den danske bevægelse på trods af de ugunstige forhold efter Tysklands sejr over Frankrig havde været i stand til i det væsentligste at holde stillingen fra 1867.

Socialismen kommer til byen 1872

Allerede i 1872 blev der udskrevet et nyt rigsdagsvalg i 2. slesvigske kreds, fordi den tyske rigsdagsmand havde nedlagt sit mandat. Ved dette valg optrådte for første gang en socialistisk kandidat i Aabenraa-Flensborg kreds.

Indtil da havde man ikke mærket meget til en *socialistisk arbejderbevægelse* i Flensborg⁸. »Flensburger Arbeiterverein« fra 1857 var en borgerlig-filantropisk dannelsesforening. Derimod virkede 1868-69 skræddersvenden Franz Bach fra Hamborg for »Allgemeiner deutscher Arbeiter-Verein« (ADAV), der var stiftet i 1863 af den tyske arbejderfører Ferdinand Lasalle på et klart socialistisk, omend ikke marxistisk, grundlag. Foreningens formål var at vinde magten i samfundet ved brug af valgretten. Når det var sket, skulle man ved hjælp af lovgivningen holde kapitalismen nede, og samtidig skulle arbejderne danne produktionskooperativer, som staten skulle støtte. Imidlertid fik Bach kun beskeden tilslutning, og i efteråret 1869 synes hans arbejde at være blevet indstillet.

Den socialistiske arbejderopstand i Paris under den fransk-tyske krig (»Pariserkommunen«) fik imidlertid på trods af dens nedkæmpelse enorm betydning som inspirationskilde for den europæiske arbejderklasse. Borgerskabet blev derimod overalt opskræmt. I Flensborg blev ADAV's agitation genoptaget med to møder i marts 1872. Der blev på samme tid dannet en valgforening, som allerede i maj måned var nået op på 199 medlemmer, og foreningen afholdt i april-maj hele otte store møder, der vakte megen opsigt.

Med den socialstruktur, den danske bevægelse havde i Flensborg, var det på forhånd givet, at det især var herfra, ADAV skulle hente sine vælgere.

Partiet måtte derfor tage stilling til hertugdømmernes indlemmelse i Preussen⁹. Partiets kandidat i 2. kreds, Wilhelm Hasenclever fra Berlin, der også var dets præsident, nøjedes i sit program med at hævde, at arbejderne interesse var den samme, uanset sproget¹⁰.

Af artikler i partibladet »Neuer Social-Demokrat« fremgik imidlertid, at ADAV gik ind for folkeafstemningstanken. Det blev også fremhævet af det danske socialdemokrati, da det intervenerede i valgkampen til fordel for Hasenclever¹¹. Efter henvendelse fra ADAV-politikere i Altona bragte det socialdemokratiske blad »Socialisten« således en række artikler om valget. Den 7. april skrev det f.eks.: »Hr. Hasenclevers valg vil i dobbelt henseende være en fordel for de dansksindede arbejdere i Flensborg, eftersom han for det første vil virke for, at de får ret til at slutte sig til det land, som deres fortid har knyttet dem til, og for det andet, fordi han tillige vil være en værdig repræsentant for arbejderklassen ... Ved at stemme på hr. Hasenclever plejer Slesvigs arbejdere altså på een gang deres patriotiske og klassetilhørmæssige interesser«¹². Den 23. maj aftrykte bladet Hasenclevers program. Eksemplarer af »Socialisten« blev fordelt på møderne. Derimod tyder intet på, at planerne om at sende en af de danske socialistførere til Slesvig for at støtte Hasenclever blev virkeliggjort.

Forlydender herom fremkaldte imidlertid en reaktion i Flensborg Avis. Den 5. april skrev bladet: »Hvem det så end bliver, der ved det næste socialdemokratiske møde vil komme fra København, så vil han blive overbevist om, at den danske arbejderklasse i Flensborg ikke vil afgive nogen mark for hans agitationer til fordel for hr. Hasenclever«. Bladet gav ADAV-agitatoren Winther ret i, at arbejderstanden i hertugdømmerne var truet af forarmelse, »men netop derfor bør arbejderklassen i Flensborg og overalt mere end nogensinde tidligere vise, at den ønsker at komme tilbage til Danmark, hvorved den sikres imod den ødelæggelse, som vil blive en følge af forbindelsen med Tyskland«.

Flensborg Avis betvivlede også oprigtigheden i Hasenclevers tilslutning til den nationale selvbestemmelsesret: »Nu skal hr. Hasenclever rigtignok have sagt, at han anerkender nordslesvigernes selvbestemmelsesret, men da der for socialdemokraterne eller hvad der er det samme, for Internationale, ikke eksisterer noget fædreland, så kan hr. Hasenclevers agitation for Nordslesvigs tilbagevenden til Danmark kun blive højst problematisk, og vi tror ikke, at nogen arbejder vil have tillid til en udtalelse af hr. Hasenclever, som hvis den virkelig er sand, kun er beregnet på at søge at formå nogle dansksindede arbejdere til at svigte den nationale fane«¹³.

Avisens gentagende beskæftigelse med den socialistiske agitation viser, at man i førende danske kredse tog den alvorligt, selv om man gav udtryk

for sin tro på, at arbejderne fortsat ville stemme dansk. Flensborg Avis indtog imidlertid ikke den samme nærmest hysteriske skrækholdning som andre aviser. Da »Dannevirke« ville henlede politiets opmærksomhed på en ADAV-agitator, der kom til Haderslev, tog Flensborg Avis mere overlegent på historien og henviste til, at man ikke kunne forlange ytringsfrihed for sig selv uden at give andre samme ret. Dertil syntes avisen, at det kunne være interessant også for hadersleverne at høre socialisterne fortælle om »Tysklands private synderegister«¹⁴. Ligeledes fandt man, at Hasenclevers program var et »meget mådeholdent og farveløst aktstykke, hvori herr Hasenclever ikke lover andet end hvad ethvert fornuftigt menneske, særlig enhver demokrat, ville tale for i rigsdagen«¹⁵.

Flensborg Avis' taktik var altså at bekæmpe socialisterne med argumenter og tildels at tage vinden ud af deres sejl ved at tilslutte sig i hvert fald nogle af kravene. Ved derefter at slå på, at disse krav lettest lod sig realisere, når landsdelen blev genforenet med Danmark, fik man vendt socialisternes argumentation 180 grader om.

Taktikken blev særlig brugt i en stor forsideartikel den 18. maj med overskriften: »Bør den dansksindede arbejder stemme med socialdemokraterne?«. Avisen gennemgik her punkter fra Hasenclevers program: afskaffelsen af de stående hære, diæter til folkevalgte repræsentanter, afskaffelsen af de indirekte skatter og forbedringen af skolerne og lærernes kår. Under hvert punkt stilledes spørgsmålet: »Når vil man vel komme så vidt i Tyskland?«. Avisen påpegede derefter, hvor langt man var nået i Danmark. Konklusionen blev: »Hvad byder så Tysklands socialdemokrater den danske arbejder, som han ikke har ligeså godt i Danmark, Frihedens land?«. Artiklen mandede naturligvis ud i en opfordring til at stemme på Krüger.

Umiddelbart op til valget blev der afholdt to danske valgmoder i Flensborg. Den 24. maj talte lokale mænd for Krügers valg, blandt andre som i 1871 Wilhelm Jensen, der foretog en sammenligning af arbejdernes kår før og efter 1864. Før krigen havde arbejderen kunnet være sikker på en solid husmandskost, nu måtte han nøjes med »sauerkraut« og kartofler, og så var portionerne tilmed blevet mindre!¹⁶.

Mødet den 26. maj, hvor Krüger selv var kommet til stede for at tale, fik et dramatisk forløb. Der var ifølge Flensborg Avis mødt flere tusinde, som imidlertid ikke alle kunne få plads i skyttehuset. Det var lykkedes 25-30 socialister, der forinden havde fået deres eget møde forbudt af politiet, at komme ind. Da Gustav Johannsen foreslog en dirigent, fremførte de deres egen kandidat, der dog led afgjort nederlag. Krügers tale påhørtes i ro. Han talte mest om paragraf fem. Socialistspørgsmålet ville han forholde sig

passivt til, for det vigtigste var at komme tilbage til Danmark. Da Krüger var færdig, blev ordet givet frit. ADAV-agitatoren Radenhausen fra Frederiksstad ville stille et spørgsmål, men Gustav Johannsen afviste ham med, at mødet kun var beregnet for danske vælgere, som ville stemme på Krüger. Han erklærede derpå mødet for afsluttet, hvad der førte til uro blandt socialdemokraterne. De blev imidlertid sat ud af politiet, men forsamlede sig i haven, hvorfra de senere blev fjernet af politiet med militærets hjælp¹⁷.

Dagen efter, den 27. maj, faldt afgørelsen ved valget. I Flensborg by fik Krüger 1231 stemmer, den tysk-borgerlige kandidat Hinschius 1100 og Hasenclever 610, procentvis altså 42% danske stemmer, 37% tysk-borgerlige og 21% socialdemokratiske. Året forud havde fordelingen været 50-50 mellem dansk og tysk. Med et så kort mellemrum mellem de to valg kan man vel forudsætte, at udvekslingerne mellem de to nationale partier har været beskedne, og det ser derfor ud til, at det især var det tyske parti, der havde måttet afgive stemmer til socialdemokraterne. Men danskerne var langt fra gået ram forbi, og Flensborg Avis måtte med beklagelse erkende, at flere end ventet af de danske arbejdere havde stemt socialdemokratisk. Særlig gjaldt det i det udprægede arbejderkvarter ved Hulvejene (Glücksborg- og Kappelgade), hvor det danske stemmetal var blevet næsten halveret¹⁸.

Ser man nærmere på resultaterne fra de enkelte distrikter i byen, bekræftes det, at socialdemokraterne havde hentet de fleste af deres stemmer fra det tyske parti. Den laveste procentvise tilslutning overhovedet i byen fik Socialdemokratiet i distrikterne 3 og 4 med begge steder 10%. Disse distrikter bestod af en stor del af Nørregade, Skibsbroen og gaderne derimellem, hvor danskheden som i 1867 og 1871 fortsat stod stærkt blandt de mange arbejdervælgere. Generelt lå Socialdemokratiets andel markant lavere i Norden end i Syden, hvor den danske tilbagegang var størst. Det ser altså ud, som om den kompakte danske overvægt i Norden bedst har kunnet holde på arbejderstemmerne, mens først og fremmest tyskheden, men også danskheden i byens sydlige og overvejende tyske dele har mistet stemmer til socialdemokraterne. En undtagelse udgjorde det tidligere ret danske Hulvejsdistrikt, hvor den danske bevægelse måtte betale størsteparten af Socialdemokratiets andel, der med 37% hørte til byens højeste¹⁹. Det samme gjorde sig gældende i det tilgrænsende Adelby sogn, der som tidligere nævnt omfattede dele af Flensborg. Her fik Hasenclever også en del tidligere danske stemmer.

Ellers faldt der i landdistrikterne kun forsvindende få stemmer på Hasenclever. I forhold til 1871 gik det danske flertal tabt i Klus, Adelby, Tastrup

og Hyllerup-Haurup-Veding. Til gengæld var der atter dansk flertal på Maasholm, 35 danske mod 6 tyske. De danske stemmer her var alle afgivet på Ahlmann, som imidlertid slet ikke var opstillet. Også Bokholm mødte igen med dansk flertal. I Angel havde de dansksindede mange steder afholdt sig fra at stemme²⁰. Man havde været til valg året før. Passivitet og Socialdemokratiets fremmarch havde altså i forening bidraget til, at valget i 1872 ikke blev så godt for den danske bevægelse i Flensborg og omegn.

Fortsat dansk-socialdemokratisk konkurrence 1874-77

Konkurrencen mellem den danske bevægelse og Socialdemokratiet om arbejdervælgerne skulle præge endnu to valg i 1870'erne.

Forud for valget i 1874 bragte Flensborg Avis et brev fra »En arbejder«, der tidligere havde stemt på Ahlmann og Krüger, men i 1872 på Hasenclever. Ved det kommende valg ville Krüger igen få hans stemme. I 1872 var han blevet revet med af socialdemokraternes agitation, og han havde dengang troet på muligheden af at sætte Hasenclevers valg igennem. Profetisk forudså indsenderen, at den tyske regering ville lovgive mod Socialdemokratiet, for hvem derefter kun revolutionens vej ville stå åben. Dette perspektiv brød han sig ikke om og foretrak i stedet at stemme på den danske kandidat. Han opfordrede sine klassefæller til at gøre det samme. Skulle det ske, at Flensborg kom til Danmark, hvad han anså for mere sandsynligt end at Socialdemokratiet fik magten i Tyskland, kunne de flensborgske arbejdere jo slutte sig til det danske socialdemokrati²¹.

Valgkampen prægedes på dansk side af en tilbageholdende stillingtagen til socialismen. På det danske vælgermøde faldt der ingen bemærkninger om de sociale forhold, og Flensborg Avis formulerede de dansksindedes opgaver som »med alle vore kræfter at arbejde hen på at genforenes med Danmark; først når dette mål er nået vil vi kunne være med til at støtte arbejderen til at opnå, hvad sand frihed og humanitet vil yde ham«²².

Valgresultaterne måtte også virke beroligende. Socialdemokratiets stemmefremgang var beskeden, fra 610 til 659 stemmer, og procentuelt var der tale om en lille tilbagegang fra 21 til 19%. Der var dansk fremgang fra 1231 til 1400 stemmer. Procentvis gik dog også Krüger tilbage, fra 42 til 40%, men det forblev unævnt i Flensborg Avis, der i stedet fremhævede det positive i en absolut dansk tilvækst under de vanskelige vilkår. Over 100 danske vælgere skulle således være udvandret²³. Også med valgets udfald i omegnen var der tilfredshed, f.eks. var der denne gang dansk flertal i Barderup-Jaruplund valgdistrikt. Selv om der her kun var een stemmes overvægt, undlod avisen ikke at gøre opmærksom på, at danskheden havde skudt sin forpostkæde frem til det mindere Sankelmark²⁴.

Krüger fik i 2. kreds så mange stemmer, at han skulle på omvalg med den af de tyske kandidater, der havde fået flest stemmer. Imidlertid opgav Krüger på forhånd at få sit valg sat igennem. Han var i forvejen valgt i 1. kreds, og hvis tyskerne samledes om een kandidat, havde han næppe nogen chance. Krüger opfordrede derfor sine vælgere til at holde sig borte fra omvalget. Flensborg Avis indtog samme holdning, men ville dog ikke nægte, at andre, særlig i Flensborg »i patriotisk begejstring og med lyst til atter at træde op imod vore modstandere« på det bestemteste ønskede at deltage i omvalget²⁵. På mødet i Borgerforeningen, hvor det besluttedes ikke at deltage, tilkendegav slagtermester Partsch, at han oprindeligt havde været for deltagelse i omvalget, men han bøjede sig for den trufne beslutning²⁶.

Ved det efterfølgende rigsdagsvalg i 1877 var konfrontationen mellem de dansksindede flensborgske ledere og Socialdemokratiet skarpere. Flensborg Avis var i marts 1876 alvorligt bekymret over danske arbejderes overgang til Socialdemokratiet. Særlig blandt de yngre håndværkssvende sporede denne tendens, mens de ældre helt overvejende holdt fast ved det nationale standpunkt. Ikke mindst tilvandrede svende fra Danmark arbejdede ihærdigt for socialismens sag, der altså kom til Flensborg både nordfra og sydfra. Avisen havde bemærket, at »den såkaldte arbejdermarseillaise synges gerne med tilsyneladende stor begejstring både af danske og tyske ligesindede og er ligesom det aftalte tegn og anerkendte mærke på, at al national forskel er hævet imellem dem«. Bladet var ikke i tvivl om, at valget i 1877 ville bringe socialdemokratisk fremgang²⁷.

Bekymringen blev ikke mindre, da det danske socialdemokrati som i 1872 meldte sig som støtte for det tyske søsterparti. Dettets valgopråb blev gengivet i dansk oversættelse i »Social-Demokraten«, hvoraf 10.000 eksemplarer blev omdelt til arbejderne i Nordslesvig. Sådant vakte naturligvis Flensborgs Avis's harme, der særlig blev rettet mod Louis Pio, som man beskyldte for nationalt overløberi²⁸. På selve valgdagen indeholdt avisen følgende angreb på de danske socialdemokrater: »At blive angrebet i ryggen er altid en farlig sag, og det er vi denne gang blevet. Falske forestillinger og løs tale har lydt til os fra det land, med hvilket vi ønsker en genforening, og kom de end fra falske munde og fra en lille ussel flok, der ikke agter sin moder og sin moders smerte over for vor udlændighed, fra en hob, der ikke længere kender skamfølelse, så kom de dog fra et kært sted, og dette kan allerede være nok til at forlede svage sjæle til at forlade fanen og blive overløbere«²⁹.

Det var hårde ord, men Pios artikel, hvor danskhedens ledere over en kam betegnedes som proprietærer og storborgere, havde heller ikke været

Hulvejskvarteret var før 1872 blandt de danske distrikter i Flensborg by, men de mange arbejdere her sluttede sig tidligt til den socialdemokratiske bevægelse. Billedet viser Nr. Hulvej i 1904. Fot. i Städtisches Museum Flensburg.

særligt afpasset efter de slesvigske forhold. Hans påstand om, at de blot var interesserede i ro til at kunne fortsætte udbygningen af arbejderklassen, var i bogstaveligste forstand de danske ledere en rød klud for ansigtet.

I det danske valgopråb rettedes en særlig henvendelse til arbejderne: »Også enhver arbejder må gå til urnen. Thi kun ved hjælp af et frit og kraftigt folkelivs udvikling, kun i et samfund, alle elsker og værner om, kunne de sociale spørgsmål løses«³⁰. Også på det danske vælgermøde den 6. januar blev arbejderspørgsmålet berørt. Tømrer Petersen, der bekendte sig som socialist, slog her til lyd for, at man først stræbte efter at nå det mest realistiske mål, og det anså han genforeningen med Danmark for at være. Derefter kunne man søge at nå de sociale mål. Gustav Johannsen sagde om den socialdemokratiske kandidat Brückmann: »Og den tredje kandidat, socialdemokraten Brückmann, er vistnok en meget pæn, måske en brav arbejder, ligesom så mange iblandt os er brave arbejdere. Nu siger socialdemokraterne imidlertid, at der ikke længere eksisterer nationalitetsforskel, men denne talrige forsamling beviser jo netop, at forskellen mellem nationerne fremdeles eksisterer, thi alle vi, som er komne her i aften, henregner os jo på det bestemteste til den danske nation og ville først og

fremmest være danske. Men Brückmann er til trods for at han er socialdemokrat en – tysker. Heller ikke han kunne være vor repræsentant«³¹.

Valget gav ikke nogen fremgang til socialdemokraterne, der i stedet gik tilbage fra 659 til 585 stemmer, eller fra 19 til 17%. Men også den danske bevægelse fik et dårligt valg. Med 1232 stemmer nåede procentandelen ned på 36, det hidtil laveste. Tilbagegangen på knap 200 stemmer forklarede Flensborg Avis med, at 200 danske vælgere var blevet slettet på valglisten, fordi de af myndighederne blev anset for danske statsborgere³².

At begge partier gik tilbage, tyder ikke umiddelbart på nogen stemmeflugt fra den danske kandidat til den socialdemokratiske. Når vi ser på valgresultaterne indenfor byens enkelte distrikter, fremstår imidlertid et mere sammensat billede. Desværre er der ikke kontinuitet i distriktsinddelingen, men skellet mellem »Norden« og »Syden« lå nogenlunde fast³³:

	»Norden«		»Syden« med Sct. Jørgen	
	danske	soc. dem.	danske	soc. dem.
1871.....	63%	–	40%	–
1872.....	56%	14%	31%	26%
1874.....	52%	16%	32%	21%
1877.....	45%	18%	29%	16%

Mens den socialistiske andel af stemmerne faldt i »Syden«, steg den altså i den danske højborg »Norden«. Særlig gjaldt det i den nordlige del af »Norden«³⁴:

	Dansk pct.	Soc. pct.
1874, incl. Duborg.....	57	19
1874, excl. Duborg.....	60	15
1877.....	50	25

Allerede i 1872 havde Socialdemokratiet stået stærkt på Duborg med 28% (1874: 41%). Indlemmelsen af dette område i det nordligste valgdistrikt i 1877 betød derfor en afgjort forøgelse af den socialistiske andel her. Derudover er der grund til at tro, at den nye arbejderkvartersdannelse ud ad Harreslevgade og Aabenraagade spillede en lignende rolle. Socialismen stod altså i 1877 særlig stærkt i de nye arbejderkvarterer, hvor de nyligt tilvandrede skibsværftsarbejdere var bosat. I hvert fald er det påfaldende, at den socialistiske procent endnu i 1874 lå ret lavt, når Duborg ikke medregnes; de 15% var næppe meget mere end i 1872. Udviklingen i stemmetallene, særlig de socialistiske, rummede altså truende perspektiver for den danske bevægelse allerede i 1870-erne. Dertil kom, at valget i 1877 heller ikke var godt for landdistrikternes vedkommende.

Ligesom i 1874 kom Krüger på omvalg med den tyske kandidat, men også denne gang blev det besluttet at afholde sig fra at deltage i den anden valgrunde³⁵. I Flensborg fik Krüger kun een stemme ved omvalget, men i Vesterskov i Angel opnåede han 31 stemmer. Det var 10 flere end den tyske kandidat og flere end Krüger havde fået ved hovedvalget³⁶. Dette resultat sætter nok et spørgsmålstejn ved, om den valgte taktik var den helt rigtige.

Både fra 1874 og 1877 foreligger der tal for de sydlige valgdistrikter i *Tønder amt*. Den danske bevægelse stod gennemgående meget svagt her. I 1874 blev der kun afgivet danske stemmer i 7 distrikter ud af 32. Dansk flertal var der ved dette valg kun i Først vestligste valgdistrikt, der bestod af byerne Goting, Borgsum, Witsum, Hedehusum, Utersum, Dunsum, Oldsum-Klintum, Toftum og Süderende. Her havde Krüger fået 34 stemmer mod 11 tyske. I det tilgrænsende distrikt på Østerland-Før (Nieblum, Alkersum og Midlum) havde han 18 stemmer mod 27 tyske. Tættere på dansk flertal var dog et distrikt i amtets østlige del, bestående af Østerby, Skovlund, Bøgslund og Jardelund i Medelby sogn, hvor det stod 39-41 i tysk favør. Udover disse tre distrikter fandtes der lidt danskhed i Medelby, Holt og Veseby distrikt (6-21) samt på Amrum (6-15). Alt i alt var danskheden i Tønder amt i 1874 koncentreret i Medelby sogn og i de tidligere enklaver på Før og Amrum.

I 1877 var billedet det samme, men flertallet var nu gået tabt på Vesterland-Før, og antallet af danske stemmer var alle steder reduceret³⁷. På Vesterland-Før fandtes ingen danske foreninger, der holdtes ingen danske blade, der arrangeredes ikke danske møder, og der var ingen forbindelse med den danske bevægelse i Nord- og Mellemslesvig. Kun ved valgene var der en vis aktivitet, som dog kun bestod i at fordele de danske stemmesedler, der sendtes til øen fra Tønder. Den danske tillidsmand var Joachim Hinrichsen³⁸.

Ingen socialdemokratisk opstilling 1878

Den socialdemokratiske fremgang overalt i Tyskland havde i stigende grad vakt magthavernes bekymring. Bismarck ønskede at bekæmpe partiet ved en kombination af social lovgivning og undtagelseslove, der skulle kriminalisere socialistisk agitation og partivirksomhed. Disse love stødte dog på modstand i den liberalt dominerede rigsdag. Da kejser Wilhelm I imidlertid i maj-juni 1878 udsattes for to attentatforsøg, så Bismarck sin chance ved at udnytte den fjendtlige stemning imod Socialdemokratiet, der egentlig intet havde haft med de anarkistisk inspirerede overfald at gøre. Der blev derfor udskrevet rigsdagsvalg til den 30. juli samme år³⁹.

I erkendelse af, at partiet var trængt i defensiven, besluttede Socialdemo-

kratiet kun at opstille i de kredse, hvor valget af en rigsdagsmand var indenfor rækkevidde. Det regnede man ikke med var tilfældet i Flensborg-Aabenraa kredsen, hvor der altså for første gang siden 1871 blev tale om et rent dansk-tysk opgør⁴⁰.

Det danske valgopråb tog ikke direkte stilling til den foreslåede undtagelseslovgivning, men nøjedes med at understrege det tyske samfunds opløsningstendenser, økonomisk, politisk og moralsk⁴¹. Der blev heller ikke afholdt noget dansk vælgermøde, sikkert fordi H.A. Krüger, der atter var dansk kandidat, var legemligt svækket⁴². Alligevel gav valget et smukt resultat set fra et dansk synspunkt. Med 1494 stemmer og en procentandel på 45 nåedes det bedste udfald siden 1871⁴³.

Distriktsinddelingen var den samme som ved valget året før. Der var dansk fremgang overalt i byen, i »Syden« med 7%, i »Norden« med 10% af de afgivne stemmer. Særlig markant var fremgangen i den nordligste del af »Norden«, d.v.s. Nørregades nordlige del med sidegader og Nystaden, hvor Krüger opnåede 64% af stemmerne. Det var i dette område, socialdemokraterne i 1877 havde stået stærkest, og det tyder på en tendens hos arbejderne til atter at stemme dansk. Det tør vel forudsættes, at udvekslingen mellem de to nationale blokke har været beskeden ved to så nært på hinanden følgende valg. Givetvis har også flere af de tilflyttede arbejdere her stemt på Krüger. Det kunne tyde på, at der også havde fundet en vis indvandring sted nordfra. At arbejdere tilvandt syd fra har stemt på Krüger, er næppe sandsynligt, da han ikke mødte med noget socialt eller decideret liberalt program.

I omegnen mødte Bov og Hanved sogne med danske flertal på 57 og 64%. Flertallet var imidlertid gået tabt i valgdistrikterne Kruså, Bov og Haurup. I Adelby sogn var tyskheden kommet i overvægt; der var dog stadig 47% danske stemmer her og danske flertal i Kielseng og Tvedskov distrikter. I 1878 var der endvidere et dansk flertal i Valsbøl sogn (26 mod 8 tyske). Det var første gang og skyldtes vel den lave valgdeltagelse. Derimod var der fast tradition for dansk flertal i Bokholm i Munkbrarup sogn, og det var der ikke blevet rokket ved i 1878⁴⁴. Bortset fra tabet af Adelby sogn havde den danske bevægelse i landdistrikterne endnu engang hævdet »afstemningslinjen«. Syd for denne var der store danske mindretal i Freienwill, Bilskov, Barderup (med Jaruplund), Nykirke og Bjerregade. Skønt ret reduceret i forhold til 1871, var der stadig danskhed tilbage i Angel.

Udviklingen fra 1871 til 1878 havde altså både i Flensborg by og i amtets landdistrikter været præget af nogen dansk tilbagegang, men om et sammenbrud var der langt fra tale.

Gustav Johannsen som dansk kandidat 1881 og 1884

Gustav Johannsen

Valget i 1878 fik det for Bismarck ønskede resultat, og i oktober måned kunne »socialistloven« vedtages. Den indebar et forbud imod alle socialdemokratiske foreninger, møder og skrifter. Derimod var deltagelse i rigsdagsvalgene stadig lovlig¹. Alligevel havde socialistloven vel negativ indflydelse på Socialdemokratiets resultat ved rigsdagsvalget i 1881. Deres stilling i 2. slesvigske valgkreds besværliggjordes dog også af, at de dansk-sindede denne gang opstillede en lokal kandidat til afløsning for den afdøde Krüger. Denne kandidat var *Gustav Johannsen*.

Gustav Johannsens position i den danske bevægelse i Flensborg var enestående. Siden Frederik VII havde ingen kunnet nyde en sådan grænseoverskridende popularitet som han – lige elsket blandt Knudsgildets småhåndværksmestre og -handlende som blandt Borgerforeningens købmænd og fabrikanter. Og ingen havde ydet en så aktiv politisk indsats som han.

Gustav Johannsen var født i 1840 i Gundeby i Ulsnæs sogn ved Slien, hvor faderen Burchard Johannsen var skolelærer, men han voksede op i Sylvested i Treja sogn, hvor faderen fik stilling i 1841. Hjemmet var plat-tysktalende, men med kendskab til dansk. Sindelaget var afgjort dansk, og faderen blev i 1853 udnævnt til dannebrogsmand.²

Efter sin konfirmation i 1856 virkede Gustav Johannsen et par år som hjælpelærer ved skolerne i Treja, Hulvej ved Flensborg og Adelby. Derefter kom han på seminarium i København, hvorfra han fik eksamen i 1860. Han vendte tilbage til Sydslesvig og var lærer først en kort tid i Dollerup og derefter i Langballe i Grumtofte sogn. Her lagde han ikke skjul på sit danske sindelag, blandt andet var han sekretær i den danske lærerforening for Angel. Han var derfor blandt de lærere, som blev afsat i 1864.

Efter afsættelsen flyttede Gustav Johannsen til Flensborg, hvor han kunne klare sig økonomisk takket være en ikke ringe medgift, som han havde fået, da han i 1862 ægtede en storbondedatter, Margaretha Kühl fra Treja. En tid var han privatlærer for nogle købmandsfamilier i byen, men da hans virksomhed blev forbudt, ansattes han som lærer i Holdts drenge-skole. Gustav Johannsen virkede samtidigt som agitator, særlig i Angel, men efter valget i 1867 blev Holdt presset til at afskedige ham.

Derefter begyndte Gustav Johannsens økonomiske trangselstid. Sin

formue anvendte han til købet af Sundbyes danske boghandel i Flensborg, og han udgav på eget forlag fire hæfter med titlen »Fra den danske bogverden« samt nogle sangbøger. Forretningsmand var han imidlertid ikke og blev det aldrig. Som Monrad skrev: »Han er jo en storslået karakter; at gå og fidte med småhandel, stadig være ude om sig for at tjene en skilling lå slet ikke for ham«³. I 1871 var problemerne blevet så store, at han måtte sælge, hvis han ikke fik tilført kapital udefra. Monrad ville for næsten enhver pris forhindre, at Gustav Johannsen forlod Flensborg. Han henvendte sig derfor til grosserer D.B. Adler i København med en bøn om understøttelse, der motiveredes således: »Boghandler Gustav Johannsen har i flere år været det danske partis anerkendte fører i Flensborg by og amt, og han har efterhånden udviklet sig til større og større dygtighed som sådan. Han er djærv, snarrådig, han har dertil et vindende væsen og, hvad der er vigtigere end alt andet, en retskaffen og brav tankemåde ... Jeg overdriver sikkert ikke, når jeg påstår, at næppe nogen egn af Slesvig har en fører af større og alsidigere dygtighed. Vi ville derfor lide et overordentligt tab, om vi skulle miste ham, og dette tab ville ikke blot blive føleligt for os her på de yderste forposter, men hele det danske Nordslesvig ville lide derunder«⁴.

Gustav Johannsens krise skyldtes også de mange hverv, han blev pålagt – foruden de nævnte foreningsposter var han fra 1869 borgerrepræsentant og fra 1871 kirkeældste i Marie sogn. Krisen synes dog for en tid at være blevet løst ved, at han ved årsskiftet 1873/74 solgte boghandelen til redaktør Vennervald fra Flensborg Avis, for til gengæld at overtage dennes post som redaktør⁵.

Gustav Johannsen havde siden oprettelsen af det danske blad i 1869 været udgiver sammen med Freudenreich, bogtrykker Thillerup og Monrad⁶. Nu skulle han selv prøve kræfter med avisens udformning. Men heller ikke som redaktør kom han på sin rette hylde. Han savnede blik for, hvad folk ville læse om, skrev tungt, »saksede« meget fra andre blade og lod annoncer og føljeton brede sig på bekostning af det journalistiske stof⁷. Han forblev dog i redaktørstolen frem til 1882, afbrudt af et par fængselsophold: to måneder i 1876, igen to måneder i 1878 og 3 måneder i 1879⁸. Det var langt mindre end efterfølgeren Jens Jessen, men Gustav Johannsen skrev mere forsigtigt end denne.

Overtagelsen af redaktørposten og den løn, som var resultatet, skabte ikke nogen endelig løsning på de økonomiske problemer. Ej heller hans agentvirksomhed for forskellige forsikringsselskaber eller hans stilling som sporvejs- eller sparekassedirektør resulterede i en varig forbedring af økonomien. Endnu i 1895 ser vi ham henvende sig til den da forhenværende danske konsejlspræsident Estrup med bøn om et lån⁹.

Gustav Johannsen (1840-1901) var fra 1864 til sin død den mest kendte dansksindede flensborger. Hans popularitet indenfor og i vid udstrækning også udenfor egne rækker var en betydelig politisk faktor, der sammen med en splittelse i den tyske lejr sikrede ham den enestående valgsejr i 1881. Portrættet ved den dansksindede fotograf H. Hansen giver indtryk af en vennesæl og tilidtvækkende personlighed. Den slesvigske Samling.

Monrads blik for Gustav Johannsens betydning for den danske bevægelse i Flensborg var kombineret med stadige forsøg på at styre ham i den rigtige politiske retning. Striden mellem Højre og Venstre i kongeriget kunne ikke undgå at skabe modsætningsforhold også i Sønderjylland. Det ser ud til, at Gustav Johannsen i 1875 forsøgte en tilnærmelse til venstrekredse. Den 15. november noterede Monrad i sin dagbog: »G. Johannsen rejst til Kbh., efter sigende for at søge hjælp hos Venstre, navnlig Berg, til selv at købe Flensborg Avis«. Det fik Monrad imidlertid forhindret, og Johannsen måtte love at overlade Freudenreich og hans kreds den økonomiske ledelse af avisen¹⁰.

På samme tid skrev Monrad bekymret til Carl Ploug: »Gustav Johannsen ... mangler i ikke ringe grad herredømme over sig selv og svæver derfor endnu mellem modsatte indflydelser«. Hvor han tidligere havde arbejdet nært sammen med Freudenreich, Partsch, lærer West og Monrad selv, havde han nu vendt sig mod andre, der ikke nød samme agtelse. Monrad ønskede i stedet, at han arbejdede mere målbevidst på at skaffe sig indflydelse også i »samfundets lidt højere lag«¹¹. Men året efter var Monrad tilfreds med ham igen¹². Og senere holdt Gustav Johannsen sig til de gamle kontakter til højrekredse i Danmark¹³. Hans korte flirt med Venstre i 1875 havde sandsynligvis sin baggrund i pengemangelen.

Da Monrad havde taget Gustav Johannsen til nåde igen, berørte han overfor ham spørgsmålet om Krügers efterfølger og antydede at Gustav

Johannsen selv var manden. Gustav Johannsen var dog afvisende og mente, at hans plads var i Flensborg, og Monrad måtte give ham ret¹⁴. Men fire år senere stillede sagen sig altså anderledes.

Valg og omvalg 1881

Gustav Johannsen greb valgkampen i 1881 an på en helt anden måde end den passive Krüger. Der blev igen holdt et valgmøde i Flensborg, som besøgte af 5-600 vælgere, og for første gang også et i landdistrikterne, i det trofast danske Bokholm¹⁵.

Men også i politisk henseende var der stor forskel mellem Krüger og Gustav Johannsen. Krüger havde som de danske sønderjyders repræsentant i Berlin altid lagt paragraf 5 til grund for sin politik, og dens ophævelse i 1878 havde han aldrig taget til efterretning endsige anerkendt. Johannsens stilling var en anden. Da paragraffens ophævelse var blevet bekendtgjort i februar 1879, havde han i Flensborg Avis skrevet: »Nordslesvigs befolkning kan altså fra dette øjeblik af ikke længer beråbe sig på en traktat, der i mere end 12 år har stillet den gunstigere end andre nationaliteter, der ved erobring er bragte under fremmed herredømme, men det kan ikke fratage os vort håb om, at den store tanke om ethvert folks ret til at leve sit eget liv, som det er det nittende århundredes hæder at have fremdraget, og som er uadskillelig fra den borgerlige friheds sag i almindelighed, vil sejre, når den betimelige tid er kommen«. Genforeningshåbet måtte ifølge Gustav Johannsen herefter baseres på »nationalitetstanken, den tanke, at der ifølge en højere ret end statsretten, ifølge en naturlig, i alle menneskers lighed for Gud begrundet ret tilkommer befolkninger, der har sprog, minder og overhovedet hele den åndelige udvikling fælles, også at leve samlede i et statssamfund«¹⁶.

En anden vigtig forskel lå i, at Gustav Johannsen optog forskellige sociale punkter i sit program ved siden af det nationale. På mødet i Flensborg udtalte han sig imod Bismarcks indenrigspolitik (herunder socialist-loven), de indirekte skatter (der vendte den tunge ende nedad) og tugthusarbejdet, ligesom han talte for en »fastere ordning af håndværksvæsenet« med en beskyttelse af de enkelte fag.

Disse programpunkter blev gentaget og uddybet i valgopråb i Flensborg Avis. »Valgkomiteen for Hr. Gustav Johannsens Valg« offentliggjorde et opråb, underskrevet af 118 vælgere fra by og omegn. Det gav følgende karakteristik af kandidaten: »Han er en fuldt frisindet mand, en bestemt modstander af den nu herskende statsøkonomiske politik, er for en fastere, hensigtsmæssigere ordning af håndværksvæsenet, med et ord: han er den sande, besindige fremskridtsmand. *Vælg denne mand!* Han er i sjælden

Til „Flere Vælgere“.

Saa de fra forstellig Side til mig rettede Spørgsmaal og Opfordringer ser jeg mig besværet kun i Stand til at svare paa denne Maade, da min Tid allerede er fuldstændig optaget ved andre Forpligtelser (Afholdelse af en Valgforsamling anden Steds). Opfordringen til ogsaa endnu at afholde en Valgforsamling i „Kolosseum“, vilde jeg saa meget hellere have efterkommet, som ogsaa jeg ønskede at faa Vejledning til at fremsætte mit Program for Aaabaane, der ikke vare til Stede i „Vælgereforeningen“.

Saa de Spørgsmaal, der ere rettede til mig med indtrængende Opfordring til at besvare dem, hvorefter jeg i al Korthed:

Jeg er en **Mobstander af Tobaksmonopolet.**

Jeg er en **principiel Mobstander af Ludtagesselsøve.**

Jeg vilde **stemme for** en paa sunde og holdbare Grundprinciper baseret

Lov om Forsikring for Ulykkestilfælde („Uanfælsforsikringsgesetj“.)

Jeg vil **ikke** unddrage mig et eventuel **Omvalg.**

Gustav Johannsen.

Medborgere!

I en offentlig Valgforamling sidste Lørdag Aften har **Dr. Gustav Johannsen** fremsat sit Program som Aagsdagskandidat. Han er en fuldt frisindet Mand, en bestemt Mobstander af den nu herskende statsøkonomiske Politik, er for en fastere, hensigtsmæssigere Ordning af Haandværksvesenet, med et Ord: Han er den sande, befindige Fremfritts-Mand.

Vælg denne Mand! Han er i sjelden Grad stiftet til at repræsentere eder; thi han kender eder og eders Forhold nøje.

Valgkomiteen

for **Dr. Gustav Johannsens** Valg.

Komiteens Opfordring til at vikle for **Dr. Johannsens** Valg sandt skal Tilslutning ved Navns Understreift af følgende Herrer:

J. Müller-Harrisløv.	J. P. Casperjen-Harrisløv.	B. Gørdsen-Harrisløv.
N. Jesen-Harrisløv.	E. Jørgensen-Harrisløv.	M. P. Petersen-Hjensborg.
P. Petersen.	H. Wøjsen.	M. Hansen.
E. L. Borensen.	M. Thomsen.	P. Andersen.
Hagen.	P. J. Koch.	P. S. Schmidt.
M. Jørgensen.	J. Petersen.	M. Jacobsen.
Peter Andreesen.	Jr. Bantjen.	J. Thaysen.
Frit Hansen.	Jac. Johannsen.	H. D. Siwertz.
H. M. Tofte-Magaard.	And. Petersen.	E. Petersen.
J. Mønbahl.	P. Marquardsen.	A. C. Thaysen.
G. H. Paris.	A. Corphen.	H. P. Ellev.
G. P. Berg.	A. C. C. Holdt.	S. Jensen.
M. Worup.	P. Hartwigsen.	E. Lorenzen.
J. P. Hansen.	L. Hansen.	Niels Petersen.
H. Sørensen.	A. Sørensen.	P. Nielsen.
H. J. Schulz.	M. J. Müller.	A. B. Østerich.
G. Hansen.	H. H. Sted.	H. H. Ned.
M. H. Lange.	P. C. Mortensen.	M. Jacobsen.
Carl Petersen.	Jens Sørensen.	H. Wijsen.
J. S. O. Tbiel.	G. Thomsen.	Jr. Hansen.
E. G. Wartsch.	Chr. F. Menrad.	C. H. Steen.
S. Wibudh-Østbjerg.	J. G. Johannsen.	H. Tidwad.
M. C. Cappet.	Jr. W. Schmidt.	Chr. Ruote.
M. C. Goldberg.	J. Strudmann.	J. Christensen.
J. Tant.	L. P. Hansen.	H. Hansen-Øvov.
	J. Mølbjerg.	Chr. Nielsen.

Mens H. A. Krüger førte en passiv valgkamp, hvor han alene agiterede ud fra paragraf 5, inddrog Gustav Johannsen også de økonomiske og sociale forhold i sin kampagne. Det fremgår bl.a. af disse to valgopråb fra Flensborg Avis 26.10 1881.

grad skikket til at repræsentere eder; thi han kender eder og eders forhold nøje«. I et opråb til »flere vælgere« erklærede Gustav Johannsen sig som modstander af tobaksmonopolet og af undtagelseslove (igen socialistloven), men som tilhænger af en ulykkesforsikringslov. Afslutningsvis fremhævede han: »Jeg vil *ikke unddrage mig* et eventuelt omvalg«¹⁷.

Det viste sig at være klogt, at Gustav Johannsen også på denne måde forlod Krügers linje. For det lykkedes ham at komme på omvalg, idet han i hele 2. kreds fik 3797 stemmer mod 3666 til den nationalliberale amtsdommer Francke, 3243 til den frikonservative landretråd Nissen og beskedne 353 til socialdemokraten Hasenclever¹⁸.

I Flensborg by var der i første valgomgang afgivet 1328 stemmer på Johannsen, 1130 på Francke, 472 på Nissen og 333 på Hasenclever. Selv om socialistloven ikke forbød socialdemokraterne at deltage i rigsdagsvalgene, havde den dog hæmmet deres agitation. De danske stemmer udgjorde 41% af samtlige. Der var altså en vis tilbagegang i forhold til 1878, hvilket vel primært tør tilskrives den genoptagne socialdemokratiske opstilling. Også i Flensborgs omegn var der tilbagegang at spore i Bov og særlig i Adelby sogn; det sidste sted faldt den danske stemmeandel fra 47 til 28%¹⁹. Når det lykkedes Gustav Johannsen at komme på omvalg, skyldtes det altså ikke en dansk fremgang i Flensborg by eller omegn, ej heller i Aabenraa amt²⁰. Årsagen var i stedet, at der var opstillet to tysk-borgerlige kandidater, som delte de tyske stemmer ret ligeligt.

Udsigterne til at få Johannsens kandidatur sat igennem ved omvalget måtte derfor synes ret små. Alligevel lykkedes det! I hele anden kreds samlede han 6408 stemmer mod Franckes 5576²¹. Som efter februarvalget i 1867 havde de danske sønderjyder nu atter to repræsentanter i rigsdagen.

Den nordslesvigske del af valgkredsen, Aabenraa amt, havde bidraget med en markant dansk fremgang på knap 400 stemmer i forhold til første valgrunde, en tilvækst, der helt overvejende skyldtes en aktivering af hidtil passive vælgere²². Men også i Flensborg by og amt var der ved omvalget en stor dansk fremgang. I *Flensborg* fik Gustav Johannsen i anden valgrunde 2428 stemmer mod Franckes 1434 – en forøgelse på 1100 i forhold til hovedvalget! Det må beklages, at der ikke foreligger opinionsundersøgelser fra datiden, der kan fortælle om vælgervandringerne mellem de to valgrunder. Vi må nøjes med samtidens vurdering og antagelser ud fra selve valgtallene.

I Flensborg Avis nøjedes man i første omgang med at gengive tyske bladkommentarer uden nærmere stillingtagen: »At vi tier til alt dette, vil man kunne forstå, når man betænker, at redaktøren af dette blad personlig er interesseret i sagen«²³. Gustav Johannsens beskedenhed forbød ham dog

ikke at optage et indlæg af J. P. Junggreen fra Aabenraa, skønt denne som første og vigtigste grund til sejren nævnte Gustav Johannsens person og den måde, hvorpå han forstod at sætte sig i forbindelse med vælgerne. Derudover understregede Junggreen det danske sammenhold på tværs af sociale og politiske skillelinjer og den mobilisering af hidtil passive danske vælgere, som havde fundet sted, endog helt nede i Angel. Imidlertid lagde Junggreen ikke skjul på, at også socialister og forhenværende slesvig-holstenere havde stemt på Johannsen, fordi de foretrak ham fremfor en berlinsk amtsdommer. Junggreen sluttede sit indlæg med at konstatere, at »Valget den 11. november er en stor sejr for 2den kredsens danske befolkning og for dem, der uden at være i besiddelse af nogen stærk nationalfølelse, mener, at det er et dårligt bytte vi har gjort (i 1864), og deres hjælp tager vi gerne imod; den forringer ikke i mindste måde betydningen af hvad der er sket«²⁴.

Den socialdemokratiske kandidat Heinrich Mahlke dementerede, at der blandt socialisterne skulle have været en parole om at stemme på Gustav Johannsen ved omvalget. Tværtimod havde socialisterne besluttet at forholde sig passive, »da hverken Francke eller Johannsen har vakt vor sympati; følgelig kan der fra socialdemokratisk side kun delvis være stemt på Johannsen«²⁵.

Der kan dog ud fra en betragtning af resultaterne i de enkelte valgdistrikter i byen næppe være tvivl om, at mange socialdemokrater har stemt på Johannsen i anden runde. Således fik han sin største fremgang i de distrikter, hvor Socialdemokratiet i første valgrunde stod stærkest, f.eks. i Hulvejskvarteret²⁶. Det kan vel ikke afvises, at enkelte af landretråd Nissens 472 vælgere fra første runde har stemt på Gustav Johannsen, men det kan næppe have været mange. Således var det distrikt, hvor Nissen stod stærkest ved hovedvalget, Holmen-Søndertorv-Gravene-Rådhusgade, samtidig et af de distrikter, hvor Gustav Johannsen gik mindst frem. Antagelig er Franckes fremgang på lidt over 300 stemmer udelukkende kommet fra Nissens vælgere. Selv med de højst tvivlsomme forudsætninger, at alle socialdemokrater og alle Nissens vælgere har stemt på Gustav Johannsen, bliver der ikke færre end 300 nye stemmer tilbage – stemmer, som kun kan være hentet blandt de hidtil passive vælgere i Flensborg by.

I *Flensborg amt* opnåede Gustav Johannsen ialt 1771 stemmer, svarende til 35% mod 604 stemmer og 12% ved hovedvalget. I begge valgrunder var der afgivet tæt på 5000 stemmer²⁷. Valgdeltagelsen har altså her været uændret, men det behøver ikke at betyde, at det var de samme vælgere, der deltog i hovedvalg og omvalg. Aksel Lassen påpegede, at det danske stemmetal i 1881 ret nøje svarede til tallet fra februar 1867. Han mente

derfor, at der ved valget var »vakt en slumrende danskhed til live« - hvad han underbyggede ved at se nærmere på tal fra de enkelte distrikter, hvor der gennemgående også var overensstemmelse. Selv om det var med rette, at han fremhævede, at udvandring og option ikke havde samme betydning her som nordpå, er det alligevel betænkeligt at sammenligne de absolutte tal så håndfast²⁸. En ikke ubetydelig del af Ahlmanns vælgere fra 1867 må simpelthen være døde i de mellemliggende 14 år.

Der er næppe tvivl om, at en del af Gustav Johannsens fremgang også i amtet kan forklares med, at hidtil passive dansksindede har stemt på ham, nu hvor valget af en dansk kandidat for første gang i mange år syntes muligt. Men at tage alle Gustav Johannsens stemmer ved omvalget for danske vil både for amtets og byens vedkommende være overilet. En negativ karakteristik er dog mulig: ingen af dem, der ved omvalget stemte på Gustav Johannsen, var så integrerede i det tyske samfund og dets ideologi, at de ikke kunne give deres stemmer til en mand, der sin popularitet og sit sociale valgprogram til trods var kendt som den mest fremtrædende og aktive af de dansksindede flensborgere.

I *Tønder amt* havde man ikke Gustav Johannsen at stemme på, og tilbagegangen her fortsatte²⁹.

Gentagelse i 1884 ?

Ved det næste rigsdagsvalg i 1884 var det store spørgsmål for de danske vælgere i 2. valgkreds, om det skulle lykkes at få genvalgt Gustav Johannsen som rigsdagsmand. Dette vanskeliggjordes imidlertid af, at der denne gang kun opstilledes een tysk-borgerlig kandidat, den nationalliberale landretsråd Gottburgsen. Den danske valgkamp førtes som sædvanligt med valgopråb og møder. Et valgmøde i Flensborg samlede ifølge Flensborg Avis 1200 deltagere, og et møde i Bokholm besøgte af 40 vælgere³⁰.

Valgets resultat blev en skuffelse for de danske vælgere. Gottburgsen opnåede allerede i første valgrunde over halvdelen af stemmerne og der skulle derfor ikke afholdes omvalg. Selv om den heldige konstellation fra 1881 ikke gentog sig, havde valget dog ikke været dårligt for den danske bevægelse. I *Flensborg by* opnåede Gustav Johannsen således 1628 stemmer, hvilket kun var fire færre end Gottburgsen og lidt over dobbelt så mange som socialdemokraten Heinzel. Johannsens stemmetal lå dermed præcis 300 over resultatet fra første valgrunde i 1881, men derimod 800 under omvalgsresultatet. I procent havde han denne gang 40 mod 41 i 1881. Trods de 300 flere stemmer var andelen gået en smule tilbage, fordi der nu var afgivet 800 flere stemmer end sidst, der dels kom fra en højere valgdeltagelse, dels fra nye vælgere.

I *landdistrikterne* i Flensborg amt lå resultatet både absolut og procentuelt langt over første valgrunde i 1881. Gustav Johannsen fik 1067 stemmer mod 604 i 1881, og stemmeandelen var øget fra 12 til 21%. Også her var tilslutningen dog udpræget mindre end ved omvalget i 1881, hvor Gustav Johannsen havde opnået 1771 stemmer, svarende til 35%. Der var denne gang flere distrikter med dansk flertal end i 1881, foruden Vejbæk, Harreslev, Frøslev, Ellund, Hyllerup-Haurup, Barderup og Bokholm nu også Bov, Nyhus, på Maasholm og i Tarp, mens Tvedskov var faldet fra³¹.

Valget i 1884 var det første, *redaktør Jens Jessen* skulle kommentere i Flensborg Avis. Få mestrede som han bortforklaringens vanskelige kunst. Når det dansk stemmetals forhold til det tyske skulle kommenteres, havde det hidtil – ikke uden ret – været skik at understrege embedsmændenes betydning for tyskerne. Det gjorde Jessen naturligvis også. Han satte de 1631 tysk-borgerlige stemmer i forhold til vælgertallet på 6076 og fandt, at »kun« 26,8% af vælgerne havde stemt på den tyske kandidat. Han regnede herefter ud, at der var ca. 650 såkaldte embeds- og bestillingsmænd. Hertil kom så et par hundrede »mere tilfældige underordnede funktionærer, medhjælpere og bude o.s.v., der, om de end står i et løsere forhold til embeds-maskineriet, dog er under embedsstandens indflydelse«. Alt i alt fandt Jessen, at halvdelen af Gottburgsens vælgere var afhængige af det offentlige. Af de uafhængige borgere havde altså kun 13,4% (!) stemt på ham.

Men Jessen gik endnu videre. Gennem de sidste tyve år var der indvandret en række personer til Flensborg. Han slog uden videre fast, at kun få af dem var kommet fra omegnen. De, der var kommet fra Danmark, havde ingen stemmeret. Hele den ved indvandringen skete forøgelse af vælgertallet blev anslået til 12-13% af vælgerne. Antog man, at de havde stemt med samme valgdeltagelse som hele vælgerkorpset, nemlig 67%, udgjorde de altså ca. 8% af vælgerne. Det var givet, at de hovedsagelig havde stemt på Gottburgsen. De ca. 8% trak Jessen derefter fra de 13,4%. Kun 5% af »Flensborgs uafhængige indfødte borgere« havde altså stemt på Gottburgsen! Jessen konkluderede: »Efter at prøjsieret nu har haft tyve år til at slå rod og vokse i Flensborg, og efter den voldsomme agitation, der i de sidste dage før valget blev udfoldet fra tysk side, kan man ikke sige, at udfaldet er skikket til at indgyde os bekymringer for fremtiden.«³².

Jessens regnestykke var den rene taldemagogi. For det første tog han uden videre de passive vælgere til indtægt for den danske side. Det kunne med lige så stor ret have været hævdet, at Gustav Johannsen »kun« havde 26,8% af vælgerne bag sig. For det andet forudsatte hans regnestykke, at alle 800 »afhængige« vælgere af embedsstanden havde stemt, og at de alle

havde stemt tysk. Især det første er utænkeligt. For det tredje tildelte han det tysk-borgerlige parti alle tilvandrerstemmer, men mon ikke Socialdemokratiet også havde en stor andel af dem? Dette partis vækst på knap 500 stemmer eller 10% blev iøvrigt slet ikke nævnt. Og var den antagelse rigtig, at der så godt som ingen tilvandrede var fra omegnen og Nordslesvig?

Kommentarerne fortsatte de følgende dage. J. P. Junggreen trøstede vælgerne i 2. kreds med, at det vigtigste var, at de havde vist den danske bevægelses styrke. Om der blev valgt en rigsdagsmand var mere underordnet. Jens Jessen fortsatte med at analysere valgnederlaget. Han benægtede, at Gustav Johannsens person, rigsdagsvirksomhed eller danskhed skulle have gjort udslaget. Nedgangen havde været stærkest i Angel, netop der hvor Johannsen havde fået så mange stemmer ved omvalget i 1881. Jessen mente, at der her var ført en underhåndsagitation mod den danske kandidat, især imod hans liberale anskuelse – et synspunkt, som »Hamburgischer Correspondent« havde bragt frem. Gustav Johannsen havde i rigsdagen sluttet sig nøje til den frisindede gruppe, der oven i købet havde optaget ham som »hospitant«³³. Hans sociale programpunkter var i nøje overensstemmelse med den tyske liberalisme. Dette passede ifølge Jens Jessen ikke de konservative angelboer, og især havde det gjort skade, at der var udspremt rygter om, at Gustav Johannsen var ukirkelig³⁴.

Er denne forklaring rigtig, viser det tilfulde vanskelighederne for en kandidat med et nationalt program ved at spænde over en vælgerskare, der var sammensat af flensborgske arbejdere med socialistiske sympatier og konservative bykøbmænd og angelbobønder. Under alle omstændigheder må valgudfaldet i 1884 rejse yderligere tvivl om Aksel Lassens forklaring på Gustav Johannsens store stemmetal ved omvalget i 1881 – at det skulle dreje sig om genvakte danske stemmer, der siden 1867 havde været passive. Sådanne stemmer ville ikke falde fra, fordi deres kandidat pludselig skulle vise sig for liberal. Men i stedet for at forklare nederlaget i 1884, skal man nok snarere understrege det exceptionelle i, at Gustav Johannsen overhovedet kom på omvalg og blev valgt i 1881.

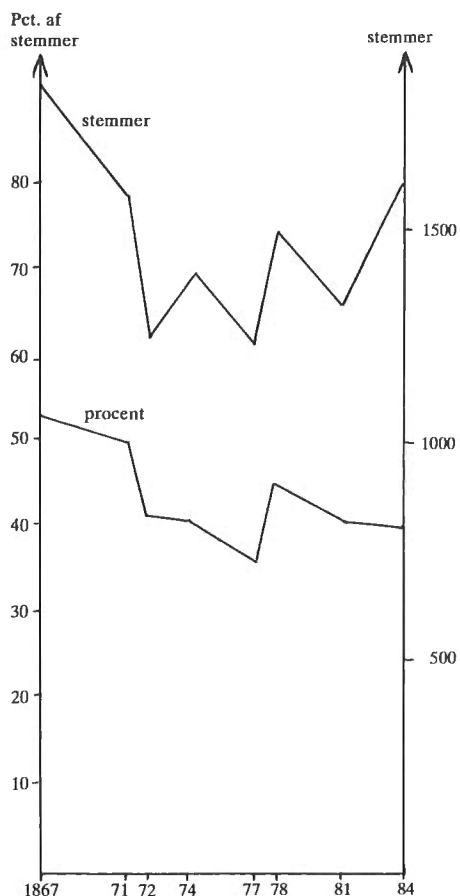
Tilbageblik på valgene 1867-84

Gennemgangen af udviklingen fra 1867 til 1884 valg for valg har givet et indtryk af den danske bevægelses muligheder og vanskeligheder i Flensborg og omegn. For at fastholde overblikket er de danske kandidaters stemmetal og procentvise andel af stemmerne i Flensborg by vist på figuren på næste side.

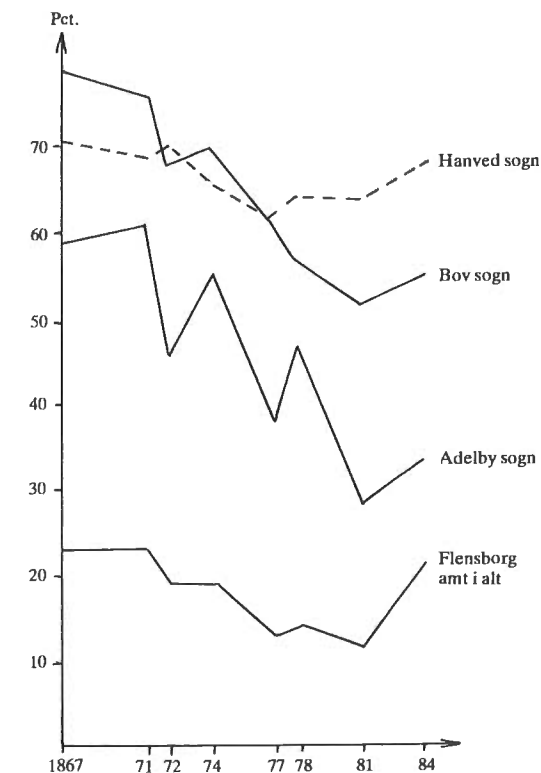
Kurverne viser en tilbagegang både i stemmetal og procent, men andelen af stemmerne lå dog kun ved valget i 1877 under de 40%. Sammenholdt

Fig. 16. Rigsdagsvalg i Flensborg by og amt 1867-1884.

a) Byen

b) Amtet

Anm.: Adelby i 1867 incl. Rylskov sogn og Veseby godsdistrikt.

med udgangspunktet havde den danske bevægelse mistet en halv snes procent. Det er uomtvisteligt, at flertallet var gået tabt, men var en tilbagegang ikke kun, hvad man måtte vente? Mange forhold arbejdede i tysk retning: embedsmændene, tilvandringen sydfra, skolevæsnet, militærtjenesten – sproget. Udviklingen i Flensborg bør derfor sammenlignes med de tre nordslesvigske byer Haderslev, Aabenraa og Sønderborg; Tønder havde hele tiden været tysk domineret.

Hvis valget i februar 1867 sættes til 100, var udviklingen for den danske bevægelse i de fire østslesvigske byer frem til 1884 følgende³⁵:

	Stemmetal	Andel af stemmer	Andel af vælgere
Haderslev	38	58	53
Sønderborg.....	54	74	60
Aabenraa	39	65	49
Flensborg	89	76	64

Uanset hvilken opgørelsesmetode der vælges, var Flensborg den by, hvor den danske bevægelse havde klaret sig bedst.

At tilbagegangen i den danske vælgerandel i de fire byer var større end tilbagegangen i stemmeandelen, skyldtes, at der blev flere sofavælgere. I Flensborg var valgdeltagelsen kun 67% i 1884 mod 79% i februar 1867. Adskillige både dansksindede og tysksindede mødte ikke op ved valgene.

I de tre nordslesvigske byer var vælgertallet faldet fra 1867 til 1884. I Flensborg var det derimod steget fra 4410 til 6076, altså med 38%. Men indbyggertallet var vokset endnu mere, 51% fra 1867 til 1885. Det tyder på, at mange af de tilvandrede var unge mennesker under 25 år, som ikke havde valget. Det har givetvis været til fordel for den danske bevægelse, eftersom de tilvandrede overvejende kom sydfra.

I Flensborg amts landdistrikter havde der i 1867 været dansk flertal i sognene Bov, Hanved og Adelby-Rylskov. Som det fremgår af figuren på side 245, hævdede den danske bevægelse sig pænt i Hanved sogn, mens der var en større tilbagegang i Bov sogn og en kraftig i Adelby sogn, hvor flertallet i 1877 gik tabt. Her var det ikke mindst socialdemokraterne, som havde forøget deres tilslutning på den danske kandidats bekostning.

I amtet under eet havde tilslutningen til de danske kandidater altid ligget ret lavt. Indtil midten af 1870-erne lå den på omkring en femtedel, derefter omkring en ottendedel for dog atter at stige til en femtedel ved valget i 1884. Gustav Johannsens valg i 1881 havde her betydet en virkelig saltvandsindsprøjtning.

I 4. valgkreds, Sydtønder og Husum amter, var den danske bevægelse praktisk taget forsvundet i løbet af 1870-erne. Tilsvarende var danskheden i 3. valgkreds, Slesvig og Egernførde amter allerede ved den sidste danske opstilling i 1871 svundet ind til nærmest intet.

Andre valg

Rigsdagsvalgene kom med deres almindelige og lige valgret nærmest det fuldgyldige udtryk for befolkningens nationale holdning. Valgene til landdag, byråd og menighedsrepræsentationen fortjener ikke desto mindre en kort omtale.

Landdagsvalgene

I Sønderjylland skulle der vælges 7 deputerede til den preussiske landdags andetkammer, heraf een i 3. valgkreds, som udgjordes af Flensborg by og amt. Landdagsvalgene var *klassevalg*, hvor vælgernes stemmer blev vægtet i forhold til deres skattebetaling. Derved fik de rigeste en uforholdsmæssig stor indflydelse. Valgene var endvidere indirekte, de såkaldte urvælgere valgte et antal valgmænd, som så igen samledes for at vælge landdagsmanden¹.

Med den givne valgkredsinddeling og valgmåden var det på forhånd udsigtsløst at få valgt en dansk landdagsmand i Flensborg by og amt. Allerede i 1867 besluttede man derfor ikke at deltage i landdagsvalgene, også fordi sindelaget var vist ved de to rigsdagsvalg dette år². Denne linje blev holdt i tiden fremover, men det skete dog ved enkelte valg, at der i forskellige distrikter blev valgt danske valgmænd. I 1876 blev der valgt 17 danske valgmænd i Flensborg by, i 1882 en snes stykker mod ca. 100 tyske.

Disse tal oplyser på grund af den danske parole intet om styrkeforholdet mellem dansk og tysk i fjordbyen. Derimod er tallene fra den vestlige omegn mere interessante. Her valgtes i 1882 i Bov distrikt 2 danske og 1 tysk valgmand, i Frøslev-Harreslev 4 danske og 1 tysk og i Hanved 2 danske og 4 tyske. I 1888 var udfaldet endnu bedre set fra et dansk synspunkt. Da valgtes der udelukkende danske valgmænd i Frøslev-Harreslev og Bov³. I landsbyerne vest for Flensborg var de dansksindede gårdejere altså stærke nok til at afgøre valgets udfald.

Byrådsvalgene

Fra 1869 til 1918 havde de indbyggere i Flensborg, som havde erhvervet borgerskab, valgret ved deputeretvalgene. Betingelserne for at opnå borgerskab var blandt andet, at man betalte over et vist beløb i skat (census).

På grund af den ændrede valg måde fra 1870 havde en dansk liste ingen chancer ved byrådsvalgene, men enkelte dansk-sindede blev valgt på andre lister, f.eks. købmand Marcus Bucka (1819-94). Fotografiet viser os den selvbevidste købmand, der opnåede at blive formand for deputeretkollegiet. Gennem mange år var han tillige formand for Borgerforeningen (1870-94). J. C. F. Beeken fot. i Den slesvigske Samling.

Enten skulle man betale 6 mark i bygningskat, 1200 mark i indkomstskat eller et beløb i næringskat, der indtil 1888 varierede efter erhvervet; for håndværkerne var census f.eks. 18 mark, for gæstgiverne 48. Fra 1888 var beløbet for alle erhverv 24 mark. De nye bestemmelser betød en udvidelse af valget. Med nyordningen i 1869 fik 24% af rigsdagsvælgerne byrådsvalget mod tidligere kun 15%⁴. Men stadig var over tre fjerdedele af byens mandlige indbyggere afskåret fra at øve indflydelse på kommunalpolitikken. Byrådsvalgene afspejlede altså ikke styrkeforholdet mellem dansk og tysk i Flensborg, men har alligevel interesse, fordi de belyser styrkeforholdet indenfor overklassen og den højere middelklasse.

Nedenfor vises resultaterne fra valgene i 1869 og 1870. Til sammenligning anføres rigsdagsvalgresultaterne fra 1867 og 1871. Den danske bevægelse stod svagere i byens overklasse og øvre middelklasse end i befolkningen som helhed – et resultat, som falder smukt i tråd med, hvad der så ofte før er konstateret⁵:

	dansk	tysk	valgdelt.
Feb. 1867R	53%	47%	79%
Nov. 1869K.....	35%	65%	57%
Dec. 1870K.....	36%	65%	33%
Mar. 1871R.....	50%	50%	?

K = kommunalvalg R = rigsdagsvalg

I 1869 havde der været et dansk flertal på 55 % i »Norden«. Men fra og med valget i december 1870 var den gamle inddeling i »Norden« og »Syden«, hvor der i hver bydel valgtes 12 deputerede, ophævet. Hele byen udgjorde herefter et valgdistrikt. Det udelukkede med den eksisterende valg måde, at der kunne vælges danske deputerede. Der var ikke forholdstalsvalg, og flertallet i de to bydele løb derfor med alle tolv pladser⁶. Da hele byen blev én valgkreds, »druknede« den danske majoritet i Norden derfor i det tyske flertal i byen som helhed, og der kunne ikke længere vælges danske deputerede⁷. 1870 blev derfor det sidste år, hvor der opstilledes en dansk liste.

Med den nye ordning forsvandt det nationalpolitiske aspekt mere eller mindre fra kommunalpolitikken, og det var en blandt flere grunde til, at interessen for valgene fortsat var ringe. Under en fjerdedel af de valgberettigede deltog. Først omkring århundredskiftet begyndte valgdeltagelsen at stige.

Allerede i marts 1870 havde det imidlertid knebet med valgdeltagelsen, selv om dette valg foregik efter den gamle inddeling. Det lykkedes da at få valgt to danske deputerede i Norden, men her og i Syden havde kun få deltaget i valget, og Flensborg Avis bragte i den anledning under overskriften »Ønske flensborgerne en grænse ved Kobberrønnen?« følgende opfang: » ... intet svækker og skader mere end fuldstændigt at trække sig tilbage og vige pladsen for sine modstandere. Det svækker alles og hver enkelt kraft, og virker også svækkende på de nærmeste omgivelser«⁸.

Der blev efter 1870 undertiden valgt dansksindede ind i byrådet, f.eks. i 1875 købmand Marcus Bucka, der oven i købet i 1881 valgtes til formand for deputeretkollegiet⁹. Men når det skete, drejede det sig hyppigt om mere eller mindre »udviskede profiler«, og om en dansk repræsentation som sådan kan man i hvert fald ikke tale¹⁰.

Kirkelige valg

Ved de kirkelige valg kunne den danske majoritet i Norden bedre gøre sig gældende. I 1869 skulle der for første gang vælges menighedsrepræsentanter i henhold til den nyindførte preussiske synodalforfatning. Valget fik hurtigt en nationalpolitisk overtone. I Marie sogn deltog ca. 500 vælgere, der hver havde lige så mange stemmer, som der skulle vælges repræsentanter, nemlig 24. De 24 danske kandidater, som blev valgt, havde mellem 308 og 343 stemmer, den tyske kandidat med det højeste stemmetal nåede ikke over 140. Den danske majoritet var altså over to tredjedele. Det rent dansksindede menighedsrepræsentantskab valgtes herefter følgende danske kirkeældste: købmændene J.H. Hoeck, H. J. Petersen, Nic. Feddersen,

Johan Feddersen og I. Ingwertsen jr., garver Jacob Plaetner, fabrikant Freudenreich og institutbestyrer C. F. Monrad¹¹.

I Nikolai sogn opstilledes også en dansk liste, som ingen fik valgt. Men syv fra den danske liste var tillige opstillet på den tyske og opnåede valg på denne. Som kirkeældste blev der blandt andre valgt to dansksindede: skibsreder H. C. Brodersen og tømrmester C. G. Nielsen¹². I det sydlige hovedsogn var kirkepolitikken altså ikke så nationalpolitisk påvirket som i Marie sogn. Det samme gjaldt for Sct. Hans.

I Marie sogn fortsatte den nationalpolitiske konfrontation imidlertid. Valgene i første halvdel af 1870-erne forløb forholdsvis udramatisk, og det danske flertal var fortsat stort¹³. I 1877 førtes imidlertid en ret hidsig valgkamp, hvor hovedspørgsmålet var for eller imod restaureringen af Mariekirken. Der deltog om ved 700 vælgere, svarende til halvdelen af de stemmeberettigede. Oppositionen mod det danske kirkerepræsentantskab havde held med sin økonomiske agitation og opnåede, at forskellen mellem stemmerne indsnævres til kun ca. 15 i dansk favør¹⁴.

Ved det næste valg i 1879 anvendte det tyske parti plakater og sandwichmænd i agitationen, men endnu engang valgtes udelukkende danske menighedsrepræsentanter, denne gang med en større margin. De danske kandidater fik 418-485 stemmer mod de tyskes 272-360¹⁵. Valgene i 1881 og 1883 forløb igen mere roligt. Men i 1885 var den tyske opposition ifølge Flensborg Avis så ivrig, at den kom til at opstille en katolik! »De vidste blot, at han var indvandret syd fra, og så måtte han jo være betydelig mere brugelig end de hjemmeføddinger, der sidder i menighedsrepræsentationen«, skrev avisen i sin skadefro kommentar¹⁶. Det lykkedes også denne gang at få valgt udelukkende danske menighedsrepræsentanter, og der kunne atter vælges danske kirkeældste, blandt andre A.C.C. Holdt¹⁷.

I den første snes år efter 1864 holdt den danske bevægelse altså også stand ved de kirkelige valg i byens nordlige del.

Sammenfatning 1864-ca. 1885

Den danske bevægelses udvikling i Flensborg og omegn i den første snes år under preusserstyret viser, at den ikke havde været nogen kunstigt fremelsket drivhusplante, som var visnet bort i det samme øjeblik, de danske embedsmænd forlod landsdelen og institutioner som den frie menighed og borgerskole i Flensborg samt sprogeskripterne i omegnen ophævedes.

Tvært imod holdt den danske bevægelse i denne periode sin stilling ganske godt efter omstændighederne, dels i forhold til den tyske modstander, dels på de indre linjer.

Det første fremgår primært af stemmetallene fra valgene til det nordtyske forbunds og det tyske riges rigsdage, som er den bedste målestok på styrkeforholdet mellem de to sindelagsgrupper, vi har. Ved det første demokratiske valg i februar 1867 udtalte flertallet af flensborgerne og beboerne i de omgivende sogne Bov, Hanved og Adelby-Rylskov sig gennem deres stemmer på den danske kandidat Ahlmann for en tilbagevenden til Danmark. I løbet af den her behandlede periode gik flertallet tabt i Adelby-Rylskov og Flensborg by, men den danske stemmeandel i byen holdt sig trods tilvandring syd fra ved de fleste valg på 40% eller derover, og det var sammenlignet med de nordslesvigske købstæder et flot resultat. I det nordlige Angel og umiddelbart syd og vest for Hanved sogn bestod fortsat danske mindretal, som vel var reduceret, men stadig ikke var til at overse.

Det var i disse områder – byen og omegnssognene – at den bevidste danskhed blev organiseret. Der skabtes dog ikke som i årene 1849-52 en fælles forening for alle dansksindede. I Flensborg by vedblev foreningslivet stort set at strukturere sig efter de sociale skel mellem borgerskab og småborgerskab. Arbejderklassen blev som helhed ikke inddraget i det danske foreningsliv. Ved siden af den sociale skillelinje betød de sproglige forskelle en del. Vel rundt regnet tre fjerdedele af de dansksindede var tysktalende.

De sociale skels betydning for foreningslivet må ikke tages for håndfast, men det er sikkert, at de politisk mest aktive foreninger som »Enigheden« og »Ydun« havde deres tyngdepunkt hos gruppen af håndværkere og mindre handlende, mens den mere tilbageholdende »Borgerforeningen«

havde sit i købmansklassen og blandt de største håndværksmestre. »Brødrene«, Sprogforeningen og Sct. Knudsgildet havde nærmest samme sociale profil som »Enigheden«, mens den store foredragsforening og skytteforeningen vel lå noget nærmere »Borgerforeningen«. Den sproglige skillelinje fulgte tildels dette mønster. »Enigheden«, »Ydun« og foredragsforeningen havde dansk foreningssprog, »Borgerforeningen« tysk. Også på dette punkt videreførtes traditionerne fra tiden mellem de to krige.

»Landboforeningen for Flensborg og Omegn« var den eneste danske organisation for landdistrikterne og synes mest at have haft tilslutning fra gårdmandsstanden, selv om også byboere indtrådte for at binde land og by sammen politisk. Også Landboforeningen var, i overensstemmelse med dagligsproget i dens kerneområde Bov-Hanved, dansksproget.

På tværs af de sociale og sproglige skel var der andet, der bandt danskheden sammen. Det var fremfor alt ønsket om, at paragraf 5 gik i opfyldelse. Kom afstemningen, var man overbevist om, at by og omegn ville opvise dansk flertal. Dette samlingsmærke faldt bort i 1879, men ønsket om genforening var vedvarende fælles. Også mindet om krigene 1848-50 og 1864 og tiden derimellem bidrog til at forene de dansksindede, og her var kongetroskaben afgjort det centrale. Den rettede sig især mod den tidligere så ofte nærværende, nu afdøde Frederik VII, men Christian IX fik naturligvis også andel heri. Som en sammenknyttende faktor må man også nævne Gustav Johannsen, der som »Flensborgs ukronede konge« var populær både blandt fattige og velhavende dansksindede.

På længere sigt var der imidlertid to forhold, som kunne true den danske bevægelse. For det første uoverensstemmelsen mellem sprog og sindelag, der særlig kunne få betydning ved generationsskiftet. For det andet socialismen, der ved valgene i 1870-erne var en farlig konkurrent til den danske kandidat, som traditionelt havde haft stor tilslutning i arbejderkvartererne i »Norden« og Hulvejene. Noget socialdemokratisk gennembrud var det endnu ikke kommet til; her fik den danske bevægelse en hjælpende hånd fra Bismarcks socialistlov. Datidens danske ledelse nærrede derfor ved midten af 1880-erne endnu ikke de store bekymringer for fremtiden.

Heller ikke de tyske myndigheder anså den danske bevægelse for truet. I en indberetning fra juli 1887 skrev politimester Langenheim således: »trods mere end 20 års tilslutning til den preussiske stat modtages endnu i dag alt, hvad der er dansk, med åbne arme i Flensborg; alt, hvad der klinger dansk, finder levende genklang ... I Flensborg taler også de dansksindede indbyggere gennemgående tysk, mange giver også tyske kandidater deres stemme, men havde de magt, som de har agt, ville de vælge danskeren. Den kendsgerning bliver også stående, at tallet på overbeviste tyske patrioter i

Blandt de få dansksindede i Sydtønder amt var stænderdeputeret Peter Hansen Marcussens to sønner. Chresten Knudsen Marcussen (1844-1918) overtog faderens gård i Brarup, mens Peter Marcussen (1846-1932) erhvervede Vrågård ved Klægsbøl. Fot. i Historiske Samlinger.

det flensborgske borgerskab ikke er overvældende stort, tallet på gode preussere (er) kun meget ringe«¹. Selv om der nok var smurt lidt tykt på for at få udvidede beføjelser til politiet, tyder Langenheims ord på, at den danske bevægelse endnu i midten af 1880-erne opfattedes som en trussel mod byens øjensynligt ret skrøbelige tyskhed.

Helt anderledes var det gået i det sydligste Slesvig og i Sydtønder amt. Her havde ønsket om genforening med Danmark fra starten været yderst svagt, når man ser bort fra Vesterland-Før. I disse egne, hvor paragraf 5 næppe kunne antages at få virkning, døde danskheden hen i løbet af 1870'erne. De danske stemmer svandt ind til intet, og nogen form for organisering kom det slet ikke til. Kun enkelte familier som f.eks. Lassen i Strukstrup og Marcussen i Brarup fastholdt deres danske sindelag.

Industrialiseringens og det tyske
dagligsprogs følger for den danske
bevægelse ca. 1885-1900

Valg og vælgere 1886-1893

Katastrofevalget 1886

Valget i 1884 af den nationalliberale kandidat Gottburgsen blev imidlertid kasseret, fordi nogle socialdemokratiske møder uberettiget var blevet opløst af politiet. Valget skulle derfor gå om¹.

Socialdemokratiet begyndte valgkampen med en kampagne rettet i første række mod Gustav Johannsen og den danske bevægelse. På et socialistisk valgmøde i Harreslev, der efterhånden takket være bebyggelsen på Harreslevmark var blevet en arbejderby, udtalte kandidaten, skrædder Heinzl ifølge Flensborg Avis således, at han ikke troede, at Nordslesvig nogen sinde kom til Danmark: »Det var sket en gang, at hvalfisken udspejede Jonas; men det ville næppe ske anden gang. For resten kunne det være ligegyldigt, hvad enten vi var danske, tyske eller italienere, når vi blot havde vort udkomme; hvor vi fandt vort brød, der var vort fædreland«². På et valgmøde i Flensborg by kom han med lignende udtalelser³. Socialdemokraternes agitation mod Gustav Johannsen kulminerede, da de den 28. marts sprængte et dansk valgmøde i Kollossæum⁴.

Gustav Johannsens program indeholdt fortsat sociale punkter. Han udtalte sig imod tobaks- og brændevinsmonopoler og afgifter, der kunne fordyre disse varer. Han var stadig imod socialistloven og andre undtagelseslove, og han ville fortsat forsvare den hemmelige valgret, forenings- og forsamlingsfriheden og ligheden for loven. Den levnedsmiddelfordyrende toldpolitik afviste han, mens han gik ind for en nedsættelse af værnepligtstiden, for den parlamentariske immunitet samt for erstatning til uskyldige, der var blevet fængslet og dømt⁵.

Redaktør Jessen forsøgte sig derimod i Flensborg Avis med lidt gammel-dags socialistforskrækkelse ved at hævde, at socialdemokraterne gik ind for afskaffelse af kristendommen eller i hvert fald af den offentlige gudsdyrkelse. De var også fjender af ægteskabet og familien, arveretten og den personlige formue, omend han vedgik, at produktionsmidlernes overgang til statseje for tiden ikke stod øverst på Socialdemokratiets program⁶.

Valget blev et katastrofalt nederlag for Gustav Johannsen og den danske bevægelse i Flensborg. Han blev dog valgt i Haderslev-Sønderborgkredsen, hvor han også var opstillet. Det danske stemmetal faldt *i byen* fra 1628 til 1024, og stemmeprocenten styrtede fra 40 til 22. Samtidig havde Socialde-

mokratiet mere end fordoblet sit stemmetal; det lå nu på 1726, hvilket svarede til 37% mod 20% i 1884. Også de tysk-borgerlige partiers stemmetal var øget⁷. Den konkurrence mellem den danske bevægelse og Socialdemokratiet om arbejderklassens stemmer, som var begyndt i 1872, var endt med socialistisk sejr. Efter Gustav Johannsens nederlag i 1884 havde ingen arbejdere længere anset hans valg for muligt.

Jessen forklarede i Flensborg Avis dette med, at arbejdsløsheden og nøden i den lange kolde vinter havde drevet arbejderne i armene på socialisterne, men vedgik: »Det er en dyb sorg og skuffelse for os, at arbejderstanden så let har kunnet lade sig bevæge til at lade os i stikken. Vi har tidligere med stolthed kunnet henvise til, at så godt som hele den uafhængige arbejderbefolkning i Flensborg, for så vidt den ikke var indvandret, stod på vor side ... Det vil gå vor kandidat og enhver af os meget nær til hjerte, at en stor del af Flensborgs hæderlige arbejderbefolkning af de uheldige tidsforhold har kunnet lade sig friste til at forlade den gamle lejr«. Herefter kunne den danske bevægelse kun regne med mellemklassen⁸.

I byen var Gustav Johannsen gået procentvis tilbage i alle distrikter, mest i Hulvejskvarteret, mindst i Nørregadestrøget og i Jørgensbyen. I intet distrikt var der længere dansk flertal. Endnu i 1884 havde der været dansk flertal i Nørregadedistrikterne 2 og 3. Også i de nye arbejderkvarterer i nord og nordvest (Aabenraagade-Harreslevgade-Duborg m.v.) var der stor tilbagegang, og den betød målt i stemmer lige så meget som tilbagegangen i Hulvejskvarteret. I distrikterne 1 og 2 (nye arbejderkvarter) og 8 (Hulvejskvarter) gik hvert sted over 100 stemmer tabt.

I *landdistrikterne* var billedet mere sammensat. I amtet som helhed lå resultatet fra 1886 over 1884, 25 mod 21%. Det var dog langt fra nok til at opveje tabet i byen. I den nærmeste omegn fortsatte den rivende tilbagegang i Adelby sogn, også her til fordel for socialdemokraterne. I Bov sogn var tilslutningen til Gustav Johannsen kun lidt mindre end i 1884, men i Hanved sogn var der kraftig tilbagegang fra 68 til 55%. Her var det især gået tilbage i Harreslev distrikt, hvor den danske stemmeprocent i 1884 havde været 70, men nu var på 39. Det var arbejderne på Harreslevmark, der denne gang stemte socialdemokratisk. I de andre distrikter i Hanved sogn var styrkeforholdet nærmest uændret⁹.

Redaktør Jessen påtog sig endnu engang at bortforklare et dansk nederlag – han skulle siden få endnu mere øvelse. I 1886 var Socialdemokratiets indhug umuligt at komme uden om. Men det tysk-borgerlige stemmetal på 1883 kom under kærlig behandling. Jens Jessen mente, at det var 83 for mange. Der var 900 embeds- og bestillingsmænd i byen, og det måtte

antages, at hver af dem kunne møde med en tysk vælger foruden dem selv, hvilket ialt gav 1800 stemmer! Hvor han i 1884 havde sat en embedsmand lig en tysk stemme, sattes han nu lig to. Han indrømmede dog, at han derved gik vel radikalt til værks.

Endvidere pegede han på, at valgdistrikterne mange steder var lagt om, så de danske vælgere fik længere til stemmestedet. F.eks. var det danske Ellund lagt sammen med det tyske Timmersig og valgstedet placeret i denne by. Derfor var antallet af danske stemmer gået ned fra 56 til 30. Endelig havde de mange danske statsborgere ingen stemmeret.

Om forholdet til Socialdemokratiet skrev Jessen, at vinterens arbejdsløshed og nød havde givet dette parti ekstra klangbund for sin agitation. Den havde været letfærdig, men socialdemokraterne havde haft »taknemmelige tilhørere blandt den store hob, der naturligvis ikke kan have forudsætningerne til at anvende den fornødne kritik« - et ret så nedladende syn på de tidligere danske vælgere. Jessen vedgik imidlertid, at de socialdemokratiske førere var hæderlige mænd og idealister, der var udgået af arbejderklassen og derfor havde særlige evner til at organisere den. Endelig understregede han partidisciplinen og at der tilsyneladende ikke havde skortet på økonomiske midler til agitationen¹⁰. I stedet for at søge årsagerne til den store tilbagegang hos den danske bevægelse selv foretrak Jessen altså at finde dem hos konkurrenten.

Fortsat tilbagegang 1887-93

Allerede året efter, i 1887, var der påny valg. Rigsdagen var blevet opløst, da den nægtede at vedtage regeringens forslag om udvidelse af hæren. På det danske valgmøde i Borgerforeningen latterliggjorde Gustav Johannsen Bismarcks udenrigspolitiske »trusselsargument« for hærudvidelsen, og han vendte sig atter imod tobaks- og brændevinsmonopolet. Han hævdede, at den virkelige årsag til opløsningen var regeringens ønske om et mere »medgørligt« parlament. Til slut understregede Gustav Johannsen, »at han ikke havde opgivet og aldrig ville opgive sit danske synspunkt«¹¹.

Valget blev et nyt sviende nederlag i Flensborg by for Gustav Johannsen. Stemmetallet gik tilbage til 797, procenten til 16. Denne gang gik det også helt galt i landdistrikterne. I amtet som helhed fik han nu kun 12%. Det danske flertal gik tabt i det hidtil så trofaste Bokholm og i Hyllerup-Haurup samt i Hanved sogn som helhed. Også i landdistrikterne var den Gustav Johannsenske æra nu definitivt forbi¹².

To store valgnederlag i træk måtte kalde på kritik af kandidaten. Den udeblev heller ikke, omend den blev fremført med omsvøb. I Flensborg Avis betvivlede Jens Jessen værdien af Gustav Johannsens sociale program-

punkter: »Den jævne mand kan forstå, at en valgkandidat blot har det program, at han er dansk. Men for så vidt det for den offentlige bevidsthed kom til at stå, som om hans danskhed havde en tilsætning af tysk liberalisme, for så vidt blev standpunktet uklart. Gjaldt det om at finde en liberal tillidsmand, så mente arbejderne i den socialistiske kandidat at have en mand, der var endnu mere frisindet end hr. Gustav Johannsen.«

Nederlaget var nu så alvorligt, at redaktør Jessen opgav ethvert forsøg på at bortforklare det. De tysk-borgerlige var gået frem til 2202 stemmer, heroverfor stod 2714 socialdemokratiske og danske stemmer. Da mange af socialisterne var indvandrede sydfra og sikkert ville stemme tysk-borgerligt, dersom de ikke havde kunnet stemme socialdemokratisk, »så tør vi ikke benægte, at Flensborg ikke længere ved valget har kunnet hævde sin overvejende danskhed«. Flertallet var altså gået definitivt tabt. Grunden lå i den store tilvandring: »Den store forøgelse af Flensborgs befolkning i de senere år skyldes nærmest en masseindvandring syd fra lige fra de højeste embedsmænd til de simpleste arbejdere. Over for denne invasion er det yderst vanskeligt, om end kun nogenlunde at holde stillingen«.

Det lignede dog ikke Jessen at berøve læserne ethvert håb. »Kommer tid, kommer råd«, skrev han og fortsatte: »Tænker vi os den prøjsiske embedsstand og hele den dermed sammenhængende tyske indflydelse blæst ud af byen, så vil Flensborg endnu til trods for alt vise sig at være en overvejende dansksindet by«¹³.

Det næste valg i 1890 var dog langt fra egnet til at nære dette håb. Gustav Johannsen stillede atter op med et socialt præget program og betegnede sig som »dansk-frisindet«. Denne gang understregede han endvidere, at han i nationalpolitisk henseende ikke havde forandret sig det mindste¹⁴. Tilbagegangen kunne imidlertid ikke standses. Det danske stemmetal sank i byen til 590 og procentandelen til 11. Socialdemokratiet var nu blevet byens største med 2543 stemmer mod 2449 til de tysk-borgerlige kandidater. I landdistrikterne gik det danske flertal nu også tabt i Ellund-Timmersig distrikt. Det blev derved det sidste distrikt syd for den nuværende grænse, som havde dansk flertal. Selv i Bov sogn var den danske bevægelse nu kommet i mindretal. Danske flertal fandtes i Flensborg amt kun i Fryden-dal-Vejbæk og Frøslev distrikter¹⁵.

Valget kommenteredes i Flensborg Avis af »En gammel flensborger«. Han mente, at nu havde socialdemokraterne fået fra det danske parti, hvad der var at tage, »de få arbejdere, vi endnu har tilbage i vort parti, lader sig ikke rokke«. Denne gang havde endvidere en række dansksindede stemt på den tyske frisindede kandidat. Endog danske tillidsmænd havde virket for hans valg¹⁶.

Der skulle i 1890 afholdes omvalg mellem den nationalliberale skibsreder Jebsen fra Aabenraa og socialdemokraten Mahlke. For første gang skulle de dansksindede tage stilling til, hvem de i en sådan situation skulle give deres stemme. Vælgerforeningen for Nordslesvig, der var oprettet i 1888, pegede på socialdemokraten som det mindste onde. Man ville dog ikke give en egentlig anbefaling til at stemme på ham. »En gammel flensborger« kunne slet ikke forestille sig, at nogen dansker ville stemme på en tysk kandidat, heller ikke socialdemokraten. »Det skulle da være fra de svage, ynkelige sjæles side, som svigtede os; de er tyskerne og socialdemokraterne vel undte. Men selv iblandt sådanne har vel tankeløsheden og ynkeligheden nået den yderste grænse«¹⁷. Det var tydeligt, at bitterheden her var slået igennem.

Det kan ikke ud af valgtallene ses, hvorvidt dansksindede stemte på de tyske kandidater, antagelig har nogle af de tilbageblevne arbejdere stemt socialdemokratisk. Den socialdemokratiske kandidat opnåede dog ikke valg¹⁸.

Gustav Johannsen opstillede i 1890 for første gang også i 4. kreds *Tønder-Husum*. Man var dermed gået tilbage til systemet fra Krügers tid med samme kandidat for de tre kredse, hvor der fandtes danske sympatier. I 4. kreds havde der slet ingen dansk kandidat været opstillet i 1887. Vælgerforeningens sekretær H. P. Hanssen foretog forud for valget en agitationsrejse til *Før*. I 1889 havde modviljen mod at indsamle penge til et mindesmærke for kejser Wilhelm I vist, at der fortsat var danske sympatier på Vesterland-Før. Restaureringen af mindestenen for den danske konge Frederik VI havde man derimod gerne villet bidrage til¹⁹. Resultatet af H. P. Hanssens rejse blev imidlertid magert. Han fik ganske vist kontakter i Wyk, Goting, Borgsum, Niblum, Süderende, Uetersum, Oldsum og Klintum og fik uddelt stemmesedler med Gustav Johannsens navn. Men hans rejse blev opdaget af den tyske presse, og i det røre, som derved blev rejst, blev det kun muligt at mønstre 9 stemmer på Gustav Johannsen²⁰. Også inde på fastlandet var de danske stemmetal yderst beskedne: 8 i Medelby, 4 i Ladelund og 1 i Lindholm²¹.

Ved årsskiftet 1890-91 vurderede redaktør Jessen som sædvanligt danskhedens udvikling i det forløbne år. I sin omtale af valget lod han en kritik af Gustav Johannsens opstilling i alle tre kredse komme frem: »Værre blev det (i 2. kreds) endnu, da fejlen med den fælles kandidat med første kreds blev gentagen. Man ville i anden kreds selvfølgelig ikke gerne skille sig ved Gustav Johannsens kandidatur, skønt han blev valgt i første kreds; men så var kraften borte«²².

Der var imidlertid ingen lydørhed for Jessens kritik, og i 1893 blev

Gustav Johannsen endnu engang opstillet i alle tre kredse. I Flensborg Avis fremkom atter et valgopråb med de kendte social-liberale programpunkter: modstand mod militarisme og militærbevillingernes vækst, mod skatteforhøjelser og korntold samt tilslutning til den direkte og hemmelige valgrets fortsatte beståen²³.

Valgresultatet blev endnu engang dansk tilbagegang i Flensborg og omegn. I byen mistedes 119 stemmer, så der kun var 471 tilbage, svarende til 8% mod 11% i 1890. I omegnen var der tilbagegang i alle distrikter undtagen Frydendal og Valsbøl, men kun i Frydendal og Frøslev var der endnu dansk flertal. I Tønder amt var tallene tilsvarende små som i 1890²⁴.

Som i 1890 skulle der være omvalg mellem Jebsen og Mahlke. Vælgerforeningen anbefalede, at de danske vælgere holdt sig borte fra valget. Socialdemokratiet var ganske vist et mindre onde end Jebsen, men da partiet havde ført en kraftig agitation også i den overvældende danske 1. kreds, opfordredes de dansksindede til at blive hjemme²⁵. Flensborg Avis var i sin leder på linje med denne anbefaling og havde et klart blik for det taktiske moment i spørgsmålet. Den danske bevægelse kunne ikke trues af den nationalliberale skibsreder, men nok af socialdemokraten, og ingen kunne forlange, at de dansksindede skulle stemme på den kandidat, der var farligst for dem. Avisen optog dog et dansksproget opråb fra Mahlke²⁶. Det indeholdt ingen imødekommelse af danske nationale krav. Derimod havde partiet forud for hovedvalget erklæret sig som tilhænger af »den fuldstændig frie selvbestemmelsesret for folket« og som modstander af national undertrykkelse²⁷.

Det dårlige danske resultat ved hovedvalget gav atter anledning til overvejelser og kritik i Flensborg Avis. I en kommentar advarede Jessen imod, at man i den danske bevægelse ud fra den kraftige tilbagegang i det tysktalende Flensborg kun førte en sproglig og kulturel kamp: »Følgen ville blive en styrkelse af den mening, at kampen for det danske Sønderjylland i hovedsagen var en sprogkamp, at vi derfor rolig kunne slippe vore andre kampmidler og holde os til modersmålet som det bedste og eneste våben i striden. Vore bestræbelser ville da til dels tabe deres statsretlige, politiske præg og få udseende af kun at være en sproglig, en folkelig, national kamp. I medfør heraf måtte vi da bestemme os til at give afkald på det overvejende tysktalende Flensborg og rykke vor folkegrænse mod nord til Kobberrømmebugten ...«. Jessen hentydede med det politiske præg til paragraf 5, som han trods ophævelsen i 1878 fortsat ville hævde.

Videre kritiserede Jessen opstillingen af Gustav Johannsen i alle fire kredse og den manglende agitation i Flensborg by og amt, hvor der ikke var afholdt et eneste dansk møde, ej heller havde man sørget for tilstrækkeligt

med danske stemmesedler. Jessen gav nordslesvigerne skylden for det utilstrækkelige valgarbejde: »Mon de alle har den fulde følelse af det nødvendige i at holde på de sydlige egne, særlig på Flensborg? Mon de helt har undladt at lytte til de falske sirenesange om en folkegrænse fra Kobbermøllebugten? Eller måske en linje Gråsten-Tønder? ... Men hvilken ret har I nordslesvigerne til harmes over fædrelandsløse tomhjertede folk i kongeriget, der vil slippe Nordslesvig, når I selv vil svigte og prisgive de sydlige egne?«²⁸.

Også Aabenraaavisen »Hejmdal« kom ind på valget i Flensborg og omegn. Jessen havde erkendt, at danskheden i Sydtønder amt, Angel og det syd for Flensborg by liggende dele af Flensborg amt ville uddø²⁹. Men »Hejmdal« hævdede, at også Flensborg by efterhånden blev helt tysk. Jessen ville derimod snarere tolke nederlaget her som et resultat af et dårligt dansk arbejde. Vælgerforeningens opråb med dets koncentration omkring den forstærkede sproglige undertrykkelse i skolen havde ikke haft appel i områder, hvor skolesproget havde været tysk siden 1864. Han vendte sig imod »Hejmdal«, når det lagde skylden på de danske ledere i Flensborg, og rettede i stedet bebrejdelser mod Vælgerforeningens sekretær H. P. Hanssen³⁰.

Tilbageblik på valgene 1886-1893

Om den danske tilbagegang i Flensborg by ved katastrofevalget i 1886 skrev Aksel Lassen: »Tallene kunne tyde på en almindelig og direkte overflytning af mere eller mindre bevidst danske til socialdemokraterne. Det er dog en urimelig tanke«³¹. I samtiden var man som ovenfor påvist af en anden mening end Lassen, og uden tvivl med rette. Den kraftige danske tilbagegang kan kun forklares, hvis man godtager stemmeflytning. Det er en »urimelig tanke«, at 600 danske vælgere skulle forsvinde på anden vis i løbet af kun to år.

På den anden side vil det ikke være klogt helt at forkaste Aksel Lassens alternative forklaring: at Socialdemokratiets vækst hang sammen med det stigende vælgertal. Som nævnt steg vælgertallet 1867-1884 med 38 %, mens folketallet 1867-85 steg med 51 %. 1884-90 steg vælgertallet derimod med 18 %, mens indbyggertallet kun steg med 10 % 1885-90. Det ser altså ud til, at der var opsamlet en »pukkel« af unge mænd, som først nu fik valgret. Samtidig steg valgdeltagelsen fra 69 % i 1884 til 78 % i 1890³². Samlet betød væksten i vælgertal og valgdeltagelse fra 1884 til 1890 en forøgelse af antal afgivne stemmer på over 1500, svarende til 37 %.

De danske tab i byen fremgår af nedenstående figur:

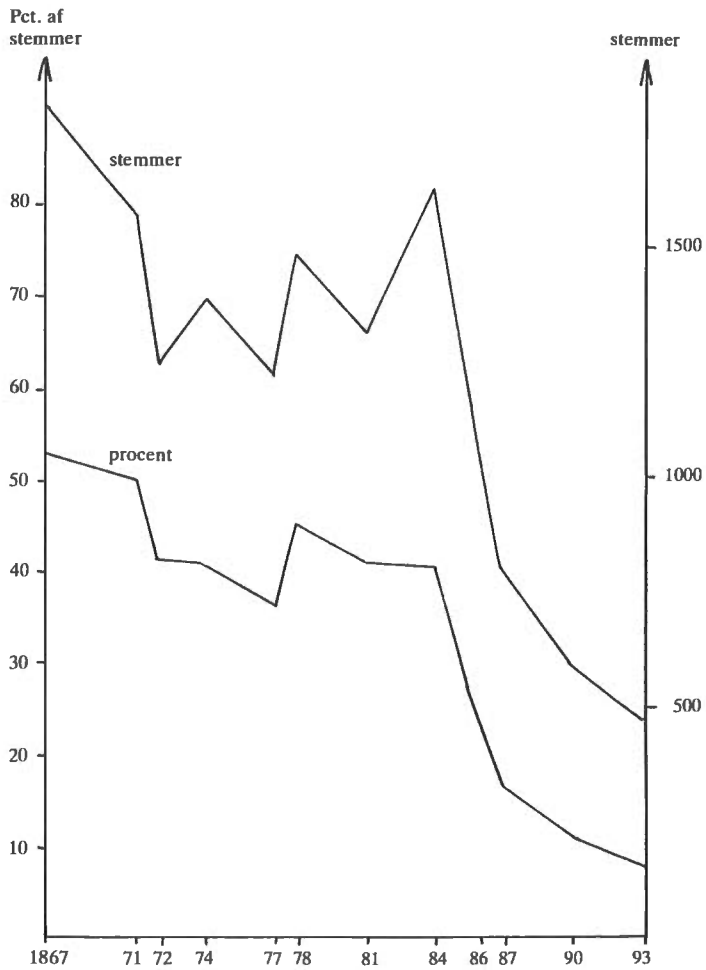

Fig. 17 a. Rigsdagsvalg i Flensborg by 1867-1893.

I omegnen gik flertallet tabt i alle distrikter undtagen Frøslev og Frydendal-Vejbæk. På nedenstående figur markeres, hvor længe de enkelte valgdistrikter havde dansk flertal:

Sogn	Valgdistrikt	1871	72	74	77	78	81	84	86	87	90	93	1898	1903	07	1912
Bov	Kruså	=====														
	Vejbæk	=====														
	Bov	=====														
Hanved	Nyhus	==			==											
	Hærreslev	=====														
	Frøslev	=====														
Adelby	Ellund m.v.	=====														
	Hyllerup m.v.	==														
	Adelby m.v.	==														
	Tastrup	==		==												
Valsbøl	Kiølseng	=====														
	Tvedskov	=====														
	Valsbøl	=====				==										
Øversø	Barderup			==				=====								
	Tarp															
Munkbr.	Bokholm	=====														
	Maasholm	=====														
Kappel	St. Vi	==														
	Vikro															=====

Fig. 17 b. Danske flertal i valgdistrikterne på landet.

Den danske tilbagegang ramte Gustav Johannsen hårdest. En vis bitterhed mod de dansksindede arbejdere, der gik over til at stemme socialdemokratisk, blev følgen: »Jeg har klatret op til dem ad deres hønsetrætter, jeg har drukket deres kaffepuncher med dem!«, skal han have udbrudt³³.

Efter nederlaget i 1886 koncentrerede Gustav Johannsen sin virksomhed i Nordslesvig, hvor han fra samme år var valgt som rigsdagsmand og blev genvalgt til sin død i 1901. En væsentlig agitationsfaktor i Flensborg faldt dermed bort, og redaktør Jessen, der ellers langt fra var nogen ukritisk beundrer af Johannsen, vedgik, at dette var et savn for byens danske bevægelse. »Har vi her i byen måske haft en eneste mand undtagen Gustav Johannsen, der var skikket til at agitere? Har ikke »Nordslesvig« taget dette vort eneste lam?«, skrev han i 1894 til H. V. Clausen. Jessen gav derpå en ret hård, men måske ikke helt forfejlet bedømmelse af Gustav Johannsens skæbne som rigsdagskandidat: »Det er klart, at en mand, hvis indflydelse mindre er grundlagt på anstrengende arbejde og usædvanlig støthed end på personlig vindende egenskaber og skiftende stemning, ikke kan vente 20-30 år i træk at bevare samme stilling på samme sted«³⁴. Det bør dog hertil bemærkes, at Jessen kun havde umiddelbart personligt kendskab til Gustav Johannsens arbejdsindsats fra 1882, hvor han som rigsdagsmand havde nok at gøre i Berlin.

For tiden efter 1886 havde det også betydning, at Gustav Johannsen i realiteten havde opgivet Flensborg. I hvert fald mente H. P. Hanssen, at det var sket, da han blev landdagskollega med ham i 1896³⁵.

Andre valg

Kirkevalg i Marie sogn

Ved menighedsrepræsentantvalget i 1885 var alle kandidater på den danske liste som nævnt blevet valgt, men snart mærkedes også ved de kirkelige valg, at den danske bevægelse var på hastigt tilbagetog i Flensborg by. I 1887 blev valget således en sejr for det tyske parti. De dansksindede kandidater speditør W. C. Frohne, brønderiejer F. H. Christiansen og konsul Tramsen blev ganske vist genvalgt, men alle 6 nyvalgte var tysksindede. Den tyske liste sad herefter på en fjerdedel af pladserne i menighedsrepræsentationen¹. Det danske flertal sikrede dog, at der endnu i 1888 kunne vælges udelukkende dansksindede kirkeældste².

Ved valget i 1889 førtes en hidsig kamp. Over 750 ud af 2100 vælgere deltog. Den danske listes kandidater opnåede gennemsnitligt 363 stemmer mod den tyske listes 391, og der blev udelukkende valgt kandidater fra sidstnævnte liste. En dansk protest over, at nogle vælgere var blevet lukket ind efter valgets ophør, blev ikke taget til følge af kirkemyndighederne³. Det danske flertal var nu gået tabt, og som kirkeældste valgtes to tysksindede, mens Gustav Johannsen og købmand Feddersen måtte forlade kirkeforstanderskabet. I stedet for afdøde C. F. Monrad valgtes den tyske borgerrepræsentant Todsens³.

Ved det næste valg i 1891 blev der forud for valget afholdt et dansk vælgermøde, hvor Gustav Johannsen navnlig ankede over, at det tyske flertal havde opstillet en buste af kejser Wilhelm ved kirken og fået opsat en mindetavle inde i kirken over de faldne i den fransk-tyske krig. Der blev opstillet en rent dansk liste, der imidlertid led nederlag. Dens kandidater fik 201-14 stemmer mod 276-93 på en liste, der både rummede tysksindede og dansksindede kandidater. Fra sidstnævnte liste blev der valgt to dansksindede, førstelærer J. A. Werner og fabrikant J. Struckmann⁴.

Ved valget i 1893 forsøgte de dansksindede at »kuppe« en liste igennem. Om formiddagen havde valgdeltagelsen været ringe, og i sidste øjeblik blev en dansk liste opstillet og ca. 100 vælgere samlet. Men da en stemmeseddel med de danske navne ikke var blevet ordenligt foldet, blev kupforsøget opdaget og en masse tyske vælgere mobiliseret om eftermiddagen. Det

danske nederlag blev derfor stort. Listen fik kun 121-22 stemmer mod tyskernes 231-38. Speditør Frohne blev dog valgt som fælleskandidat⁵.

Herefter ser det ud til, at kirkevalgene helt mistede deres nationalpolitiske dimension. Der blev undertiden i de følgende år valgt både dansksindede menighedsrepræsentanter og kirkeældste. Udviklingen blev dermed den samme som ved byrådsvalgene – da de dansksindedes indflydelse som parti var elimineret, fik de lov til at deltage i arbejdet som enkeltpersoner.

Marie Kirke før ombygningen i 1878-80, hvor det gamle tårn erstattedes af et nyt. I 1880'erne kæmpede de dansksindede beboere i sognet forgæves for at bevare magten i kirkeforstanderskabet (menighedsrådet). Fra J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, II, s. 420.

Foreningsliv i krise

Den danske bevægelses politiske krise fulgtes også af en kulturel. Flere af de danske foreninger fra 1870-erne og begyndelsen af 1880-erne måtte ophøre, og de tilbageblevne mistede medlemmer og blev mindre aktive.

Borgerforeningen

Borgerforeningen var den danske forening i Flensborg by, som gik mindst tilbage. I løbet af 1880-erne blev den derfor den største dansksindede organisation. Medlemstallet, som i 1885 havde været på 281, sank til 244 i 1895, til 199 i 1898 og til 175 i 1900¹.

Foreningens liv synes ikke at have ændret sig meget i forhold til tidligere. Nordslesvigeren Nis Petersen, der i årene 1889-97 var journalist på Flensborg Avis, skriver i sine erindringer om foreningen, at »mange af dens medlemmer var ikke meget nationalt sindede«. Foreningen var meget eksklusiv, og især de ældre holdt stærkt på standsforskellen, »kun spidserne og de meget velhavende danske borgere blev optaget«. Selv var Nis Petersen af økonomiske grunde ikke medlem, så man skal måske ikke lægge alt for meget vægt på hans udsagn om, at der aldrig blev gjort noget for at fremme dansk åndsliv². I hvert tilfælde var der i 1895 både dansk kunstudstilling og foredrag, og der spillede danske amatørteaterstykker³. Men foreningens officielle sprog var stadig tysk.

Politiforvaltningen gav i 1898 en karakteristik af Borgerforeningen, som til gengæld ikke tillader tvivl om medlemmernes *politiske* holdning. Selv om foreningens betydning var mindsket, var den dog stadig byens »spezifisch-dänischer Verein«, som holdtes sammen af medlemmernes udtalte danske sindelag. Borgerforeningen drev vel ikke offentlig agitation, men med Jens Jessen og Gustav Johannsen som fremtrædende medlemmer tvivlede politiforvaltningen ikke på, at foreningen var et led i den hemmelige agitation. Foreningslokalernes udsmykning havde et »durchaus dänischprotestlerisches« præg med danske kongebilleder, Dannebrogflag o.l., og danske aviser og tidsskrifter lå fremme⁴. Et besøg af ca. 200 gæster fra Århus Handels- og Kontoristforening senere samme år viste også Borgerforeningens danskorienterede tendens⁵.

Ledelsen udgjordes fortsat af dansksindede mænd; efter købmand M.

Bucka var først købmand Jes Jessen og siden speditør W. C. Frohne formænd. Andre ledende mænd var Gustav Johannsen, skibsbygmester E. J. Weedermann, eddikefabrikant F. A. Jürgensen og købmændene J. Brodersen og Joh. Feddersen⁶.

»Foredragsforeningen« og »Ydun«

Den foredragsforening, som først Monrad og siden redaktør Jessen ledede, gik efter en årrække med ringe aktivitet ind i slutningen af 1880-erne. Efter 1885 holdtes kun to foredrag: H. P. Hanssen om Mads Hansen i 1887 og Herman Trier om den københavnske frivillige arbejderundervisning i 1888⁷. Derefter er der komplet tavshed om foreningen, og Jessens forsøg på at genoplive den mislykkedes⁸.

»Ydun« var ikke langt fra at dele skæbne med Foredragsforeningen. Ligesom denne havde »Ydun« i begyndelsen af 1880-erne haft omkring de 250 medlemmer. En halv snes år senere var kun under en tiendedel tilbage, nemlig 23⁹.

Efter sit valg til rigsdagsmand havde Gustav Johannsen næppe tid nok tilovers til »Ydun«, men han blev dog siddende som formand frem til 1891, hvor han valgtes til æresformand. I den ordinære formands stol efterfulgtes han først af gæstgiver Carl Petersen, siden af redaktør R. P. Rossen. Gustav Johannsen kæmpede imidlertid hårdt imod myndighederne, da herredsfogden under foreningens udflugt til Skærsbjerg i Angel i 1887 forbød medlemmerne at holde taler på dansk ved fællesspisningen. Vel bøjede han af i første omgang, men der blev indgivet klage til regeringen i Slesvig, der måtte give Gustav Johannsen ret og tildele de lokale myndigheder en »næse«¹⁰. Et sådant sprogforbud hørte i juridisk henseende fremtiden til.

Af Flensborg Avis' referat af udflugten fremgår, at de 80-90 deltagere var håndværkere, handelsmænd og andre forretningsfolk med damer, der »under tarvelige kår arbejder hårdt til daglig brug og som derfor trænger dobbelt til en lille uskyldig adspredelse«¹¹. Både Nis Petersen og Jørgen Nielsen fremhæver i deres erindringer, at medlemmerne var arbejdere og småborgere¹². »Ydun« var således den selskabelige forening for dem, der ikke havde social status til at komme i Borgerforeningen.

Nis Petersens beskrivelse af »Ydun« er ligesom hans omtale af »Borgerforeningen« ret negativ. Foreningen havde lokaler i beværtninger, først i Storegade, siden på »Nordischer Hof«, det senere Flensborghus. Der kunne ved møderne blive drukket bravt af medlemmerne, og »Yduns« nationale betydning var i hans øjne meget beskeden¹³. Omkring 1893 kom der imidlertid mere gang i foreningen igen. Medlemstallet steg noget til 40 i 1895, hvilket især skyldtes den hjemvendte udvandrer Julius Korsholms

YDUN.

Søndagen den 29. Oktober 1899, Aften Kl. 8:
Aftenunderholdning og Bal
i „Nordischer Hof“.

En Advarsel.

Lystspil i 1 Akt af Emma Gad.

Personerne:

Rosen.	Obersten.
Annie.	Oberstinden.
Kruse.	En Tjener.

Handlingen foregaar paa Rosen's Landsted.

Plader.

Lystspil med Sang i 3 Akter af C. Molt Wengel.

Personerne:

Madam Sommer.
Klara, hendes Datter.
Ferdinand Jansen, hendes Søstersøn
Karl Holm, Cand. med.,) Kontubernaler.
Hans Vorm, Stud. juris,)
Marie Hansen, Sypige.
Petersen, Urtekrammersvend.
Moses,) handlende.
Ephraim,)
Frederik, Støvlepudser.

Handlingen foregaar i København.

Derefter Bal til Kl. 5.

Tobaksrygning under Forestillingen bedes undladt.

„Fl. Av.'s" Trykkeri.

Blandt foreningen »Ydun«s aktiviteter havde diletant og fester stor betydning. Her ses et program for aftenunderholdning og bal fra 1899.

agitation. Blandt andet fik han alle typografer ved Flensborg Avis til at træde ind¹⁴. Da Jørgen Nielsen i 1893 kom til Jessens trykkeri, blev han derfor straks efter medlem. Sammen med flere genoptog han traditionen med dilettantkomedier. Også foreningens bogsamling blev ordnet og udvidet. Den bestod i 1899 af 798 bøger foruden 40 sangbøger. Bøgerne var skaffet ved gaver fra private, f.eks. skibsværftsdirektør Bredsdorff og vinhandler Colding. Udlånet var i år 1900 på 354 bind¹⁵. Hovedsagen for »Ydun« var dog stadig det selskabelige med maskerader, baller, sommerfornøjelser og lottospil¹⁶.

Andre danske foreninger i Flensborg by

Dansk Bog-Læsekreds fra 1882 eksisterede stadig i 1890 under navn af Flensborg Læseselskab, som i 1888 havde 38 medlemmer¹⁷.

»Brødrene« fortsatte også og havde i 1895 51 medlemmer, i år 1900 38 aktive og 31 passive. Man søgte øjensynligt at styrke den »dødsdømte« veteranforening ved at optage passive medlemmer¹⁸.

Knudsgildet videreførtes i det gamle spor under Gustav Johannsens og Lorens Winds fortsatte ledelse. I 1889 havde det en konfrontation med politiet, der anså banen for at være farlig. Men da der blev opsat forhindringer for kuglerne, blev skydningen genoptaget¹⁹. Da gildet i 1892 fik nye vedtægter, var der 24 medlemmer tilbage. I 1900 var der 13 aktive og 31 passive knudsbrødre²⁰.

Flensburger Schützenverein havde flere aktive medlemmer end Knudsgildet, 37 i 1895 og 28 i 1900. Antallet af passive medlemmer var de to år 90 og 13. Selv om foreningens ledelse fortsat bestod af dansksindede, ser det ud til, at den blev afnationaliseret. I 1902 bemærkede politiforvaltningen, at skytteforeningen »næppe længere kan betragtes som en dansk forening«²¹.

Mellem midten af 1880-erne og århundredskiftet blev der dannet nogle få, mindre foreninger af dansksindede. *Afholdslogen »Skjold«* var oprindeligt stiftet i 1889 i Frøslev, men flyttede senest i 1893 til Flensborg. Afholdsbevægelsen var på denne tid på fremmarch i byen. Særlig gjaldt det International Order of Good Templars (I.O.G.T.), som »Skjold« var tilsluttet. »Skjold« havde ikke direkte noget nationalpolitisk formål, men samlede i kraft af sit danske foreningsprog flere dansksindede flensborgere, først og fremmest arbejdere. Medlemstallet kendes først fra 1903, da var det omtrent 60²².

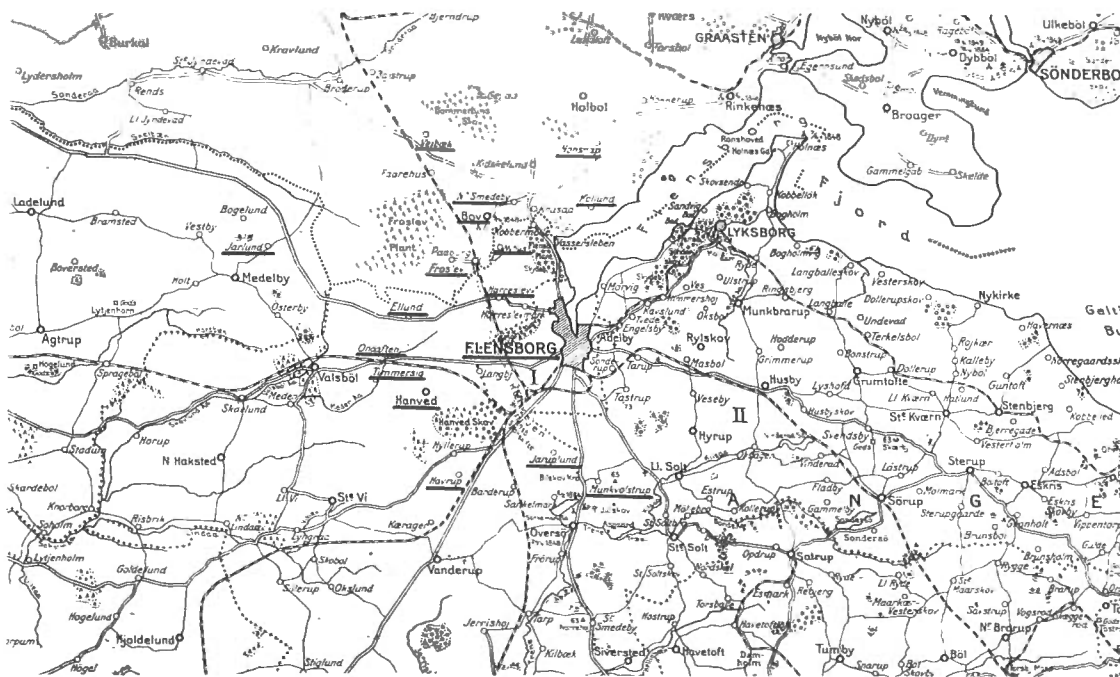
»Nordslesvigsk Kunstforening« fra 1890 var ikke en ren flensborgsk forening, men dens sæde var i byen og dens formand var Gustav Johannsen. Det var ligeledes i Flensborg, at foreningen i 1890 afholdt en stor udstilling med 72 danske kunstnere, som besøgte af ca. 4000²³.

I politiforvaltningens oversigt over danske foreninger nævnes endvidere »*Gemüthlichkeit*«, stiftet i 1891. Den havde 28 medlemmer i 1895, men gik ind kort tid efter. Efter navnet at dømmе var det en rent selskabelig klub²⁴. »*Odin*« fra 1897 var beregnet for danske statsborgere i Flensborg, som dog kun for en mindre dels vedkommende meldte sig ind. Af 1010 danske statsborgere i 1898 var kun 22 medlemmer af »*Odin*«²⁵.

Landboforeningen

Mens de danske foreninger i Flensborg by havde svære problemer, formåede Landboforeningen for Flensborg og Omegn at fastholde sit medlemstal, således at det også i midten af 1890-erne lå omkring 200²⁶. Den geografiske fordeling af medlemmerne var imidlertid ændret. Forbindelsen til Angel var faldet helt bort. Medlemmerne fandtes nu først og fremmest i Flensborg by (58 medlemmer) samt Bov og Hanved sogne (henholdsvis 29 og 74) og i området Holbøl-Kværs-Rinkenæs-Kliplev (26 medlemmer). I Oversø sogn var der 7 medlemmer og i fem andre sogne 1-2. Foreningens udbredelse i 1897 er vist på nedenstående kort. Ved en sammenligning med kortet over udbredelsen 1866 ses, hvorledes foreningen har trukket sig sammen omkring centret for den danske bevægelse i landdistrikterne, byerne Frøslev, Harreslev og Ellund.

Fig. 18. Medlemmerne af Landboforeningen for Flensborg og Omegn 1897.
Kortgrundlag: H. Boeck: Kort over Sydslesvig, Kbh. 1950.

1880-erne og 1890-erne var en fremgangstid for landboforeningsarbejdet overalt i Nordslesvig. Det var særlig kendetegnet ved, at der påbegyndtes en foredragsvirksomhed, hvor talere fra Danmark fortalte om dansk landbrug. Denne forøgede aktivitet skal ses i sammenhæng med landbrugets intensivering med et forøget husdyrhold, andelsmejerier, brug af kunstgødning, indførelse af roedyrkning o.s.v. Også Landboforeningen for Flensborg og Omegn fik fra 1880-erne besøg af foredragsholdere nordfra²⁷.

Men ved siden af det faglige oplysningsarbejde iværksatte landboforeningen i 1886 en folkelig foredragsvirksomhed. Den senere frimenighedspræst Rasmus Thomsen, redaktør Jessen, H. P. Hanssen, journalisterne Nic. Andersen, A. Svensson, J. N. Jensen og Thade Petersen, redaktørerne Rossen og Nic. Svendsen, generalagent Hans Petersen og vandre lærer Kasper Jensen holdt således foredrag om emner hentet fra historien, litteraturen, geografien m.v. Særlig alsidig var frimenighedspræst L. B. Poulsen, der på god grundtvigsk vis forenede materie og ånd ved en aften først at fortælle om kvægets fodring og pleje og dernæst om folkelig oplysning og dannelse²⁸. Der blev i Nordslesvig i tiden omkring 1890 dannet en række foredragsforeninger, men i Flensborgs omegn løstes denne opgave altså af landboforeningen. Talerne og emnerne var dog de samme som i de egentlige foredragsforeninger. De 4-5 møder, som Landboforeningen afholdt hver vinter, besøgte af 70-80 medlemmer²⁹.

Forholdet til myndighederne var efter frifindelsen i 1885 afslappet. I det hele taget blev de danske foreninger i og omkring Flensborg behandlet blidere, da politimyndighederne opdagede, at de gik tilbage af sig selv. I Nordslesvig blev der derimod under Køllerpolitikken 1898-1901 indledt et angreb på landboforeningerne, som blev stillet overfor krav om tilmeldelse til de tyske landboforeninger, såfremt de ville have del i de statslige tilskud fra det slesvig-holstenske landbrugskammer. Da betingelsen for optagelsen af Landboforeningen for Flensborg og Omegn i landbrugskammeret var, at foreningen blev kollektivt medlem af den tyske »Bezirksverein für den mittleren Teil der Kreise Flensburg und Schleswig«, og at det tyske sprog skulle anvendes, sagde man nej³⁰.

Sprog-, Vælger- og Skoleforening

Sprogforeningen var som nævnt oprettet i 1880 til fremme af det danske sprog. Den omfattede hele den dansksindede del af Sønderjylland. Hertil kom i 1888 »Vælgerforeningen for Nordslesvig«, som var de danske sønderjydernes politiske organisation, der tog sig af kandidatopstilling, valgagitation m.v. I 1892 stiftedes »Den nordslesvigske Skoleforening« som den tredje af »de store nationale foreninger«. Dens formål var at støtte unge fra mindre-

bemidlede hjem økonomisk, så de kunne komme på efterskole, højskole eller landbrugsskole i kongeriget³¹.

Sprogforeningens nøjagtige medlemstal i perioden fra midten af 1880-erne til århundredskiftet er ukendt, men på foreningens medlemsliste fra ca. 1894 er der opført 30 navne fra Flensborg by og 13 fra Hanved sogn, heraf de 9 fra Langbjerg³². I Flensborg havde Sprogforeningen mest tilslutning fra købmænd (11) og journalister (4), mens håndværkerne, der tidligere havde været en aktiv gruppe i foreningen, nu var svagt repræsenteret (3).

Myndighederne betragtede fra starten Sprogforeningen som en politisk forening, og medlemslisterne skulle derfor indsendes til politiet. Det var mange af medlemmerne i Flensborg imidlertid betænkelige ved. Kredsformanden, redaktør R. P. Rossen, meddelte i 1890 Sprogforeningens formand gdr. Jacob Michelsen fra Kolstrup ved Aabenraa, at følgende ni personer ønskede at blive slettet som »officielle« medlemmer: værftsdirektør Bredsdorff, bagermester C. N. Steen, købmændene Joh. Feddersen, W. C. Frohne, Chr. Bræundle, H. Bucka, A. P. Kloster og Jørgen Brodersen samt glarmester G. Stølting. De ønskede i stedet at stå som »private medlemmer«, hvilket må betyde, at de fortsat ville yde økonomisk bidrag³³.

Derimod ville redaktør Jessen efter Rossens mening vedblive med at være officielt medlem, men han var også i forvejen så »kompromitteret« i myndighedernes øjne, at det hverken ville gøre fra eller til, om han trådte ud som fuldgyldigt medlem. For de andre har efter alt at dømme forretningshensynet spillet ind. »Flensborg er en politisk discret by. Dens sindelag ligger ikke på gaden, til dagligdags træde de store politiske modsætninger ikke i forgrunden, og fanatismen er en kun lidet kendt og endnu mindre skattet vare iblandt befolkningen«, skrev P. Lauridsen i 1889, og det var givetvis rigtigt³⁴. Ved alt for offentligt at demonstrere sin taknemmelighed kunne man blive sat udenfor »det gode selskab«.

Det varede ret længe, førend Sprogforeningen fik oprettet en *bogsamling* i Flensborg by. C. F. Monrad, som indtil sin død i 1889 stod for etableringen af sådanne, mente oprindeligt, at det var nok med »Ydun«s, Landboforeningens og Borgerforeningens bogsamlinger. Men da redaktør Jessen på generalforsamlingen i 1888 ønskede, at også Sprogforeningen oprettede et bibliotek i byen, gav Monrad ham medhold. En bogsamling på 264 bind, som foreningen havde fået foræret af den sønderjysk fødte Moskvakøbmand O. Forchhammer, blev derfor opstillet i Flensborg³⁵.

Større betydning fik imidlertid bogsamlingen på »Margrethesminde«, Gustav Johannsens villa. Under datteren Alexandra Johannsens ledelse

Gustav Johannsens hjem Margrethes Minde i Eckenersgade blev i 1890 hjemsted for en dansk bogsamling under datteren Alexandra Johannsens ledelse. Bogsamlingen blev det første danske centralbibliotek i Sønderjylland. Fot. i Den slesvigske Samling.

kom dette bibliotek til at fungere som et centralbibliotek for hele Sønderjylland. Udlånet herfra startede den 27. januar 1891. Dette bibliotek var ikke oprettet af Sprogforeningen, men af den københavnske nationale forening »To løver«. Det bestod af 2-3000 bind, og udlånet lå 1891-1908 på gennemsnitligt 1400 bind til 333 lånere. Heraf kom mere end de to tredjedele fra Flensborg by. Når der ses bort fra Køllerperioden omkring århundredskiftet, var udlånet stigende³⁶.

I landdistrikterne var medlemmerne af Sprogforeningen gårdejere, småbrugere og i Langbjerg også arbejdere³⁷. I 1890-erne blev der oprettet bogsamlinger i Vejebak i Bov sogn, i landsbyerne Frøslev, Ellund og Hanved (med filial i Langbjerg) samt i Jardelund i Medelby sogn og i Valsbøl³⁸.

Ved oprettelsen af *Vælgerforeningen* havde Gustav Johannsen sammen med den dengang 26-årige H. P. Hanssen spillet en ledende rolle. Gustav Johannsen blev derfor de dansksindede flensborgeres repræsentant i bestyrelsen, mens gårdejer Georg Budach fra Prindsensgård repræsenterede landdistrikterne i Flensborg amt. Redaktør Jessen, som initiativtagerne havde holdt udenfor det forberedende arbejde, kritiserede den nye forening, dels for den manglende information forud for oprettelsen, dels for,

at Aabenraa og Flensborg amter var for mangelfuldt repræsenteret i bestyrelsen. Året efter blev Jessens kritik taget til følge, og i forbindelse med at rigsdagsmanden blev gjort til født medlem, rykkede Jessen ind på den ledigblevne plads for Flensborg by³⁹.

Arbejdet med at få dannet det tætte tillidsmandsnet, hvor idealet var mindst een tillidsmand i hver landsby og adskilligt flere i byerne, lå i hænderne på sekretæren H. P. Hanssen. Han fik imidlertid store vanskeligheder ved at nå dette mål for Sydslesvigs vedkommende. I Flensborg by var bagermester Steen, redaktør Jessen, garvemester Plaetner, murermester J. P. Petersen, fotograf Emil Hansen og kobbersmedemester H. Hansen-Goos blevet foreslået sammen med købmændene P. Petersen J. E., A. E. Colding og H. Bucka. Imidlertid var kun Bucka villig, og H. P. Hanssen måtte forsøge at finde egnede erstatninger. Men det var ikke mindre problemfyldt. J. Struckmann gav således dette motiverede afslag (ordret): »Efter vad der er forfalen i dene Tid her i Flensborg gør det mig ont ikke at kune bitræde dene Forening»; han hentydede hermed antagelig til Jessens kritik eller måske til danskhedens kraftige tilbagegang ved valgene. Det lykkedes dog for H. P. Hanssen at formå vinhandler Brændule og urmager L. A. Schramm til at hjælpe Bucka.⁴⁰

I omegnen var H. P. Hanssen heller ikke heldig. Her sagde først J. Lorenzen fra Hanved, N. Jessen fra Harreslev og P. Nielsen, Kielseng fra Kun gårdejer Hans Petersen i Hyllerup kunne overtales⁴¹.

Vælgerforeningen fik heller ikke nogen stor medlemstilslutning i Flensborg by og omegn. Overborgmester Toosbüy meddelte således i 1889 regeringspræsidenten: »Den efter tilskyndelse fra agent Gustav Johannsen oprettede Vælgerforenings virksomhed er i Flensborg lig nul«. Kun Johannsen og Jessen og »tre indflydelsesløse« borgere havde sluttet sig til den⁴². Heller ikke i amtet mærkedes noget til Vælgerforeningen⁴³. Frem til 1896 blev der ifølge protokollen kun indmeldt 18 flensborgere samt to fra omegnen i foreningen. I byen var det mest købmænd, redaktører og håndværksmestre, i omegnen gårdejere⁴⁴.

Skoleforeningen opnåede en lidt større tilslutning end Sprogforeningen og Vælgerforeningen. September 1896 havde foreningen således 42 medlemmer i Flensborg by, 6 i Frøslev, 6 i Harreslev, 1 i Hanved og 1 i Lille Solt⁴⁵. Før århundredskiftet kom der også medlemmer i Hyllerup, Haurup, Veding, Gl. og Ny Skovkro, Nyhus samt i Loftlund i St. Vi sogn (her dog kun et enkelt)⁴⁶. I Flensborg by var det som ved Sprog- og Vælgerforeningen mest købmænd, håndværksmestre og folk med tilknytning til Flensborg Avis, som var medlemmer, i landdistrikterne gårdejere og håndværksmestre.

Generationsskifteproblemer

Når en »god dansk mand«, som havde været ledende eller på anden måde fremtrædende i den danske bevægelse, døde, bragte »Flensborg Avis« gerne en nekrolog. Fra 1894 gjaldt det endvidere »Sprogforeningens Almanak«, og fra 1918 »Grænsevagten«. Takket være disse personomtaler kan der samles et større biografisk materiale om leder- og aktivistlaget i den danske bevægelse i Flensborg by og omegn tilbage fra 1840-erne¹.

Flensborg by

I Flensborg by kan der eftervises flere generationer af ledere og aktivister i den danske bevægelse. Den første generation var født i årene forud for 1810 og var allerede før Treårskrigen fremtrædende i den danskorienterede, slesvigske helstatsretning. Til generationen hørte blandt andre professor Chr. Paulsen, købmand Peter Nielsen, broskriver Chr. Hansen jr., værk-mester J. H. J. Kruse, stenhuggermester H. A. Klewing og købmand Paul Hansen jr. Ialt foreligger der kortere eller længere biografier af en snes mænd fra denne generation.

Anden generation, født 1810-29, var den flensborgske danskheds »store årgange«. Den var især trådt frem 1848-50 i forbindelse med den folkelige slesvigsk-danske bevægelses gennembrud. Herfra er knap et halvt hundrede levnedsløb samlet, f.eks. for købmand M. Bucka, fabrikant A. G. Freudenreich, garvermester Jac. Plaetner, købmand L. Schramm, købmand J. Struckmann, klejnsmedemester Th. Vendt, vognmand Lorens Wind samt de tilvandrede: lærer A. C. C. Holdt, kollaborator C. F. Monrad og vinhandler A. E. Colding.

Tredje generation, født 1830-49, blev aktive i de sidste år af den danske tid og efter erobringen i 1864. Mest fremtrædende blandt den halve snes biograferede fra denne periode var agent Gustav Johannsen og slagtermester J. F. W. Partsch samt senere grosserer Lorens Poulsen.

De ledere og aktivister, som var født i 1850 eller derefter, dannede ikke på samme måde »generationer«. Det skyldtes først og fremmest, at de ikke var så mange. Blandt navnene kan nævnes redaktørne Jessen og R. P. Rossen, bankdirektør P. Thomsen og købmand J. C. Paulsen, som var født før eller i 1864, mens faktor L. K. Lausten, redaktør Ernst Christiansen,

advokat C. Ravn og grosserertrekløveret Niels Uldall, Cornelius Hansen og J. C. Møller var kommet til verden efter indlemmelsen i Tyskland. De her nævnte var alle tilvandrede til Flensborg fra Nordslesvig.

Udviklingen i ledernes og aktivisters fødested fremgår af nedenstående oversigt. Man bemærker, hvorledes antallet af levnedsløb bragt i dansksindede aviser og tidsskrifter faldt for personer født efter Treårskrigen. Det er naturligvis noget usikkert at anvende dette alene som målestok for den danske bevægelses udvikling, da det kan være lidt tilfældigt, hvem og hvor mange der blev biograferet. Sammenholdt med tilbagegangen i de danske kandidaters stemmetal og i det danske foreningsliv tyder denne udvikling dog kraftigt på, at den danske bevægelse løb ind i et lederproblem, da generationen født i 1850-erne skulle overtage lederposterne som 30-årige i 1880-erne.

Fødsels- år:	Fødested						
	Flens- borg	Øvrige Sydsl.	Nordsles- vig m. Ærø	Konge- riget	Tyskland, Holsten	Uop- lyst	Til- sammen
Før 1800	3	2	2	1	–	–	8
1800-09	12	2	2	1	1	–	18
1810-19	5	–	4	5	4	–	18*
1820-29	10	3	7	2	1	4	27**
1830-39	8	1	1	–	–	3	13
1840-49	5	3	1	1	1	2	13
Før 1850	43	11	17	10	7	9	97
1850-59	3	–	4	1	–	1	9
1860-69	1	–	8	–	–	1	10
1870-79	–	–	2	–	–	–	10
1880-89	–	–	2	–	–	–	2
1850-89	4	–	23	1	–	3	31
Ialt	47	11	40	11	7	12	128

* Heraf de 17 i årene 1814-19

** Heraf de 25 i årene 1820-26

Fra 1870-erne begyndte naturen at kræve sin ret blandt ledere og aktivister i den danske bevægelse i Flensborg. Læge J. F. Duseberg og H. A. Klewing døde i 1878 og 1879. Især i anden halvdel af 1880-erne afgik mange fremtrædende dansksindede flensborgere af første og anden ledergeneration ved døden: Freudreich i 1887, Monrad i 1889, Holdt i 1890, Plaetner i 1893 og M. Bucka i 1894. Fordelt på tiår døde 1870-79 13 af de biograferede ledere og aktivister, 1880-89 17, 1890-99 25 og efter århundredskiftet 19 i årene 1900-09 og 14 1910-19. I den danske bevægelses kritiske år i 1880-erne

Et samlingssted for dansksindede flensborgere, særlig fra søfartsmiljøet, var H. P. Albrechtsens skipperhus »Vinklen« på Skibsbroen 341. Selv var gæstgiveren aktiv i Den slesvigske Forening og siden i valgagitationen. Fot. fra ca. 1883, før nedrivningen i 1899. Den slesviske Samling.

og 1890-erne faldt ledere og aktivister altså fra i stort tal, og de overlevende var gamle og næppe særligt initiativrige.

Det havde ikke været noget problem, hvis der havde været ny overalt for de gamle som faldt, men det var der ikke. Det ledelsesmæssige tomrum kunne langtfra fyldes ud med unge eller yngre. I det beskedne omfang det trods alt lod sig gøre, drejede det sig altovervejende om nordslesvigere (jf. ovenstående tabel). Indtil 1880-erne havde leder- og aktivistgruppen i henseende til fødested været ganske repræsentativ for hele byens befolkning, således som den danske bevægelse i det hele taget må antages dengang at have været det. Men herefter kunne den hjemmehørende danskhed altså ikke længere stille med egne ledere. De måtte hentes nordfra.

I begyndelsen var det især journalister og typografer på Flensborg Avis, som kom til Flensborg fra Nordslesvig: redaktør Jessen i 1882, redaktør R. P. Rossen i 1884, bogholder Jørgen Vrang i 1888, typograf L. K. Lausten i 1889, journalist P. Simonsen og typograf Jørgen Nielsen i 1893. Ernst Christiansen, hvis ansættelse begyndte i 1892, var født i Vejbæk, men dog opvokset i Flensborgs Jørgensby. L. P. Christensen, ansat fra 1898, kom fra Rinkenæs sogn.

Lad mig se, at du ikke allene bruger
 dine Bønder til Brug og den Jord du
 har, men søg ogsaa Løsligheden til at
 give Tykkene et lille Smak.

Fr. Sommer 99. *Brug A. Uge*
 P. Nielsen *Bestyrelsen for Selve*
 Ravnstrup *Indevygaard*
 for Ravnstrup

Brug A. Uge

Ja, mig de kun tykkene saa meget som du kan.
 den sønderydske Bønder skal nok holde Stand.
 den sønderydske Bønder er skifter Land og Tid,
 mig, dansk er hans Gæste, hans Tænkning og vid.

Walden, Ravnstrup
 (1899) *Bestyrelsen for*
Indevygaard

Se vel, og bliv rigtig lykkelig!

Fra omkring 1890 begyndte påny en indvandring af forretningsmænd fra Nordslesvig, ofte yngre bondesønner, som ville skabe sig et levebrød i byens handel. Her kan nævnes Severin Schmidt (1886), J. C. Paulsen (1892), Martin Svendstrup (første halvdel af 1890-erne) og efter århundredskiftet J. L. Gissemann, J. C. Møller og Niels Uldall (alle 1902) samt Cornelius Hansen (1904). Advokat Chr. Ravn, der kom til byen i 1906, hører også med i denne gruppe.

De hjemmehørende danske aktivisters tilnærmelsesvis uddøen og indvandringen nordfra ændrede også erhvervsstrukturen i ledergruppen:

Erhverv	Født før 1850	Født 1850-	Tilsammen
Grosserere, købmænd	26	9	35
Håndværksmestre	27	3	30
Fabrikanter, møllere	10	0	10
Journalister, redaktører	1	7	8
Læger, dyrlæger, advokater	6	1	7
Direktører	5	1	6
Agenter	2	4	6
Lærere	4	1	5
Kaptajner	4	0	4
Gæstgivere, hotelejere	3	1	4
Bogholdere	2	2	4
Typografer	1	2	3
Andre	6	0	6
Ialt	97	31	128

Aktivisterne, som var født før 1850, var især håndværksmestre, fabrikanter og købmænd. Det falder godt i tråd med, hvad der tidligere er nævnt om de mest aktive lag i den danske bevægelse i Flensborg fra 1848 og frem midten

←

I landdistrikterne var der ikke så alvorlige problemer med at finde hjemmehørende ledere som i Flensborg by. Georg Budach fra Prindsensgård ved Jaruplund (1831-1909) ses her sammen med hustruen Christine. G. Budach var bestyrelsesmedlem i Landboforeningen for Flensborg og Omegn og i Spare- og Laanekassen, ligesom han var medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd. Sønnen Peter Budach (1864-1947) uddannedes på Testrup og Dalum landbrugsskoler i Danmark, før han overtog gården. På Dalum havde han en stambog, hvori hans medelever opfordrede ham til at holde ud i kampen mod tyskerne, som disse udklip viser. Peter Budach blev medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd og formand for Spare- og Laanekassens tilsynsråd og efter 1920 formand for Den slesvigske Forening i landdistrikterne. Fot. af F. Flarup og G. Billström i Den slesvigske Samling og stambog i Arkivet, Dansk Centralbibliotek.

af 1880-erne. Måske er købmændenes repræsentation blandt de biograferede vel stor, fordi der var en tendens hos avisen til særlig at omtale fremtrædende og kendte danskere. Deres død var kort sagt en »god« nyhed. Fra 1880-erne var det derimod særlig redaktører, journalister og typografer ved Flensborg avis, der sammen med nogle få købmænd var den danske bevægelses frontfigurer. Den tidligere så store håndværkergruppe svandt ind til nærmest ingenting.

Generationsskifteproblemet i den danske bevægelse i Flensborg var resultatet af, at det ikke lykkedes forældrene at viderebringe deres danske sindelag til børnene, der var vokset op efter 1864 med udelukkende tysk skolegang og i et bysamfund stærkt præget af Tysklands økonomiske vækst. Et eksempel herpå var købmand J. L. Lassen, der vel ikke var særlig fremtrædende i det danske arbejde, men ved økonomiske bidrag viste, at han var afgjort dansksindet. Lassen var indvandret til Flensborg fra Varde i 1840-erne. Han oparbejdede en stor forretning og kunne, da han døde 82 år gammel i 1901, efterlade sine børn tilsammen 5 millioner mark, en af Flensborgs største formuer. Men hans danske overbevisning gik kun i arv til eet af børnene².

Landdistrikterne i Flensborgs omegn

Også i landdistrikterne var den danske bevægelse udsat for en kraftig tilbagegang fra midten af 1880-erne. Den holdt kun stand i Vejbæk i Bov sogn og *Frøslev* i Hanved sogn. På grundlag af småbiografierne kan det i overensstemmelse hermed eftervises, at der i Frøslev var en ubrudt række af danske ledere: gdr. og kromand Carsten Thomsen (1837-89), gdr. A. Andresen (1824-1905), gdr. Hans Tychsen (1847-1929), bygmester H. H. Nicolaisen (f. 1855 i Rinkeby, til Frøslev 1888, d. 1938), gdr. Carsten Gregersen (1861-1943) og smedemester Johan Meyer (1886-1973). Med undtagelse af Nicolaisen var de alle fødte mellemslesvigere.

I *Jaruplund* og nærmeste omegn stod den danske bevægelse langt fra så stærkt som i Frøslev. Men gårdejerne Georg Budach (1831-1909), Peter Budach (1864-1947) og Jørgen Søgaard (f. 1874 i Mastrup, til Jaruplund 1910, d. 1944) sørgede dog for, at der kunne opretholdes et sammenhold mellem stedets danske familier, hvortil også Büchertslægten hørte. Gårdejerne J. N. Andresen i Hyllerup og Lorens Jepsen i Valsbøl var hjemmehørende repræsentanter for den bevidste danskhed i deres byer, men de var ret isolerede og havde kun beskedent følge.

Jens Jessen, Flensborg Avis og flensborgerne

Politisk holdning

Den mest fremtrædende af de lederskikkelser, som i 1880-erne kom den kriseramte flensborgske danskhed til undsætning, var redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis¹.

Jens Jessen blev født i 1854 i den lille by Toghale ved Møgeltønder, hvor faderen Hans Møller Jessen var førstelærer. Faderen var en dansksindet slesviger, der ønskede at bevare hertugdømmets særpræg og selvstændige stilling i forhold til kongeriget. Som Gustav Johannsen fulgte Jens Jessen i første omgang i faderens fodspor. 1874-76 læste han til lærer på Tønder seminariums danske afdeling, og derpå var han 1874-76 lærer på en dansk privatskole i Broager, siden en kort tid huslærer i Tønder. Efter studier i Paris og Göttingen tog han i 1880 mellemskolelærereksamen og fik ansættelse på Juhlers private realskole i Haderslev, hvis ledelse han var udset til at overtage. Det forhindrede myndighederne imidlertid ved at lukke skolen, og den rektoreksamen, som Jessen samme år havde taget i Kassel, fik han derfor ikke mulighed for at anvende. I stedet blev han fra den 1. juli 1882 redaktør af »Flensborg Avis«, som han allerede i Broagertiden havde sendt artikler til. Fra den 1. april 1883 overtog han endvidere det økonomiske ansvar som udgiver.

Skønt Jessen som Gustav Johannsen nærmest blev tvunget ind i redaktørstillingen, havde han betydelige evner som journalist, redaktør og udgiver. Han havde dertil en klar opfattelse af sit arbejdes betydning: »Vi må se til, at Flensborg aldrig bliver en tabt skanse. Så længe »Flensborg Avis« er der, har byen dog sin danske fane«, skrev Jessen i 1889, efter de udprægede tilbagegangsår i midten af 1880-erne². En mere poetisk tolkning af avisens rolle gav han i et brev til hustruen Marie i 1888: »Jeg skal sige dig, hvad et godt dansk blad i Flensborg er. Det er det eneste tegn og det eneste betydningsfulde tilknytningspunkt i henseende til danskheden. Det er et vagtsted, et blus, et ly, et tilflugtssted for dansk sprog; det er en bærer og levendegører af dansk sindelag; det er en vejleder og frugtbarfører i dansk oplysning og åndsliv ... Et godt dansk blad er et hus på den øde hede, en oase i den golde ørken, en klippeø midt i det frådende hav. Ja, det er mere, thi det er som vandfloden, der kan bringe grøde selv i en ørken; det er som

en koralø med utallige revler ud i havet, hvorover der efterhånden kan lægge sig jord og tang og planter og muld, så mere og mere indvindes fra havet«³.

Citatet belyser ikke alene Jessens sikre stilsans, men også hans opfattelse af redaktørgerningen som et kald og af avisen som nærmest eneste repræsentant og fremmer af den flensborgske danskhed. En sådan indstilling var efter den stærke tilbagegang både politisk og kulturelt måske ikke helt ved siden af, men den kunne også vanskeliggøre samarbejdet mellem Jessen og de hjemmehørende danske flensborgere.

På mange områder faldt Jessens holdninger ellers fint i tråd med den flensborgske tradition. *Kongetroskaben* hos Jens Jessen var ubetinget, og han anså den for et af de vigtigste bånd mellem Sønderjylland og Danmark⁴.

Allerede i sine tidligste artikler til avisen i 1875 havde Jessen hævdet *retsstandpunktet* i henhold til paragraf 5. Og i modsætning til Gustav Johannsen holdt Jessen stædigt fast ved det også efter 1879. Han hævdede, at traktaten mellem Østrig og Preussen gav Danmark en »tredje mands ret«, som ikke var blevet antastet af, at de to stormagter var blevet enige om at ophæve afstemningsbestemmelsen. I en tale på Skamlingsbanken i 1894 begrundede han sin opfattelse: »Det politiske agen er ikke et tilstrækkeligt kampmiddel, det nationale ikke heller. Vi må køre med to heste for vor vogn, hvis vi ikke skal komme i grøften ... Sproget uden det politiske sindelag er ord uden dåd; det kan blive indholdsløst, tomt; politisk partiarbejde uden det sproglige og nationale grundlag er dåd uden ord; det kan blive holdningsløst, uklart; forenes det politiske og det nationale, får vi »ordet, som er dåd«⁵. I det tysktalende Flensborg ville den danske bevægelse ingen chancer have med en udelukkende sproglig kamp for danskheden.

Også i sin stillingtagen til fordel for højresiden i dansk indenrigspolitik var Jessen på linje med flertallet af de fremtrædende danske flensborgere. Gottlieb Japsen har betegnet Jessen som »højreekstremist«⁶. Det er kun rigtigt, hvis man måler hans holdninger med nutidens alen, hvilket ville være aldeles ahistorisk. Sammenligner man Jessens politiske holdninger med de toneangivende danske flensborgeres, får man nærmest et modsat indtryk af hans standpunkt. I 1886 skrev Jessen til overretssagfører C. Herold i København: »Her i byen er folk frygtelig højresindet. De fleste ytrer sig om, at bare man ville ophæve den ulykkelige grundlov osv. ... Jeg får jo idelig bebrejdelser for avisens formentlige venstretendenser.« Herold, der var født i Flensborg, var venstremand og bekymret for, at Flensborg Avis skulle blive identificeret helt med Højre. Jessens udtalelser skal

også ses i det lys, men der er dog ikke tvivl om, at Jessens læserkreds forventede, at bladet afgjort sympatiserede med Højre, først og fremmest af hensyn til kongemagten og forsvarssagen⁷.

Derimod var Jessens højreprægede synspunkter uden tvivl en anstødssten for den flensborgske arbejderklasse, som han aldrig fik den samme kontakt til som Gustav Johannsen. I 1886 kom Jessen i avisen ind på arbejderbevægelsen, som han betegnede som et ensidigt klasseparti, og han benægtede, at den danske bevægelse skulle være et arbejderparti: »Med al velvilje over for arbejderklassen, med alle ønsker for dens fremgang i enhver henseende, med den mest levende erkendelse af, at enhver mand, høj eller lav, rig eller fattig, burde have sine medmenneskers agtelse i forhold til sin egen agtværdighed og sit arbejde for gode formål, med det mest åbne øje for menigmands tarv kunne vi dog umulig ønske, at danskheden i Sønderjylland skulle drapere sig som et slags demokrati, som et menigmandsparti, der vendte brådden mod de øvrige samfundslag. Det højeste, vi kunne gøre, er som hidtil at virke for at fylde kløften mellem samfundslagene, at samle alle gode kræfter i alle folkeklasser om den nationale fane«⁸.

Jens Jessen afskyede socialismen, men han var ikke uden social forståelse. Han kunne forstå, at arbejderne sluttede sig sammen, og at de strejkede, f.eks. havde han sympati for arbejderne under den store konflikt i Danmark i 1899 – men han mente altså ikke, at den danske bevægelse skulle tage sociale krav med på sit program, således som Gustav Johannsen gjorde det i 1880-erne og 1890-erne⁹.

Jens Jessen og flensborgerne

Jens Jessen ejede heller ikke Gustav Johannsens brede, folkelige appel, og han var selv klar over denne sin begrænsning: »befolkningen vil ikke have en privatmand til sin tolk, men en offentlig mand, en mand, der ikke mere fuldt tilhører sig selv, men tilhører folket. På dette punkt har jeg min svage side, idet jeg helst vil beholde hele min private uafhængighed. Derfor er jeg heller ikke folkelig« (Fængselsdagbog 1890)¹⁰.

Jessens bedste venner synes at have været Monrad og skibsværftsdirektør Bredsdorff, der begge var indvandret fra Danmark, mens det knob med at komme på talefod med de hjemmehørende flensborgere. Jessens kritik af Gustav Johannsens politik overførtes til personen, som han fandt manglede alvor og energi i arbejdet¹¹. Omvendt var Gustav Johannsen bestemt ingen beundrer af Jessen¹². Også med garver Jacob Plaetner stod Jessen på en dårlig fod; han havde vist en gang krænket ham ved at beklage sig over, at han lod en tysk indskrift opsætte på sin stiftelse¹³.

Redaktør Jens Jessen (1854-1906) blev på grund af sin fastholden ved retsstandpunktet, sin skarpe pen i kampen mod tyskheden og de deraf følgende fængselsstraffe snart et symbol på den danske bevægelse i Sønderjylland. Danskere i Californien takkede ham i 1893 for hans indsats med denne medalje, hvor han sammenlignes med Istedløven. Han var for mange, ikke mindst i Danmark, »danskhedens forpost i Sønderjylland«. Medaljen opbevares i Arkivet, Dansk Centralbibliotek.

Nis Petersen giver i sine erindringer en forklaring på modsætningsforholdet: »Jessen repræsenterede dengang ungdommen, der ville sætte mere skub i arbejdet for danskheden, og det kunne de gamle, danske flensborgere ikke rigtig være med til. De sad og hyggede sig roligt i deres egen danskhed, og så ikke, at ungdommen i Flensborg var i færd med at glide over til tyskerne, der havde alle hjælpemidler på deres side: kirken, skolen og foreningslivet«¹⁴.

Jessens ufolkelighed og aktivisme var forbundet med en vis følelse af overlegenhed. Jens Schrøder huskede omkring 1970 redaktør Jessen således: »Jens Jessen var efter min drengeopfattelse den fødte høvding. Han var alle overlegen. Når Jens Jessen gik på gaden i Flensborg, var det med hovedet højt hævet og med blikket mod himmelen. Alle kendte ham, og alle respekterede ham, men han havde ikke megen føling med folk. Den gamle kreds om Borgerforeningen og Jens Jessen havde ikke meget med hinanden at gøre. Deres ideal var den folkelige Gustav Johannsen«¹⁵.

I disse kredse gavnede det heller ikke, at Jessen sad så meget i fængsel – 43 1/2 måned blev det til ialt¹⁶. Jessen selv var klar over, at det ikke fremmede en mands anseelse, at han sad i fængsel, uanset at dommene over hans artikler kunne være nok så uberettigede. Alligevel modererede han ikke sin ironi, og et vist mål af martyrium indgik nok også i hans opfattelse

af sin egen rolle som danskhedens uforfærdede forkæmper på sprogrænsen. Dermed er ikke sagt, at Jessen bevidst fremprovokerede sine pressesager. Det var slet ikke nødvendigt, for der kunne rejses anklager for fornærmelser på grundlag af de mest uskyldige ytringer.

Var Jessen hverken særlig populær hos de preussiske domstole eller blandt byens ældre dansksindede borgere, blev han nærmest forgudet af sine yngre medarbejdere, selvom han heller ikke overfor dem slækkede på værdighedskravet. »På kontoret blev der kun talt højt til Jessen – og stående! Ved alle samtaler ellers hviskede man til hinanden ... Når Jessen kom eller gik fra kontoret, rejste alle sig og bukkede – uden ord. Det var disciplin af en anden verden, som om det var Vorherre selv, der gik gennem stuen, men samtidig en meget stor respekt og hengivenhed for redaktøren«, huskede Jens Schrøder, der i 1898 begyndte som bydreng på Flensborg Avis¹⁷.

Blandt Jessens elever og medhjælpere kan nævnes journalisterne R. P. Rossen, Nis Petersen, Peter Simonsen, der sad næsten lige så meget i fængsel som redaktør Jessen selv, Ernst Christiansen, L. P. Christensen, A. Svensson og Tycho Filskov samt bogholder J. Vrang og typograf, senere faktor L. K. Lausten. Helt frem til 1960 lededes Flensborg Avis af Jessen-elever.

Flensborg Avis – udbredelse og sprog

Da Jens Jessen overtog Flensborg Avis i 1882, havde bladet ca. 800 holdere. Da han døde i 1906 var der over ti gange så mange. Flensborg Avis blev i Jessens tid det største af de dansk-nordslesvigske blade, større end alle de andre tilsammen¹⁸. Fremgangen skyldtes til dels, at det blev mere almindeligt at holde avis. Samlet steg den danske presses holdertal fra ca. 3500 i 1882 til knap 13.000 i 1902. Flensborg Avis' vækst faldt for langt størstedelens vedkommende i Nordslesvig, særlig Tønder amts nordlige del, den sydlige del af Aabenraa amt og i Sundeved.

I Flensborg by, Mellem- og Sydslesvig var Flensborg Avis enerådende blandt de danske aviser. Abonnentallets udvikling her forløb således¹⁹:

	Flensborg by	landdistrikter
1882.....	147	42
1885.....	129	29
1890.....	498	226
1895.....	390	310
1900.....	444	355
1902.....	1461	401

I 1902 blev der afsendt over fem aviser til følgende mellemslesvigske landpostdistrikter: Flensborgs landdistrikt (43), Kruså (30), Padborg (26), Hanved (58), Barderup (13), Fårhus (43), Glücksborg (13), Valsbøl (39), Skovlund (17), Store Vi (19), Eggebæk (7), Medelby (43) og Ladelund (33) – altså til det overvejende dansktalende område. Foruden de betalte abonnenter blev der uddelt frieksemplarer i de egne, hvor dansk sprog var truet.

Foruden hovedudgaven af Flensborg Avis udkom der en »Mindste udgave« og en »Mindre udgave«, beregnet for folk med lave indkomster. Deres holdertal indgår i ovennævnte opgørelse.

Derimod medtages ikke holdertallet for den tysksprogede avis, som Jessen udgav i årene 1889-94 under det historiske navn »*Flensburger Zeitung*«. I 1890 skrev Jessen til murermester C. Kruse i København, en søn af værkfører Kruse: »Det har altid været min mening, at det ville være umuligt at vinde tilstrækkelig indflydelse for et på dansk skrevet blad i en by, hvor af den yngre slægt højt regnet kun en tiendedel kan læse dansk. Selv om man ikke ville holde på Flensborg for byens egen skyld, burde man gøre det, fordi den er nøglen til Nordslesvig. Et dansk blad på tysk er i Flensborg for sagens skyld ikke blot ønskeligt, men i grunden nødvendigt«²⁰. *Flensburger Zeitung*s abonnenttal nåede højst i fjerde kvartal 1891 med knap 1100 holdere i Flensborg by og ca. 150 i landdistrikterne. Dette tal viser, at der var et behov for et dansksindet, tyskskrevet blad, men på grund af manglende annoncetegning svigtede økonomien, og selv blandt medarbejderne havde Jessen vanskeligt ved at vinde forståelse for bladets berettigelse.

Årsager til tilbagegangen

På de foregående sider er det beskrevet, hvorledes den danske bevægelse i Flensborg og omegn i anden halvdel af 1880-erne ramtes af en katastrofal tilbagegang. Valget til rigsdagen i 1886 fik sammenlignet med valget blot to år tidligere nærmest karakter af et sammenbrud. På trods af Gustav Johannsens fortsatte forsøg på at dæmme op for Socialdemokratiets fremgang ved at markere sig med socialpolitiske krav, vedblev stemmetallet at gå tilbage ved de følgende valg. Redaktør Jens Jessen formåede ej heller med sin kompromisløse fastholden ved paragraf 5 at vende udviklingen. Også foreningslivet kom ud i en svær krise, og det kneb alvorligt med at få en ny generation af flensborgere til at overtage ledelsen. Der er spredt nævnt flere grunde til, at danskheden i Flensborg og omegn både politisk og kulturelt gik så kraftigt tilbage. Det skal nu forsøges at systematisere og udbygge disse forklaringer.

Indledningsvis bør det fremhæves, at der altid vil være et »slid« på en befolkningsdel, der lever som nationalt mindretal i en stormagt. Sådan var det i Nordslesvig, og sådan var det ikke mindre i Flensborg og omegn. De grupper, der faldt fra på denne måde, var vel i første række de mindre bevidst danske, som kun havde været lidt eller slet ikke integreret i de danske miljøer og deres foreningsliv m.v.

For dem spillede ikke mindst *de økonomiske forhold* en stor rolle. I tiden før og mellem de slesvigske krige og endnu i et par år efter 1864 havde det i argumentationen for Flensborgs tilknytning til det danske monarki været af betydning, at byens økonomiske forbindelser gik dertil. Efter den fransk-tyske krig, med dannelsen af kejserriget og de store franske krigsskadeerstatninger, var dette argument ikke længere noget værd. Flensborg fik sin del i den økonomiske vækst i »Gründerperioden« i 1870-erne, og talrige store industriforetagender skød op som erstatning for dem, der havde måttet opgive eller flytte til Danmark umiddelbart efter 1864. Den mest velhavende del af borgerskabet integreredes takket være sin medvirken i de store aktieselskabsgrundlæggelser i stadig større grad i den tyske økonomi. For mænd som C. C. Christiansen, C. N. Hansen, C. Hagen, Joh. Hansen jr., M. A. Knuth og flere andre fulgte den økonomiske »nyorientering« snart af en politisk til fordel for Preussen. Denne proces var formentlig afsluttet omkring 1875¹.

For denne gruppe af patricier var det vigtigste af alt at fastholde den økonomiske førerposition i byen, og det skete som forholdene nu var bedst i samarbejde med den preussiske stat. Så længe de dansksindede i det lidt jævner borgerskab, i småborgerskabet og i arbejderklassen fastholdt deres politiske sindelag, kunne denne nyorientering blandt de mest velhavende borgere dog ikke få afgørende betydning rent talmæssigt set, og som afsnittet om tiden 1864-ca. 1885 viser, blev det heller ikke tilfældet.

I Nordslesvig sikrede den langvarige økonomiske stagnation i byerhvervene frem til århundredskiftet, at landbruget forblev det absolutte hovederhverv. Gårdmændene, som her udgjorde den danske bevægelses faste kerne, beholdt derfor deres dominerende position i det nordslesvigske samfund². Flensborg havde derimod et økonomisk potentiale til at overvinde de vanskeligheder, som var resultatet af markedsomlægningen i 1864 og den nye placering i Tysklands nordligste periferi. Byens industrialisering fra begyndelsen af 1870-erne gjorde, at der kunne beskæftiges en langt større arbejdsstyrke, end der var tilstede i byen på det tidspunkt. Det medførte en kraftig *indvandring* til byen. Desværre er vi ude af stand til på grundlag af den trykte befolkningsstatistik nøjere at udpege de områder, hvorfra de nye flensborgere kom. Særligt beklageligt er det, at der ikke kan skelnes mellem det dansktalende Nordslesvig og det tysktalende Sydslesvig-Holsten. Heller ikke sprogstatistikken kan yde større hjælp, idet den først påbegyndtes i 1890. Det antoges i samtiden, at indvandringen fra Nordslesvig før århundredskiftet var ringe, idet den kraftige udvandring herfra til Amerika og Danmark ikke gav noget befolkningsoverskud at sende til byerne³. Om denne antagelse fuldt ud står til troende, er dog nok tvivlsomt. Derimod er det sikkert, at andelen af flensborgerne født syd for Elben var stigende, fra 4% af befolkningen i 1845 over 8% i 1880 til 11% i 1900.

Det var antagelig industriarbejderne herfra og fra Holsten, som bragte *Socialdemokratiet* til Flensborg. Her fængede det allerede i 1870-erne i Hulvejskvarteret, derefter i de nye arbejderkvarterer på Duborg og omkring gaderne Harreslevgade, Bov Landevej og Aabenraagade. I midten af 1880-erne erobrede partiet også det gamle arbejderkvarter omkring Nørregade, som havde været den danske bevægelses højborg ved valgene. Også mange af de nordfra kommende arbejdere synes at have sluttet sig til Socialdemokratiet. På de store virksomheder havde arbejdsgiveren ringe eller ingen kontrol med de ansattes politiske standpunkter, modsat i de små fabrikker og håndværksvirksomheder, hvor mestre, svende og arbejdsmænd gik tæt op ad hinanden. De dansksindede håndværksmestre skulle nok i de fleste tilfælde trække svende og arbejdsmænd med ved valgene,

At Flensburg i 1914 var blevet en storby, sås nok bedst i Toosbüygade, hvor de høje huse i jugendstil skabte et kvarter præget af de store linjer. Th. Thomsen fot. i Den slesvigske Samling.

svendene måske også til det danske foreningsliv. På de store fabrikker var arbejdskammeraternes indflydelse derimod stærkere.

Spørgsmålet om tilslutning til Socialdemokratiet synes i høj grad at have været et generationsspørgsmål for arbejderne, således at de ældre holdt fast ved de nationale partier, overvejende den danske kandidat, mens de yngre stemte på socialisten. I sidste halvdel af 1880-erne opnåede et stort antal unge mænd, der var kommet til byen i årene forud, 25-årsalderen og dermed valgretten. Den markante tilbagegang i det danske stemmetal 1884-86 må imidlertid med al sandsynlighed forudsætte, at der også fandt en stor overførsel af stemmer sted fra Gustav Johannsen til den socialdemokratiske kandidat, ikke alene i Flensburg by, men også i Adelby sogn og Harreslev. Socialdemokratiet rettede navnlig sin agitation imod ham, og arbejderne anså ikke længere hans valg for muligt, efter at han havde mistet rigsdagsmandatet i 1884. Den socialdemokratiske agitation blev givetvis fremmet af, at årene omkring 1884-87 var kriseår for det flensborgske erhvervsliv⁴. Den deraf følgende arbejdsløshed skærpede de sociale problemer i byen, som i forvejen var store på grund af den kraftige tilvandring. I en sådan situation følte mange arbejdere sikkert, at de måtte prioritere deres sociale interesser højere end de nationale.

Arbejdernes overgang til at stemme socialdemokratisk fik adskillige borgerlige blandt de dansksindede til at stemme på de tysk-borgerlige partier, især det frisindede. De ønskede øjensynligt ad denne vej at forhindre en socialdemokratisk valgsejr i byen og valgkredsen⁵. Frafaldet i den borgerlige fløj manifesterede sig dog snarere som en »udvanding« af det danske end ved et på en gang fuldbyrdet sindelagsskifte. Et eksempel på glidningen er opfordringen i 1887 til at illuminere byen på kejser Wilhelm I's 90-årsfødselsdag den 22. marts. Også de dansksindede byrådsmedlemmer Marcus Bucka, Jes Jessen, Chr. Rohwedder og C. G. Nielsen satte deres navne under opråbet, til stor fortrydelse for »En gammel flensborger«, der i Flensborg Avis ankede over frafaldet: »Det er og vil altid være en gåde for tyskerne, at danskheden i Flensborg kan holde sig som den gør, til trods for, at mange af vore såkaldte store eller rige mænd viser en beklagelsesværdig lunkenhed for vor sag ... Her i Flensborg er det den jævne borger, som bærer vor sag, det er ham, som agiterer ved valgene. ... Vi må derfor ikke lade modet falde, fordi et par af de mænd, der ellers plejer at slutte sig til os, opfordrer os til at handle på en måde, som vi ikke anser for at stemme med vor værdighed«⁶.

Den »jævne borger« var imidlertid også trængt økonomisk og socialt. Mange håndværksprodukter blev udkonkurreret af de billige, masseproducerede industrivarer, og det skabte vanskeligheder for mestrene. Vognmænd og flere mindre handlende fik ligeledes koncentrationstendenserne i erhvervslivet at mærke. Det måtte svække den danske bevægelse, at dens traditionelt mest aktive lag var i klemme mellem et velhavende industri- og storhandelsborgerskab og en hastigt voksende og stadig mere bevidst arbejderklasse. At »Ydun« ramtes hårdere af tilbagegangen end »Borgerforeningen«, er således næppe nogen tilfældighed. Mens danskhedens kernetropper i Nordslesvig bevarede deres sociale indflydelse, mistede bevægelsens ryggrad i Flensborg altså sin.

De *store sociale forskelle* indenfor den danske lejr virkede også svækkende. I sine erindringer om tiden 1889-97 skriver Nis Petersen: »Det var ingen let opgave for Jessen og de andre førere at holde liv i og få vækst i den danskhed, der endnu fandtes i byen, dels forkuet, dels kvalt af materialisme. Og der var, som nævnt, intet sammenhold blandt de danske; dette skyldtes især standsforskellen, der i Flensborg og Mellemslesvig var større end i Nordslesvig«⁷.

Arbejderne, i hvert fald de ufaglærte, havde næppe nogensinde i nærværdig grad været inddraget i det danske foreningsliv, og det hævnede sig nu i 1880-erne. Fagforeningerne og de øvrige arbejderorganisationer som f.eks. brugsforeninger tilbød på trods af socialistlovene et socialt netværk,

hvor hjemmehørende og tilvandrede arbejdere blev smeltet sammen til en bevidst klasse⁸.

De udefra kommende økonomiske og sociale forandringer kan imidlertid ikke forklare tilbagegangen fuldt ud, måske nok den politiske, men den kulturelle kun tildels. Man kunne forestille sig, at den danske bevægelse fortsat i en årrække kunne have gjort sig gældende kulturelt med foreningerne, selv om den politisk havde givet op og stillet sine tilhængere frit i valget mellem de tysk-borgerlige partier og Socialdemokratiet. Men det blev som bekendt ikke tilfældet, og det skyldtes vel først og fremmest, at den danske bevægelse i kulturel henseende stod meget svagt, fordi *de dansksindede overvejende var tysktalende* i deres dagligdag. Som i årene umiddelbart efter 1918 og 1945 havde danskheden fra Treårskrigen tid først og fremmest manifesteret sig som en politisk bevægelse. Det var kun små kredse, som havde fulgt deres politiske valg fra 1848 op ved at blive medlemmer af den frie danske menighed eller på anden måde tilegne sig og bruge det danske sprog.

Allerede i 1870-erne havde der lydt pessimistiske røster om den danske bevægelses fremtid uden det danske sprog. Hverken Flensborg Avis eller de dansksprogede foreninger formåede at fremkalde et virkeligt sprogskifte fra tysk til dansk. Det var karakteristisk, at kulturelle bestræbelser som bogsamlingerne og foredragsforeningen i de første årtier efter 1864 lededes af rigsdanskeren C. F. Monrad. Overgang til dansk dagligsprog forblev et fænomen for de meget få og meget bevidste. Flensborgerne var derfor som helhed udenfor det sproglige fællesskab, som netop i 1880-erne i stigende grad bandt danskheden i Nordslesvig sammen i kampen mod folkeskolens fortyskning gennem skolesprogsforordningerne fra 1878 og 1888. »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig« fik ikke nogen nævneværdig tilslutning i Flensborg. Den mobiliserende kraft, som lå i denne forening og senere i 1890-erne i Skoleforeningen og foredragsforeningerne, fik flensborgerne ikke del i. Det »indre« opsving, som den danske bevægelse i Nordslesvig oplevede fra midten af 1880-erne, nåede ikke til Flensborg by og kun i svagere form til de nordligste landsbyer i omegnen.

Den nye danskhedsforståelse, som den nye generation af ledere og aktivister stod for i Nordslesvig, vandt heller ikke indpas. Hvor tidligere afvisningen af alt tysk sammen med kongetroskaben og minderne om den danske tid før 1864 havde været hovedbestanddelene i de dansksindede sønderjydernes ideologi, fik dyrkelsen af dansk og nordisk kultur og samfundsliv nu større betydning. Det havde tidligere været forbeholdt ret små kredse i Sønderjylland at tilegne sig den nationalliberale borgerlige elite-

Smedemester W. H. Hoff var en af de mange dansksindede håndværkere i Nørregadekvarteret. Den solide og, ud fra billedet at dømme, lune smed kendes bl.a. fra Den slesvigske Forenings medlemsliste. Håndværksmestrene var tilbage fra 1848 sammen med de mindre handlende den danske bevægelses ryggrad, men fra 1880'erne fik dette miljø stadig mindre betydning. Håndværkerne blev presset af industrien, høkerne og de mindre købmænd af storhandelen. Wilh. Dreesen fot. i Den slesvigske Samling.

kultur. Nu hentedes inspirationen i de folkelige bevægelser i Danmark, særlig i den grundtvigske.

Den dansk-flensborgske nationalfølelse kunne derimod ikke hente næring i sproget og kampen for dets bevarelse. Der fremkom kun få nye elementer i den nationale identitetsfølelse, som kunne erstatte den nedravede ideologi. Endnu langt op i 1870-erne kunne mindet om tilhørsforholdet til Danmark og særlig om kong Frederik VII begejstre, men var derefter forbeholdt den ældre generation.

Statspatriotismen mistede sit grundlag med adskillelsen fra Danmark og dette lands reduktion til en ren småstat. Kongetroskaben måtte blegne, efterhånden som mindet om Frederik VII kom på afstand. Redaktør Jessens fremhævelse af Christian IX som »vor konge« virkede næppe på den yngre generation, så længe kongen ikke som Frederik VII kunne besøge Flensborg og færdes blandt høje og lave. På samme måde gik det med minderne om Treårskrigen. De gamle levede mere eller mindre i dem. Et eksempel herpå er den »N. P.«, der i anledning af kejser Wilhelm II's besøg i 1890 var mismodig på den danske sags vegne. Han gik op på den gamle kirkegård for der at søge trøst: »Hvad kan det nytte, tænkte jeg, at så mange af vore bedste mænd lider fængsel og forfølgelse, spilder deres tid og kræfter for en tabt sag? Hvad har det nyttet, at disse mænd, der her hviler på kirkegården i Flensborg, har tilsat livet midt i deres kraftigste aldre; det, de

kæmpede for at værne, er dog faldet i fjendens hænder. Men da faldt mit blik på det pragtfulde, blodrøde efterårsløv, der slyngede sig om gitteret på graven. Et vindpust suste hen mellem træerne på kirkegården ligesom med bud fra den verden, hvor nu de hedengangne fædrelandsforsvareres ånd bor; blad efter blad faldt som tunge bloddråber ned på jorden, og det var som en stemme i mit indre hviskede til mig: ligesom martyrernes blod blev kirkens sæd, så den nu er bleven til et helligt træ, der breder sine grene over alle verdensdele, således har de mænd, der har udgydt deres blod for Sønderjylland, heller ikke lidt døden forgæves. Sejrens dag vil komme. ... Jeg gik styrket bort fra graven, med nyt mod, nyt håb og tillid til ham, der har folkenes skæbne i sin hånd«⁹.

En sådan tankegang, hvor det nationale kombineres med det religiøse, vidner om en overbevisning, der ikke kan rokkes af et fremmedherredømme, men den har næppe appelleret til en ny, usentimental generation.

Både Gustav Johannsen og Jens Jessen gjorde forsøg på at tilføre den danske bevægelse et fornyet ideologisk indhold, der over de sproglige forskelle kunne slå bro til Nordslesvig. Gustav Johannsens bestræbelser på at betone sociale programpunkter tilfredsstillede imidlertid ikke arbejderne, men stødte måske nogle konservative bort. Og Jessens stærke pointering af et retskrav i henhold til Pragfredens paragraf 5 nyttede vel ikke meget i Flensborg, hvor man dagligt havde stærke vidnesbyrd om Preussens magt for øje. Dertil kom, at paragraffen ikke var meget værd efter Frankrigs nederlag 1870-71 og at den blev direkte afskaffet i 1878. Endelig appellerede paragraf 5-agitationen kun til dem, der allerede var overbeviste som dansksindede, men ikke til dem, hvis danske nationale sindelag var vaklende under »realiteternes tryk« – og dem var der givetvis særlig mange af i Flensborg.

De dansksindedes tysksprogethed og den manglende ideologiske fornyelse udkrystalliserede sig i et generationsskifteproblem på leder- og aktivistniveauet i den danske bevægelse, hvilket kun kan betyde, at der også i basis var sådanne vanskeligheder. Forældrenes danske sindelag blev ikke videregivet til børnene i et omfang, der kunne sikre danskhedens fortsatte beståen som en levende bevægelse i Flensborg og omegn, i hvert fald ikke, uden at der blev hentet nye ledere og aktivister hertil nordfra. H. V. Clausen ramte nok hovedet på sømmet, når han skrev: »Den danske folkefølelse uddør vel ikke samtidig med sproget, men at den kun kan holde stand eet slægtled efter en erobring, når sindelag og modersmål ikke falder sammen, har vi tildels et eksempel på i Flensborg«¹⁰. For denne udvikling spillede den rent tyske skolegang naturligvis en stor rolle, for de unge mænd endvidere militærtjenesten.

Det tyske sprog lettede i Flensborg by i høj grad assimileringen i det nu også i politisk henseende tyske omgivende samfund. Var først sindelagsskiftet foretaget, mindede kun den menneskelige hukommelse den nyomvendte om sit danske ophav, og den er som bekendt skrøbelig og et let offer for fortrængninger. En anden faktor, som bidrog til hurtig assimilering af mindre nationalt bevidste dansksindede var foreningslivet, særlig det »upolitiske«, fordi tyskheden her ofte lidt efter lidt blev smuglet ind, uden at der blev gjort modstand imod det, væsentligst af høflighedshensyn¹¹. Det manglende sproglige skel mellem dansk- og tysksindede lettede i høj grad også ægteskaber på tværs af de nationalpolitiske modsætninger.

I omegnen gjorde de samme forhold som i Flensborg sig gældende øst, syd og sydvest for byen, og den før stærkt danske landsby Harreslev blev en socialdemokratisk arbejderforstad. Kun i Frøslev og Vejbæk vedblev de dansksindede gårdejere at tegne byens mening. Kun her var dansk sprog og sindelag sammenfaldende hos et flertal af befolkningen.

Den danske bevægelse i Flensborg
og omegn og konsolideringen som
et mindretal ca. 1900-1914

Valg og vælgere 1898-1912

Dansk offensiv forsøges 1898

Ved valget i 1898 blev redaktør Jessens kritik fra 1893 taget til efterretning, og i stedet for den fælles opstilling af Gustav Johannsen i alle tre kredse blev gårdejer C. P. Wolff fra Gammelgab på Broagerland udpeget til kandidat i Flensborg-Aabenraa valgkreds. Tønder-Husumkredsen fik redaktør Jessen selv, mens Gustav Johannsen beholdt den sikre Haderslev-Sønderborg kreds. Jessens kritik af den passive valgkamp i 1893 blev også taget til følge. Der blev arrangeret valgmøder i Harreslev og Hanved samt to i Flensborg by.

På mødet i Harreslev talte redaktør Jessen om arbejderne og danskheden. Jessen mente ikke, at arbejderne ønskede den socialistiske fremtidsstat: »Hvor mange af vore arbejdere, selv om de stemmer med socialisterne, venter eller håber eller ønsker, at den tid snart må komme, da der ikke findes husstande og ægteskaber, da ingen ville få lov at opdrage sine egne børn, da der ikke findes nogen privatejendom, da ingen kunne købe hus eller have, ko eller so, men da alle skulle være samfundets, statens tjenere. Heller ikke religionen ville vore arbejdere undvære. De lader jo alle deres børn blive døbt«. Jessen trak altså den gamle socialistforskrækelse fra 1870-erne frem. Selv Harreslevmarkarbejdernes grise var i fare!

Jessen ville særlig opfordre til, at de danske arbejdere stemte på Wolff i første omgang. Hvis han fik et par hundrede flere stemmer i Flensborg og omegn, kunne han måske komme på omvalg, og så var han sikker på at blive valgt. Socialdemokraten havde derimod ingen chancer ved omvalget med en tysk-borgerlig kandidat. I realiteten stod valget derfor mellem Wolff, den nationalliberale eller den antisemitiske kandidat. Der var ingen tvivl om, at Wolff ville varetage arbejdernes interesser bedre end de to. Mødet i Harreslev samlede 60-70 tilhørere¹.

Mødet i Hanved skulle have fundet sted i gæstgivergården, men det lykkedes det amtsforstanderen at få forhindret, og i stedet afholdtes mødet privat hos gårdejer H. Skau. Kun 38 var mødt frem. Redaktør Jessen blev denne gang imødegået af værftsarbejder Petersen fra Flensborg, der var Socialdemokratiets kandidat i Haderslev-Sønderborg kreds. Petersen protesterede imod Jessens tale i Harreslev, særlig imod hans bemærkninger

om, at socialisterne ville afskaffe religion, familie og privatejendom. Det stod slet ikke på valgprogrammet. Hertil svarede Jessen, at det var fordi, man godt vidste, at arbejderne ikke delte disse synspunkter².

I det første møde i Flensborg deltog 239 personer, i det næste 350-400, der ikke lod sig afskrække af, at talerne holdtes på dansk. Blandt talerne var landdagsmand H. P. Hanssen fra Aabenraa, gårdejer Peter Grau fra Pøl ved Nordborg og Wolff selv. Han talte imod den tyske agrarbevægelse og antisemitterne, imod den socialistiske utopi, men for rimelige arbejderkrav og først og fremmest for den nationale sag. Redaktør Jessen vendte sig imod højrepartiernes planer om afskaffelse af den frie valgret³.

Det lykkedes ikke at få Wolff på omvalg, men tilbagegangslinjen blev brudt med en beskeden dansk fremgang fra 471 til 485 stemmer i Flensborg by og fra 454 til 483 i amtet. Især i de to mødebyer Harreslev og Hanved var der vækst i de danske stemmetal. I Bov og Hanved sogne tilsammen øgedes det fra 265 til 336. Men intetsteds tilbageerobredes tabte danske flertal. I Tønder-Husumkredsen var de danske stemmetal syd for 1920-grænsen fortsat små, 24 mod 25 i 1893. Højst nåede Ladelund med 10 og Medelby med 5 danske stemmer⁴.

Ved omvalget mellem socialdemokraten Holzhäuser og antisemitten Raab anbefalede Vælgerforeningen, at ingen dansksindet stemte på Raab, men en direkte opfordring til at stemme på socialdemokraten blev ikke givet⁵.

Valgene 1903 og 1907

Rigsdagsvalget i 1903 var det første efter Køllerpolitikken, den hidtil uset hårde undertrykkelsespolitik overfor den danske bevægelse i Sønderjylland, som under overpræsident Ernst M. von Köllers ledelse var blevet ført fra 1897 til 1901. Udvisninger af dansksindede gårdejeres rigsdanske tjenestefolk og af optanter, fratagelse af forældreretten over mindreårige børn, som gik på skoler i Danmark samt opløsninger og forfølgelser af danske foreninger skyllede som en bølge hen over Nordslesvig, men Flensborg og omegn gik nærmest fri. Myndighederne mente øjensynligt, at danskheden her ville dø ud af sig selv. Alligevel svækkede Køllerpolitikken den danske bevægelse her, fordi den ikke kunne regne med særlig megen støtte nordfra.

Valgkampen blev heller ikke så omfattende. Det danske valgopråb undertegnedes denne gang af 22 flensborgere, heraf 13 arbejdere. Af de 13 underskrivere fra omegnen var de 10 derimod gårdejere⁶. I Flensborg by afholdtes to møder. Det dansksprogede møde tiltrak lidt over 300 tilhørere, det tysksprogede derimod 515. Her optrådte en dansk arbejder, typograf

Jørgen Nielsen fra Flensborg Avis, som taler. Han fremhævede, at den danske kandidat tobaksfabrikant M. Andresen fra Aabenraa selv var udgået af små kår og derfor kendte arbejdernes problemer. Om sit forhold til Socialdemokratiet sagde Jørgen Nielsen: »Jeg personlig er ikke socialist, men jeg har mange sympatier tilfælles med dem. Hvis socialisternes kandidat skulle komme på omvalg, så ville jeg såvel som vistnok de fleste andre flensborgske arbejdere give ham min stemme. Men første gang må vi stemme på vor danske kandidat«⁷.

Denne parole fik ikke den store tilslutning. Det danske stemmetal gik tilbage til 442 stemmer i Flensborg by og til 338 i amtet. I Sydtønder amt blev der kun afgivet 8 danske stemmer⁸. Om resultatet i byen skrev Flensborg Avis ligeud: »tallet er så ringe i forhold til byens størrelse, at vi aldrig kan være det bekendt«⁹.

Ved omvalget sejrede for første og eneste gang den socialdemokratiske kandidat Mahlke over agraren Raab. Om de dansksindede vælgeres forhold til omvalget var der delte meninger. Flere arbejdere opfordrede til, at man stemte på Mahlke, og det samme gjorde M. Andresen. Vælgerforeningen indtog samme stilling som i 1898, mens redaktør Jessen helst så Raab valgt – dog ikke med danske stemmer. Jessen kunne ikke lide Raabs program, men taktiske grunde talte for, at den danske bevægelse ville være bedre stillet ved næste valg med Raab som modstander end med Mahlke¹⁰. Flensborg Avis skønnede, at om ved en tredjedel af de danske vælgere i byen stemte på Mahlke ved omvalget, mens resten ikke deltog¹¹.

Medvirkende til, at danske vælgere stemte på socialdemokraten ved omvalget var givetvis, at det slesvig-holstenske socialdemokrati på sin partidag i 1902 havde vedtaget en resolution, der anerkendte de danske sønderjyders ret til en afstemning i henhold til paragraf 5. Resolutionen vendte sig også kraftigt imod undertrykkelsen af den danske bevægelse og lå dermed i forlængelse af den politik, partiet havde ført under Køllerpolitikken med at støtte de danske repræsentanter i rigsdagen og landdagen i kampen mod bureaukratiet¹².

Diskussionen om den rigtige taktik ved omvalgene mellem en tyskborgerlig og en socialdemokratisk kandidat i Flensborg-Aabenraa valgkreds fortsatte i de følgende år. På det danske årsmøde i Sønderborg i juli 1904 gik redaktør Jessen ind for, at man fortsat stillede de danske vælgere frit ved omvalget. Han så en fare i, at de arbejdere, som blev socialdemokrater, mistede interessen for modersmålet og genforeningen med Danmark. Gårdejer Hans Tychsen fra Frøslev udtalte: »Jeg kunne ikke stemme (på soc. ved omvalget), fordi socialdemokraterne i Flensborg har taget de danske arbejdere fra os«. Heri var skræddermester Doose fra Harreslev

enig¹³. I Flensborgs omegn var indstillingen hos de dansksindede således en anden end blandt de danske arbejdere inde i byen.

Ved det næste valg i 1907 blev der som i 1898 afholdt møder i landdistrikterne. Det første holdtes i Frydendal kro ved Vejbæk, det næste i Ondaften kro. Her hørte 60-70 mennesker på talerne, hvoraf flere var lokale som gårdejerne J. N. Andresen fra Hyllerup, Lorens Jepsen fra Valsbøl, J. Budach fra Jaruplund, Jørgen Skau fra Hanved og Hans Tychsen fra Frøslev samt smed Johan Meyer sammesteds fra. Jepsen og Skau var begge ret unge og født på egnen. Det tredje danske valgmøde holdtes i Padborg, her talte bl.a. gårdejer Johs. Møller fra Harreslev og sønnen Peter Møller¹⁴. Den danske bevægelse i landdistrikterne havde øjensynligt ikke helt de samme generationsskifteproblemer som i Flensborg by.

I mødet i Ondaften deltog vejmand Martin Jensen fra Valsbøl, der var

Blandt de aktive i danske foreninger som »Ydun« var trykkerne og sætterne på Flensborg Avis. De var samtidig repræsentanter for den flensborgske arbejderklasse, men ikke alle drog den samme konsekvens af dette. På billedet ses som nr. to fra venstre Chr. Thode, som nr. fire (siddende) Jørgen Nielsen, som nr. fem L. K. Lausten, siddende med avisen Valdemar Sørensen og siddende yderst til højre Gottlieb Johannsen. Mens f.eks. Jørgen Nielsen og Lausten også politisk blev indenfor den danske bevægelse sluttede Valdemar Sørensen sig til socialdemokratiet, hvor han fik en fremtrædende position. I afstemningstiden 1918-20 gik han ind for Flensborgs indlemmelse i Danmark. Fot. i Den slesvigske Samling.

ansat af provinsforvaltningen. Landråden for Flensborg kreds indberettede ham derfor til regeringen i Slesvig, med den tilføjelse, at »samme har også på andre måder lagt sit danske sindelag for dagen«. Landråden opfordrede til, at der blev skredet ind overfor vejmand Jensen. Det vides ikke, hvad resultatet blev, men sagen viser, hvor udsat de afhængige dansksindede var i de små samfund på landet¹⁵.

Det danske valgmode i Flensborg by samlede ca. 600 deltagere. Kandidaten Peter Grau erklærede her at ville kappes med den socialdemokratiske kandidat Peter Michelsen i arbejdsvenlighed. Noget socialt program i lighed med Gustav Johannsens fremførte han dog ikke¹⁶.

I Flensborg Avis var der atter diskussion om den rette taktik i forhold til socialdemokraterne. Typograf L. K. Lausten tog kraftigt afstand fra Peter Michelsen: »Nu opstiller socialisterne tilskærer Peter Michelsen, der i efteråret var kandidat i første valgkreds, hvor han skulle gælde for at være dansker og fange danske stemmer. Man fastslog dog straks, at han var en tysktalende engelbo. Der var da heller ingen dansk vælger i første kreds, der gik på den limpind. Nu skal vi have ham; han skal nu fange danske stemmer i anden kreds. Her har socialisterne blandt den danske arbejderstand i Flensborg i tidligere tider vundet en del tilhængere. Men flere danske arbejdere er dog blevne deres fortid tro og har trodset socialisternes gyldne løfter. Det vil de også gøre denne gang. De vil have følt, at socialisternes tale er forloren, er lokkemad ...«¹⁷.

Den dansksindede socialdemokrat Chr. Mathiesen indtog en anden stilling. Han opfordrede alle danskere, der ikke var organiserede socialdemokrater til at stemme på Peter Grau. Peter Michelsen ville under alle omstændigheder komme på omvalg. »Når vi i første valgogang gør vor pligt ved at stemme dansk, er den eneste grund, der kan afholde nogen dansk mand fra ved omvalget at stemme på den socialdemokratiske kandidat faldet til jorden. Thi Socialdemokratiet har uden omsvøb bevist, at det vil hjælpe os til vor ret ... Derfor hver sit: den 25. januar gårdejer P. Grau i Pøl og den 5. februar tilskærer P. Michelsen i Flensborg«¹⁸.

Som i 1903 blev denne parole ikke fulgt. I byen gik stemmetallet atter lidt tilbage, med 20 til 422. I amtet gik det til gengæld frem fra 338 til 406, i Sydtønder amt endog fra 8 til 46¹⁹.

Forud for omvalget gav redaktør Ernst Christiansen i Flensborg Avis udtryk for den samme holdning som tidligere Jens Jessen. En socialdemokratisk rigsdagsmand var til større skade for den danske bevægelse end en agrar, og Mahlke havde ikke gjort noget som helst for danskheden, mens han havde været kredsens repræsentant i Berlin²⁰. Avisen optog dog en socialdemokratisk annonce, hvor Peter Michelsen slog på, at han var søn af

Danske Rigsdagsvælgere

i anden Valgtreds.

Hvad er Wommelsdorf af Munkmølle?

Han er Kollers haandgangne Mand!

Han var med til at sende denne, de danske Nordflesvigeres værste Modstander, en Takkeadresse, fordi han saa godt havde forstaaet at underkne den danske Befolkning!

Han er Hjemmetykker i dette Ords daarlige Betydning!

Han vil i Rigsdagen stemme for alt, hvad der er til Glæde for de danske Nordflesvigere!

Maa en saadan Mand blive Repræsentant for en Kred, der mønstret 3236 danske Stemmer?

Nej, og atter Nej!

Stem derfor Tirsdag den 5. Februar Mand for Mand paa

Peter Michelsen i Flensborg

der er Søn af en dansk Angelbo, som i 1864 kæmpede paa dansk Side, og hvis politiske Sindelag og personlige Veltalenhed er en Borgen for, at han i Rigsdagen mere end hidtil stet fra socialdemokratisk Side vil varetage ogsaa de danske Nordflesvigeres Krav!

Mange Vælgere i anden Kred.

NB. Gælb til N. Tost, København, Sønderford 18, til W. Sørensen, Mathildegade 12, Flensborg, eller til Valgbyureauet, Elisebroen 22, Flensborg, efter Stemmesedler og Valgoppraat.

Forud for omvalget i 1907 indrykkede Socialdemokratiet denne annonce for Peter Michelsen. Der slås bl.a. på, at Peter Michelsens far var en dansksindet angelbo, der deltog i krigen i 1864 på dansk side. Flensborg Avis 2.2. 1907.

en dansk angelbo, som i 1864 havde deltaget i krigen på dansk side. Derfor ville han varetage de danske nordflesvigeres interesser bedre end socialdemokraterne hidtil havde gjort²¹. Det hjalp ham dog ikke ved omvalget.

Sidste rigsdagsvalg før verdenskrigen

I 1912 blev der for sidste gang før den første verdenskrigs udbrud afholdt valg til den tyske rigsdag. Under valgkampen arrangeredes atter danske møder i byen og i omegnen. Ved det første møde i Flensborg, der over-

væredes af 400 tilhørere, fik Ernst Christiansen vedtaget en resolution imod sprogparagraffen i rigsforeningsloven fra 1908, der forbød offentlige, dansksprogede møder i Flensborg by og amt bortset fra valgmøder. Resolutionen var kort og rammende: »Flere hundrede flensborgere, samlede til valgmøde den 15. december 1911, protesterer med usvækket harme mod det indgreb i vore simpleste menneskerettigheder, som øves i den tyske foreningslovs sprogparagraf«²².

En lignende resolution vedtoges af ca. 70 tilhørere på valgmødet i Frøsløv²³. I Jaruplund holdtes et dansk valgmøde i gårdejer Jørgen Søgaards stuer. Peter Budach sammenlignede her den sydlige danskhed med den flade strand: »Den sætter ikke hårdt imod hårdt, men sejt imod hårdt og tager således imod det første stød«. I mødet deltog et halvt hundrede²⁴. To tyskere fra byen, landmand Johs. Stotz og gæstgiver E. Schüter, forsøgte kort efter at få Søgaard væltet som formand for den lokale kvægavlssforening, fordi han havde givet husly til det danske møde. Det lykkedes dog ikke²⁵.

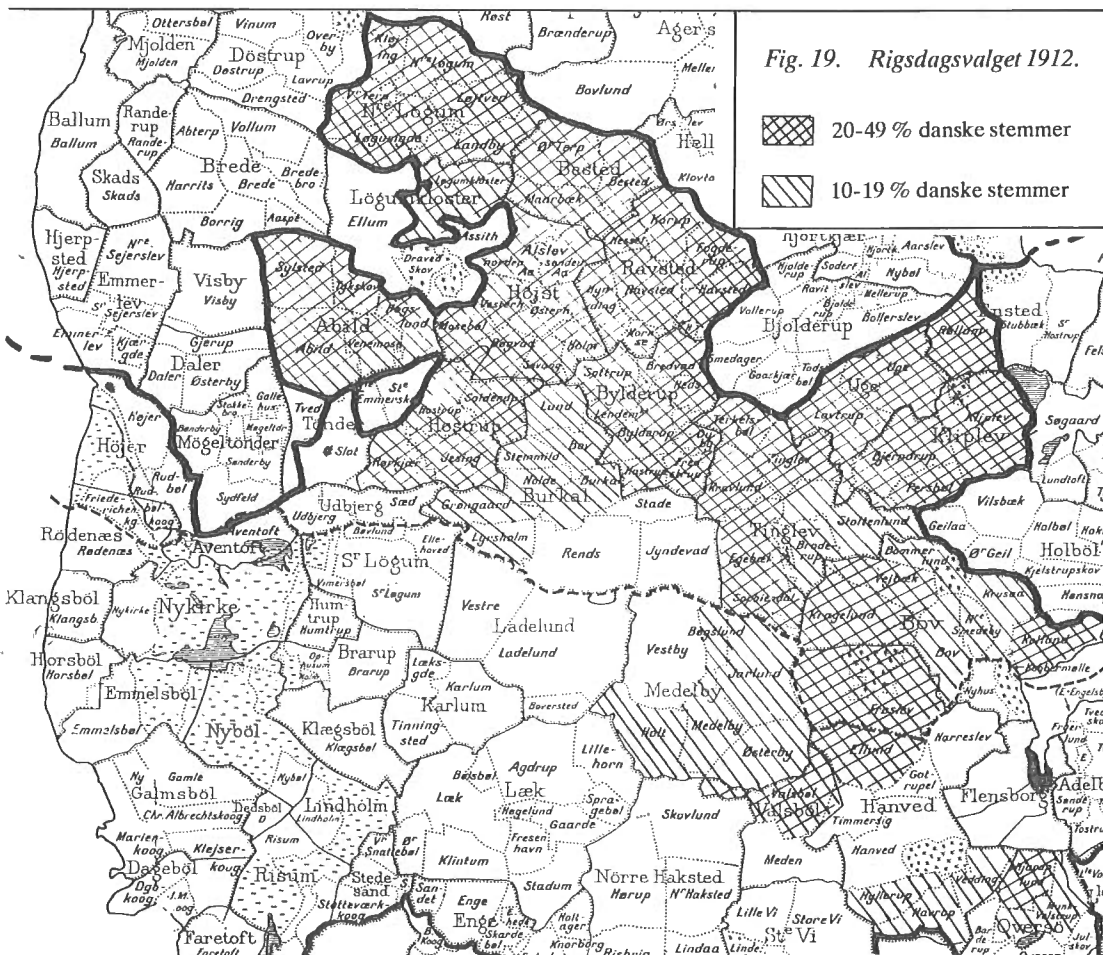
Også mødet hos gårdejer Lorens Jepsen i Valsbøl samlede et halvt hundrede tilhørere. Lokale talere var her gårdejer Andreas Clausen fra Østerby i Medelby sogn, Lorens Jepsen, Jørgen Skau fra Hanved og Chr. P. Tychsen fra Skovlund. Clausen kom især ind på de vanskelige forhold på sproggrænsen. Han nævnte de tyske tjenestefolks uheldige indflydelse på børnene og fortsatte: »Men vi er også selv skyld i, at modersmålet trænges tilbage, idet nogle begynder at tale tysk til børnene. Ikke alene tysksindede, men rent dansksindede er med til det, og de siger, at de gør det, for at børnene ikke skal lide under det (danske sprog) ved deres skolegang. Det er en dårlig undskyldning. Skal vi ikke være enige om at holde på vort modersmål. Og for at det ikke skal gå (som) med paragraf 5, som man har lusket sig fra, fordi der ikke var sat datum ved, lad os så begynde i morgen den dag og hilse vore børn med et godt dansk godmorgen!«²⁶.

Dagen før valget holdtes et andet valgmøde i Flensborg by, som samlede 611 deltagere²⁷. I den danske valgkamp indgik endvidere et opråb til »Danske vælgere på sproggrænsen«, der som flere af talerne viste en udpræget bevidsthed hos de dansksindede i Flensborg og omegn om at være den danske bevægelses forposter²⁸. Endelig bragte avisen nogle læserbreve, blandt andet et fra »En dansk arbejder i Flensborg kreds«, der havde siddet på en kro og hørt kromanden og en gæst sidde og rakke ned på socialdemokraterne. Det ville indsenderen ikke stå model til, og han rejste sig for at gå. Hertil havde kromanden sagt: »De behøver ikke at gå ... De er ikke ment dermed, ihvorvel jeg ved, at De holder af den røde fane«. Indsenderen havde da svaret: »Ja, jeg holder meget af den røde fane; men jeg ville holde

endnu mere af den, hvis der var et hvidt kors i midten af den«. Derefter havde kromanden ikke noget imod, at han gik. Indsenderen mente, at Peter Grau med sine rød-hvide farver netop forenede de nationale krav med de sociale²⁹.

Men endnu engang skulle resultatet af anstrengelserne blive ret magert. I byen var der en lille fremgang på 34 stemmer til 456, i amtet derimod en tilbagegang fra 406 til 332. Nu gik tilmed de eneste tilbageblevne danske flertal i Frøslev og Vejbæk tabt, i hvert fald hvis de socialdemokratiske stemmer regnes som tyske. I Sydtønder amt var der en lille vækst fra 46 til 53 danske stemmer, men det var stadig en forsvindende tilslutning sammenlignet med det massive tyske overtal her³⁰.

På nedenstående kort er valgresultatet i de enkelte distrikter vist. Det ses, at grænsen mellem dansk og tysk flertal gik langt op i midten af Nordslesvig, og det sætter de danske flertal i Frøslev og Vejbæk til og med 1907 i relief. Distrikter med over 20% danske stemmer er vist ved dobbelt,

distrikter med mellem 10 og 20% ved enkelt skravering. Det ses, hvorledes danskheden i Angel helt var forsvundet siden februar 1867, og at mindretallet nu kun fandtes umiddelbart vest for Flensborg.

Tilbageblik på valgene 1898-1912

Valgresultaterne 1867-1912 i Flensborg by ses af nedenstående figur, der viser, at stemmetallet fra 1893 lå på et ret stabilt niveau omkring de 450. Procentuelt var der derimod stadig tilbagegang, hvilket skyldtes det voksende vælgertal, der udelukkende kom de tyske partier til gode. Figuren viser endvidere de tre faser i den danske bevægelses udvikling: 1867-84 med en vis tilbagegang, men dog med en hævvelse af danskhedens position i byen, 1886-93 med den rivende tilbagegang og 1898-1912 med stabilt stemmetal, men forsat faldende andel af stemmerne.

I Flensborg amt var udsvingene større end i byen. Mellem 330 og 480

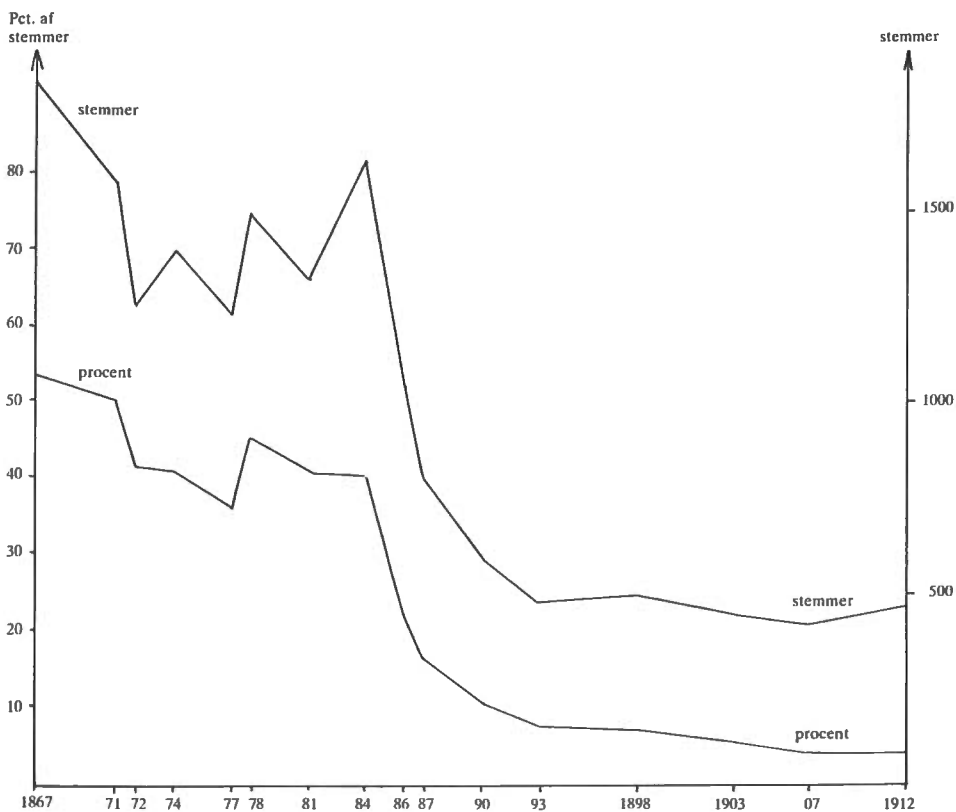

Fig. 20. Rigsdagsvalgene i Flensborg by 1867-1912.

Danske Vælgere paa Sproggrænsen!

Overløberne siger, at det er højest at være dansk, at fremme dansk, at arbejde for Dansteden i Flensborg Og og Amt. Er det højest at holde et Udenarsk uden for den befæstede Stilling? Er det højest for en Dør at udlatte Forposten, højest for en Forpost eller Bagpost at løse paa Bogst, selv om Modstandernes Dørmagt tæller den nær ind paa Hødet? I Strid med Rønnen og Salongetter anser det ikke for højest, men for en Selvsjæle, en byende Høvedsigthed. I vor nationale Kamp er det ikke højest at holde de udlatte Væbner. Tværtimod, det er den mest ansvarelsfulde og ærefulde Gerning, det er selvsal i vor Tid. Vi løse paa Forpost for Nordstidig, for det danske Folk, for Noeden.

Hvem vil svigte her i vor hederke Kampagne?

Hvem er Kulon nok til her, hvor hver Stemme vejes og tæles mere end noget andet Sted, at lobe sine Landmænd i Skikken?

Er der større Hæder ved at gaa med de mange mod de saa, større Lykke ved at bøj sig i Støvet for Magten, for den Trobterhaand, der hviler tungt paa vort Folk? — Ell alle Løber har det gældt som større Værd og større Lykke for fritboarne Mand i Hætte og Borg at være tro mod sig selv og sit Folk, sit Raad og sin Historie, at værne om Fædrenes Arv og Gje tiods Fristelser og Trusler fra magtfulde Modstandere end at blive Magthaverens Træl. Trællemærket kan ikke skjules under Gods og Guld og Ringende Tæller. En fri Jænderjuff Mand Værd er ikke til folk.

Ingen Høbmand og næringdrivende, ingen Høbmander og Arbejder, ingen Høbmand og Høbmand har nogen Udvælgning for at fejle sin danske Kæde og sit danske Folk ved Valget.

De Høbde, der fejler nogen af vore til at gaa med et lyst Parti, er indbildte, tomme og hule. Lyst Frisind er kun en Skjæg af, hvad Danstidens Talsmand vedlænder sig. Et lyst Socialdemokrat er et ensidigt Skolepædagog. Vi veed, at de Arbejdere, der sidder i smaa Raar, først og fremmest maa tænke paa det daglige Brød. Men vi veed ogsaa, at ingen dansk Arbejder har Rob til at glemme alt andet for dette. Vær han det, saa lægger han sin Forstjælbekæret for en Ret Løst.

Hvad kan danske Arbejdere vinde ved at fremme paa en Socialdemokrat ved Høvedvalget?

Der findes intet betydeligt socialdemokratisk Brød, ingen Mulighed for bedre Raar og større Rejsærbidighed, som den danske Kandidat ikke skal ud vil støtte. Socialdemokraten kommer i hvert Fald paa Omvalg i anden Stred. Ved Omvalget hæg enhver sin Fristid til at fremme paa ham. De Danske, der gør det ved Høvedvalget, forraader deres Landmænd, uden at de har det afseringste ud af det.

Ved at fremme dansk neblægger vi Andsigelse mod præjstl Regimenterne, mod Ufrihed og Vredsaager, men vi tilføder tillige tiods Kæmp og Tvang, at vi vil være Danske. En ærker dansk Arbejder vil fræde at være med i denne Kæmpbegivelse. Venner og Fjender regner kun med de danske Stemmer, naar Status gøres op i den nationale Kamp. Hvem der ikke stemmer dansk, gaar med vore Modstandere, falder os i Ryggen. Hvem der ikke er med os, er imod os.

Dansk Landbrug har ved Selvsjæle, uden høje Toldmure og kunstig Fordyrelse, arbejdet sig op til det første i Verden. Svært eneke Parti i Danmark er mere skrindet end det lyst Frisind. Den danske Rigedagskandidat i anden Stred vil støtte alt, hvad der paa Jund Raade kan fremme Landbrug, Handel og Grønt, vil støtte alt, hvad der kan have større Rejsærbidighed og Lykke for de smaa og fattige Sjæle.

Danske Vælgere!

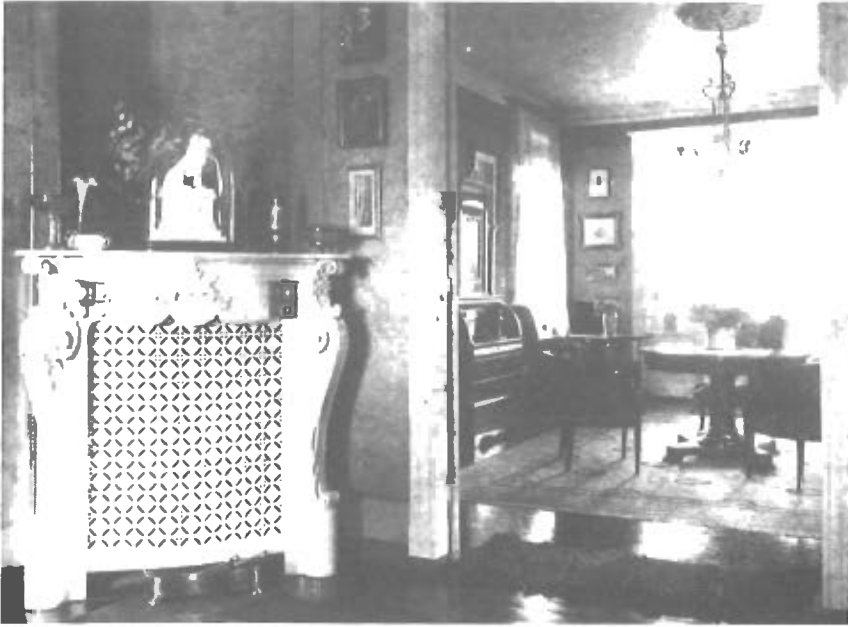
Den 12. Januar vil Modstandernes Forstjæret foretage et nyt Stormløb. Mange Sjæle holder med hange Spænding paa vort Jænder Led, paa vor treude Forpoststilling. Den Dag maa ingen sig!

Hvem der vil gaa med til store Kæmpinger og nye Statter, stemmer paa en lyst Høret eller en lyst-frisindet. Hvem der vil nøjdes med at fræve billigere Kæde og Kæder og højere Værd, stemmer paa en Socialdemokrat. Men hvem der vil mere end dette, hvem der vil fremme m o b Kæmpinger, Krig og Kollensød, s o r Fred og Gøllelykke, s o r fri Mandt Raar og fri Mandt Ret, og hvem der tillige sammen med alle sine danske Landmænd Jønden Na vil neblægge en flammende Protest mod Sprogmod og national Kollensjæle, mod Brød paa givne Løst, stemmer den 12. Januar paa

Gardejer P. Gran i Væl.

	P. V. Bert, tbl. Høbmand.	J. O. Høsten, tbl. Høbmand.	G. Christiansen, Høbmand.	Ghr. Hansen, Arbejder.	
J. H. Jensen, Høbmand.	P. Jørgen, Arbejder.	Ghr. Jørgensen, Sædler.	J. Laufen, Arbejder.	R. A. Laufen, Sædler.	P. Holstgaard, Trosser.
J. Nielsen, Kantorsk.	P. Nielsen, Høbmand.	J. E. Poulsen, Høbmander.	B. Poulsen, Arbejder.	D. Petersen, Generologent.	J. Petersen, Høbmand.
	Lorenz Poulsen, Høbmander.	Kavn, Høbmand.	Fr. Thomsen, Høbmand.	G. H. Thomsen, Høbmander.	
		(Alle i Flensborg)			
V. Andrejens, Gardejer, Væbner.	J. H. Andrejens, Gardejer, Høbmander.	P. Høbmand, Gardejer, Høbmander.	D. Ghr. Clausen, tbl. Høbmand, Høbmander.	J. Høbmand, Gardejer, Høbmander.	Jørgen Hansen, Sædler, Høbmander.
	P. Jensen, Høbmander.	J. B. Jørgen, Høbmander.	R. Jørgen, Gardejer, Høbmander.	D. Jørgensen, Gardejer, Høbmander.	
	J. Müller, Høbmander.	J. Petersen, Høbmander.	Ghr. Høbmand, Gardejer, Høbmander.	P. Thomsen, tbl. Høbmander.	D. Thomsen, tbl. Høbmander.

Forud for det sidste rigsdagsvalg før den første verdenskrig offentliggjordes dette valgopråb til de danske vælgere i Flensborg og omegn. Man har sørget for at få underskrivere fra alle sociale lag i by og på land. Flensborg Avis 12.1.1912.

Ved valgene samlede den danske kandidat stemmer fra både fattige og rige flensborgere. Til de sidstnævnte hørte købmand J. C. Paulsen. Her ses et billede fra villaen i Moltkesgade. På kaminen ses en statuette med Istedløven. Fot. i Den slesvigske Samling.

stemmer kunne den danske kandidat regne med. Også her var den procentuelle tilslutning faldende; den var i 1912 på 4%, det samme som i byen. I Sydtønder amt var der nogen fremgang til et halvt hundrede stemmer, som imidlertid kun svarede til 1%.

Den danske bevægelse var i forhold til 1867 således bortset fra Bov sogn og Frøslev overalt reduceret til næsten ingenting. Danske »mødeoffensiver« kunne intet ændre herved.

»Ansete folk i kirken« – danskhedens sociale basis 1902

Dansksprogede gudstjenester omkring 1900

I løbet af 1890-erne og i de første år efter århundredskiftet blev antallet af dansksprogede gudstjenester i det dansktalende Mellemslesvig yderligere reduceret. I Hanved blev de to årlige altergange på dansk og muligheden for at få kirkelige handlinger udført på dette sprog afskaffet i 1893¹.

I 1896 ophørte den månedlige danske gudstjeneste i Ladelund. Her skulle man have en ny præst, og kredse i menigheden fandt, at det ville være lettere at få gode ansøgere til det ledige embede, hvis præstens forpligtelse til at holde danske gudstjenester faldt bort. Kun få nyuddannede præster kunne dansk. Menighedsrepræsentationen i Ladelund ville imidlertid nødtigt afskaffe den danske gudstjeneste, 5 var ganske vist for, men 8 var imod. Modstanden imod ændringen var næppe nationalpolitisk begrundet, man ønskede snarere, at begge sprog skulle kunne benyttes. Imidlertid gik der politik i sagen. »Lecker Anzeiger« skrev således: »Det er mærkeligt, at de landmænd, som har så stor forkærlighed for det danske, ikke udvandrer. I Jylland skal der være pæne gårde billigt til købs. Der ville de have lejlighed til at dygtiggøre sig i det højdanske, som de ikke forstår«. Som det ses var avisen ikke den lokale forkæmper for frisindet. Fra tysk side blev der derpå sat en underskriftindsamling i gang, som resulterede i, at den overordnede kirkelige myndighed konsistoriet godkendte afskaffelsen².

I Medelby bortfaldt den danske gudstjeneste ligeledes ved et præsteskitte i 1901. Her stemte 4 ud af 11 menighedsrepræsentanter dog imod. Samme år reduceredes antallet af danske gudstjenester i Bov fra to til en om måneden. Den månedlige danske gudstjeneste i Brarup holdt sig til 1911, hvorefter Bov var det eneste sogn på landet i Mellemslesvig, der havde danske gudstjenester³.

Heller ikke i Flensborg by fortsatte den danske gudstjeneste uantastet. Ifølge folketællingerne var antallet af dansktalende i byen svagt stigende⁴:

1890	2804 = 7,6%
1900	3315 = 6,8%
1905	3576 = 6,7%
1910	3706 = 6,1%

I de sidste tre år op imod århundredskiftet var der i gennemsnit 80-100 deltagere i gudstjenesten. 50 var minimum, og ved højtiderne var kirken overfyldt. Rigtig 150 mennesker var årligt til alters. Der blev årligt døbt 24, men kun konfirmeret 7-8 og viet 6-7. Antallet af begravelser lå på 8-9⁵.

Når konsistoriet i Kiel bestemte sig for at afskaffe den ugentlige danske gudstjeneste og kun afholde en hver fjortende dag samt på førstehelligdagene, havde det ikke sin baggrund i en halvering af behovet. Ændringen indebar også en ophævelse af den danske konfirmationsundervisning, mens de kirkelige handlinger fortsat kunne foretages på dansk. Man ville snarere som i Ladelund, Medelby og Brarup benytte et præsteskitte til at trænge det danske sprog ud. Pastor H. J. Carstens havde varetaget den danske gudstjeneste siden 1869, men han skulle pensioneres i september 1900. Det lykkedes dog i Carsten Petersen at finde en dansktalende og dansksindet præst, så forandringen kan heller ikke have haft sin begrundelse i problemer med at finde en efterfølger.

Allerede i april 1900 var man i danske kredse blevet vidende om, hvad der forestod⁶. I september blev der ved Gustav Johannsen afleveret en adresse til konsistoriet med 702 navne på flensborgske mænd og kvinder, der ønskede den ugentlige gudstjeneste opretholdt. Adressen androg samtidigt om at få genindført den frie danske menighed, som var blevet lukket i 1864⁷. Anmodningen blev afslået af konsistoriet, der gerne ville vedgå, at der »for tiden endnu« var behov for en dansk gudstjeneste i Flensborg. Dette beroede dog kun på indvandringen nordfra, ikke på Flensborgs bosiddende borgerskab, for byen havde siden arilds tid været tysk, og den danske gudstjeneste var først blevet indført i 1850⁸. Som det ses, var konsistorieembedsmændene ikke videre velbevandrede i Flensborgs historie.

På kirkemødet (fællessynoden) i Rendsborg i november 1900 forsvarede den dansksindede pastor Brincken fra Spandet i Nordslesvig de danske flensborgeres andragende. Provst Niese fra Flensborg stillede sig derimod skarpt afvisende. Om adressen sagde han således: »at blandt de 702 ansøgere om dansk gudstjeneste hver søndag var der næppe 10 ansete flensborgske borgere. De fleste underskriveres adresse havde ikke kunnet findes; mange underskrifter lød simpelthen på Peter Hansen, Karl Hansen, Marie Hansen o.s.v., og det havde haft udseende af, som i alle familier alle og enhver, som kunne stilles på benene, havde underskrevet andragendet«. De dansktalende burde i stedet glæde sig over, at der var vist dem den redebønhed at give dem en dansk gudstjeneste hver fjortende dag⁹.

Denne udtalelse provokerede redaktør Jessen til en af hans skarpeste ledere »Ansete folk i kirken«¹⁰. Han syntes, det var løjerligt, når provsten forventede taknemmelighed hos de dansktalende flensborgere over, at

deres gudstjeneste var blevet slået halvt ihjel. Mest oprørt var han over provst Nieses sociale hovmod: »Medens provst Niese finder smag i at kaste vrag på sine danske medborgeres sociale anseelse, så kan vi danske ikke rigtig bekvemme os til at gøre et forsøg på at imødegå provsten ved til eksempel at påpege, at der blandt underskriverne er mindst 6 tidligere medlemmer af Vor Frue sogns kirkeforstanderskab og menighedsråd, at der er bekendte repræsentanter for industrien, handelen og håndværket o.s.v. Vi danske anser en slig offentlig vejen og målen af nulevende bysbørns borgerlige anseelse for temmelig usmagelig«.

Lederen mundede ud i et personligt angreb på den politiserende provst: »Men man gør i grunden provst Nieses ytringer for megen ære ved udførligt at omtale dem. Slig tale burde kunne lades uanset. Kun er det vanskeligt at tilbageholde en bemærkning om, at det synes uforsigtigt af denne syd fra tilvandrede svigersøn af den tidligere provst, der har arvet sin svigerfaders embede, at sætte sig til doms over sine medborgeres anseelse, da folk så kunne føle sig fristede til at sætte hr. Nieses egen teologiske anseelse og åndelige betydning under diskussion, hvis der overhovedet er så delte meninger om den ting, at en diskussion kan komme i stand«.

Man fornemmer Jessens vrede over provstens ytringer og samtidig hans underkuede lyst til at gendrive dem ved at pege på ansete flensborgere blandt de danske kirkegængere. I stedet nøjedes han med at lave en liste for sig selv. Den omfattede 7 »kendte og ansete større håndværkere«, 3 industridrivende, 13 grosserer, skibsredere, købmænd og andre forretningsfolk, 6 ledere i pengeinstitutter, 6 kendte rentiers og 6 tidligere medlemmer af kirkeforstanderskab og menighedsrepræsentation i Marie sogn. Listens mest prominente person var skibsværftsdirektør Bredsdorff¹.

Listens navne blev brugt, da man i april-maj 1902 ville forsøge sig med en ny adresse. 29 kendte og fremtrædende danske flensborgere underskrev da et opråb med opfordring til de dansktalende om at sætte deres navn på den nye adresse². Om det var opråbet eller et bedre indsamlingsarbejde, der gjorde, at man denne gang nåede op på 2032 underskrifter mod 702 i 1900, skal dog være usagt. 1923 mænd og kvinder i byen havde undertegnet adressen, og dertil kom 109 fra Frøslev og Harreslev³. Folk herfra var ofte draget til Helligåndskirken efter afskaffelsen af den danske gudstjeneste i Hanved sogn i 1864.

Den danske bevægelses sociale basis 1902

Som en imødekommelse af Nieses kritik var underskriftindsamlerne blevet instrueret om denne gang at få underskrivernes stand og bopæl med på listerne, som dermed bliver en kilde til den danske bevægelses sociale

struktur på linje med adresserne fra Treårskrigen. Der var dog den forskel, at adresserne fra 1848-49 havde rummet politiske krav, hvor det nu i 1902 var sproglige.

Kun mænd og kvinder, der var fyldt 21 år, måtte underskrive. I reglen skulle indsamlerne holde sig til personer med dansk modersmål eller i det mindste så meget kendskab til sproget, at de kunne deltage med udbytte i en dansk gudstjeneste. Danske statsborgere og embedsmænd blev ikke bedt om at underskrive¹⁴.

I nedenstående tabel medtages kun de erhvervsaktive underskrivere, ialt 1096. I tabellen søges underskrivernes sociale opdeling sammenlignet med hele byens socialstruktur. Desværre findes der ikke bevarede folketællingslister fra den preussiske tid, og heller ikke den trykte statistik giver mulighed for en oversigt over hele byens sociale struktur. For at tilvejebringe et sammenligningsgrundlag har der derfor måttet tages en stikprøve ud fra adressebogen for 1902. Adressebogen indeholder ca. 14.500 navne (76 sider på 3 spalter med ca. 64 navne i hver spalte). Stikprøven omfatter de øverste syv erhvervsaktive i hver spalte. Den skulle dermed være udtaget tilfældigt, og med 1638 stillingsbetegnelser, svarende til lidt over 10% af navnene, må den være nogenlunde repræsentativ for byen¹⁵.

Social gruppe	antal		procent	
	underskr.	stikpr.	underskr.	stikpr.
Fabrikanter	5	14	0,5	0,9
Købmænd	65	83	5,9	5,1
Selvstændige i lib. erhverv	7	21	0,6	1,3
Overordnede funktionærer	13	42	1,2	2,6
Overklassen ialt	90	160	8,2	9,8
Håndværksmestre	83	145	7,6	8,9
Detaljhandlere o.a. mindre selvstændige i serviceerhverv	105	142	9,6	8,7
Landmænd	8	7	0,7	0,4
Funktionærer	64	199	5,8	12,1
Middelklassen ialt	260	493	23,7	30,1
Faglærte arbejdere	219	268	20,0	16,4
Ufaglærte arbejdere	498	672	45,4	41,0
Tjenestefolk	29	45	2,6	2,7
Arbejderklassen ialt	746	985	68,1	60,1
Ialt erhvervsaktive	1096	1638	100,0	100,0

Til Vejledning.

De, der godhedsfuldt paatager sig den Ulejlighed at samle Underskrifter under det nye Andragende om den danske Gudstjeneste i Helligaandskirken, bedes lægge Mærke til følgende:

1) Der ønskes Underskrifter fra alle Mænd og Kvinder i den myndige Alder — altsaa over 21 Aar gamle —, for saa vidt disse ønsker den danske Gudstjeneste opretholdt i det gamle Omfang og paa de i Andragendet nævnte Vilkaar.

2) Skönt det ikke er udelukket, at ogsaa tysktalende Medborgere kan ønske den danske Gudstjeneste bevaret for andre, vil det dog anses for rettest, at man i Regelen holder sig til Menigheds-medlemmer, der har Dansk til Modersmaal eller har saa meget Kendskab til Sproget, at de kan deltage i en dansk Gudstjeneste.

3) For at der ikke skal opstaa Forvirring ved Indsamlingen af Underskrifter, bedes man i Almindelighed begrænse sig til den Del af Byen, der er nævnt i den eller de Lister, som enhver Indsamler modtager.

4) Man bedes henvende sig til alle de paa Listerne nævnte Personer — for saa vidt de ikke er flyttede bort fra Distriktet siden Optagelsen af Listen, der fandt Sted for et Par Maaneder siden — og dernæst til deres Husfæller, nemlig Hustruer, Tjenestefolk, logerende o. s. v. — for saa vidt de opfylder de under 1) og 2) nævnte Betingelser — samt endelig til alle andre i samme Del af Byen boende myndige Mænd og Kvinder, der kan antages at nære Ønske om at slutte sig til Andragendet.

Naar det er lykkedes at samle et betydeligt større Antal Underskrifter, end der findes Navne paa de medsendte Lister, og naar man mener, at ingen i den paagældende Del af Byen er forbigaaet, som rettelig burde tages med, saa bedes man levere det underskrevne Andragende tilbage, helst i Løbet af en Uge.

Det bør endnu bemærkes, at man maa anse det for heldigst, at Stand og Bopæl altid tilføjes ved Siden af Underskrifterne. Det er ligegyldigt, om Stand og Bopæl skrives paa Dansk eller paa Tysk eller paa begge Sprog.

Til brug for indsamlerne af underskrifter på andragendet i 1902 udarbejdedes ovenstående vejledning. Flensborg Avis' arkiv, Arkivet, Dansk Centralbibliotek (Jens Jessen).

Den danske bevægelses sociale struktur i Flensborg afveg ikke alverden fra byen som helhed, selv om dens sociale tyngdepunkt lå lidt lavere. Således var middelklassen svagere repræsenteret, hvilket skyldtes, at der var forholdsvist få dansksindede funktionærer. De offentligt ansatte funktionærer måtte vise »rigstro« sindelag, og også for funktionærerne i tyske pengeinsti-

tutter, handelshuse og industrivirksomheder kunne dansk sindelag være en betænkelig sag at vise for offentligt frem. Til gengæld var arbejdernes andel forholdsvis noget større, både af faglærte og ufaglærte. Arbejderne var ikke udsat for den samme sociale kontrol af deres sprogforhold fra oven som funktionærerne, og på byens største arbejdsplads, skibsværftet, var direktøren en dansker.

Sammenlignet med 1848-49 var der tale om en forskydning af det sociale tyngdepunkt i nedadgående retning. Der var blevet betydeligt færre fra middelklassen, 24 % mod 40% under Treårskrigen. En stor del af denne nedgang hang dog sammen med den almindelige samfundsudvikling, der reducerede andelen af mindre selvstændige i befolkningen kraftigt. Men den skyldtes altså også, at den danske bevægelse kun havde vundet beskedent indpas i »den nye middelstand« af funktionærer i offentlig og privat tjeneste.

I Harreslev og Frøslev havde 50 erhvervsaktive skrevet under på andragendet om fortsat ugentlig dansk gudstjeneste i Helligåndskirken. De fordelte sig således på de sociale grupper:

	Harreslev	Frøslev	Ialt
Gårdejere, »landmænd«	8	12	20
Husmænd, »husbesiddere«	9	2	11
Håndværksmestre	5	5	10
Svende, arbejdere, kommis'er	3	6	9
Ialt	25	25	50

De fire femtedele af de erhvervsaktive underskrivere var her selvstændige eller besiddende. Arbejdere var der kun få af, og det kan nok overraske, at der ikke var større tilslutning til andragendet på Harreslevmark.

Den danske bevægelses styrke i de enkelte kvarterer

Ved sammenligning med Flensborg bys adressebog fra 1902 kan tilslutningen til andragendet i de forskellige gader bestemmes ved at tælle op, i hvor mange husstande manden, konen eller begge havde skrevet under. Ialt har ca. 1200 af de husstande, hvorfra der foreligger underskrifter, kunnet identificeres i adressebogen. De udgjorde 8% af byens ialt ca. 14.500 husstande, hvilket svarer ganske præcist til, at der ifølge folketællingen fra år 1900 var 7% dansktalende i byen.

Forholdsvis størst var tilslutningen i den lille Nørreallé med underskrifter fra 6 ud af ialt 10 husstande. Blandt de gader, hvor der var mindst 35 husstande, var tilslutningen størst i følgende:

Markgade	(Feldstrasse)	37 %
Riddergade	(Ritterstrasse)	25 %
Svalegade	(Schwalbenstrasse)	24 %
Bov Landevej	(Bauer Landstrasse)	22 %
Harreslevgade	(Harrisleer Strasse)	22 %
Nørre Fiskergade	(Norder Fischerstr.)	22 %
Ballastbroen	(Ballastbrücke)	20 %
Kongegade	(Königstrasse)	19 %
Nystaden	(Neustadt)	17 %
Herrestaldene	(Herrenstall)	14 %

De tre første gader havde under 100 husstande, Bov Landevej ca. 120 og Harreslevgade over 600. I den indbyggerrige Nørregade havde kun 11 % skrevet under. De fleste af de 10 gader var udprægede arbejdergader. Bortset fra Ballastbroen lå de alle i den nordlige bydel. Markgade, Riddergade, Svalegade, Harreslevgade og Kongegade var dele af de nye arbejderkvarterer i nordvest eller på den tidligere Duborg slotsbanke, mens Nørre Fiskergade og Herrestaldene lå i det gamle arbejder- og småborgerkvarter. Bov Landevej og Nystaden havde en mere socialt blandet indbyggerskare (se gadekortet s. 100f).

Når Ballastbroen havde så mange underskrivere, skyldtes det Rönnekampstiftelsen i nr. 20, hvor 10 tidligere sømænd og fiskere havde skrevet under sammen med forstanderen. Stiftelsen var oprettet i 1856 af en dansk-sindet, sjællandsk født godsejer. Svarende hertil var der adskillige underskrivere i Plaetners Asyl i Riddergade 12-14 og hans stiftelse i Møllegade 4.

I de store købmandsgader Holmen og Storegade havde derimod kun 4 og 6 % af husstandene skrevet under, og heraf lå knap halvdelen i baghusene. I kvartererne i den sydlige del af byen var tilslutningen generelt lav, 5 % eller derunder. Som under Treårskrigen stod den danske bevægelse altså stærkest i den nordlige bydel.

Underskrivernes herkomst

Blandt underskriverne på andragendet i 1902 var der enkelte, som også havde underskrevet adresserne under Treårskrigen. Guldsmed Nic. Balzer, bankbud Hans J. Mattesen og vognmand Lorens Wind, sandsynligvis også købmand J. F. Clausen og drejermester Jens Rondahl, opnåede således at fejre guldbryllup med deres danske sindelag. Vinhandler A. E. Colding og bogtrykker C. K. Thillerup, som var kommet fra kongeriget til Flensborg i tiden mellem de slesvigske krige og blandt andet blevet medlemmer af den frie danske menighed, fandtes også på listerne fra 1902.

Som under Treårskrigen stod danskheden i 1902 stærkest i arbejderkvarterne. I Nørregade var der mange underskrivere i baggårdene, som her i nr. 22. Men sammenlignet med indbyggertallet var der flere underskrivere i det nye arbejderkvarter i og omkring Harreslevgade. Her boede især de nordfra tilvandrede skibsværftsarbejdere. Hhv. Th. Thomsen fot. og postkort i Den slesvigske Samling.

Der træffes endvidere typiske flensborg-danske navne som Beyer (kobbersmede, pumpefabrikanter), Frohne, Glüsing (bødkere), Hochreuter, Hoff (smede), Korsholm (opr. sejlmagere), Kruse, Mahler (skomagere, garvere), Partsch (slagtere), Schlichting, Sommer, Struckmann, Støltung (glarmestre), Timm (skomagere) og Weedermann (skibsbyggere). Det er i kraft af deres karakteristiske navne og den hyppige tilknytning til enkelte fag, at denne kontinuitet har kunnet påvises, men den kan naturligvis have gjort sig gældende for flere slægter med almindelige navne som Hansen og Petersen.

Hvor stærk kontinuiteten som helhed var i den danske bevægelse i Flensborg fra dens frembrud i 1848 over nedgangsårene i 1880-erne og frem til stabiliseringsperioden efter år 1900, er et problem, som desværre ikke kan definitivt afklares. Vanskelighederne med generationsskiftet fra 1880-erne tyder som nævnt på, at den gamle flensborgdanskhed var stærkt svækket, og at kontinuiteten helt overvejende repræsenteredes af gamle mennesker. Fornylsesproblemet viste endvidere, hvor afhængig den danske bevægelse i byen var af tilvandringen nordfra.

Der findes imidlertid ingen bevarede folketællingsskemaer med fødestedsoplysninger, som kunne have afklaret den nordslesvigske tilvandrings betydning. Først i 1920 fandt mindretallet på at spørge sine medlemmer om deres fødested. I Den slesvigske Forenings byafdeling var da et par og tyve procent født i Nordslesvig mod under 10 % under Treårskrigen. Tilsvarende var andelen af fødte flensborgere i 1920 på en fjerdedel mod lidt over en tredjedel 1848-49. Opgørelserne er imidlertid behæftet med usikkerhed på grund af et stort antal med uoplyst oprindelse både 1848-49 og 1920¹⁶.

Der er intet til hinder for, at nordslesvigernes andel i 1902 var større end i 1920, hvor den danske bevægelse havde fået en stor tilgang af nye, som under indtryk af nederlaget i 1918 havde vendt det tyske samfund ryggen. Det er tvært imod sandsynligt. Lidt over to femtedele af underskriverne i 1902 var bosat i de nye arbejderkvarterer i den nordlige bydel. Det er naturligvis langt fra sikkert, at de alle var tilvandrede fra Nordslesvig, men modsat har mange derfra også slået sig ned i andre kvarterer. Andelen på de to femtedele giver måske derfor en fornemmelse af, hvor mange af underskriverne fra 1902, der *kan* have været nordslesvigere.

Underskriverne og den danske bevægelses politiske aktivitet

Ved valget til rigsdagen i 1903 blev der afgivet 442 danske stemmer i Flensborg by. Det var ifølge Flensborg Avis et ringe resultat. »Til trods for alt tab til socialdemokraterne måtte det i Flensborg ved et gennemført valgarbejde kunne lykkes at samle henved tusind stemmer på en dansk

kandidat«, skrev redaktør Jessen¹⁷. Måske har han tænkt på, at andragendet fra 1902 var blevet underskrevet af knap 1100 mænd, som næsten alle må have haft valget¹⁸. Heraf havde over halvdelen altså enten stemt på tyske partier eller holdt sig hjemme. Før tilbagegangen i 1880-erne havde den politiske tilslutning til danskheden været ganske udbredt, mens den sproglige i forhold hertil havde været særdeles beskedne. Nu var tilslutningen til de sproglige krav derimod større end til den danske kandidat ved valgene.

Flensborg by var i 1903 inddelt i 20 distrikter, som her samles til syv områder, fordi distriktsinddelingen flere steder gik på tværs af den naturlige gadesammenhæng¹⁹:

	Valgdistrikterne							
	1-3	4-6	7-8	9-10	11-14	15-18	19-20	1-20
Mandlige underskrivere 1902	279	173	131	88	83	120	74	948*
Danske stemmer 1903	81	91	82	57	53	50	28	442
Danske stemmer i pct. af underskrivere	29	53	63	65	64	42	38	47
Danske stemmer i pct. af afgivne stemmer	7	8	10	8	4	3	3	6
Arbejdere i pct. af underskrivere	78	71	61	54	45	66	71	68
SPD-stemmer i pct. af afgivne stemmer	79	52	61	38	31	59	52	53

* Resten har ikke kunnet identificeres med sikkerhed i adressebogen.

De vigtigste gader i valgdistrikterne var:

- 1- 3: Aabenraagade, Bov Landevej, Harreslevgade, Nystaden
- 4- 6: Havegade, Junkerhulvej, Duborggade, gaderne på borgbanken, Skovgade, Dorotheagade, Marieskovsvej, Moltkesgade, Nerongs Alle
- 7- 8: Nørregade, Slotsgade og øvrige sidegader, Skibsbroen
- 9-10: Mariegade, Storegade, Nørre Gravene, Rådhusgade, Nørregårdsender
- 11-14: Holmen, Sønderortov, Sønder Gravene, Friedrichsgade, Frisergade med sidegader, Rødegade, Nytorv, Slesvigsgade
- 15-18: Angelbogade, Glücksborggade og gaderne syd herfor
- 19-20: Sct. Hans gade, Sct. Jørgensgade, Havnegade, Ballastbroen, sidegader
- 1-20: Hele byen

Den danske bevægelse stod stadig ved rigsdagsvalget i 1903 stærkest i Nørregadekvarteret (7-8). Hvis antallet af mandlige underskrivere fra 1902 tages som udtryk for antallet af mulige danske vælgere, var det her lykkedes at mobilisere næsten to tredjedele, selv om mange var arbejdere og SPD stod stærkt. Mobiliseringen var på samme niveau i de mere borgerlige

kvarterer langs købmandsgaderne Storegade og Holmen og vest herfor (9-14). Derimod var den meget lav i det nye, nordlige arbejderkvarter (1-3). Under en tredjedel af de mulige danske vælgere havde stemt på den danske kandidat. Der er næppe tvivl om, at resten i dette helt SPD-dominerede område med de mange arbejdere havde valgt socialdemokratisk. I Duborgkvarteret (4-6), det sydøstlige kvarter (15-18) og Jørgensbyen (19-20) bestod den danske bevægelses tilhængere ligeledes altovervejende af arbejdere, men her stod SPD knap så stærkt, og flere af de mulige danske vælgere havde stemt dansk.

Den danske mobilisering var således lavest i netop de områder af byen, hvor de tilvandrede nordslesvigske arbejdere formodentlig overvejende bosatte sig. Indvandringen til den store by betød så kraftigt et miljøskifte, at også et partiskifte fulgte. Nu var det ikke længere de dansksindede gårdmænd i landsbyen, men arbejdskammeraterne på de store arbejdspladser, der foretog den sociale kontrol. »En flensborgsk arbejder«, vistnok Chr. Mathiesen, beskrev i 1908 forholdet således: »Kommer en ny svend eller arbejder til at begynde med sit arbejde på værkstedet eller arbejdspladsen om morgenen, så vil det aldrig vare længere end til frokostpausen, før hans kammerater ved, om han tilhører deres fagforening, og er han ikke medlem, så bliver han det sikkert inden middag«. Det var ikke så galt, mente Chr. Mathiesen: »Det betænkelige ved arbejdernes sammenslutninger ligger deri, at de fleste af deres medlemmer, for ikke at sige alle, anser sammenslutningen og det socialdemokratiske parti for at være eet og det samme, for at være ensbetydende; deri, at man som fagforeningsmedlem tillige skal være en målbevidst partifælle«²⁰.

Som valgresultaterne viste, lykkedes det ikke den danske bevægelse at forandre dette. Dens bestræbelser måtte i stedet rette sig imod, at de tilvandrede arbejdere gennem foreningslivet blev kulturelt fastholdt i danskheden.

Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn

Heller ikke petitionen fra 1902 førte til, at den danske gudstjeneste blev opretholdt i sit tidligere omfang. Det blev dog ved juletid 1902 opnået, at der for resten af vinteren skulle afholdes en dansk gudstjeneste i Bethlehemskapellet i Nystaden de søndageftermiddage, hvor der ikke om formiddagen var dansk gudstjeneste i Helligåndskirken. Der mødte første gang 150 kirkegængere til denne gudstjeneste, men trods et godt besøg også ved de følgende faldt ordningen alligevel bort ved påsketid.

Initiativet til gudstjenesterne i Bethlehemskapellet var udgået fra den nye danske præst Carsten Petersen og var blevet godkendt af kirkeforstanderskabet. Denne indrømmelse til det danske synspunkt var imidlertid mere end den tyske presse kunne tage, regeringen i Slesvig tog affære, og gudstjenesterne blev ikke genoptaget i efteråret 1903¹. Det stod herefter klart, at der ikke kunne opnås en tilbagevenden til de ugentlige gudstjenester ved myndighedernes hjælp.

I 1905 indtraf en anden begivenhed, som krænkede de danske kirkegængere dybt. Det var salget af Helligåndskirkens prædikestol til den nyopførte Sct. Jørgens kirke. Prædikestolen var skåret på Heinrich Ringeringks værksted i 1602 i senrenæssancestil, og tyske museumsfolk var enige med de danske kirkegængere i, at den ville passe dårligt i den nygotiske Sct. Jørgens kirke. Alligevel besluttede klosteret, som var ejer af Helligåndskirken, at sælge prædikestolen for 500 mark².

Salget af prædikestolen gav stødet til, at de danske kirkegængere organiserede sig. Redaktør Jessen og den nye danske præst Chr. Nielsen indkaldte til et møde den 5. oktober 1905, hvor salget blev drøftet. Det vedtoges her at nedsætte en komite bestående af rentier A. E. Colding, købmand J. C. Paulsen, bankdirektør P. Thomsen, fabrikant Ludolph Jessen, købmand Severin Schmidt og grosserer Lorens Poulsen. Disse fremtrædende medlemmer af byens danske borgerskab fik til opgave at gøre forarbejdet til dannelsen af en forening for de danske kirkegængere³.

Komiteen arrangerede det stiftende møde den 21. oktober 1905. Tilstrømningen hertil var så stor, at en større sal måtte tages i brug. Deltagerantallet på 245 viste, at salget af prædikestolen havde vakt harme, og med det nystiftede »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn« blev den

udnyttet til noget konstruktivt. Samfundet fik som formål »at støtte afholdelsen af dansk gudstjeneste og kristelige møder samt udbrede opbyggelig læsning og yde hjælp til trængende«. Bestyrelsen blev i det væsentligste identisk med den forberedende komite. Severin Schmidt kom ikke med, men til gengæld indvalgte pastor Nielsen, gasværksinspektør H. Madsen og rentier Chr. Brændle. Formand blev Lorens Poulsen. Som foreskrevet i vedtægterne valgtes endvidere fire kvindelige bestyrelsesmedlemmer: Jens Jessens hustru Marie, frk. Johanna Frohne, Gustav Johannsens datter frk. Alexandra og frk. Marie Christensen. Selv om der ikke var en ligelig repræsentation af de to køn, var der alligevel tale om et fremskridt set fra et liggeretssynspunkt. Hidtil havde kvinderne ingen ledende poster haft i det danske foreningsarbejde⁴.

Allerede ved stiftelsen var der tegnet 458 medlemmer, og den 1. oktober 1906 var tallet nået op på 547. Året efter stod 574 i »Kirkeligt Samfund«. Imidlertid kneb det for samfundet at opretholde kontakten med medlemmerne. Allerede 1905-06 mistede det 33 ved bortflytning, og i årsberetningen for 1906-07 blev vanskelighederne nævnt direkte: »Der har gjort sig den ulempe gældende, at medlemmer, når de forandrer bopæl, sjældent eller aldrig giver bestyrelsen meddelelse herom og derved tabes af syne«. Det ser imidlertid ikke ud til, at man fandt en tilfredsstillende løsning på dette problem⁵.

Flytningerne var medvirkende til, at medlemstallet ret hurtigt begyndte at falde. Desværre kendes det ikke før 1911-12, men da var der efter en revision kun 294 medlemmer tilbage. Den væsentligste årsag til det kraftige fald var imidlertid, at interessen for Kirkeligt Samfund ikke kunne holde sig, efterhånden som harmen over prædikestolsalget havde lagt sig⁶.

Der er bevaret to medlemslister, en fra 1905 og nærmest følgende år med 657 navne, og en anden fra 1919-20 med 279 navne på de medlemmer, som var tilbage ved krigens afslutning. Da der næppe har været tale om den store medlemsudskiftning under verdenskrigen, afspejler listen fra 1919-20 sikkert i meget forholdene i 1914. Den geografiske fordeling af medlemmerne var i de to perioder således⁷:

	Flensborg	Harreslev	Frøslev	Adelby
1905 og flg. år	587	40	28	2
1919-20	253	2	24	0

Tilbagegangen i Harreslev blev beklaget på årsmødet i 1914⁸. I byen var der nærmest tale om en halvering. I Frøslev var medlemstallet derimod nogenlunde konstant.

De to lister viser også, hvilke sociale lag, der blev trofaste overfor Kirkeligt Samfund, og hvilke, der faldt fra. Til sammenligning anføres adresseunderskrivernes sociale opdeling i 1902. Tabellen omfatter kun Flensborg by:

Social gruppe	1902	1905ff		1919-20	
	pct.	antal	pct.	antal	pct.
Fabrikanter	0,5	2	0,5	1	0,8
Købmænd	5,9	48	11,2	27	20,5
Selvstændige i liberale erhverv	0,6	5	1,2	6	4,5
Overordnede funktionærer	1,2	11	2,6	11	8,3
Overklasse ialt	8,2	66	15,5	45	34,1
Håndværksmestre	7,6	27	6,3	7	5,3
Detajlhandlere o. a. mindre selvstændige i serviceerhverv	9,6	52	12,1	14	10,6
Landmænd	0,4	9	2,1	0	0,0
Funktionærer	5,8	56	13,1	27	10,5
Middelklassen ialt	23,7	144	33,6	48	36,4
Faglærte arbejdere	20,0	77	18,0	20	15,2
Ufaglærte arbejdere	45,4	140	32,7	27	20,5
Tjenestefolk	2,6	1	0,2	0	0,0
Arbejderklassen ialt	68,1	218	50,9	39	29,5
Erhvervsaktive ialt	100	428	100	132	100
Udenfor erhverv, uden angivelse		159		121	
Ialt medlemmer		587		253	

Blandt Kirkeligt Samfunds første medlemmer var der en større repræsentation af erhvervsaktive fra overklassen og middelklassen end blandt underskriverne i 1902. Alligevel var lige godt halvdelen af de første medlemmer arbejdere. Særlig de faglærte arbejdere havde vist tilbøjelighed til at slutte sig til Kirkeligt Samfund. Når pastor Nielsen i 1907 kunne skrive til de overordnede kirkelige myndigheder, »at ingen gudstjeneste i Flensborg således samler arbejdere som vor«, var det i overensstemmelse med medlemslisterne⁹. Kirkeligt Samfund var den første danske forening i Flensborg, som i så stor målestok fik tilslutning blandt arbejderne.

Imidlertid varede dette ikke ved. Indenfor næsten alle sociale grupper gik antallet af medlemmer i Kirkeligt Samfund kraftigt tilbage efter nogle års forløb, men forholdsvis størst var nedgangen blandt arbejderne. Kirke-

ligt Samfund blev trods et godt udgangspunkt ikke den forening, der skulle samle dansksindede flensborgere på tværs af de sociale skel. Årsagerne hertil kan være flere. F.eks. var det ikke en forudsætning for at komme til Kirkeligt Samfunds gudstjenester, at man var medlem. Medlemskab var heller ikke en forudsætning for at få udført de kirkelige handlinger på dansk. De arbejdere, som kom til byen fra de nordslesvigske landdistrikter, havde næppe den store interesse i den ugentlige gudstjeneste, men nok i at kunne blive gift, få deres børn døbt og deres døde begravet på dansk. I samfundets årsberetning for 1913-14 klagedes således over, at der kun var kommet få nye medlemmer ud af en henvendelse til de personer udenfor foreningen, som havde fået kirkelige handlinger foretaget på det danske sprog¹⁰.

En anden årsag til arbejdernes store frafald kan være ledelsens sammensætning. Bestyrelsen bestod helt overvejende af mænd og kvinder fra borgerskabet. Først med arbejderformand Hans Hansen blev der i 1913 valgt et medlem fra arbejderklassen¹¹. De øvrige bestyrelsesmedlemmer havde kun svage kontakter til arbejderne, og der savnedes et tillidsmandsnet mellem bestyrelse og medlemmer. Derfor blev flytningerne så stort et problem.

I *Frøslev* var der oprindeligt 6 gårdejere, 4 håndværkere, 4 aftægtsmænd og 14 hustruer som medlemmer. 1919-20 var to håndværkere og to aftægtsmænd faldet fra, men ellers prægedes den sociale sammensætning af Kirkeligt Samfunds medlemmer her af stabilitet. I *Harreslev* var der i de første år efter oprettelsen 11 landmænd, 1 parcellist, 3 håndværkere, 4 aftægtsmænd og 19 hustruer i samfundet (samt 2 uden erhvervsangivelse). Men her svandt medlemstallet snart efter ind til kun 2.

Kirkeligt Samfund afholdt i reglen 12 danske gudstjenester årligt. De forrettedes af nordslesvigske præster, overvejende af den indremissionske retning. Fra beretningen for 1906-07 vides, at gudstjenesterne besøgte af gennemsnitligt 230 kirkegængere, men det tal er givetvis faldet siden¹². Samfundets gudstjenester afholdtes i Helligåndskirken. Planer om køb af Helligåndskirken blev dog ikke realiseret¹³. Prædikestolen kunne heller ikke generhverves. Myndighederne forfulgte ikke direkte Kirkeligt Samfund, men nægtede dog at optage foreningen i foreningsregistret, fordi politiforvaltningen anså den for politisk. Det stillede samfundet svagt rent juridisk, men havde ingen betydning for dets kirkelige arbejde¹⁴.

Foredragsforeninger

Sprogforbuddet i rigsforeningsloven

De kirkelige myndigheders reduktion af den dansksprogede gudstjeneste førte altså til, at de dansksindede i Flensborg og omegn dannede en forening for at afbøde virkningerne. På samme måde gik det med de verdslige myndigheders forbud mod at benytte det danske sprog på offentlige møder. Den sproglige undertrykkelse, som i Nordslesvig havde været et vigtigt incitament til de danske foreningsdannelser i 1880-erne og 1890-erne, fik således nu en lignende virkning i Flensborg by og omegn.

I 1908 vedtog den tyske rigsdag en ny rigsforeningslov, som erstattede den preussiske foreningslov fra 1850. Rigsforeningsloven rummede adskillige liberaliseringer. Politiske foreninger skulle ikke længere indsende medlemslister til politiet, og kvinder kunne nu blive medlemmer. Men loven betød også et alvorligt tilbageskridt: den tvungne brug af det tyske sprog på alle offentlige møder. Alene møderne forud for rigsdags- og landdagsvalgene var undtaget. Sprogparagraffen fik ikke umiddelbart betydning i de kredse, hvor over 60% af befolkningen ifølge folketællingerne havde et ikke-tysk modersmål. Her skulle den først træde i kraft 20 år efter lovens vedtagelse, d.v.s. i 1928. Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse gik således foreløbig fri, og det lykkedes også at få den nordlige del af Tønder kreds fritaget for forbuddet mod ikke-tyske sprog på offentlige møder. I Flensborg by og amt trådte forbuddet derimod straks i kraft¹.

Allerede da det under behandlingen af lovforslaget blev klart, at et sprogforbud var på vej, indsamlede Vælgerforeningen 29.180 protestunderskrifter. Heraf kom de 589 fra Flensborg by og 327 fra landkredsen². Men protesterne var altså forgæves for de sydlige områders vedkommende.

Der fandtes imidlertid en udvej. Sprogforbuddet gjaldt kun de offentlige møder, hvortil der var fri adgang for alle og enhver. Møder, som arrangeredes af foreninger, og som kun var åbne for medlemmerne, omfattedes ikke af bestemmelsen. Det gjaldt derfor om at få oprettet en forening, som kunne få alle, der var interesserede i dansk kultur og samfundsliv, med.

Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn

Redaktør Jessen havde allerede omkring århundredskiftet tænkt på at oprette en foredragsforening, men først hans rigsdagsvirksomhed fra 1901

og derefter hans død i 1906 hindrede planens virkeliggørelse³. Sagen blev nu rejst af Jessens efterfølger som redaktør af Flensborg Avis, *Ernst Christiansen*. Han indbød til to fortrolige møder. På det første, som holdtes den 4. oktober 1908 i Borgerforeningen, blev gårdejer Peter Møller fra Harreslev udpeget som landdistrikternes repræsentant i den kommende forenings bestyrelse. På det andet møde den 14. samme måned på Flensborg Avis' kontor udpegede 30-40 danske tillidsmænd fra byen Ernst Christiansen til foreningens andet bestyrelsesmedlem og formand. Her blev endvidere vedtægterne udarbejdet og navnet »Foredragsforening for Flensborg og Omegn« antaget⁴.

Alle mænd og kvinder, som var fyldt 18 år, kunne blive medlemmer. For at få også de socialt dårligere stillede med sattes kontingentet til kun 50 pfennig om året. For familier var der yderligere rabat. Hvert familiemedlem skulle være særskilt medlem, og i de angivne medlemstal er kvinder og voksne børn derfor indbefattet⁵.

Medlemshvervningen blev straks sat i gang. Inden udgangen af oktober måned 1908 var der tegnet 107 medlemmer i byen, og ved årsskiftet var tallet nået op på 858. I landdistrikterne var der i december 439 medlemmer⁶. Den nye foredragsforening blev dermed hurtigt den største af alle danske organisationer i Flensborg og omegn, også når der tages højde for, at kvinder nu kunne blive medlemmer af de nationale foreninger.

Foredragsforeningen bekendtgjorde ikke sin oprettelse overfor offentligheden. Ikke engang Flensborg Avis bragte oplysninger. Der kunne derfor afholdes et par møder, før myndighederne blev opmærksomme på dens eksistens og udbredelse. Den 12. november 1908 holdt journalist J. N. Jensen og frimenighedspræst Jørgensen fra Skærbæk korte foredrag, og Agnes Schmidt fra Lundsmark læste op for 350 tilhørere. Den 8. december fortalte Andreas Grau i Holdbi om Peter Hiort Lorenzen for 120 fremmødte. Dagen efter samledes 400 til et foredragsmøde i byen⁷.

Konflikt med politiet

Der var dernæst planlagt et møde til den 10. januar 1909 i Padborg kro. Her skulle blandt andre landdagsmand Nis Nissen fra Viby på Als tale. Det fik amtsforstander Clausen i Bov nys om, og han tog affære. »Ud fra pressens oplysninger er det almindelig kendt, at det danske parti har til hensigt at foretage et eftertrykkeligt agitorisk fremstød i sydlig retning mod den hidtil respekterede neutrale zone«, skrev han til sin overordnede, landråden i Flensborg. Han berettede endvidere om sit mislykkede forsøg på at overtale værten på Padborg kro til at nægte at stille lokaler til rådighed for mødet. Amtsforsanderen så derfor ingen anden udvej end at opløse mødet

Ernst Christiansen (1877-1941) blev ved redaktør Jessens død i 1906 dennes efterfølger som redaktør af Flensborg Avis. Han overtog også Jessens rolle som initiativtager til danske kulturelle organisationer som f.eks. Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn. Fot. af den unge Ernst Christiansen ved M. B. Schultz i Den slesvigske Samling.

med den begrundelse, at en forening med omkring 1800 medlemmer, så stort et virkeområde og så lille et kontingent kun var en pro forma organisation til omgåelse af foreningsloven. Den kunne ikke være et sluttet selskab i foreningslovens forstand. Heri fik han medhold hos landråden⁸.

Da mødet den 10. januar skulle til at begynde, mødte amtsforstander Clausen derfor op og tiltvang sig på trods af redaktør Christiansens protest adgang til salen. Da Christiansen havde givet ordet til Nis Nissen, krævede Clausen, at denne talte på tysk. Det krav ville Nis Nissen selvfølgelig ikke honorere, og mødet blev derfor straks opløst. Fulde af harme forlod deltagerne salen, men ifølge Flensborg Avis alligevel i en fortrøstningsfuld stemning: »Det er ikke ved den slags forholdsregler, at fortyskningen sejrer«⁹.

Der blev straks indgivet klage til landråden over amtsforstanderens adfærd¹⁰. Den 14. januar skulle der holdes et møde inde i byen, som ikke hørte under landrådets administration, men havde sin egen politiforvaltning. Her var man betænkelige ved at opløse mødet. Nok var foredragsforeningen løs i sin organisation, men det kunne også siges om mange af de tyske foreninger. Regeringspræsidenten i Slesvig, som var overordnet myn-

dighed både for landråden i amtet og politiforvaltningen i byen, ønskede imidlertid en hård linje, og politiforvaltningen fik besked på at gå frem på samme måde som amtsforstanderen i Bov¹¹.

Ernst Christiansen var denne gang forberedt på, hvad der kunne ske, og før afbrydelsen forelagde han på tysk en resolution, som protesterede imod opløsningen. Den blev naturligvis vedtaget. Da der derefter skulle synges en dansk sang, opløste politiet mødet¹².

Redaktøren indgav herefter klager til regeringspræsidenten i Slesvig og statsadvokaten i Flensborg¹³. Rigsdagsmand H. P. Hanssen tog sagen op på et møde i rigsdagen den 22. januar 1909. Blandt andet fremdrog han der en skrivelse, som amtsforstander Clausen havde sendt til gårdejer Carsten Gregersen i Frøslev, der var stedfortrædende amtsforstander og folkeregisterfører. I brevet hed det: »Efter hvad der er blevet mig bekendt, har De deltaget i det møde, som den danske Foredragsforening for Flensborg og Omegn i går afholdt i Flensborg. Af den grund opfordrer jeg Dem til ufortøvet at nedlægge de offentlige embeder, som De beklæder«¹⁴.

Foreningens klager gik deres tunge gang igennem det preussiske bureaukrati og retsvæsen. Klagerne til statsadvokaten i Flensborg over politiets indtrængen i de lukkede foreningsmøder blev afvist i slutningen af april 1909¹⁵. Samtidig erklærede regeringspræsidenten i Slesvig klagerne over selve opløsningerne for uberettigede. Han fandt som amtsforstanderen og landråden, at foreningen var for løs i sin struktur til at gælde for et lukket selskab i foreningslovens forstand¹⁶. Denne afgørelse blev appelleret til overforvaltningsretten. Her kom sagen først for i januar 1910, og behandlingen forsinkedes af et nyt moment i sagen. Det var lykkedes amtsforstander Clausen at finde frem til to tjenestepiger, som havde deltaget i mødet i Padborg, men som ikke anså sig for medlemmer af foredragsforeningen. Først i september 1910 kunne der efter forhør over de to piger afsiges dom, og så gik den tilmed foreningen imod¹⁷.

Fra opløsningerne i januar 1909 til domfældelsen i september året efter havde foreningsarbejdet ligget stille. Nu gjaldt det om at finde en form, hvorunder det kunne genoptages. På et møde på Flensborg Avis den 28. november 1910 vedtoges det at opløse Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn og i stedet oprette »*Flensborg Foredragsforening*« for byen alene og »*Flensborg Omegns Foredragsforening*«, som skulle virke udelukkende i landdistrikterne. De nye foreninger fik udformet vedtægterne således, at de ikke gav myndighederne mulighed for at gribe ind i henhold til rigsforeningsloven.

Til bestyrelsesmedlemmer i byens foredragsforening valgtes redaktør Christiansen, advokat Chr. Ravn og kontorist Jørgen Nielsen. Ravn erstat-

tedes i 1913 af arbejder Jørgen Lausen. I omegnen kom ledelsen til at bestå af gårdejerne J. B. Jepsen fra Vejbæk, J. Tychsen fra Frøslev og Kr. Fr. Rossen fra Bov mark. Her skete der ikke ændringer i sammensætningen¹⁸.

Bortset fra, at en koncert med sangerinden Ea Dinesen fra København måtte tages af programmet, fordi kunstneren blev udvist fra Sønderjylland, havde de to foredragsforeninger arbejdsro frem til verdenskrigens udbrud¹⁹. Man gik dog fortsat stille med dørene, og møderne blev så godt som aldrig varslet eller refereret i avisen.

Medlemmerne

Foredragsforeningen – fra 1910 foredragsforeningerne – opnåede medlemstal, som hidtil havde været usete i det danske kulturelle arbejde²⁰:

	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Byen	888	o. 650	830	980	godt 1000	knap 1200
Landdistrikterne	460	?	434	433	432	?

Tallet fra januar 1909 svarede til 477 husstande i byen og 230 i omegnen, så også selv om der tages højde for kvinders og voksne børns medlemsskab, var det en ganske stor tilslutning, som var opnået.

I landdistrikterne var der også medlemmer i de tilstødende områder af Aabenraa amt. I Flensborg amt fandtes de fleste medlemmer i Bov sogn og i byerne Frøslev, Harreslev og Ellund i Hanved sogn, men også i Valsbøl og Jaruplund var der forholdene taget i betragtning slet ikke så få medlemmer. Den geografiske fordeling vises på omstående kort. Medlemsskaren var undertiden præget af enkelte familier som Jessen, Møller og Hinrichsen i Harreslev, Skau på Hanvedmark, Mejer i Ellund, Jepsen i Valsbøl, Andresen i Hyllerup og Veding, Budach og Büchert omkring Jaruplund samt Tychsen, Meyer og Mathiesen i Frøslev²¹.

I landdistrikterne var det overvejende landbrugere, som var medlemmer. Fraregnes medlemmerne i Aabenraa amt og det daværende Bov sogn, var der 34 gårdejere, 28 »landmænd«, 7 husmænd, 1 købmand, 2 kroværter, 1 mejeribestyrer, 1 kreaturhandler, 14 håndværksmestre, 3 håndværksvende, 2 arbejdsmænd, 5 tjenestefolk og 1 »husejer«. Til de 99 erhvervsaktive kom 10 aftægtsmænd eller rentiers, 106 kvinder og voksne børn samt 11 uden erhvervsoplysninger. Når der i vedtægterne for Flensborg Omegns Foredragsforening stod, at formålet var »at sprede god og sund oplysning, især blandt småkårsfolk«, var det et mål, som altså kun i begrænset omfang blev nået. Hovedparten af medlemmerne var selvstændige landbrugere med familier, og arbejdere var der kun få af.

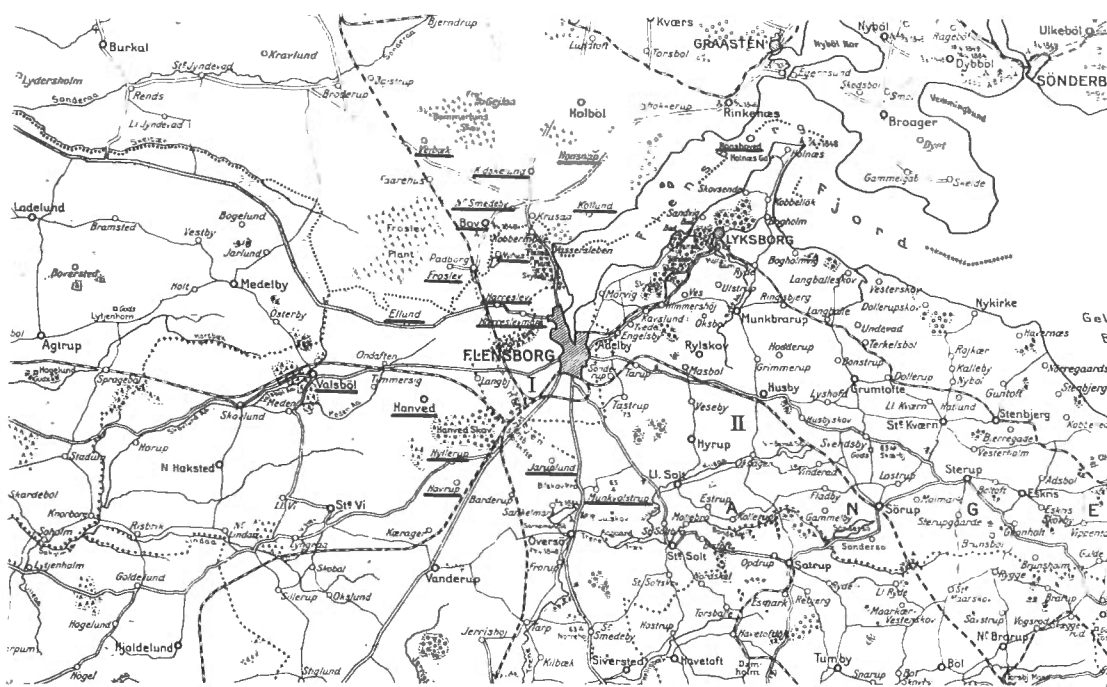

Fig. 21. Medlemmerne af Flensborg Omegns Foreningsforening 1910-1914.
Kortgrundlag: H. Boeck: Kort over Sydslesvig, Kbh. 1950.

Flensborg Foreningsforening havde en lignende formulering i sine vedtægter. Desværre foreligger der ikke herfra bevarede medlemslister, men andre forhold peger stærkt i retning af, at man her havde en betydelig større tilslutning blandt arbejderne. For det første var der arbejdere i bestyrelsen, og af de 33 kredsformænd, som var udpeget i november 1908, var 16 arbejdere, herunder 6 typografer ved Flensborg Avis²². For det andet var langt størstedelen af medlemmerne bosat i arbejderkvarterer. Den geografiske fordeling på de forskellige kvarterer i byen mindede stærkt om den, som kendes fra underskriftindsamlingen i 1902 mod reduktionen af de danske gudstjenester i Helligåndskirken²³. Det er derfor ikke urimeligt at antage, at op imod de to tredjedele af medlemmerne har været arbejdere.

Møderne

I hver sæson afholdtes der i reglen 8 foredragsmøder i byen og 4 i landdistrikterne²⁴. Foredragene skulle ifølge formålsparagraffen blandt andet beskæftige sig med sundhedspleje, ernæring og madlavning, i omegnen også med bierhverv. Disse emner var særlig relevante for arbejdere og husmænd. Hovedparten af de berørte temaer havde dog umiddelbart bud til alle sociale lag, f.eks. foredragene om afholdenhed.

Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn

De indbydes herved til en Sammenkomst
Mandag Aften den 28. November, Klokken 8^{1/2},
paa „Flensborg Avis's“ Kontor.

Dagsorden:

- 1) Opløsning af Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn.
- 2) Oprettelse af en ny Foredragsforening.

Enhver af de indbudte bedes, saafremt det er
ham nogenlunde muligt, give Møde.

Ærbødigst

E. Christiansen.

Flensborg, den 25. November 1910.

Løbeseddel, hvor Ernst Christiansen indbyder til det vigtige møde i Foredragsforeningen den 28. november 1910. Arkivet, Dansk Centralbibliotek.

For at undgå problemer, havde byforeningen fra starten anmeldt sig som en politisk forening. Egentlig politiske foredrag var imidlertid sjældne. I april 1914 sluttede H. P. Hanssen dog af med »en opfordring til tilhørerne om at holde stillingen hernede«. Foredragsforeningens politiske betydning lå snarere i organiseringen af så mange dansksindede. Det var en fordel ved valgene. Om valget i 1912 husker foreningens sekretær Jørgen Nielsen således: »Nogen egentlig organisation havde vi da endnu ikke fået oprettet til de politiske valg ... Vi havde dog til dette valg den støtte, at vi nu havde foredragsforeningens omtrent 1200 medlemmer med samt deres adresser og det var imod tidligere valg altid en god hjælp ... En del af foredragsforeningens tillidsmænd havde jo i dagene forud for valget omdelt trykte flyveblade til medlemmerne og andre medborgere, som vi antog, muligvis ville afgive en dansk stemme«²⁵.

Hovedparten af foredragene havde et kulturelt indhold. Mange havde emner hentet fra historien som »P. Hiort Lorenzen«, »Danmark i Valdemarstiden« og »Leonore Christine Ulfeldt«. På 50-årsdagen for tilbagetogget fra Danevirke, den 5. februar 1914, fortalte den gamle Peder Skau fra Bukshave erindringer om sprogkampen i 1840-erne og broderen Laurids Skaus indsats, om Treårskrigen og krigen 1864 og om kampen mod for tyskningen fra 1864 til 1914. Dette foredrag hørtes ifølge protokollen »under lydløs stilhed«. Som de andre historiske foredrag skulle det vise, at Sønderjylland historisk var sammenknyttet med kongeriget Danmark og det øvrige Norden.

En anden emnekreds var geografi og rejser, f.eks. til Island, Grønland, Dansk Vestindien og Rom. Her kan nævnes A. Lundagers foredrag om sin deltagelse i Danmarksekspeditionen. Der blev også holdt flere foredrag med religiøse temaer. I valget af emner lå Flensborg og Flensborg Omegns Foredragsforening på linje med de nordslesvigske foredragsforeninger.

Blandt foredragsholderne var der også mange nordslesvigere som f.eks. frimenighedspræst Jørgensen fra Skærbæk, læge Lausten-Thomsen, gård-ejerne H. Jepsen Christensen og Chr. E. Christensen, sparekassebogholder P. A. Callø og landbrugskonsulent H. Hansen. Fra Danmark kom blandt andre digteren Valdemar Rørdam og pastor Thomasson fra Horsens og

→

Flensborg Foredragsforening førte udadtil en stille tilværelse, der slet ikke svarede til dens store aktivitet. Møderne blev f.eks. ikke annonceret i pressen, men bekendtgjort via løbesedler som denne, der uddeltes til medlemmerne af tillidsmændene i de enkelte distrikter (gader). Navnet på taleren er tilføjet senere; kom det til myndighedernes kendskab, at en taler fra Danmark som Valdemar Rørdam optrådte, risikeredes udvisning. Arkivet, Dansk Centralbibliotek.

Flensborg Foredragsforening.

En ekstraordinær Foredragsaften

afholdes

Torsdagen den 22. Maj 1913,

om Aftenen Klokken 8 $\frac{1}{2}$,

i den store Sal ved Logehuset Slotsgade 35.

Der bydes en særlig Lejlighed til at høre en fremtrædende **Foredragsholder.** (*Valdemar Rørdam*)

Dernæst fælles **Kaffebord** paa de sædvanlige Vilkaar.

Til Slut **Oplæsning.**

Der **begyndes præcist.**

Den **blaa Sangbog** bedes medbragt.

Kun Medlemmer har Adgang. Medlemskortet maa forevises ved Døren, hvorfor enhver bedes huske at faa sit Kort med.

Bestyrelsen.

Indmeldelser kan gøres gennem Kredsformændene eller til et Bestyrelsesmedlem (Redaktør E. Christiansen, Advokat Chr. Ravn og Kontorist J. Nielsen). Optagelse kan dog kun ske paa et Bestyrelsesmøde og træder ikke i Kraft før den følgende Maaned.

 I Løbet af Sommeren bedes alle Flytninger meddelte Bestyrelsen.

lærerinde Christine Plov fra Vejle, der talte om et dengang så progressivt emne som »Kvindens stilling i nutiden«. Endelig holdt generalagent Hans Petersen og journalist Andreas Grau, som begge var bosat i Flensborg, ind imellem foredrag.

Foredragsmøderne begyndte af hensyn til de mange medlemmer, der havde arbejde i butiksfagene, først klokken halv ni om aftenen. Efter foredraget blev der holdt fælles kaffebord med sange fra Sprogforeningens »Blå Sangbog«. Derefter begyndte den mere »lette« del med oplæsning af muntre historier, korsang ved sangforeningen »Godthaab« eller dilettant med afholdslogen »Skjold«s eller foreningens egne amatører. De opførte populære stykker som »En søndag på Amager«, »Soldaterløjer« og »Et eventyr i Rosenborg have«. På teateraftenerne var der altid mange mennesker til stede. Det lykkedes flere gange at fylde den store sal i Logehuset i Slotsgade, hvor der kunne være 500 personer. Det normale tilhørerantal lå i byen på 3-400, i omegnen på 75-100. I Flensborg Foredragsforening blev et fremmøde på 250 anset for en halv fiasko.

Andre nye foreninger

Kirkeligt Samfund og foredragsforeningerne var uden sammenligning de største af de danske foreninger, som blev oprettet efter århundredskiftet i Flensborg og omegn. Men de var ikke de eneste.

Flensborg Gymnastikforening blev dannet i november 1903 på initiativ af daværende kommis, senere købmand og borgmester i Aabenraa, Holger Fink, der som mange andre yngre nordslesvigske bondesønner drog til Flensborg for at lære handelsvirksomhed. De fleste af gymnasterne synes netop at have været handelslærlinge, der fra landet i Nordslesvig bragte deres gymnastik med til storbyen. I øvelserne deltog endvidere nogle journalister fra Flensborg Avis og et par håndværkere. Flensborg Gymnastikforening begyndte med godt 60 mandlige og ca. 25 kvindelige medlemmer, men allerede i 1907 var der kun 26 aktive mænd og kvinder. Meget tyder på, at foreningen gik ind året efter. Dens problem var øjensynligt, at medlemmerne flyttede tilbage til Nordslesvig, netop som de var kommet godt i gang med øvelserne¹.

For dem, der hellere ville motionere stemmebåndene, blev der i december 1910 dannet en *sangforening* med navnet »Godthaab«. Allerede året efter blev der imidlertid mangel på sangdygtige medlemmer, og man gik i stedet for over til folkedans. Myndighederne anså foreningen for at være upolitisk².

Større betydning fik *Ungdomsforeningen for Flensborg og Omegn*. Fra 1907 blev der med udgangspunkt på Als dannet en række ungdomsforeninger rundt omkring i Nordslesvig. Bevægelsens leder var journalisten Andreas Grau. Da han i december 1912 bosatte sig i Flensborg, var det naturligt for ham at oprette en ungdomsforening her. Hans initiativ vakte uro i tyske kredse. Politiet fik besked på at overvåge foreningen, der virkede i det stille i et lokale i Borgerforeningens gård. Om møderne, der afholdtes hver onsdag fra klokken halv ni til halv elleve, anførtes i politiets rapport: »Der kommer regelmæssigt 20 til 30 personer af begge køn i alderen fra ca. 15 til 40 år, som hører dansk oplæsning og foredrag samt synger danske sange«. Det blev også nævnt, at »Grau selv går meget forsigtigt til værks og beskytter sin lille skare, som i Flensborg vel næppe er levedygtig og ikke vil få stor betydning«³.

Flensborg gymnastikforenings kvindehold 1908. Følgende kan genkendes: nederste række fra venstre nr. 2 Anne Marie Juhl, Rødegade. Midterste række nr. 1 Auguste Nielsen, ansat ved Flensborg Avis, nr. 2 Grethe Jensen, senere gift med L. P. Christensen, nr. 4 frk. Sommer, nr. 5 Kathrine Therkelsen, nr. 7 gymnastiklæreren frk. Hansen, nr. 8 Kirsten Andersen, senere gift med red. P. Simonsen, nr. 9 Merete Nielsen, nr. 10 Thea Billum. I øverste række nr. 1 Grethe Schmidt, nr. 2 en anden frk. Sommer. Fot. i Den slesvigske Samling.

Handelskammerets præsidium angav til politiet, at unge købmandslærlinge, som stammede fra danske hjem i Nordslesvig, kort efter deres ankomst til byen modtog en skriftlig opfordring til at melde sig ind i ungdomsforeningen⁴. Graus planer om et ungdomshjem, hvor der skulle være 10-15 værelser, læsestue, spisestue etc., tyder også på, at ungdomsforeningen især rettede sig mod denne gruppe. Tanken om et ungdomshjem blev imidlertid ikke virkeliggjort før krigsudbruddet i 1914⁵.

Dansk Oplysnings- og Arbejdsanvisningskontor (Arbejdersekretariat) henvendte sig derimod i første række til byens arbejdere. I 1908 vedtog Vælgerforeningen at oprette et arbejdersekretariat i Aabenraa. Det skulle yde arbejderne hjælp i sager vedrørende forsikring, statsborgerskab, arbejdskontrakter m.v.⁶. Dette kontor fik nu en parallel i Flensborg.

Initiativtageren var den tidligere nævnte dansksindede socialdemokrat *Chr. Mathiesen*, der ønskede at forene kampen for social retfærdighed med

striden for den danske nationalitet. I 1906 havde han derfor brudt med det tyskledede SPD. Senest i januar 1907 flyttede han fra Aabenraa til Flensborg. Chr. Mathiesen rettede på et dansk politisk møde i februar 1908 kritik mod den danske bevægelse i Flensborg. Ifølge Flensborg Avis havde han udtalt, at mødets karakter ikke var dansk nok. I politiets rapport refereres han for mere skarpe formuleringer. Mathiesen havde således erklæret, at man slet ikke kunne se, at der var tale om et dansk møde. Taleren, gårdejer Peter Grau, havde været alt for forsigtig. Der måtte vises mere liv. Det gjaldt om ikke at tage imod alt det smuds, som kom sydfra⁷.

Chr. Mathiesen ønskede en mere udfarende politik i forholdet til arbejder vælgere⁸. Et led heri var arbejdersekretariatet, som åbnede i september 1908. Det støttedes af en kreds af danske flensborgere og stod under advokat Ravns tilsyn. Da Chr. Mathiesen i 1910 rejste til Haderslev, blev kontoret overtaget af agent Hans Petersen, der ansatte typograf Jørgen Nielsen som kontorist. Det måtte lukke under verdenskrigen⁹.

Blandt de øvrige nyoprettede foreninger indenfor det danske miljø i Flensborg er der udover »Afholdsforening for Flensborg og Omegn« fra 1908 og afholdslogen »Godthaab« fra 1913 grund til at nævne *Flensborg Sygeplejeforening*. Den blev til i 1913 på foranledning af kvinder fra Flensborgs danske borgerskab og havde i 1914 182 medlemmer. Dens første sygeplejerske var Maren Sørensen¹⁰.

I Frøslev suppleredes den lokale sangforening i 1907 af »Frøslev Gymnastikforening«. Gårdejer Jørgen Tychsen var formand. Øvelserne blev ledet af en tjenestekarl, som var dansk statsborger. Da han af myndighederne blev truet med udvisning, måtte ledelsen overgå til smed Johan Meyer, som havde delingsføreruddannelse fra Ryslinge højskole. Gymnastikforeningen havde i 1907 15 aktive medlemmer, hvoraf tre dog ifølge gendarmen kunne betegnes som tysksindede. Gymnasterne var mest yngre gårdejere og tjenestekarle¹¹. Med sangforeningen og gymnastikforeningen skilte Frøslev sig ud som den eneste landsby i Flensborgs omegn, der havde sine egne, lokale danske foreninger.

Eksisterende foreninger

Lokale foreninger

Borgerforeningen havde længe været den gamle, hjemmehørende flensborgdanskheds sidste bastion. Med sit tyske foreningssprog og sin socialt eksklusive karakter havde den holdt stand overfor de ydre omskiftelser. Medlemstallet var svagt faldende, fra 129 ordinære medlemmer i 1905 til 107 i 1913. I de mellemliggende år var der optaget 63 medlemmer, mens altså 85 var afgået, de fleste formodentlig ved døden.

Blandt de nyoptagne var mange yngre nordslesvigere. Købmand Cornelius Hansen blev optaget i 1905, J. C. Møller og N. Uldall i 1906 og advokat Chr. Ravn i 1907. Fra 1904 var både formand og næstformand fødte nordslesvigere. Formand var grosserer Lorens Poulsen, næstformænd først bankdirektør P. Thomsen, siden advokat Ravn og redaktør Ernst Christiansen. Den mangeårige sekretær W. Lieb var dog indfødt flensborger.

Det stærkere nordslesvigske islæt resulterede i 1913 i, at Borgerforeningen langt om længe fik dansk foreningssprog. På generalforsamlingen den 4. april fastslog Ernst Christiansen, at ingen bestemmelse i vedtægterne foreskrev, at det tyske sprog skulle benyttes. Direktionen var blevet enig om at fuldbyrde »en for længst påbegyndt udvikling ved at gå over til dansk forretningsprog«, og intet medlem havde indvendinger herimod¹.

Ligesom Borgerforeningen vedblev »*Ydun*« at være en i hovedsagen selskabelig forening med baller, udflugter og dilettant. Dens medlemmer var nu som før mellemlagsfolk og arbejdere. Medlemstallet lå 1902-04 lidt over 100, men sank siden til omkring de 80. Som formand efterfulgtes redaktør Rossen i 1901 af værftskontorist Morten Billum, der efter et par år afløstes af typograf Jørgen Nielsen. Fra 1908 stod typograf L. K. Lausten i spidsen. Som Jørgen Nielsen var han ansat på Flensborg Avis².

Det gamle *Sct. Knuds skyttegilde* manglede ved århundredskiftet både medlemmer og økonomiske midler og var sikkert ophørt, hvis ikke redaktør Jessen i 1902 havde sat en redningsaktion i gang. Han fik nogle fremtrædende danske forretningsfolk til at danne en støttekreds for de otte tilbageværende knudsbrødre, som var langt oppe i årene. Den gamle kreds ledede endnu nogle år det traditionsrige gilde. Lorens Wind trådte tilbage som oldermann i 1903, og han efterfulgtes af veteranerne gæstgiver Chr. Rahlfs og stenhugger Thomas Jensen.

»Ydun«s dilettanter opfører »En søndag på Amager« 25.4 1903. I midterste række ses fra venstre bl.a. typograferne Valdemar Sørensen og Jørgen Nielsen. Efter Barn i Flensborg 1890-1920, s. 51.

Siden hen blev imidlertid grosserer Oscar Poulsen oldermænd, og fra 1913 sad advokat Chr. Ravn inde med værdigheden. Med de forretningsdygtige oldermænd kom der orden i sagerne, men samtidig ændrede gildet helt karakter. Fra omkring 1910 var det i stadig højere grad borgerskabet, der dominerede i medlemskredsen. Blandt andre indtrådte købmand J. C. Møller og vinhandler Holst som brødre. Gildet, der tidligere mest havde samlet håndværksmestre, vognmænd, gæstgivere, høkere og enkelte arbejdere, blev eksklusivt³.

Den gamle forening »Brødrene« for veteranerne fra Treårskrigen bestod endnu i 1910, hvor der var 19 sejlivede medlemmer tilbage. Forhenværende skomager Asmus Berggreen var da formand for bestyrelsen. Videre aktiv har den døende forening næppe været⁴.

I omegnen fortsatte *Landboforeningen for Flensborg og Omegn* også efter foredragsforeningernes oprettelse i 1908 med at arrangere folkelige foredrag ved siden af de landbrugsfaglige. De fire årlige møder samlede 70-100 tilhørere i gennemsnit. Som noget nyt afholdtes i 1912 og 1913 flerdages landbrugskurser i Frøslev. Denne by var fortsat foreningens centrum, og herfra kom formændene Hans Tychsen (1898-1910) og Carsten Gregersen (1910-20). Medlemstallet lå på 245 i 1907 og på 259 i 1914⁵.

Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen

De tre hovedorganisationer for den danske bevægelse i Nordslesvig fik heller ikke efter århundredskiftet den store tilslutning i Flensborg og omegn. I medlemstal lå de alle langt under både foredragsforeningerne og Kirkeligt Samfund. I forhold til tidligere var der dog tale om fremgang⁶:

	Sprogforeningen	Vælgerforeningen	Skoleforeningen
midten af 1890-erne	30 i byen 13 i omegnen	18 i byen 2 i omegnen	42 i byen 14 i omegnen
Før verdenskrigen	112 i byen ? i omegnen	120 i byen 33 i omegnen	93 i byen 51 i omegnen

En mindre del af forøgelsen skyldtes, at kvinder fra 1908 kunne blive medlemmer af de nationale foreninger.

Sprogforeningens, Vælgerforeningens og Skoleforeningens medlemmer i Flensborg by var især købmænd, håndværksmestre, andre mindre selvstændige og funktionærer i danske institutioner (bank, sparekasse, avis). Typograferne fra Flensborg Avis sikrede sammen med handelslærlingene også de faglærte arbejdere en vis repræsentation, hvorimod der var få arbejdsmænd⁷:

Socialgruppe	Underskr. 1902	Sprog- forening	Vælger- forening	Skole- forening
Fabrikanter	1%	2%	4%	2%
Købmænd	6%	21%	22%	17%
Selvt. i lib. erhverv	1%	4%	4%	4%
Overordnede funktionærer	1%	5%	4%	5%
Overklasse ialt	9%	32%	34%	28%
Håndværksmestre	8%	19%	9%	15%
Detajlhandl. o. a. mindre selvt. i serviceerhverv	10%	9%	12%	18%
Landmænd	1%	0%	0%	0%
Funktionærer	6%	21%	24%	18%
Middelklasse ialt	25%	49%	45%	51%
Faglærte arbejdere	20%	14%	18%	16%
Ufaglærte arbejdere	45%	5%	4%	4%
Tjenestefolk	3%	1%	0%	0%
Arbejderklasse ialt	68%	20%	22%	20%
Ialt	100%	100%	100%	100%
Antal	1096	150	142	155

Tillidsmændene og de, som gik igen i alle tre foreninger, rekrutteredes i særlig høj grad fra de erhverv, hvor det nordslesvigske islæt var stort.

I landdistrikterne havde de tre nationale foreninger stort set den samme sociale basis som omegnens foredragsforening, d.v.s. først og fremmest gårdmænd, men også husmænd og håndværksmestre. Heller ikke her var der mange arbejdere eller tjenestefolk. Tillidsmændene var i reglen gårdejere.

Vælgerforeningen mærkede man i Flensborg og omegn mest til ved valgene, hvor den stod for opstillingen af kandidater, efterprøvning af valglisterne, udsendelse af valgopråb, afholdelse af valgmøder og uddeling af stemmesedler med de danske kandidaters navne.

Foreningen var samtidig de dansksindede sønderjyders politiske forum, hvor meningerne om den danske bevægelses fremtidige linje brødes. Diskussionerne fandt især sted i foreningens tilsynsråd. Oprindeligt valgtes tilsynsrådet på generalforsamlingen, hvor kun en lille del af medlemmerne var tilstede, men fra 1907 fandt valgene sted på særlige medlemsmøder rundt omkring i landsdelen. I Flensborg valgtes grosserer Lorens Poulsen til byens repræsentant i tilsynsrådet med redaktør Ernst Christiansen som stedfortræder. I landdistrikterne blev gårdejer Hans Tychsen i Frøslev udpeget; som suppleant fik han gårdejer Andreas Andresen fra Gammel Skovkro⁸. Når vigtige emner stod på dagsordenen, indkaldte man også stedfortræderne.

Redaktør Jessen fra Flensborg Avis havde allerede i 1880-erne set med mistro på den da unge journalist H. P. Hanssen og hans stadigt stigende indflydelse på den danske bevægelses politik. Årsagerne hertil var tildels af politisk art. Jessen kunne ikke godtage Hanssens resultatøgende linje i forholdet til de tyske myndigheder, men foretrak i stedet den traditionelle protestpolitik. H. P. Hanssens forbindelser til kongerigets Venstreopposition bekom ham heller ikke vel. Men også et rent personligt modsætningsforhold, begrundet i rivaliseringen om førerskabet i den danske bevægelse, spillede en rolle. Endelig var de to efter at H. P. Hanssen i 1893 havde erhvervet Aabenraaavisen »Hejmdal« også konkurrenter på det økonomiske felt.

Jessen forsøgte forgæves at hindre Hanssens valg til landdagsmand i 1896, men til gengæld lykkedes det ham selv at blive rigsdagsmand efter Gustav Johannsens død i 1901. Som nævnt blev Jessens virksomhed i Berlin afbrudt ved hans tidlige død i 1906. Jessens mistillid til H. P. Hanssen næredes også af hans elever, af hvilke Ernst Christiansen og A. Svensson var de mest betydelige. De frygtede, at Hanssen som Jessens efterfølger i Berlin ville gå for meget på kompromis med de tyske myndigheder og sælge ud af de hævdundne nationale standpunkter.

Deres ængstelse øgedes, da Danmark og Tyskland i 1907 indgik den såkaldte optantbørnskonvention, der åbnede mulighed for, at danske statsborgere i Sønderjylland i stort tal kunne erhverve preussisk statsborgerskab. Det var en stor landvinding for den danske bevægelse, at så mange dansksindede fik borgerlige rettigheder, og det havde været H. P. Hanssens ledetråd i forhandlingerne med tyske parlamentarikere og embedsmænd. Men i traktaten anerkendte Danmark som en modydelse, at paragraf 5 var faldet bort, og det foruroligede Jessens elever, der som læremesteren ønskede at bruge denne bestemmelse i den politiske agitation. H. P. Hanssen mente derimod ikke, at man skulle fremdrage den, da det kun ville udfordre de tyske myndigheder til en hårdere kurs overfor den danske bevægelse, men ellers ikke føre til noget. H. P. Hanssens syn på paragraf 5 svarede til Gustav Johannsens: den var efter ophævelsen ikke længere anvendelig i agitationen.

I Vælgerforeningens tilsynsråd støttede repræsentanterne fra Flensborg og omegn Jessens og hans elevers synspunkt. Det samme gjorde mange af repræsentanterne fra Vestslesvig, d.v.s. fra det område, hvor Flensborg Avis stod stærkest sammenlignet med de andre danske blade. Også konservative kredse i Danmark sluttede sig til Jessen-elevernes kritik af H. P. Hanssen⁹.

Kritikken rettede sig også mod de nordslesvigske organisationers arbejde i »de truede egne«. I en artikel i tidsskriftet »Vor Fremtid« i oktober 1912 kom Ernst Christiansen ind på den danske bevægelses svage position i Mellemslesvig og de sydlige dele af Nordslesvig¹⁰. »Mange steder er den nationale stilling i disse egne så trist, som tænkes kan. Det nemmeste, men også det mest håbløse og trøstesløse er simpelthen at lukke øjnene for elendigheden, at slå en streg på kortet længere mod nord og sætte danskhedens grænse der. For at berolige sig selv kalder man det en nødvendig operation; en god kirurg må jo føre kniven med fast hånd. Man fatter det knapt, hvor mænd, der rigtignok er realister om en hals, men alligevel inderst inde er de mest varmtfølende fædrelandsvenner, mænd, der har ofret tid og slid på vor sag, – hvor de ikke alene kan nænne, men mene det forsvarligt at prisgive det strøg af vort land, hvor danskheden er hårdest truet, men dog har kæmpet i hundrede år og strider for livet den dag i dag«. Gik de truede egne helt tabt, ville turen snart komme til de nordligere dele.

Ernst Christiansen kritiserede, at man på forhånd afskrev de sydlige egne: »Indirekte har de, der simpelthen vil bortskære de sydligste truede egne, mange hjælpere. Når der laves statistik, dansk nationalstatistik, uden at noget af Flensborg amt tages med, er det et skridt i den retning«. Nordslesvigsk Kreditforening blev bebrejdet, at den først ville sikre den

dansksindede befolknings ejendomsret til jorden i de nordlige egne, før den kunne tage et arbejde op sydpå. »Mens græsset gror, dør hønsemor«, var Christiansens kommentar til kreditforeningens prioritering. Redaktøren var blevet træt af den megen snak om at hjælpe de truede egne. Der var ikke sat handling bag ordene, og man havde kun opnået at opskræmme tyskerne.

Ernst Christiansen nævnte dog en undtagelse fra denne regel. Det var *Sprogforeningen*, som i 1910 forsøgte at gøre et fremstød med bogsamlinger i de sydlige egne. 1905-06 var der oprettet bogsamlinger i Kragelund i Bov sogn og i Hyllerup i Hanved sogn. De var imidlertid gået ind efter et års forløb. Nu prøvede man igen på Bov mark, i Hornskov ved Jaruplund, i Østerby i Medelby sogn, i Skovlund i Nr. Haksted sogn, i Vestre i Ladelund sogn, i Agrtrup i Læk sogn, i Horsbjerg i Sønder Løgum sogn samt i Karlum by og sogn. Hensigten var at udstationere omkring 100 bind hvert sted.

Det storstilede projekt løb særlig i Sydtønder amt ind i problemer. I Agrtrup lovede gårdejer Christian Christiansen at forsøge med en bogsamling. Maler Nicolai Johansen i Ladelund var derimod på forhånd opgivende. Folk der på egnen var kun interesserede i studehandel og kortspil. Han fik så i stedet et par bøger til sig selv og til uddeling. I Vestre lovede smedemester Hans Bertelsen at tage en lille bogsamling på 30-40 bind, men han blev siden betænkelig og fik landmand Thomas Thomsen til at overtage bøgerne.

Arbejdsmand Karsten Thomsen i Karlum var villig til at huse en lille bogsamling og uddele julehæfter, derimod nyttede det ikke at komme med den Blå Sangbog. Omvendt ville de to gårdejerbrødre Janne og Christian Marcussen på Vrågård i Klægsbøl sogn gerne have sangbøger, men en bogsamling anså de for nytteløs. Rentier Peter Marcussen i Brarup var helt opgivende: »Det kan slet ikke nytte. Det kunne snarere gøre ondt værre. Endnu taler dog de fleste dansk; men hvis tyskerne fik at vide, at Sprogforeningen havde oprettet en bogsamling, ville de sikkert begynde på at tale udelukkende tysk og snart få de fleste lunkne med over«. I Horsbjerg placeredes en bogsamling hos handelsmand Hans J. Hansen¹¹.

Sprogforeningens forsøg viser som valgtallene, at der i Sydtønder amt stadig fandtes enkelte danske, men også, at de i vid udstrækning var økonomisk afhængige og helt isolerede i de overvejende dansktalende, men næsten udelukkende tysksindede landsbysamfund.

Skoleforeningens resultater var også beskedne. I de tyve år fra 1893 til 1913 ydede den støtte til 71 elever fra Mellemslesvig, så de kunne komme på efterskole, højskole eller landbrugsskole i Danmark. 33 kom fra Flensborg by, 20 fra Frøslev, 5 fra Valsbøl og ligeledes 5 fra Ellund¹².

Sammenfatning ca. 1900-1914

Den danske bevægelses udvikling i Flensborg og omegn mellem århundredskiftet og den første verdenskrigs udbrud viste, at det var umuligt at genvinde det, som tabtes ca. 1885-1900. Men det lykkedes så nogenlunde at standse tilbagegangen, og den danske bevægelse blev konsolideret som et *mindretal*. Trods et intensiveret valgarbejde kunne loftet på 500 stemmer hverken gennembrydes i byen eller i landdistrikterne, men det danske stemmetal holdt sig dog ret konstant lige under det. Sammenlignet med antallet af tyske stemmer var der imidlertid tale om en procentuel tilbagegang.

De tyske myndigheder så derfor på den nationale udvikling med den største sindsro. Den flensborgske overborgmester Todsén berettede f.eks. til overpræsidenten i 1907: »I byen Flensborg selv er danskerspørgsmålet ikke længere af nogensomhelst rigtig betydning ... De dansksindede tilhører her overvejende de nedre befolkningslag, de spiller hverken politisk eller på anden måde nogen rolle i det offentlige liv. Flensborg bys forvandling fra en halvt dansk by, som den efter indbyggernes sindelag var i 1860'erne, til en by af rent tysk præg er fuldbyrdet i stilhed i løbet af få årtier. Den politiske modsætning trådte allerede i overgangstiden, bortset fra pressen, kun lidt frem¹. I 1913 mente han: »En tilvækst i det danske parti kan hverken mærkes eller forventes².

Uden at det anfægter myndighedernes konklusion, må det fremhæves, at valgtallene ikke viste den danske bevægelses fulde styrke i Flensborg by. I 1902 lykkedes det således at samle godt 1000 underskrifter fra valgberettigede mænd på kravet om opretholdelse af den ugentlige danske gudstjeneste i Helligåndskirken. Men to tredjedele af underskriverne var arbejdere, og de fleste af dem foretrak at stemme på den socialdemokratiske kandidat, i hvert fald i de nye arbejderkvarterer. Det gjaldt også de arbejdere, som var tilvandrede nordfra. Det lykkedes ikke for det danske mindretal at trænge igennem til arbejderne med en parole om at stemme dansk ved hovedvalget og så eventuelt socialdemokratisk ved omvalget. Dertil var SPD's stilling på de store arbejdspladser for stærk.

Sammenlignet med Flensborgs socialstruktur var arbejderklassen noget overrepræsenteret i den danske bevægelse, mens tilslutningen fra de selv-

stændige erhvervsdrivende i over- og middelklassen nogenlunde svarede til disse grupperes andel af befolkningen. Derimod var funktionærerne klart underrepræsenteret, hvilket bl.a. skyldtes arbejdsgivernes stærke sociale kontrol med dette mellemlag.

Omkring århundredskiftet havde de danske foreninger i Flensborg by kun tilslutning blandt købmænd, håndværksmestre, detaljhandlere og andre mindre selvstændige samt fra funktionærer i danske institutioner som pengeinstitutterne og avisen. På landet deltog nærmest kun gårdejere, husmænd og håndværkere i foreningslivet. Ingen af stederne var arbejderne rigtig med.

For den danske bevægelse i Flensborg by var det imidlertid afgørende at få standset arbejdernes assimilering i det tyske samfund via Socialdemokratiet. Det lod sig ikke gøre i politisk henseende, men på det kulturelle område lykkedes det tildels. De mange arbejderunderskrifter på andragendet om fortsat ugentlige dansksprogede gudstjenester fra 1902 lovede godt, og da der i 1905 blev dannet et »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn«, meldte mange arbejdere sig ind. Imidlertid mistede de fleste af dem interessen igen efter et par års forløb, efterhånden som harmen over

Udover familien Budach fandtes i Jaruplundområdet en anden dansksindet familie, nemlig Büchert. Her ses Johann Georg Büchert (1864-1943) sammen med hustruen Marie og børnene foran deres lille ejendom »Sofiegård«. Fot. i Den slesvigske Samling.

halveringen af antallet af danske gudstjenester og salget af Helligåndskirkens prædikestol lagde sig.

Først med Foredragsforeningen for Flensborg og Omegn fra 1908 og fortsættelsen Flensborg Foredragsforening fra 1910 kom det til en mere omfattende kulturel organisering af de dansksindede arbejdere. Takket være det fine net af distriktsformænd, der i arbejderkvartererne bestod af arbejdere, lykkedes det at fastholde og tilmed øge medlemstallet. Kirkeligt Samfund mistede derimod mange medlemmer ved flytninger, fordi der ikke var noget organisatorisk mellemlid mellem medlemmer og bestyrelse. Med foredragsforeningernes organisationsform gjorde formanden Ernst Christiansen nogle gode erfaringer, som kunne bruges, da mindretallet skulle organiseres efter afstemningsnederlaget i marts 1920.

Kirkeligt Samfund og foredragsforeningerne var utilsigtede resultater af de tyske myndigheders undertrykkelse af det danske sprog, dels i kirken, dels ved de offentlige møder. Mens Kirkeligt Samfunds medlemstal på over 580 ikke kunne holde, lykkedes det Flensborg Foredragsforening at nå op på knap 1200 i byen, og Flensborg Omegns Foredragsforening samlede omkring 430 medlemmer i landdistrikterne. De andre foreninger var ikke så store, men nye foreningsdannelser vidnede dog også om, at sammenholdet mellem de dansksindede øgedes op imod den første verdenskrig. I samme retning pegede en lidt større opslutning bag Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen. Samtidig blev det dansk-nordslesvigske præg på foreningslivet stærkere, sprogligt såvel som indholdsmæssigt. Denne fremgang på de indre linjer begrænsede sig imidlertid til Flensborg by og nærmeste omegn, særlig landsbyen Frøslev. I Sydtønder amt var der måske spredt enkelte dansksindede, men om nogen dansk bevægelse var der ikke tale her, og i de sydligere egne og Angel endnu mindre.

Under verdenskrigen 1914-18

Straks efter at Tyskland den 31. juli 1914 blev erklæret i »truende krigsfare«, overgik den udøvende myndighed til militæret. Samme dag begyndte Nord-slesvig over arrestationerne af ledende dansksindede, som myndighederne anså for potentielle landsforræddere. I Flensborg blev 11 personer interneret, blandt andre redaktør Ernst Christiansen, journalisterne L. P. Christensen, P. Simonsen og Andreas Grau samt bogholder J. Vrang fra Flensborg Avis. Også generalagent Hans Petersen blev arresteret, senere også den 70-årige grosserer Lorens Poulsen. Han havde nægtet at lade sine lejere flage i anledning af de tyske sejre. Ud over selve indespærringen led de internerede ingen større overlast, og de blev frigivet den 5. september¹. Udenfor Flensborg blev Henrik og Peter Lassen i Strukstrup arresteret og tilbageholdt fra den 6. til den 19. august².

Flensborg Avis havde ved krigsudbruddet erklæret at ville holde sig fra

Advokat Chr. Ravn (1877-1964) var en af de tilvandrede nordslesvigere, som fik afgørende betydning for det danske for- eningsarbejde. I 1913 blev Ravn således oldemand for Sct. Knuds gilde. Han ses her med gildets skjold på brystet. Fot. i Den slesvigske Samling.

nationale tilkendegivelser. Alligevel blev bladet forbudt fra den 11. til den 28. august. Det fik derefter kun lov til at udkomme under censur³.

Myndighedernes helt ubegrundede mistro til de dansksindede flensborgere resulterede i en øget politiovervågning. I en rapport fra politiforvaltningen til overborgmesteren fra februar 1915 kunne det imidlertid kun konstateres, at de indkaldte danske soldater alle havde stillet sig under fanerne. Desertationer var ikke politiet bekendt. Et par sønner fra danske familier havde oven i købet frivilligt meldt sig til hæren, og advokat Ravn og bogholder Vrans søn var på slagmarken blevet forfremmet til officerer.

Det nationale foreningsarbejde lå stille. I Borgerforeningen havde de indkvarterede soldater fået en god forplejning, men siden var lokalerne blevet indrettet til lager for Røde Kors. På kejserens fødselsdag havde den tyske fane vejet fra Borgerforeningens hus. Bladet »Deutscher Kurier« havde berettet om et sindelagsomsving fra dansk til tysk i Nordslesvig. Noget sådant mente politiet ikke at kunne registrere i Flensborg. Imod talte blandt andet, at de to danske pengeinstitutter og enkelte private huse undlod at flage ved de tyske sejre⁴.

Politiberetningens observation, at det danske arbejde lå helt stille, bekræftes af foreningsprotokollerne. Det var en naturlig følge af, at ledere som Ernst Christiansen og Chr. Ravn var indkaldt. Først i oktober 1918 kom der atter gang i aktiviteterne. Da skabte det tyske nederlag som bekendt en helt ny situation for den danske bevægelse i Flensborg og omegn, men det skal ikke berøres nærmere her.

Konklusion

Den danske bevægelses historie i Sydslesvig fra ca. 1840 til 1918 falder i tre hovedafsnit: årene fra 1840-41 til 1848, perioden fra Treårskrigen udbrud til midten af 1880-erne og tiden derefter indtil 1918.

I den første periode var der ikke tale om en national dansk bevægelse i moderne forstand med en bred folkelig deltagelse, men snarere om en *danskorienteret* retning i Flensborgs politisk aktive lag af købmænd og mere velstående håndværksmestre. Af småborgerskabet synes kun nogle medlemmer af Sct. Knuds skyttegilde at have befattet sig med den nationale politik. Fra arbejderklassen kom der kun i forbindelse med kongebesøg i form af optog tilkendegivelser, som kunne tyde på en kongetro indstilling. Udenfor Flensborg by sporede så godt som ingen danskorienterede markeringer.

Siden slutningen af 1700-tallet havde der i Flensborg eksisteret en patriotisk tradition, som på tværs af de sproglige skel samlede tilhængerne i en hengivende følelse overfor den dansk-tyske helstat, dens enevældige overhoved og andre symboler på statsenheden. I traditionen indgik også en tilfredshed med regeringens erhvervspolitik. I anden halvdel af 1830-erne havde liberale, slesvig-holstenske forestillinger imidlertid grebet hovedparten af de politisk interesserede. Men 1840-41 vendte flertallet af dem atter denne bevægelse ryggen. Dels skuffedes mange liberale forhåbninger ved splittelsen mellem en radikalliberal nyholstensk fløj og en konservativ gruppe i alliance med hertugen af Augustenborg. Dels kom slesvig-holstenismen mere og mere i konflikt med flensborgkøbmændenes »materielle interesser«, der dikterede en opretholdelse af monarkiet som en helhed til sikring af handelsforbindelserne og til værn mod Hamborgs stigende indflydelse.

Den danskorienterede retning forbandt helstatspatriotismen med en særlig slesvigsk identitetsfølelse. Slesvig var broen mellem Danmark og Holsten, og hertugdømmets selvstændighed i forhold til begge disse områder måtte fastholdes. I Slesvig skulle begge sprog eksistere fredeligt ved siden af hinanden. Selv holdt man fast ved sit tyske sprog. De danske gudstjenester i Helligåndskirken besøgte fortsat kun af tilvandrede tjenestefolk og arbejdere fra oplandet, og den nye danske bogsamling blev kun

benyttet af få. Man afviste, at sproget skulle være et våben i den politiske kamp mellem de to parter i den nationale strid, den slesvig-holstenske bevægelse i hertugdømmerne og den danske bevægelse i Nordslesvig og kongeriget Danmark. For flensborgerne trak de sproglige og de politisk-økonomiske interesser altså i hver sin retning, og den udbredte vedholden ved helstatspatriotismen og den slesvigske særfølelse kan tolkes som et forsøg på at unddrage sig det nationale valg, som de to modsatrettede bevægelser stillede den slesvigske befolkning overfor.

Helstatsretningens frontstilling overfor den slesvig-holstenske bevægelse skærpedes særlig 1843-44. I disse år fremmede jernbanediskussionen og især filialbanksagen partidannelsen, og i »Borgerforeningen« fik den slesvigske helstatsretning nu overtaget. Forholdet til den danske bevægelse i Nordslesvig var mere fredeligt. Kredsen omkring »Flensburger Zeitung«, der var grundlagt i 1840 som et organ for storkøbmandenes handelsinteresser, samarbejdede endog med Chr. Flor og Claus Manicus fra den danske bevægelse.

Samarbejdet gav sig blandt andet udslag i, at avisen støttede de dansk-nordslesvigske sprogkrav, ligesom storkøbmanden P. Nielsen i sin egenkab af stænderdeputeret altid støttede sine kolleger fra den danske bevægelse, et punkt, hvor Flensborgs anden deputerede agent H. C. Jensen var mere tøvende. Omvendt modtog »Flensburger Zeitung« pekuniær støtte fra de nationale kredse i København, som dog ikke altid havde de store tanker om dybden i flensborgernes danskvenlighed.

Enhver tvivl om, hvordan det store flertal af flensborgerne stillede sig til Danmark, forstummede dog med begivenhederne efter den slesvig-holstenske revolution i marts 1848. Kongetroskaben omsattes nu hos et stort antal politisk hidtil passive til en anti-slesvig-holstensk holdning og i så brede kredse til et direkte slesvigsk-dansk sindelag, at det fra nu af er rimeligt at tale om en dansk bevægelse i de nordøstlige dele af Sydslesvig. Indtil midten af 1880-erne kunne denne folkelige bevægelse under stærkt skiftende vilkår gøre sig gældende som en væsentlig politisk faktor, tildels også som en kulturel.

Geografisk var bevægelsens rum i Sydslesvig først og fremmest *Flensborg by og dens omegn*. Adresserne fra Treårskrigen viser, at stemningen i byen da klart var overvejende dansk med slesvigsk fortegn, og det samme gjaldt en ring af sogne omkring byen – Bov, Hanved, Oversø, Lille Solt, Adelby, Hyrup og Rylskov. Langs Angels nordkyst var styrkeforholdet mellem de nationale bevægelser uklart i Glücksborg, Munkbrarup, Grumtofte og Kværn, mens der ude i Nykirke og Stenbjerg sogne atter var slesvigsk-

dansk overvægt. Udenfor dette område udgjorde Strukstrup sogn midt i Angel en slesvigsk-dansk »ø«. Der fandtes endvidere dansk sindelag af ukendt styrke i de nordligste sogne i midtlandet (Medelby, Ladelund), og endelig var friserne i de kongerigske enklaver Amrum og Vesterland-Før overvejende kongetro.

Denne afgrænsning af bevægelsen i Treårskrigen holdt sig stort set under det danske styre 1850-64. Allerede i Treårskrigens sidste fase var et loyalt element trådt frem som »velsindede« overfor den dansk-tysk-engelske bestyrelseskommission. Og i 1851 indsendte loyale sydslesvigere adresser med tak for den danske konges direkte styre. Men disse strømninger udmøntede sig ikke i nogen varig bevægelse. Forsøg fra de danske embedsmænd på at skabe et loyalt parti i f.eks. Slesvig by mislykkedes. Der var nok her som andre steder i det sydligste Slesvig spredt enkelte danskorienterede personligheder og familier, men om nogen dansk bevægelse hernede blev der ikke tale.

Det første demokratiske valg i det tidligere hertugdømme Slesvig fandt sted i februar 1867. Det blev med de danske flertal i Flensborg by, Bov, Hanved, Adelby-Rylskov og Karlum sogne samt på Vesterland-Før i hovedtrækkene en bekræftelse af den linje, som allerede under Treårskrigen havde skilt slesvigsk-dansk og slesvig-holstensk sindelag. Syd for »afstemningslinjen« var der store danske minoriteter i flere nordangelske sogne og i midtlandssognene umiddelbart syd for den nuværende grænse. Længere syd på var tilslutningen til de danske kandidater derimod forsvindende.

Ved rigsdagsvalget i 1871 gik det danske flertal tabt i Flensborg by. Men tages det i betragtning, at det nationale styrkeforhold i en by let kan forrykkes ved udskiftninger af embedsmænd og oprettelse af nye offentlige institutioner, bør man snarere lægge vægt på, at den danske bevægelse til og med valget i 1884 i reglen var i stand til at mønstre mindst 40% af stemmerne. I omegnen holdt de danske flertal sig i Bov og Hanved sogne, mens det i 1870-erne gik tabt i Adelby-Rylskov – samt på Vesterland-Før.

Også med hensyn til den *social forankring* udgør årene 1848-ca. 1885 en særlig afgrænset fase i den danske bevægelses historie i Sydslesvig. Flensborgs politiske lederlag af købmænd og større håndværksmestre valgte i deputeretkollegiet i marts 1848 at anerkende den provisoriske regering for at opretholde handel, ro og orden. Samtidig vedtog man at modsætte sig Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund. Alligevel kom der fra arbejderklassen og den brede middelklasse især i den nordlige bydel spontane protesttilkendegivelser rettet først imod anerkendelsen og siden imod den preussiske besættelse.

Lederen af det slesvig-holstenske politiske politi frygtede endog, at disse

nationalt inspirerede demonstrationer skulle munde ud i et socialt oprør, men det udeblev. I stedet blev protestbevægelsen kanaliseret ind i mere disciplinerede baner med de tre store slesvigsk-danske adresser fra november 1848 og august og november 1849. Underskrifterne fra de to første er bevarede og viser, at den slesvigsk-danske bevægelse stort set afspejlede hele byens sociale struktur. En stor del, nær halvdelen, udgjordes således af håndværkssvende, arbejdere og menige søfolk. Forholdsvist større var tilslutningen dog blandt håndværksmestre, fabrikanter, høkere, gæstgivere og vognmænd i middelklassen samt blandt købmændene i overklassen, som underskriftsindsamlerne havde lagt særlig vægt på at få til at underskrive. Karakteristisk var det, at der kun var få embedsmænd blandt underskriverne. På det punkt adskilte den slesvigsk-danske bevægelse sig fra den slesvig-holstenske, der til gengæld havde en lille andel af ufaglærte arbejdere.

Embedsmændenes ringe repræsentation på de slesvigsk-danske adresser kan forklares med deres uddannelse på tyske universiteter, særlig i Kiel. For de købmænd og velstående håndværkere, som i 1840-erne havde tilsluttet sig den slesvigske helstatsretning, var det naturligt fortsat at vende sig imod slesvig-holstenismen. Arbejderklassens og småborgerskabets overvejende slesvigsk-danske indstilling er derimod vanskeligere at forklare. Måske har her som på landet den traditionelle kongetroskab gjort udslaget, vel især hos folk med tilknytning til søfarts- og skibsbygningsmiljøet. Men noget sikkert bud på motiverne til de brede sociale lags opslutning bag den slesvigsk-danske bevægelse kan ikke gives.

I landområderne varierede den danske bevægelses tilslutning i de forskellige sociale lag fra egn til egn. Umiddelbart vest, syd og sydøst for Flensborg var der opslutning også fra gårdmændene, mens det i Angel mere udpræget var husmænd, håndværkere og arbejdere, som udgjorde den slesvigsk-danske bevægelses basis. De var ofte bosat i særlige husmandsbebyggelser som Tved skov eller i udflytterbyer langs kysten. I den angelske danskheds svage sociale stilling kan man se en forklaring på dens tilbagegang mellem 1848-50 og 1867. De dansksindede her var afhængige af gårdmændene eller andre arbejdsgivere, som tilhørte den slesvig-holstenske bevægelse og deltog i dens ihærdige agitation imod sprogreskripterne.

De sociale skel havde også betydning for, hvor snæver en tilslutning til Danmark, man ønskede. I Flensborg havde den første adresse fra november 1848 med sin protest imod Slesvigs optagelse i Det tyske forbund og løsrivelse fra Danmark appelleret bredt til alle anti-slesvig-holstenske indstillede. Adressen fra august 1849 var derimod mere vidtgående i dansk retning med det udtalte ønske om en fælles forfatning mellem Danmark og

Slesvig, dog med en fortsat selvstændig administration for hertugdømmets indre forhold. Den fik stor tilslutning blandt arbejdere, håndværkere, høkere, vognmænd o.l. og specielt fra »søens folk«. Flertallet af købmændene, de største næsten uden undtagelse, fastholdt derimod helstats-tanken fra før 1848 med den vidtstrakte uafhængighed til Slesvig.

Atter kan det være vanskeligt at begrunde forskellene, men det må antages, at de konservative storkøbmænd har været skeptiske overfor den demokratiske udvikling i Danmark, hvor junigrundloven kort forinden var blevet underskrevet. I mellemlagene og blandt arbejderne har man derimod ønsket at få del i dens goder. Muligt er det også, at Slesvigs økonomiske forspring i forhold til kongeriget først og fremmest kom de mere velstående grupper til gode, og at det derfor var dem, der ønskede at bevare hertugdømmets fortsatte uafhængighed.

Begge retninger indenfor den danskorienterede befolkningsdel samledes fra 1849 i »Den slesvigske Forening«, der havde en bred basis i borgerskabet og især i småborgerskabet, hvorimod der kun var få arbejdere. Den fælles fjende, slesvig-holstenismen, forenede sammen med den stærke kongetroskab kræfterne. Da krigen var forbi, splittedes foreningen imidlertid på forfatningsspørgsmålet og uenighed om dybden af opgøret med den slesvig-holstenske bevægelses tilhængere. I marts 1851 trak købmændene sig ud af ledelsen, som herefter mest bestod af håndværksmestre og andre småborgere fra den folkelige bevægelse. Samtidig fik Den slesvigske Forening en mere udpræget dansk formålsparagraf med Ejderprogrammet.

Imidlertid måtte den nationale bevægelse i Danmark opgive sin Ejderpolitik efter pres fra stormagterne, som helstatstilhængerne forstod at udnytte. Den aristokratiske stænderforfatning med den privilegerede valgret blev genindført i hertugdømmerne i januar 1852, og Slesvig blev ikke knyttet nærmere til Danmark, end det hele tiden havde været. Til gengæld blev forbindelserne fra før 1848 mellem Slesvig og Holsten ikke genetableret. Den nye politik skuffede den slesvigsk-danske bevægelse, og Den slesvigske Forening valgte i foråret 1852 at opløse sig selv.

Den folkelige danske bevægelse hæmmedes også af regeringens sprogpolitik og af de danske embedsmænds krav om en uforbeholden opslutning om danskheden, både politisk og kulturelt – uden hensyntagen til den udbredte slesvigske særfølelse eller det loyale, kongetro element, som blot ønskede at leve i fred. Sprogreskripterne fra 1851, som trods stormagtspres i det store hele blev opretholdt, indførte dansk som kirkesprog ved siden af tysk og som eneste skolesprog i de mellemslesvigske landdistrikter. De fremkaldte en kraftig protestbevægelse, der ikke alene omfattede overbeviste slesvig-holstenere, men også inddrog hidtil politisk passive kredse,

som opfattede sig som loyale, men ikke ønskede at bryde med århundreders tradition for tysk som det »hellige« sprog.

Indstillingen overfor det danske sprog i kirken var vel ikke i praksis så afvisende i den nordlige del af det stadig dansktalende midtland som den var i Angel, hvor sprogskiftet var langt fremskredent og den slesvig-holstenske bevægelse stærkere. Men ved at stille områderne ens opnåede regeringen kun at forene modstanden og drive adskillige loyale i armene på den slesvig-holstenske bevægelse. Den danske bevægelse blev derimod tvunget i defensiven overfor det loyale element.

I Flensborg by var det danske sprog ikke et påbud, men et tilbud til indbyggerne. Den frie danske menighed og dens borgerskole benyttedes i årene op imod 1864 af 15-16% af befolkningen. Heraf var mange embedsmænd og andre tilvandrede nordfra, men en ikke ubetydelig del var født i områder med tysk kirke- og skolesprog. Det drejede sig især om arbejdere og daglejere, men iblandt var også adskillige af den danske bevægelses ledere og mest aktive medlemmer, som altså også i sproglig henseende ønskede at knytte sig og børnene til en dansk fremtid. Det var mest mindre købmænd, håndværksmestre, høkere, gæstgivere, vognmænd o.l.

Set i forhold til oplutningen bag den danske bevægelses politiske mål var gruppen talmæssigt yderst beskedet. Flertallet af de dansksindede flensborgere holdt sig til den tyske gudstjeneste, og især storkøbmændene var afvisende overfor ethvert forsøg på at fremme det danske sprogs stilling. Den tendens til at give dansk en mere fremtrædende placering i foreningslivet, som så småt begyndte at gøre sig gældende fra omkring 1860, holdt sig til det flensborgske småborgerskabs danske organisationer som Sct. Knudsgildet, »Foreningen af 6. October« og »Våbenbrødrene« samt til Angels danske læseforening.

Årene omkring 1860 kendetegnedes generelt af en skærpet konfrontation mellem den danske og den slesvig-holstenske bevægelse. Særlig mistillidsadresserne og stændervalget i 1860 viste, at den danske bevægelse så småt var på vej til at genvinde noget af sin kampkraft fra før 1852. Set under et havde årene 1850-64 ikke skaffet den mange nye tilhængere, og det danske embedsmandsstyre havde tildels gjort de allerede vundne passive og politisk umyndige. Men efter nederlaget og afståelsen i 1864 blev disse år, hvor Flensborg havde været hertugdømmets hovedstad og fået del i den økonomiske fremgang, alligevel »de gode gamle dage«. Hengivenheden rettede sig særlig imod den afdøde konge Frederik VII, der på sine årlige besøg i byen havde færdedes jævnt blandt store og små borgere og dermed givet de

danskorienterede flensborgere en samlende faktor tværs over sociale og forfatningspolitiske skel.

Efter 1864 blev genforeningshåbet, fra 1866 konkretiseret i paragraf fem, den primære sammenbindende kraft for den danske bevægelse i Flensborg og omegn. Helstatstanken og den slesvigske særfølelse faldt bort, der var nu tale om et valg mellem Danmark og Preussen-Tyskland. Men alligevel blev der ikke dannet nogen politisk fællesorganisation som i 1849. Det flensborg-danske foreningsliv var vedblivende præget af social opsplitning.

De mest aktive dansksindede samledes fra 1868 i foreningen »Enigheden«. Som de mest vidtgående danske foreninger fra begyndelsen af 1860-erne havde den sin hovedbasis i småborgerskabet. Blandt medlemmerne var der også faglærte arbejdere. »Enigheden«s virksomhed var alsidig med sygekasse, selskabelighed, sang, foredrag, bibliotek, aftenskole og udflugter, og foreningens tillidsmænd var virksomme i valgagitationen. Mens Borgerforeningen fortsat havde tysk som foreningssprog, havde »Enigheden« dansk. Dette markerede sammen med beslutningen fra 1869 om at udsende »Flensburger Anzeiger« på dansk under navnet »Flensborg Avis«, at en øget benyttelse af det danske sprog ansås for nødvendig, dersom Flensborg skulle med i afstemningsområdet.

I 1875 blev »Enigheden« forbudt af myndighederne, men genopstod to år senere som »Ydun«, omend ikke med samme tilslutning og aktivitetsniveau. Den danske foreningsfront havde imidlertid flere støttepunkter. »Foredragsforeningen i Flensborg« fra 1873 var noget mindre end »Enigheden«, men på størrelse med Borgerforeningen, og den samlede medlemmer fra borgerskab og småborgerskab til sine foredrag. De holdtes af rigsdanskere og danske sønderjyder. »Brødrene« var en fortsættelse af våbenbrødreafdelingen fra 1859 og holdt liv i mindet om den første slesvigske krig, som jo var mere værd at huske end den anden. Desuden videreførtes de to skyttegilder. Den danske bevægelse i byens omegn samledes fra 1866 i »Landboforeningen for Flensborg og omegn«, der ved sine dyrskuemiddage markerede sin politiske holdning og med foredragene og bogsamlingen fremmede kendskabet til dansk kultur blandt medlemmerne. I Frøslev fandtes en dansk sangforening. En dansk sparekasse var fælles for by og opland.

Organisatorisk stod danskheden i Flensborg og omegn i de første tyve år efter 1864 bestemt ikke tilbage for de nordligere egne, og i ingen anden købstad havde den danske bevægelse holdt sig så godt i forhold til sit udgangspunkt som i Flensborg. Desto større blev det *sammenbrud*, som

den danske bevægelse på alle felter kom ud for i midten af 1880-erne i Flensborg by og i omegnen med undtagelse af landsbyerne Frøslev og Vejbæk. Sammenbruddet blev ikke mindre iøjnefaldende ved, at den danske bevægelse i Nordslesvig i disse år takket være en gennemgribende organisering kunne vende tyve års tilbagegang til ydre stabilisering og indre vækst. En ny generation overtog her ledelsen af bevægelsen, og et nyt Danmarksbillede blev introduceret. Hvor før afvisningen af alt tysk sammen med troskabsfølelsen mod den danske konge og »Gamle Danmark« havde været hovedelementerne i de danske nordslesvigers nationale identitet, blev det nu i stigende grad dansk kultur- og samfundsliv, som det samtidigt udviklede sig i de folkelige bevægelser nord for Kongeåen.

Når Flensborg og omegn herefter skiltes fra den nordslesvigske udvikling, havde det flere årsager, som i meget var sammenhængende, men som analytisk med fordel kan adskilles.

I Nordslesvig var den økonomiske *modernisering* ikke så gennemgribende, og samfundsstrukturen forblev derfor stort set uforandret med gårdmændene som den dominerende sociale gruppe. Den danske bevægelses basis blev således ikke truet. I Flensborg og omegn var den økonomiske og sociale udvikling efter 1864 derimod generelt ikke til fordel for den danske bevægelse. For helstatsmændenes politiske orientering i 1840-erne havde Flensborgs handelsforbindelser spillet en vigtig rolle. Efter 1864 blev afsætningen i kongeriget stærkt hæmmet. Omstillingsvanskelighederne fik flere til at udvandre. Med den tyske økonomis ekspansion efter 1871, som Flensborg fik sin del i, faldt de gamle økonomiske argumenter for byens tilslutning til Danmark bort. De nye store industrivirksomheder inddrog også danskorienterede i den tyskvendte økonomi, og deres succes måtte sammen med handelens og skibsfartens genopblomstring udøve en væsentlig tiltrækning på alle erhvervsdrivende.

Så længe de dansksindede blandt Flensborgs mindre købmænd, håndværkere, småhandlende og arbejdere fastholdt deres sindelag, kunne nogle storkøbmænds omorientering dog ikke få den store talmæssige betydning. Men efter midten af 1880-erne var den forudsætning ikke længere opfyldt. De mindre selvstændige kom under pres. Særlig håndværksmestrene led under den øgede konkurrence fra de masseproducerede varer. Den danske bevægelses traditionelt mest aktive lag var således trængt. Den »nye middelstand« af funktionærer i offentlig og privat tjeneste rummede næppe mange dansksindede udover dem, der var ansat i danske institutioner som Flensborg Avis, sparekassen, Volksbank, filialbanken og de danskejede firmaer.

Det store skred skyldtes dog, at de dansksindede arbejdere ved »katastrofevalget« i 1886 i stort tal gik over til at stemme på *Socialdemokratiet* – en tendens, som fortsatte ved de følgende valg. Den stærke industrielle vækst efter 1871, hvor skibsværftet med sine mange ansatte var lokomotiv, bevirkede en kraftig *indvandring* til Flensborg. Byens indbyggertal voksede mellem 1871 og 1885 fra 21 til 33 tusinde. De store virksomheder gav sammen med de sociale problemer, som tilvandringen skabte, god grobund for den socialdemokratiske agitation, som bragtes til byen af sydfra tilvandrede håndværkssvende.

Skønt den hjemmehørende arbejderklasse hidtil havde været helt overvejende dansksindet, var arbejderne aldrig rigtig blevet inddraget i de danske foreningers sociale netværk. De manglede det økonomiske og tidsmæssige overskud, som var forudsætningen herfor. Socialdemokraterne blev derfor straks fra 1872 af den danske bevægelse anset for en farlig konkurrent, ikke mindst fordi de blev støttet af de danske socialister i København. Partiet havde da også allerede i 1870-erne opnået en betydelig tilslutning ved rigsdagsvalgene og tiltrukket flere dansksindede arbejdere, vel især af den yngre generation. Det var imidlertid lykkedes den danske bevægelse at dæmme op for frafaldet. Gustav Johannsen sikrede sig således ved valgene i 1881 og 1884 store stemmetal ved at kombinere nationale og sociale krav i sit program. 1881 fik han endog stemmer nok til at blive valgt som rigsdagsmand i anden valgkreds Aabenraa-Flensborg.

Gustav Johannsens popularitet var ikke stor nok til at sikre ham genvalg i 1884, og det overbeviste i 1886 mange arbejdervælgere om, at en stemme på ham var spildt. Hans andel af stemmerne faldt fra 40 til 22%. Johannsen opstillede også i Nordslesvig, hvor han var sikker på valg, og der lagde han efter nederlaget hovedparten af sin politiske virksomhed. Jens Jessen, der i 1882 havde efterfulgt Johannsen som redaktør af Flensborg Avis, havde trods sin stædige fastholden ved retsstandpunktet og sin ihærdige indsats som bladleder ikke de egenskaber, der skulle til for at bevare arbejdervælgerne for danskheden. Dertil var han for konservativ og for ufolkelig. Der er dog ikke tvivl om, at den danske bevægelses nederlag med den store indvandring sydfra til byen var uafvendeligt, uanset hvem der var dens leder i Flensborg.

Tilvandringen begrænsede sig ikke til byen, men omfattede også den hidtil dansksindede og dansktalende by Harreslev, på hvis mark der opstod en arbejderforstad til Flensborg. Det danske landsbysamfund blev her »oversvømmet« af den socialdemokratiske værftsarbejderkoloni. Dermed var der lige vest for Flensborg brudt endnu et hul i »afstemningslinjen« fra 1867. Den anden udpræget danske landsby i Hanved sogn, Frøslev, holdt

derimod fortsat stand sammen med Vejbæk i Bov sogn. Men derudover gik alle danske flertal i omegnens valgdistrikter tabt.

Flensborgs industrialisering og kraftige vækst er således en vigtig forklaring på den danske bevægelses sammenbrud i 1880-erne, men den er ikke helt udtømmende. Krisen bestod ikke kun i en række valgnederlag, den ramte også foreningslivet, hvor gamle foreninger gik ind eller i heldigste fald blot tilbage. De nye, nordslesvigske organisationer – Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen – havde overordenligt svært ved at vinde indpas.

Trods den frie danske menighed og borgerskolen 1851-64, trods det danske foreningsprog blandt andet i »Enigheden« og trods den dansksprogede »Flensborg Avis« var der ikke ændret grundlæggende ved den kendsgerning, at også de dansksindede flensborgere helt overvejende vedblev at være *tysktalende* i deres hverdag. Det havde ikke betydet nogen alvorlig fare for sindelaget, så længe generationen fra 1848 og før havde stået for ledelsen, men i 1880erne begyndte den for alvor at dø ud. Den efterlod mange huller i kredsen af ledere og aktivister, og det kan kun betyde, at der også blandt de menige dansksindede flensborgere gjorde sig et generations-skifteproblem gældende.

Den opvoksende generation havde ikke del i forældrenes minder fra Treårskrigen og den danske tid, men var vokset op efter 1864 og havde set Flensborg blive stor under den preussiske ørns beskyttende vinger. Takket være deres tyske sprog kunne de unge let assimileres i omgivelser, der på grund af tilvandringen sydfra blev stadig mere tyskprægede. Modsat Nordslesvig, hvor skolesprogsforordningerne fra 1878 og 1888 bevirkede en skærpelse af den nationale kamp, var spændingerne mellem dansk- og tysksindede i Flensborg ikke særlig fremtrædende i hverdagen, og en glidende overgang fra den ene til den anden lejr var derfor mulig. Ens danske fortid lod sig hurtigt fortrænge, hvad enten det var af en tysk-borgerlig indstilling eller af et engagement for socialismens sag.

Alligevel blev sammenbruddet ikke totalt. Der fandtes også efter midten af 1880-erne en dansk bevægelse i Flensborg og omegn. Men selv om der naturligvis var adskillige, som »blev trofaste, da mange faldt fra«, var det på en række punkter en bevægelse, som var vidt forskellig fra den danskhed, som havde eksisteret 1848-ca. 1885.

Først og fremmest var den i forhold til tyskheden blevet til et udpræget *mindretal*. Selv ikke den mest ihærdige indsats forud for valgene førte til en tilbageerobring af tabte stemmer, men det lykkedes dog så nogenlunde at fastholde et stemmetal på ca. 450 i Flensborg by, 300-500 i amtets nordvest-

lige del og et halvt hundrede i Sydtønder amt. Det svarede imidlertid kun til under 5% af de afgivne stemmer.

Dernæst var den *socialle sammensætning* en anden. De arbejdere, som nordfra kom til Flensborg, stemte gennemgående socialdemokratisk ved valgene. Omplantningen fra de nordslesvigske landdistrikter til den store by med de store arbejdspladser gjorde, at de ikke længere kunne fastholdes politisk for danskheden. Derimod ønskede mange af dem fortsat at kunne blive betjent på dansk i kirken. I år 1900 blev antallet af danske gudstjenester i Helligåndskirken halveret. For at modvirke dette indsamledes underskrifter både i 1900 og 1902. På adressen fra 1902 fik man 1923 underskrifter i Flensborg by. Heraf var de 1100 erhvervsaktive. Af disse var ikke færre end to tredjedele arbejdere. På adresserne fra 1848-49 havde de udgjort halvdelen af navnene. Forøgelsen skyldtes tildels den forandrede socialstruktur i byen, men også når dette tages i betragtning, var der tale om en øget arbejderandel.

Middelklassen betød derimod ikke så meget som tidligere, 24% mod 40% under Treårskrigen. Også her skyldtes en stor del af tilbagegangen samfundsudviklingen, men hertil kom det beskedne antal funktionærer i de danske rækker. Der var stadig adskillige købmænd i den danske bevægelse. Mange af dem var kommet nordfra, og flere havde klaret sig godt i fjordbyen. Under et var danskhedens sociale tyngdepunkt i 1902 dog markant lavere end under Treårskrigen.

Mindretallet var gennemgående bedre *organiseret* efter århundredskiftet end det tidligere havde været – hvilket tildels hang sammen med, at der var færre at organisere. Ved siden af gamle foreninger som Borgerforeningen, Knudsgildet og Landboforeningen fik nu Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen noget bedre indpas. De formåede dog ikke at løse den danske bevægelses hovedproblem, at fastholde arbejderne, særlig de tilvandrede nordfra. Det så i første omgang ud til at lykkes bedre for »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn«, som blev stiftet i 1905 for at arrangere dansksprogede gudstjenester. Men efter at harmen over de danske gudstjenesters halvering og salget af Helligåndskirkens prædikestol havde lagt sig, faldt mange arbejdere fra igen.

I 1908 dannedes »Foredragsforening for Flensborg og Omegn« som et modtræk mod »sprogforbuddet« i den nye tyske rigsforeningslov, der hindrede brugen af det danske sprog på offentlige møder. Foreningen måtte i 1910 på grund af genvordigheder med politiet deles i to, en for byen og en for omegnen. Foredragsforeningen i byen formåede efter alt at dømme som den første at samle og fastholde et stort antal medlemmer fra arbejderklassen. Med deres program med oplysning og underholdning udelukkende på

dansk samlede byens og omegnens foredragsforeninger før verdenskrigens udbrud ca. 1500 medlemmer. Særlig byforeningen havde et tæt tillidsmandsnet. Blandt de andre nye foreninger, som kom til efter århundredskiftet, kan nævnes en gymnastikforening og en ungdomsforening.

I »storhedstiden« havde den danske bevægelses ledere ligesom dens menige medlemmer afspejlet befolkningen med hensyn til geografisk herkomst. Omkring halvdelen havde således været fødte flensborgere. Fra 1880-erne overtog *nordslesvigere* i stort omfang ledelsen. Redaktør Jessen skabte et hold af elever, som efter hans død i 1906 skulle få stor betydning for den danske bevægelse. Hans efterfølger Ernst Christiansen var således initiativtager til foredragsforeningen. Som læremesteren stod eleverne fast på retsstandpunktet udledt af paragraf fem. De fremhævede, at Flensborg og omegn i 1867 havde stemt dansk, og de stillede sig i opposition til H. P. Hanssen, når han ikke ville benytte den ellers allerede i 1878 afskaffede paragraf fem i den politiske agitation. Heri var de enige med især en gruppe af vestslesvigske ledere i den danske bevægelse, og protestpolitikken var således ikke et specielt flensborgsk fænomen. Men dens centrum var Flensborg Avis' kontor.

Forud for 1914 var der intet, der tydede på, at den danske bevægelse kunne se frem til fremgang i Flensborg og omegn. Den var rigelig spændt for i Nordslesvig, hvor en række sogne i den sydlige del af midtlandet var stærkt truet af den tyske fremrykning. De lokale tyske myndigheder følte sig så overlegne, at de kunne tillade sig en forholdsvis lempelig behandling af mindretallet, som de dog fortsat holdt under observation.

Ved krigsudbruddet i 1914 vidste myndighederne således, hvem de skulle arrestere. Under krigen lå alt dansk arbejde stille. Efter det tyske sammenbrud i november 1918 oplevede den danske bevægelse en vældig nytilgang. Som bekendt var den ikke stor nok til at få grænsen lagt sønden om Flensborg. Af de områder, som her har været behandlet, stemte kun Bov sogn og landsbyen Frøslev i Hanved sogn sig tilbage til Danmark. Tankevækkende er det, at det netop kun var her, at dansk sprog og dansk sindelag gennem hele perioden efter 1848 havde været sammenfaldende. I Flensborg by havde det danske sindelag kunnet trives ved siden af det tyske dagligsprog i en menneskealder, men herefter var det slut for det store flertals vedkommende. I midtlandet var eller blev hovedparten af de dansktalende derimod tysksindede eller politisk passive. Disse manglende sammenfald blev i høj grad afgørende for den danske bevægelses skæbne i Sydslesvig, da landsdelen kom under Tyskland i 1864 og moderniseredes i tilknytning hertil.

Zusammenfassung

Das Ziel der vorliegenden Abhandlung ist, die Entwicklung der dänischen Bewegung in Südschleswig, d. h. im Gebiet zwischen der deutsch-dänischen Grenze von 1920 und der Eider, zu schildern. Der zeitliche Rahmen der Arbeit ist durch den Beginn des modernen Nationalitätenkampfes um 1840 und durch den Zusammenbruch des deutschen Kaiserreichs im November 1918 gegeben. Drei Hauptprobleme stehen im Mittelpunkt der Untersuchung: 1. die soziale Grundlage der dänischen Bewegung, 2. die zahlenmäßige Stärke bzw. Schwäche des Dänentums zu verschiedenen Zeitpunkten und in bestimmten Gebieten Südschlewigs und 3. die Haltung der dänischen Bewegung in der Verfassungsfrage und ihr Verhältnis zur dänischen Sprache.

Der Einsatz der dänischen Beamten zugunsten der dänischen Sprache in den Jahren 1850-64 und die Maßnahmen der preußischen Behörden gegen die dänische Bewegung im Zeitraum 1864-1918 werden nur in ihren Konsequenzen für das südschleswigsche Dänentum aufgezeigt.

Petitionen, die die dänische Bewegung in Umlauf brachte, Material aus den Archiven der dänischen Vereine, dänischorientierte und dänische Zeitungen, Vorgänge über die dänische Bewegung der Behördenarchive, Briefe und Berichte aus Privatarchiven sowie Erinnerungen bilden vorrangig die Quellengrundlage für die vorliegende Darstellung.

Die Arbeit mit diesem Quellenmaterial deckte auf, daß die Geschichte des Dänentums in Südschleswig zwischen etwa 1840 und 1918 sich in 3 Hauptabschnitte einteilen läßt: Die Jahre von 1840/41 bis 1848. Der Zeitraum vom Ausbruch der schleswig-holsteinischen Revolution bis zur Mitte der 1880er Jahre. Und schließlich die Zeit von etwa 1885 bis 1918.

Die Zeit von etwa 1840 bis 1848

Für diese Periode kann man noch nicht von einer dänischen Nationalbewegung mit breiter Teilnahme des Volkes sprechen. Wir müssen eher von einer dänischorientierten Richtung innerhalb der politisch aktiven Schicht der Flensburger Kaufmannschaft und wohlhabenderen Handwerksmeister ausgehen. Unter den Kleinbürgern scheinen sich nur einige Mitglieder der Skt. Knuds Schützengilde unter der Führung von J.H.J. Kruse mit nationa-

ler Politik befaßt zu haben. Die Arbeiterklasse zeigte nur bei Besuchen des Königs durch Umzüge eine Haltung, die als königstreue Einstellung gedeutet werden kann. Außerhalb Flensburgs entdeckt man dagegen so gut wie keine dänischorientierten Äußerungen oder Kundgebungen.

Seit dem Ende des 18. Jahrhunderts herrschte in Flensburg eine patriotische Gesinnung. Die Flensburger Patrioten huldigten in deutscher Sprache dem deutsch-dänischen Gesamtstaat und ihrem absolutistischen König und besangen die anderen Symbole der Staatseinheit. Zu diesem patriotischen Bewußtsein kam die Zufriedenheit mit der Wirtschaftspolitik der Regierung in Kopenhagen.

In der zweiten Hälfte der 1830er Jahre übernahm die Mehrzahl der politisch Interessierten jedoch liberale, schleswig-holsteinische Vorstellungen. Eine Adresse zum Thronwechsel im Jahr 1839, in der eine gemeinsame Ständeversammlung und eine gemeinsame Verfassung für Schleswig und Holstein gefordert wurden, erhielt 430 Unterschriften.

Doch bereits 1840/41 wandte sich die Mehrheit in Flensburg wieder von der schleswig-holsteinischen Bewegung ab. Einerseits wurden Liberale wie der Kaufmann J.W.H. Joachimsen enttäuscht, da die schleswig-holsteinische Bewegung sich in einen radikalliberalen, neuholsteinischen Flügel und eine konservative Gruppe, die sich mit dem Herzog von Augustenburg verband, spaltete, andererseits geriet das schleswig-holsteinische Gedankengut in einen immer stärker werdenden Gegensatz zu den »materiellen Interessen« der Flensburger. Die »materiellen Interessen« der Flensburger forderten die Erhaltung der dänischen Monarchie als Ganzes. Nur der fortdauernde Bestand der dänischen Gesamtmonarchie sicherte Flensburgs Handelsverbindungen und schützte den Handel der Stadt vor Hamburgs wachsendem Einfluß. Agent H.C. Jensen und Kaufmann Peter Nielsen hatten diese Auffassung bereits 1838 in der schleswiger Ständeversammlung vertreten. In ihrer Heimatstadt reagierte man damals mit Protest. Doch die »Flensburger Zeitung«, die ab 1840 erschien und als Sprachrohr der Großkaufleute deren politischen Standpunkt vertrat, sorgte zu einem nicht geringen Teil für einen Gesinnungswandel. Und das tat auch Chr. Hansen jr., der in seinen Schriften für eine Querbahn Flensburg-Husum-Tönning warb. Der Stimmungsumschwung wird u.a. an H.C. Jensens und P. Nielsens Wiederwahl zu Ständeabgeordneten im Jahr 1841 sichtbar.

Die dänischorientierte Richtung verknüpfte den Gesamtstaatspatriotismus mit dem Bewußtsein von einer besonderen schleswigschen Identität. Das Herzogtum Schleswig bildete die Brücke zwischen dem Königreich

Dänemark und dem Herzogtum Holstein. Schleswigs Selbständigkeit in seinem Verhältnis zu Dänemark und zu Holstein sollte erhalten werden. In Schleswig sollten die deutsche und die dänische Sprache friedlich nebeneinander bestehen. Die Flensburger hielten an ihrer deutschen Sprache fest. Die dänischen Gottesdienste in der Heiligen Geist Kirche wurden auch weiterhin nur von aus dem Umland zugewanderten Dienstboten und Arbeitern besucht. Nur wenige Flensburger benutzten die neue dänische Bücherei. Eine »Danisierung« der Stadt lehnte man aufs schärfste ab. Man war überhaupt dagegen, daß die Sprache zu einem politischen Kampfmittel im nationalen Streit zwischen der schleswig-holsteinischen Bewegung in den Herzogtümern und der dänischen Bewegung in Nordschleswig und Dänemark werden sollte.

Die deutsche Sprache der Flensburger und ihre Haltung in der Sprachenfrage auf der einen Seite und ihre politisch-wirtschaftlichen Interessen auf der anderen Seite wiesen also in zwei entgegengesetzte Richtungen. Die mit dem Bewußtsein schleswigscher Identität verbundene gesamtstaatliche Einstellung der Flensburger kann als Versuch gedeutet werden, sich der nationalen Entscheidung entziehen zu wollen. Man verweigerte sich einer neuen Zeitströmung, indem man bewußt an der Tradition festhielt.

Der Gegensatz zur schleswig-holsteinischen Bewegung verschärfte sich besonders nach 1843-44. In diesen Jahren beschleunigten die Eisenbahndiskussion und vor allem die Filialbankangelegenheit die Parteienbildung. Die führenden Männer der schleswig-holsteinischen Bewegung sahen im Wunsch der Flensburger, eine Filiale der dänischen Nationalbank in die Fördestadt zu bekommen, einen »Verrat« an der »Landessache«. Die Mehrheit der Flensburger Wahlberechtigten für die Ständeversammlung stand jedoch hinter dem angegriffenen H.C. Jensen, und 1843 ehrte man ihn durch ein Ständchen, eine Demonstration, die der Polizeimeister verboten hatte, die aber dennoch stattfand. Im »Bürgerverein«, der 1835 von schleswig-holsteinischen Liberalen gegründet worden war, gewann 1844 die schleswigsch-gesamtstaatliche Richtung die Oberhand. Im gleichen Jahr wurde -als Konkurrent zur schleswig-holsteinischen Liedertafel- ein unpolitischer »Sängerverein« gegründet, dessen Mitglieder das Bekenntnis zur deutschen Bewegung ablehnten. Und die schleswigschen Gesamtstaatter sandten in diesem Jahr eine Adresse an Christian VIII. mit der Bitte um eine Erklärung, daß der deutsch-dänische Gesamtstaat auch weiterhin als Ganzes bestehen werde. »Der offene Brief« von 1846 wurde daher von den loyalen Flensburgern mit größter Zufriedenheit aufgenommen. Bei der Ständewahl von 1847 wurde Agent H.C. Jensen wiedergewählt, während

der Kaufmann H.P. Schmidt für P. Nielsen in die schleswiger Ständeversammlung einzog.

Die Beziehungen zur dänischen Bewegung in Nordschleswig waren jetzt besser als die zu den Schleswig-Holsteinern. Der Kreis, der die Flensburger Zeitung trug, -Peter Nielsen, Advokat M.F. Blauenfeldt, Chr. Hansen jr. und der Herausgeber der Zeitung A.S. Kastrup- arbeitete sogar mit Chr. Flor und Cl. Manicus von der dänischen Bewegung zusammen. Ein sichtbares Zeichen dieser Zusammenarbeit war die Unterstützung der dänisch-nordschleswigschen Sprachforderungen durch die Flensburger Zeitung. Und der Großkaufmann P. Nielsen stand in der Ständeversammlung stets auf der Seite seiner dänischen Kollegen aus Nordschleswig. Der zweite Abgeordnete aus Flensburg, Agent H.C. Jensen, war in diesem Punkt zurückhaltender, obwohl seine königstreue Einstellung über jeden Zweifel erhaben war. Auf der anderen Seite wurde die Flensburger Zeitung von den nationalen Kreisen in Kopenhagen finanziell unterstützt, obwohl man in der Hauptstadt des Königreichs manchmal den Eindruck gewann, daß die Dänenfreundlichkeit der Flensburger und ihrer führenden Persönlichkeiten nicht sonderlich tief reichte.

1848 – etwa 1885

Jeder Zweifel an der Haltung der großen Mehrheit der Flensburger gegenüber Dänemark verstummte jedoch nach der schleswig-holsteinischen Revolution im März 1848. Die Königstreue wandelte sich nun bei einem großen Teil der Passiven in eine antischleswig-holsteinische Haltung. Breite Kreise der Bevölkerung entwickelten sogar eine schleswigsch-dänische Gesinnung. Es ist daher angebracht, in den nordöstlichen Gebieten Südschleswigs von einer dänischen Bewegung zu sprechen. Bis zur Mitte der 1880'er Jahre konnte diese Bewegung, die in weiten Kreisen der Bevölkerung auf Zustimmung stieß, sich unter stark wechselnden äußeren Bedingungen politisch und teilweise auch kulturell Geltung verschaffen.

Diese dänische Bewegung machte sich besonders in Flensburg und im Umland der Stadt bemerkbar. Die Petitionen der Jahre 1848-49 zeigen, daß die Stimmung in der Stadt eindeutig überwiegend dänisch mit schleswigischem Vorzeichen war. Drei dänischorientierte Adressen erzielten in diesen Jahren 1566, 1019 und 1456 Unterschriften, während die schleswig-holsteinischen Adressen dagegen nur zwischen 500 und 700 Unterschriften erhielten. In einem Ring um Flensburg herum -Bov, Handewitt, Oeversee, Kleinsolt, Adelby, Hürup und Rüllschau- war die Mehrheit antischleswig-holsteinisch eingestellt. An der Nordküste Angelns war das Stärkeverhält-

nis zwischen den beiden nationalen Bewegungen unklar, so in Glücksburg, Munkbrarup, Grundhof und Quern. In den Kirchspielen Neukirchen und Steinberg ist dann wieder schleswigsch-dänisches Übergewicht zu verzeichnen. Außerhalb dieses Gebiets bildete das Kirchspiel Struxdorf eine schleswigsch-dänische Insel. Eine dänische Gesinnung nichtquantifizierbarer Stärke gab es in den nördlichen Kirchspielen westlich von Flensburg (Medelby und Ladelund). Die Friesen in den Enklaven Amrum und Westerland-Föhr waren in der Mehrzahl dänisch-orientiert.

Die Grenzen dieses sich 1848-49 abzeichnenden Gebiets mit einer schleswigsch-dänischen Bewegung blieb im großen und ganzen auch unter der dänischen Herrschaft 1850-64 unverändert. Bereits während der letzten Phase der schleswig-holsteinischen Revolution wurden im südlichen Angeln und im mittleren Schleswig loyale Strömungen sichtbar. Man bekundete »Wohlgesonnenheit« gegenüber der dänisch-preußisch-englischen Regierungskommission. Und 1851 sandten loyale Schleswiger aus diesem Gebiet Dankadressen an den König, in denen sie dem dänischen König für die Übernahme der direkten Regierung über das Land dankten. Diese prodänischen Strömungen entwickelten sich jedoch nicht zu einer anhaltenden dänischen Bewegung. Der Versuch dänischer Beamten, z.B. in der Stadt Schleswig, eine loyale Partei zu schaffen, mißlang. Es gab hier wie anderswo im südlichen Schleswig einzelne, verstreut lebende Personen und Familien, wie z.B. die Familie Lassen in Struxdorf, die dänisch eingestellt waren, aber von einer dänischen Bewegung kann im südlichen Schleswig keinesfalls gesprochen werden.

Die erste demokratische Wahl im früheren Herzogtum Schleswig fand im Februar 1867 statt. Sie ergab eine kleine dänische Mehrheit von 52,5% in Flensburg und dänische Mehrheiten von 79% in Bov, 71% in Handewitt und 59% in Adelby/Rüllschau. In Westschleswig gab es dänische Mehrheiten von 55% im Kirchspiel Karlum und sogar 96% im Kirchspiel Sct. Laurentius (Westerland-Föhr). Diese Wahl bestätigte im großen und ganzen die Scheidelinie zwischen schleswigsch-dänischer und schleswig-holsteinischer Gesinnung, die sich schon während der schleswig-holsteinischen Revolution abgezeichnet hatte. Weiterhin gab es große dänische Mehrheiten in mehreren Kirchspielen im nördlichen Angeln und in den mittelschleswigschen Kirchspielen unmittelbar südlich der heutigen deutsch/dänischen Staatsgrenze. Südlich dieses Gebiets erhielten die dänischen Kandidaten dagegen nur eine verschwindend geringe Wählerzustimmung.

Die dänische Mehrheit in Flensburg ging bei der Reichstagswahl von 1871 verloren. Wenn man jedoch bedenkt, daß das nationale Kräfteverhält-

nis in einer Stadt durch das Auswechseln der Beamten und der Errichtung neuer Institutionen leicht verschoben werden kann, dann ist es höchst bemerkenswert, daß die dänische Bewegung bis zur Wahl von 1884 in der Regel mindestens 40% der Wählerstimmen auf sich vereinigen konnte. Im Umland der Stadt konnte die dänische Mehrheit in den Kirchspielen Bov und Handewitt gehalten werden, während sie in den siebziger Jahren in Adelby-Rüllschau und Westerland-Föhr verlorenging.

Auch in Hinsicht auf die soziale Verankerung der Dänischgesinnten bilden die Jahre 1848 bis etwa 1885 eine in sich abgegrenzte Periode der dänischen Bewegung in Südschleswig. Flensburgs politisch führende Schicht der Kaufleute und größeren Handwerksmeister, vertreten durch das Deputiertenkollegium, entschied sich im März 1848 für die Anerkennung der provisorischen Regierung, um so den Handel aufrechtzuerhalten und Ruhe und Ordnung zu bewahren. Man protestierte aber gleichzeitig gegen Schleswigs Aufnahme in den Deutschen Bund. Dennoch kam es aus der Arbeiterklasse und dem breiten Mittelstand, besonders der nördlichen Stadtteile, zu spontanen Protestkundgebungen, die sich anfangs gegen die Anerkennung der provisorischen Regierung und später gegen die schleswig-holsteinische Besetzung richteten. Der Leiter der schleswig-holsteinischen politischen Polizei sah hierin einen Ausdruck dafür, daß das Dänische in diesen Schichten zu einer »Gefühlssache« geworden war. Er befürchtete, daß diese nationalen Demonstrationen in einen sozialen Aufstand umschlagen könnten und ließ deshalb mehrere der führenden Persönlichkeiten dieser dänischen Protestbewegung verhaften, um die »Massen« zu befrieden.

Diese Protestbewegung wurde jedoch ziemlich schnell in geordnete Bahnen geleitet, indem im November 1848 sowie August und November 1849 drei große schleswigsch-dänische Petitionen aus ihr hervorgingen. Die Unterschriften der beiden ersten Petitionen sind erhalten. Sie decken auf, daß die soziale Schichtung der schleswigsch-dänischen Bewegung recht gut der Sozialstruktur der Stadt entsprach.

Die Hälfte der Unterzeichner (51%) waren Handwerksgesellen, Arbeiter und Seeleute. Der Anteil der der Mittelklasse zuzuzählenden Handwerksmeister, Fabrikanten, Höker, Gastwirte, Steuerleute und Fuhrleute (40%) war größer als ihr Anteil an der Gesamtbevölkerung der Stadt. Dasselbe gilt für die der Oberklasse zugehörigen Kaufleute und größeren Fabrikanten (9%). Um diese Gruppe hatten sich die Organisatoren der Unterschriftensammlung besonders bemüht.

Typisch ist, daß nur wenige Beamte unterschrieben hatten (1-2%). Hier unterschied sich die schleswigsch-dänische Bewegung von der schleswig-

holsteinischen, zu ihr zählten sich nämlich 13% der Beamten und Akademiker – aber nur ein kleiner Teil (7%) der ungelerten Arbeiter, während diese Gruppe 23% der dänischen Bewegung ausmachte. Die relativ kleine Anzahl der Beamten auf den schleswigsch-dänischen Unterschriftenlisten kann durch die Ausbildung auf deutschen Universitäten, und hier besonders in Kiel, erklärt werden. Für die Kaufleute und wohlhabenden Handwerker und für andere, die sich seit den 1840er Jahren vor allem wegen ihrer »materiellen Interessen« der schleswigschen Gesamtstaatsbewegung angeschlossen hatten, war die Ablehnung des schleswig-holsteinischen Gedankens auch weiterhin eine natürliche Sache. Schwieriger zu erklären ist dagegen das Überwiegen der schleswigsch-dänischen Einstellung in der Arbeiterklasse. Wahrscheinlich hat hier, wie auf dem Lande, das traditionelle Gefühl der Anhänglichkeit an den König den Ausschlag gegeben. Das galt wohl vor allem für diejenigen, die in der Schifffahrt und im Schiffbau beschäftigt waren. Doch eine sichere Aussage über die Motive der breiten Masse, weshalb gerade sie sich der schleswigsch-dänischen Bewegung zuwandte, kann nicht gemacht werden.

Unter den Anhängern der dänischen Bewegung im ländlichen Gebiet sind deutliche geographische und soziale Unterschiede zu erkennen. In den Gebieten unmittelbar westlich, südlich und südöstlich von Flensburg schlossen sich viele Hofbesitzer der dänischen Bewegung an, während sich ihre Anhängerschaft im nördlichen Angeln überwiegend auf Kätner, Handwerker und Arbeiter beschränkte. Diese wohnten oft in ausgeprägten Kleinbauerndörfern wie Twedterholz oder in neuen Siedlungen an der Flensburger Förde. Daß die dänische Bewegung ihre Anhänger in Angeln vor allem unter den sozial Schwachen fand, dürfte einer der Gründe für ihren Rückgang zwischen 1848-50 und 1864 sein. Die Dänischgesinnten waren auf das Wohlwollen der Hofbesitzer und anderer Arbeitgeber angewiesen, diese bekannten sich aber zur schleswig-holsteinischen Bewegung und nahmen eifrig an der Agitation gegen die Sprachreskripte teil.

Die sozialen Unterschiede machten sich ebenfalls bemerkbar, wenn es darum ging, über Schlesiws engere oder weniger enge Verbindung mit Dänemark zu entscheiden. In Flensburg hatte die Petition vom November 1848, mit der gegen Schlesiws Aufnahme in den Deutschen Bund und damit gegen die Lösung des Herzogtums vom dänischen Königreich protestiert wurde, bei allen Gegnern der schleswig-holsteinischen Bewegung einen breiten Widerhall gefunden. In der Adresse vom August 1849 wurde eine gemeinsame Verfassung für Dänemark und Schleswig, allerdings bei selbständiger Verwaltung des Herzogtums, gefordert. Sie war also bedeutend »dänischer« als die erste Petition. Arbeiter, Handwerker, Höker,

Fuhrleute und besonders Seeleute gaben dieser zweiten Petition ihre Zustimmung, während die Mehrzahl der Kaufleute, die großen Handelsherren unter ihnen nahezu ohne Ausnahme, am Gesamtstaatsgedanken aus der Zeit von vor 1848 -und damit an der weitgehenden Selbständigkeit Schleswigs- festhielt.

Es ist keineswegs einfach, die unterschiedlichen Haltungen zu begründen. Es darf jedoch angenommen werden, daß die konservativen Großkaufleute der demokratischen Entwicklung in Dänemark, wo im Juni 1849 eine neue Verfassung unterschrieben worden war, skeptisch gegenüberstanden, während die Mittelschichten und die Arbeiter den Wunsch hegten, an diesem politischen Fortschritt in Dänemark teilnehmen zu wollen. Es ist auch möglich, daß der wirtschaftliche Vorsprung des Herzogtums vor dem Königreich in erster Linie den wohlhabenden Gruppen zugute kam, und daß diese deshalb auch weiterhin Schleswigs Selbständigkeit zu erhalten wünschten.

Beide Richtungen der dänischorientierten Bevölkerung fanden im Oktober 1849 im »Den slesvigske Forening« zusammen. Die Flensburger Filiale des schleswigschen Vereins zählte etwa 400 Mitglieder, während die Ortsvereine in Ostangeln, Schausende und Bov je zwischen 100 und 150 Mitglieder hatten. In der Stadt fand der Verein breite Zustimmung in der Bürgerschaft und besonders bei den Kleinbürgern, nur wenige Mitglieder gehörten dagegen zur Arbeiterschaft. Auf dem Lande wurde der bereits geschilderte Unterschied erneut sichtbar: westlich der Stadt schlossen sich vor allem Hofbesitzer, in Angeln Kleinbauern und Handwerker aber nur wenige Arbeiter dem Verein an.

Der gemeinsame Feind, der Schleswig-Holsteinismus, und die Königs-treue, die bei den Gesamtstaatlern und bei den Anhängern der Verfassungsgemeinschaft Schleswigs mit Dänemark stark entwickelt war, führten die beiden dänischorientierten Gruppen zusammen. Als der Krieg vorüber war, führten die unterschiedlichen Haltungen in der Verfassungsfrage und der Gegensatz in der Frage, wie durchgreifend die Abrechnung mit den schleswig-holsteinischen Beamten sein sollte, zur Spaltung. Im März 1851 zogen die Kaufleute sich aus dem Vorstand des schleswigschen Vereins zurück. Der Verein wurde nun überwiegend von Handwerksmeistern und anderen Kleinbürgern geleitet. Gleichzeitig erhielt er eine stärker dänisch geprägte Satzung, in der der Eiderstaat als Programm festgeschrieben wurde. Im Dezember 1851 organisierte der Verein eine neue Petition. 1160 Personen unterschrieben die Forderung nach Verfassungsunion zwischen Dänemark und Schleswig. Ähnliche Adressen zirkulierten auch in den ländlichen Gebieten, sie erhielten doch nicht sehr viele Unterschriften.

Der Druck der europäischen Großmächte zwang die nationale Bewegung in Dänemark zur Aufgabe der Eiderpolitik. Die Anhänger des Gesamtstaates wußten diese Situation zu nutzen. Im Januar 1852 wurde in den Herzogtümern die aristokratische Ständeversammlung mit ihrem einschränkenden Zensuswahlrecht wieder eingeführt. Schleswig wurde allerdings nicht enger mit Dänemark verbunden als es früher gewesen war. Die Verbindungen, die vor 1848 zwischen Schleswig und Holstein bestanden hatten, wurden aber auch nicht wieder hergestellt. Die neue Politik enttäuschte die Anhänger der schleswig-dänischen Bewegung. Der schleswigsche Verein löste sich im Frühjahr 1852 selbst auf.

Die dänische Bewegung erlitt durch die Sprachpolitik der Regierung und durch die Forderung der vielen neuen dänischen Beamten, sich politisch und sprachlich dem Dänentum anzuschließen, große Rückschläge. Das Vorgehen der Regierung und der Beamten verletzte sowohl das schleswigsche Sondergefühl der Bevölkerung als auch das Bedürfnis der Gesamtstaatler nach Ruhe und Frieden. Mit den Sprachreskripten von 1851, die trotz des Protests der Großmächte nahezu uneingeschränkt durchgeführt wurden, führte man die dänische Kirchensprache neben der deutschen ein, dazu kamen die dänische Schulsprache in den mittelschleswigschen -überwiegend plattdeutsch-sprachigen- Landdistrikten und die dänische Konfirmation. Es entstand eine starke Protestbewegung, die nicht nur die überzeugten Schleswig-Holsteiner sondern auch bisher politisch passive Kreise erfaßte. Selbst die loyalen Schleswiger wünschten nicht, mit der jahrhundertealten Tradition des Deutschen als der »heiligen Sprache« zu brechen. Nur wenige, zaghafte Stimmen sprachen sich für die Sprachreskripte aus, sie kamen vor allem von Kleinbauern und Handwerkern.

Die Zahlen für den Kirchenbesuch an Sonntagen mit dänischem Gottesdienst und für die Wahl der Konfirmationssprache (nach 1861) zeigen jedoch, daß die Ablehnung der dänischen Kirchensprache im nördlichen Teil des immer noch dänischsprachigen Gebiets westlich von Flensburg geringer war als in Angeln, wo der Sprachwechsel hin zum Deutschen weitgehend vollzogen und die schleswig-holsteinische Bewegung stärker vertreten war. Aber indem die Regierung die verschiedenen Gebiete gleich behandelte, erreichte sie, daß die Gegner zueinander fanden und auch viele Loyale in das schleswig-holsteinische Lager wechselten. Die dänische Bewegung mußte sich so auch gegen die Loyalen verteidigen.

Den Flensburgern wurde die dänische Sprache nicht aufgezwungen, sie war ein Angebot. Die neu errichtete freie dänische Gemeinde und deren Bürgerschule wurden in den Jahren 1851-64 von etwa 15-16% der Bevölkerung

Flensburgs angenommen. Die reichsten Mitglieder dieser Gruppe waren die höheren Beamten, von denen es in der Stadt, da sie die Hauptstadt des Herzogtums geworden war, viele gab. Am anderen Ende der Skala finden wir sehr viele Tagelöhner und Arbeiter. Die Beamten und die anderen aus dem Norden zugewanderten Personen machten etwa die Hälfte der dänischen Gemeinde aus. Ein Viertel der Gemeindeglieder kam aus Gebieten mit deutscher Kirchen- und Schulsprache. Zu dieser Gruppe zählte eine ganze Reihe der führenden Persönlichkeiten der dänischen Bewegung und ihrer aktivsten Mitglieder. Es waren meist kleinere Kaufleute, Handwerksmeister, Höker, Gastwirte, Fuhrleute u. ä. Über das letzte Viertel der Mitglieder können wir wegen fehlender Informationen keine Aussagen machen.

Verglichen mit der dänischen Bewegung als Ganzheit handelte es sich nur um eine zahlenmäßig bescheidene Gruppe. Die Mehrheit der dänischgesinnten Flensburger besuchte die deutschen Gottesdienste ihrer Gemeindekirchen. Und die Großkaufleute wiesen überhaupt jeden Versuch zurück, die dänische Sprache zu fördern. Die Tendenz, der dänischen Sprache im Vereinsleben einen größeren Platz einzuräumen, setzte um 1860 ein. Sie beschränkte sich aber auf den »Kongens Klub« der Beamten und auf die dänischen Organisationen der Flensburger Kleinbürger, zu nennen wären u. a. die Knudsgilde, »Foreningen af 6. October« und »Våbenbrødrene« sowie der dänische Leseverein in Angeln. Der Bürgerverein, der Treffpunkt der Kaufleute und anderer wohlhabender Gewerbetreibender, hielt dagegen an seiner deutschen Vereinssprache fest.

Die Jahre um 1860 sind ganz allgemein durch einen verschärften Gegensatz zwischen der dänischen und der schleswig-holsteinischen Bewegung gekennzeichnet. Flensburgs alte Skt. Nikolai Schützengilde wurde gesprengt, die dänischgesinnten Mitglieder gründeten 1861 den »Flensburger Schützenverein«. 1860 wurde in der Umgebung Flensburgs durch Petitionen gegen die schleswig-holsteinische Mehrheit in der schleswiger Ständeversammlung protestiert. Im Kirchspiel Handewitt unterschrieben 252 Personen. Die Ständewahl desselben Jahres zeigte ebenfalls, daß die dänische Bewegung langsam ihre Kampfkraft aus der Zeit vor 1852 zurückgewann. Bis zu diesem Zeitpunkt hatte die dänische Bewegung nur in Flensburg genügend Stimmen gehabt, um Ständeabgeordnete wählen zu können. Jetzt gelang es, z. Teil mit Hilfe der Beamten, im 7. Landdistrikt, d.h. in der Slogs- und Karrharde, einen dänischen Abgeordneten zu wählen, und im 8. Wahlbezirk ersetzten loyale Führer den schleswig-holsteinischen Abgeordneten durch einen der ihren. Im 9. ländlichen Wahlbezirk (Flensburg Land) hätte ein dänischer Abgeordneter gewählt werden können, wenn die

Dänischgesinnten ihre Stimmen nicht auf mehrere dänische Kandidaten verteilt hätten.

Die Jahre 1850 bis 1864 brachten der dänischen Bewegung nicht viele neue Anhänger, und die dänische Beamtenherrschaft hat die bereits gewonnenen teilweise passiv gemacht und politisch entmündigt. Doch nach der Niederlage von 1864 und der Abtretung Schleswigs an Preußen wurden diese Jahre, in denen Flensburg die Hauptstadt des Herzogtums gewesen war und am wirtschaftlichen Aufschwung teilgenommen hatte, dennoch zu »den guten alten Tagen«. In der Erinnerung verklärte man besonders die Person des in Glücksburg verstorbenen Königs Friedrich VII., der bei seinen jährlichen Besuchen in Flensburg den Umgang mit den Bürgern der Stadt gepflegt hatte und so für die dänisch-orientierten Flensburger zu der Symbolfigur geworden war, durch die die sozialen Unterschiede und Gegensätze in der Verfassungsfrage überbrückt wurden.

Nach der Trennung Schleswigs von Dänemark war die Hoffnung auf Wiedervereinigung das Band, das die dänische Bewegung in Flensburg und Umgebung zusammenhielt. Nach 1864 hoffte man auf eine Teilung Schleswigs, man baute auf den nordschleswigschen Vorbehalt im Artikel 5 des Prager Friedens von 1866, nach dem in den nördlichen Distrikten des früheren Herzogtums eine Abstimmung stattfinden sollte. Der Gesamtstaatsgedanke und das schleswigsche Sondergefühl verblaßten völlig, jetzt handelte es sich allein um die Wahl zwischen Dänemark und Preußen. Eine gemeinsame politische Organisation, wie man sie 1849 gehabt hatte, wurde allerdings nicht gegründet. Das dänische Vereinsleben in Flensburg war auch weiterhin durch sozial unterschiedene Gruppierungen gekennzeichnet.

Die aktivsten Dänischgesinnten fanden ab 1868 im Verein »Enigheden« zusammen, der über 400 Mitglieder zählte. Zu seinen führenden Persönlichkeiten gehörten der Vertreter und Redakteur Gustav Johannsen, der Fabrikant A.G. Freudenreich und der Schlachtermeister J.F.W. Partsch. Wie bei den anderen besonders dänischen Vereinen nach den sechziger Jahren waren die Mitglieder dieses Vereins überwiegend Kleinbürger. Zu ihnen zählten auch die Facharbeiter. Die Aktivitäten des Vereins »Enigheden« waren überaus vielseitig, zu nennen wären eine Krankenkasse, gesellschaftliche Veranstaltungen, Gesang, Vorträge, eine Bibliothek, Abendschule und Ausflüge. Die Orts- und Distriktsvertreter gewannen große Bedeutung für die Wahlarbeit. Während der »Bürgerverein« weiterhin das Deutsche als Vereinssprache benutzte, wählte »Enigheden« die dänische Sprache. Dieses und der Entschluß von 1869, den »Flensburger Anzeiger« fortan unter dem Namen »Flensborg Avis« auf dänisch erschei-

nen zu lassen, macht deutlich, daß man erkannt hatte, daß es notwendig war, die dänische Sprache in größerem Umfang als bisher zu benutzen, wenn Flensburg mit zum Abstimmungsgebiet der nördlichen Distrikte Schlesiens gerechnet werden sollte.

1875 verboten die preußischen Behörden »Enigheden«. Doch zwei Jahre später wurde der Verein unter dem Namen »Ydun« wiedergegründet, allerdings mit kleinerer Mitgliederzahl und verminderter Aktivität. Die dänische Vereinsfront hatte mehrere Bastionen. »Foredragsforeningen i Flensburg« aus dem Jahr 1873 war mit etwa 300 Mitgliedern etwas kleiner als »Enigheden« aber gleich groß wie der Bürgerverein. Die Veranstaltungen des Vortragsvereins wurden von Bürgern und Kleinbürgern besucht. Die Vortragshalter waren Dänen aus dem Gebiet nördlich und südlich der neuen Königsaugrenze. »Brødrene« setzte die Vereinstradition der Waffenbrüdervereinigung von 1859 fort und pflegte die Erinnerung an den ersten schleswigschen Krieg. Die Rückschau auf diesen Krieg war auch erfreulicher als die auf den zweiten schleswigschen Krieg. Dann gab es noch die beiden Schützengilden. Die Mitglieder der dänischen Bewegung in den stadtnahen ländlichen Gebieten fanden ab 1866 im »Landboforening for Flensburg og Omegn« zusammen. Auf den Mittagen der Tierschauen hielt man mit seiner politischen Einstellung keineswegs zurück. Durch Vorträge und Büchereien suchte man die dänische Kultur zu fördern. Dieser landwirtschaftliche Verein hatte den größten Teil seiner 200 Mitglieder im westlichen Umland Flensburgs. In Frøslev gab es seit 1878 einen dänischen Gesangverein. Eine dänische Sparkasse war ab 1875 für Stadt und Land zuständig.

Die freie dänische Gemeinde in Flensburg wurde 1864 aufgelöst. Die dänischen Gottesdienste in der Heiligengeist Kirche konnten aber wie vor 1851 abgehalten werden. Die dänische Bürgerschule wurde 1871 geschlossen. Bis zur Mitte der siebziger Jahre bestanden noch zwei dänische Privatschulen.

Vom Grad der Organisation her gesehen, war das Dänentum in Flensburg und Umgebung in den ersten zwanzig Jahren nach 1864 bestimmt nicht schwächer als in Nordschleswig. Wenn man die Ausgangslage berücksichtigt, kann man sogar sagen, daß die dänische Bewegung sich in keiner Stadt so gut hielt wie in Flensburg. Desto größer wirkt der Zusammenbruch, den die dänische Bewegung in Flensburg und Umgebung, außer in den Dörfern Frøslev und Vejbæk, Mitte der achtziger Jahre auf allen Gebieten erlitt.

Dieser Zusammenbruch wird noch auffälliger durch die Tatsache, daß die dänische Bewegung in Nordschleswig in diesen Jahren aufgrund einer durchgreifenden Organisationsarbeit Rückgang aufhalten und in eine innere Stärkung wenden konnte. Eine neue Generation übernahm die Führung der Bewegung, und ein neues, modernes Bild von Dänemark ersetzte die bis dahin allein vorherrschende Ablehnung all dessen, was deutsch war. Das Treuegefühl gegenüber dem dänischen König und »Gamle Danmark«, das den zentralen Inhalt der nationalen Identität der dänischen Nordschleswiger ausgemacht hatte, wurde in steigendem Maße von der Pflege dänischer Kultur und Sprache abgelöst. Und es entstand ein Gemeinschaftsleben, das der in Dänemark entstehenden volklichen Erneuerung entsprach.

Die dänische Entwicklung in Flensburg und Umgebung verlief von nun an aus unterschiedlichen Gründen völlig anders als in Nordschleswig.

In Nordschleswig fand die wirtschaftliche Modernisierung nur in bescheidenem Umfang statt. Daraus folgte, daß die Sozialstruktur des Landes nahezu unverändert blieb. Die Hofbesitzer behielten ihre beherrschende Stellung – und damit war die Basis der dänischen Bewegung weiterhin ungefährdet. In Flensburg und Umgebung wirkte die wirtschaftliche und soziale Entwicklung nach 1864 zu Ungunsten der dänischen Bewegung.

Für die politische Orientierung der Gesamtstaatler der 1840er Jahre spielten Flensburgs Handelsverbindungen eine entscheidende Rolle. Nach 1864 gab es für die Flensburger in Dänemark nur geringe Absatzmöglichkeiten. Die Umstellungsschwierigkeiten veranlaßten viele Erwerbstätige zur Auswanderung. Als die deutsche Wirtschaft nach 1871 einen Aufschwung erlebte, nahm Flensburg daran teil. Damit entfielen die alten wirtschaftlichen Argumente für einen Anschluß der Stadt an Dänemark. Die neuen großen industriellen Betriebe zogen auch dänischorientierte Flensburger in das auf den Süden zugewandte Wirtschaftsleben. Der Erfolg übte zusammen mit dem Wiederaufblühen von Handel und Schifffahrt eine starke Anziehungskraft auf alle Gewerbetreibende aus.

So lange die Dänischgesinnten unter Flensburgs kleineren Kaufleuten, Handwerkern, Kleinhändlern und Arbeitern an ihrer Gesinnung festhielten, konnte die Neuorientierung einiger Großkaufleute noch keine durchschlagende zahlenmäßige Bedeutung bekommen. Die Besitzer kleinerer Gewerbebetriebe kamen aber unter Druck. Die Handwerksmeister waren in besonderem Maße der großen Konkurrenz durch die industriell gefertigten Massenwaren ausgesetzt, das bedeutete, daß die aktivste Gruppe der dänischen Bewegung in Bedrängnis geriet. Nur wenige Dänischgesinnte gehörten zur neuen Mittelschicht der Angestellten im öffent-

lichen und privaten Dienst. Diese gab es nur in den dänischen Institutionen wie Flensburg Avis, der Sparkasse und der Filialbank sowie in einigen in dänischem Besitz befindlichen Firmen.

Der große Einbruch geschah, als die dänischgesinnten Arbeiter bei der »Katastrophewahl« von 1886 in großer Zahl ihre Stimme den sozialdemokratischen Kandidaten gaben – und dies ebenfalls bei den folgenden Wahlen taten. Das starke Anwachsen der Industrie nach 1871, die Werft mit ihren vielen Arbeitsplätzen machte hier den Vorreiter, zog eine verstärkte Einwanderung nach sich. Flensburgs Einwohnerzahl stieg zwischen 1871 und 1885 von 21325 auf 33313. Die Großbetriebe und die sozialen Probleme, die mit dieser Einwanderung verbunden waren, schufen eine gute Aufnahmebereitschaft für die sozialdemokratische Agitation, die mit den aus dem Süden zugewanderten Handwerksgelesen in die Stadt kam.

Obgleich die weit überwiegende Mehrheit der Arbeiter bis dahin dänischgesinnt gewesen war, war sie nie richtig in das soziale Sicherheitsnetz der dänischen Vereine einbezogen worden. Den Arbeitern fehlte der wirtschaftliche Überschuß und die Zeit für die Vereinsarbeit. Die Sozialdemokraten wurden ab 1872 von der dänischen Bewegung sofort als ein gefährlicher Konkurrent angesehen, und das vor allem, weil die dänischen Sozialisten in Kopenhagen den Flensburger Arbeitern die SPD empfahlen. Bereits 1872, als die Sozialdemokraten zum ersten Mal Kandidaten aufstellten, erhielten sie 21% der Stimmen, während der dänische Kandidat 42% und der deutsch-bürgerliche 37% erzielten. Die Sozialdemokraten hatten schon zu diesem frühen Zeitpunkt dänischgesinnte Arbeiter für sich gewinnen können. Es gelang der dänischen Bewegung jedoch, diesen Abfall zu begrenzen. Gustav Johannsen konnte bei den Wahlen von 1881 und 1884 eine große Stimmenzahl auf sich vereinigen, indem er nationale und soziale Forderungen in sein Programm aufnahm. 1881 erhielt er sogar so viele Stimmen, daß er die Stichwahl gegen den nationalliberalen Kandidaten gewinnen und in den deutschen Reichstag einziehen konnte.

Gustav Johannsens Popularität war allerdings nicht groß genug, um 1884 die Wiederwahl sichern zu können. Das führte dazu, daß 1886 viele Arbeiterwähler meinten, daß es sinnlos sei, ihm ihre Stimme zu geben. 1884 hatte Gustav Johannsen noch 40% aller Stimmen erhalten, zwei Jahre später waren es nur noch 22%, und 1890 sank sein Stimmenanteil auf 11%. Gleichzeitig erhöhte sich der Stimmenanteil der Sozialdemokraten von 20% im Jahr 1884 auf 37% im Jahr 1886, und 1890 war die SPD mit 46% der Stimmen die größte Partei der Stadt.

G. Johannsen kandidierte ebenfalls in Nordschleswig. Dort war seine Wahl sicher. Nach der Niederlage von 1886 verlegte er sein Hauptarbeits-

gebiet dorthin. Jens Jessen, der 1882 G. Johannsens Nachfolger als Redakteur von Flensburg Avis wurde, besaß trotz seines beharrlichen Festhaltens am Rechtsstandpunkt und seines energischen Einsatzes als Publizist nicht die Eigenschaften, die erforderlich waren, um die Arbeiterwähler zu halten. Dazu war er viel zu konservativ und zu wenig volkstümlich. Es kann jedoch nicht bezweifelt werden, daß die Wahlniederlagen der dänischen Bewegung in Flensburg aufgrund der großen Einwanderung aus dem Süden in jedem Fall unabwendbar waren, und zwar unabhängig von der führenden Persönlichkeit auf dänischer Seite.

Die Einwanderung war nicht auf Flensburg beschränkt. Sie erreichte auch die bis dahin dänischgesinnte und dänischsprachige Ortschaft Harrislee. In Harrisleefeld entstand eine ganze Arbeitervorstadt von Flensburg. Die dänische Dorfgemeinschaft wurde von einer Werftarbeiterkolonie überschwemmt. Diese stimmte bereits 1886 sozialdemokratisch. In Harrislee sank der dänische Anteil der Stimmen innerhalb von zwei Jahren von 70% (1884) auf 39% (1886). Damit war nun wenige Kilometer westlich von Flensburg ein weiteres Loch in die Abstimmungslinie von 1867 gebrochen worden. Das andere ausgeprägt dänische Dorf im Kirchspiel Handewitt, Frøslev, hielt dagegen stand. Und das tat auch Vejbæk im Kirchspiel Bov. Doch alle anderen dänischen Mehrheiten in den Wahldistrikten der Umgebung Flensburgs gingen im Laufe der achtziger Jahre verloren.

Die Industrialisierung Flensburgs und das starke Ansteigen der Einwohnerzahl der Stadt geben bis zu einem gewissen Grad eine Erklärung für den Zusammenbruch der dänischen Bewegung während der achtziger Jahre. Die Krise bestand nun nicht nur aus einer Reihe von Wahlniederlagen, sie betraf auch das Vereinsleben. Viele alte Vereine gingen ein oder siechten hin. »Foredragsforeningen« hörte Ende der 1880er auf zu bestehen. »Ydun«s Mitgliederzahl sank im Laufe eines Jahrzehnts von 250 auf 23. Der Bürgerverein zeigte eine größere Widerstandskraft, er ging zwischen 1885 und 1895 von 281 auf 255 Mitglieder zurück. Die neuen nordschleswigschen Organisationen -Sprogforeningen, Vælgerforeningen und Skoleforeningen- konnten sich in diesem südlichen Gebiet so gut wie überhaupt nicht durchsetzen.

Trotz der freien Gemeinde und der dänischen Bürgerschule in den Jahren 1851-64, trotz der dänischen Vereinssprache u.a. des Vereins »Enigheden« und trotz der dänischsprachigen Zeitung Flensburg Avis bestand die Tatsache unverändert, daß die Alltagssprache der dänischgesinnten Flensburger das Deutsche war.

So lange wie die Generation von 1848 und vorher die dänische Bewegung

geführt hatte, hatte dies keine Rolle gespielt. Aber im Laufe der achtziger Jahre starben diese Generationen aus. Sie hinterließen eine Lücke im Kreis der Aktiven und wohl auch unter den Mitgliedern.

Der heranwachsenden Generation fehlte die Erinnerung an die schleswig-holsteinische Revolution und die dänische Zeit. Sie war nach 1864 aufgewachsen und hatte erlebt, wie Flensburg unter den schützenden Schwingen des preußischen Adlers groß geworden war. Dank ihrer deutschen Sprache konnte die Jugend leicht von einer Umwelt assimiliert werden, die aufgrund der Zuwanderung aus dem Süden immer deutscher geworden war. Diese Entwicklung stand in einem krassen Gegensatz zu der in Nordschleswig, wo die Sprachverordnungen von 1878 und 1888 den nationalen Kampf verschärft hatten. Die dänischen Spannungen spielten im Alltag der Flensburger nur eine ganz unbedeutende Rolle, und damit ergab sich die Möglichkeit zu einem gleitenden Übergang von dem einen ins andere Lager. Eine dänische Familienvergangenheit konnte leicht durch eine deutsch-bürgerliche oder engagiert sozialistische Einstellung verdrängt werden.

Die Zeit von etwa 1885 bis 1918

Der Zusammenbruch war doch keineswegs vollständig. Es gab auch nach der Mitte der achtiger Jahre in Flensburg und Umgebung eine dänische Bewegung. Wenn auch nicht wenige treu blieben, als viele abfielen, so haben wir es jetzt dennoch mit einer Bewegung zu tun, die sich in vielem von dem Dänentum der Zeit zwischen 1848 und 1885 unterschied.

Die dänische Bewegung in Flensburg und Umgebung war jetzt eindeutig zur Minderheit geworden. Nicht einmal der energischste Einsatz vor den Wahlen vermochte, die verlorengegangenen Stimmen zurückzugewinnen. Es gelang so einigermaßen etwa 450 Wähler in Flensburg, 300-500 im Landkreis Flensburg und an die 50 in der südlichen Hälfte des Kreises Tondern zu halten. Das entsprach bei der Reichstagswahl von 1912 4, 4 und 1 Prozent aller abgegebenen Stimmen.

Die Sozialstruktur der dänischen Bewegung hatte sich geändert. Die Arbeiter, die aus dem Norden nach Flensburg kamen, stimmten meist sozialdemokratisch. Der Wechsel von den ländlichen Gebieten Nordschleswigs in die große Stadt mit den großen Arbeitsplätzen hatte zur Folge, daß diese Arbeiter politisch nicht mehr dänisch, d.h. nicht mehr national- sondern parteipolitisch, dachten. Doch viele von ihnen wünschten weiterhin dänische Gottesdienste besuchen zu können. 1900 wurde die Anzahl der dänischen Gottesdienste in der Heiligengeist Kirche halbiert. Im Gegenzug organisierte die dänische Seite 1900 und 1902 eine Unter-

schriftensammlung. Die Petition von 1902 erhielt in der Stadt 1923 Unterschriften, darunter 1023 von aktiv im Arbeitsleben stehenden Personen. Von diesen waren nicht weniger als 68% Arbeiter. Auf den Adressen von 1848-49 hatte ihr Anteil die Hälfte der Unterschriften ausgemacht. Der Anstieg mag teilweise auf die veränderte Sozialstruktur der Stadt (1902: 60% Arbeiter) zurückzuführen sein und auf ein verstärktes Bemühen um diesen Personenkreis, dennoch kann von einem größeren Anteil der Arbeiter an der dänischen Bewegung gesprochen werden.

Die Mittelschicht hatte dagegen an Gewicht verloren, ihr Anteil betrug 24% der Unterzeichner, während sie 30% der Stadtbevölkerung ausmachte. 1848-49 waren noch 40% der Unterschriften unter den schleswigisch-dänischen Adressen aus der Mittelschicht gekommen. Auch hier ist der Unterschied vor allem auf die veränderte Sozialstruktur zurückzuführen. Die Industrialisierung hatte vielen selbständigen Handwerkern die Arbeit genommen. Hinzu kam noch der recht bescheidene Anteil der Unterschriften von Angestellten (6%, Stadtdurchschnitt 12%). Es gehörten immer noch ziemlich viele Kaufleute zur dänischen Bewegung. Viele von ihnen waren aus den nordschleswigschen Gebieten zugezogen. Eine ganze Reihe von ihnen war erfolgreich, einige sogar sehr erfolgreich, zu nennen wären u.a. Lorens Poulsen, J.C. Paulsen, J.C. Møller, N. Uldall und Cornelius Hansen. Doch als Ganzes betrachtet, war der soziale Status des Dänentums 1902 deutlich niedriger als 1848-49.

Die Minderheit war nach der Jahrhundertwende im großen und ganzen besser organisiert als vorher. Das hang zum Teil mit der kleineren Zahl der zu Organisierenden zusammen. Neben den alten Vereinen wie »Borgerforeninger«, »Knudsgilde« und »Landboforeninger« gewannen jetzt auch »Sprogforeninger«, »Vælgerforeninger« und »Skoleforeninger« an Terrain. Jeder dieser Vereine zählte in der Stadt und auf dem Lande zwischen 100 und 150 Mitglieder. Der Sprachverein konnte in Flensburg und Umgebung mehrere Büchereien einrichten. Er scheiterte mit diesem Versuch jedoch im südlichen Gebiet des Kreises Tønder.

Da die »großen nationalen Vereine« nur etwa 20% Arbeiteranteil hatten, gelang es ihnen nicht, das Hauptproblem der dänischen Bewegung zu lösen: sie konnten die Arbeiter, vor allem nicht die aus dem Norden zugewanderten, halten. Der »Kirkeligt Samfund« von 1905, der gegründet worden war, um dänischsprachige Gottesdienste zu organisieren, konnte anfänglich die Arbeiter an sich ziehen. Nachdem sich aber der Zorn über die Halbierung der dänischen Gottesdienste und über den Verkauf der

Kanzel der Heiligengeist Kirche gelegt hatte, ging der Arbeiteranteil unter den Mitgliedern von 51% auf 30% zurück.

1908 wurde im Gegenzug gegen das Sprachverbot des neuen Vereinsgesetzes, das den Gebrauch der dänischen Sprache auf öffentlichen Versammlungen untersagte, der »Foredragsforening for Flensborg og Omegn« gegründet. Wegen Schwierigkeiten mit der Polizei wurde der Verein 1910 geschlossen – und in einen Verein für die Stadt und einen für das Land geteilt. Dem Flensburger Verein gelang es zum ersten Mal, eine große Anzahl von Arbeitern an sich zu ziehen und zu halten. Auf dem Lande schlossen sich viele Landwirte und Handwerker dem Verein an. Das aus Aufklärung, Belehrung und Unterhaltung zusammengesetzte Programm, das ausschließlich in dänischer Sprache angeboten wurde, zog vor dem Ausbruch des ersten Weltkriegs in der Stadt knapp 1200 und auf dem Lande etwa 400 Mitglieder an. Der Verein in der Stadt organisierte ein enges Netz von Vertrauensleuten, die Hälfte von ihnen waren Arbeiter.

Von den anderen neuen Vereinen aus der Zeit nach der Jahrhundertwende wären ein Gymnastikverein und ein Jugendverein zu nennen. Und auch in Frøslev entstand ein Gymnastikverein. Der von Krisen geschüttelte Verein »Ydun« erhielt Neuzugänge, sodaß seine Mitgliederzahl auf etwa 100 anstieg. Die alte Knudsgilde wurde reorganisiert, dänische Kaufleute und deren Freundeskreis übernahmen diese alte Handwerker Gilde.

Während der Blütezeit der dänischen Bewegung entsprach das Bild von der geographischen Herkunft ihrer führenden Persönlichkeiten und Mitglieder dem der Gesamtbevölkerung. Etwa die Hälfte stammte damals aus Flensborg. In den 1880er Jahren übernahmen Nordschleswiger auf breiter Front die leitenden Stellungen.

Redakteur Jens Jessen war die alle anderen überragende Persönlichkeit unter den Nordschleswigern. Er zog als Chef von Flensborg Avis eine Gruppe »Schüler« heran, die nach seinem frühen Tod im Jahr 1906 von größter Bedeutung für die dänische Bewegung werden sollte. Sein Nachfolger Ernst Christiansen regte die Gründung des so erfolgreichen Foredragsforening an. Wie ihr Lehrmeister vertraten seine Schüler unerschütterlich den Rechtsstandpunkt. Sie betonten immer wieder, daß Flensborg und Umgebung sich 1867 für Dänemark entschieden hatten. Und sie bekämpften H.P. Hanssen, wenn er sich in den nationalpolitischen Auseinandersetzungen nicht auf den -schon 1878 aufgehobenen- Artikel 5 berufen wollte. In dieser Frage standen sie mit einer Gruppe westschleswigscher Persönlichkeiten zusammen. Vertreter der Protestpolitik gab es also auch außerhalb Flensburgs.

Vor 1914 deutete nichts darauf hin, daß es für das Dänentum in Flensburg und Umgebung eine Zukunft mit Fortschritten geben könnte. In Nordschleswig gab es mehr als genug zu tun. Das Vordringen der deutschen Sprache bedrohte einige Kirchspiele im südlichen Teil des mittleren Nordschleswigs. Die deutschen Lokalbehörden fühlten sich so überlegen, daß sie eine relativ glimpfliche Behandlung der Minderheit zuließen, obwohl sie diese genau beobachteten. Beim Kriegsausbruch im August 1914 wußte man genau, wer zu verhaften war. Während des Krieges ruhte die dänische Arbeit. Nach dem deutschen Zusammenbruch im November 1918 erlebte die dänische Bewegung einen gewaltigen Zustrom. Wie man weiß, war er jedoch nicht groß genug, um die neue Grenze südlich von Flensburg ziehen zu können. Von den in der vorliegenden Untersuchung behandelten Gebieten stimmten nur das Kirchspiel Bov und das Dorf Frøslev im Kirchspiel Handewitt sich nach Dänemark zurück. Nachdenkenswert ist, daß gerade dieses die Gebiete waren, in denen sich Sprache und Gesinnung während der gesamten Zeit nach 1848 gedeckt hatten. In Flensburg konnte die dänische Gesinnung sich ein Menschenalter lang neben -oder trotz- der deutschen Alltagssprache halten, doch dann wurde der Gesinnungswandel vollzogen. Im mittleren Schleswig westlich von Flensburg war oder wurde der größte Teil der Dänischsprechenden deutschgesinnt oder passiv. Für das Schicksal des Dänentums in Südschleswig bekam dies eine entscheidende Bedeutung.

Litteratur og kilder

Forskningsoversigt

Den danske bevægelses historie i Sydslesvig ca. 1840-1918 har ikke tidligere været behandlet i sin helhed i en videnskabelig fremstilling¹. Derimod findes flere studier af enkelte perioder, institutioner og personer. Forskningsindsatsen koncentrerer sig helt overvejende om tiden før 1864, særlig årene til og med Treårskrigen. En stor del af studierne er blevet til under indtryk af skarpe nationale modsætninger også indenfor historikernes verden.

P. Lauridsens afsnit om Flensborg i hans klassiske værk »Da Sønderjylland vaagnede« (bd. VII, 1922) præges stærkt af samtidens polarisering i to nationale lejre. Lauridsen mangler således forståelse for helstatssynspunktet i Flensborg i 1840-erne. Han finder det naivt og bagstræberisk at unddrage sig de nationale bevægelses krav om ubetinget tilslutning, og købmændenes varetagelse af deres »materielle interesser« kalder på hans foragt. Værkets synsvinkel er helt og holdent Flors. Når *P. Lauridsens* værk stadig har værdi også for den danske bevægelses historie i Flensborg, skyldes det først og fremmest det gengivne brevstof.

Lauridsens kapitel om den danske bevægelse i Flensborg provokerede *Chr. Voigt* til at skrive en længere anmeldelse »Flensburg 1830-48«. Dette arbejde gennemsyres imidlertid så stærkt af afstemningstidens nationale kampstilling og sociale fordomme, at det i dag er uden værdi. Også *Elisabeth Kardels* dissertation »Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts« (1929) rummer disse tendenser. Selv om der tilkommer dette værk en vis kredit som debut- og pionerarbejde og for dets inddragelse af hidtil uudnyttet arkivmateriale fra Flensborg by og Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, må det dog i dag karakteriseres som ukritisk. Således generaliseres der ofte fra holdninger i slesvig-holstenske kredse til indstillingen hos flertallet i byen.

På dansk side har frem for nogen *Holger Hjelholt* beskæftiget sig med den danske bevægelse i Sydslesvig. Heller ikke Hjelholt var upåvirket af sin samtids nationale tendens i historieskrivningen; han var vel den danske historiker, som længst fastholdt det grundsyn, at slesvig-holstenismen sav-

Holger Hjelholt er den historiker på dansk side, der mest indgående har beskæftiget sig med Sydslesvigs historie i tidsrummet 1840-64. Hans bøger og artikler er præget af samtidens nationale tendens i historieskrivningen, men også af solidt historisk håndværk. Fot. fra 1930 i Den slesvigske Samling.

nede enhver historisk berettigelse. Revolutionen i 1848 betegnede han således konsekvent som »oprør«, de revolutionære som »insurgerer«. Hjelholts nationale tendens slog dog stærkest igennem i ordvalget og i de ret bombastiske erklæringer, hvor han undsagde slesvig-holstenismen, dens gerninger og væsen, hvorimod han i sit arbejde med kilderne var både mere grundig, kritisk og dybtgående end de ovennævnte forfattere.

Hjelholts forskning, der suppleredes af en række kildeudgivelser, samlede sig først om sprogproblematikken i tiden mellem de to slesvigske krige, som var hovedemnet i disputatsen »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene« (1923) og den store artikel »Den slesvigske stænderforsamling i 1860« (samme år). Hans behandling af Flensborg mellem krigene i »Flensborg bys historie II« (1955) bringer dog kun få oplysninger om den danske bevægelse. Senere blev det især Treårskrigen, Hjelholt tog sig af. Ved siden af hovedværket »Sønderjylland under Treårskrigen« (1959-61) må her nævnes den omfangsrige artikel »Flensborg under slesvig-holstensk styre 1848-49« (1952) og afsnittet om krigsårene i den flensborgske byhistorie. Forholdene i denne by før 1848 behandles i en mindre artikel »Da agenten fik sit hurra« (1964), der omhandler en demonstration til fordel for agent Jensen i 1843.

I Flensborg bys historie medvirkede udover Hjelholt *Johs. Lomholdt-Thomsen* og *Knud Kretzschmer*. Mens der er meget godt at sige om Lom-

holdt-Thomsens afsnit om tiden forud for 1848, hvor helstatspatriotismen for første gang rigtig blev sat i relief i spændingsfeltet mellem den slesvig-holstenske og danske bevægelse, må Kretzschmers behandling af tiden 1864-1914 betegnes som et mindre dybtgående arbejde. Kildegrundlaget er tyndt, det består i vid udstrækning af erindringer og populære afhandlinger, mens utrykt kildemateriale kun i meget begrænset omfang er udnyttet. Betegnende er endvidere, at Flensborg Avis slet ikke synes gennemgået systematisk.

I den tyske byhistorie »Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt« (1966) behandles den nationalpolitiske udvikling af *Gerd Vaagt* og *Horst Windmann*. Synsvinklen er ikke overraskende på en række områder en anden end i den danske byhistorie, og man kan heller ikke sige, at den danske bevægelses rolle i Flensborgs historie ligefrem er overvurderet. Men kildegrundlaget er mere omfattende og bedre udnyttet end i den danske byhistorie, det gælder særlig Windmanns afsnit om tiden efter 1864.

Ingen af de nævnte bøger og artikler har beskæftiget sig væsentligt med den danske bevægelses sociale sammensætning og dennes betydning for danskhedens udvikling. Hjelholt tegner ganske vist et billede af en folkelig dansk protest i Flensborgs gader under Treårskrigen, men behandler ikke dette aspekt systematisk. Det gør derimod *Jørgen Witte* i sin store artikel om »Den slesvigske Forening 1849-1852« (1975-76), der er en grundig analyse af denne organisations virksomhed, politik og sociale basis på grundlag af især foreningens bevarede arkiv.

Den sociale sammensætning af deltagerne i den danske gudstjeneste i Helligåndskirken berøres af *Johann Runge* i artiklen »Der lange Weg zur Gründung einer dänischen Gemeinde in Flensburg« (1984). Et specielt område, byrådets sociale sammensætning, er emnet for *Dieter Pusts* bog »Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg« (1975). I sin undersøgelse »Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs« (1972-73) fremlægger *Jochen Bracker* endelig en del materiale til belysning af holdningen til det danske sprog i landbefolkningens forskellige sociale lag.

Trykt og utrykt kildemateriale

Foreligger der således særlig for tiden før 1864 flere væsentlige studier, der kan bygges på, må en samlet behandling af den danske bevægelses historie, ikke mindst dens sociale sammensætning, dog primært støtte sig på trykt og især utrykt kildemateriale.

Den danske bevægelse frembragte med sin politiske og kulturelle aktivitet en stor, omend ret ujævn mængde skriftlige levn. De tre vigtigste

grupper er her de adresser, som med deres underskrifter skulle understøtte de nationale krav, de nationale foreningers arkiver og den danskorienterede eller dansksindede presse.

Blandt *adresserne* er der grund til særlig at fremhæve tre, som på grund af deres store navnemateriale (alle over 1000) har været analyseret særligt indgående. De to hidrører fra Treårskrigen. Den ene fra november 1848 indeholder en protest imod Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund og dets adskillelse fra Danmark, den anden fra august 1849 tilkendegiver, at underskriverne ønskede en fælles forfatning for kongeriget og hertugdømmet. De er begge rettet til den danske konge og befinder sig i Udenrigsministeriets arkiv. En tredje adresse er fra 1902 og udtaler sig til fordel for bevarelsen af den ugentlige danske gudstjeneste i Helligåndskirken. En afskrift med alle navnene findes i Flensborg Avis' arkiv.

Disse tre store adresser fra den danske bevægelses gennembrudsperiode og efter dens tilbagegangsfase har været benyttet til at belyse danskhedens udbredelse, dens sociale basis og dens politiske og sproglige krav. Benyttelsen af disse og andre adresser har ikke været uproblematisk. Petitioners værdi som kilde til opinionshistorien har ofte været omstridt. Som påpeget af H. P. Clausen var det dog især modstanderne af petitionernes budskab, der afviste deres udsagnskraft. Selve den omfattende indsamlingsaktivitet hos begge nationale bevægelser viser i virkeligheden, at man i samtiden tillagde petitioner stor vægt som politiske manifestationer. Clausens konklusion var derfor, at petitionerne kan bruges som kilder til befolkningens holdning, men de skal bruges med forsigtighed, og de skal ses i nøje sammenhæng med deres ophavssituation². Heri var Alexander Scharff enig³.

Mangfoldige forhold gør en skepsis nødvendig. I den nationale konfrontations tidligste fase har næppe alle været fuldt på det rene med, hvilke krav de støttede med deres underskrift. Efter at fronterne blev trukket skarpt op i marts 1848, har folk dog nok i de fleste tilfælde vidst, hvor de stod. Derimod har det fortsat været sådan, at enkeltpersoners og miljøers pres har fået underskrifter frem fra ellers modvillige personer, særlig sådanne, som var socialt afhængige af indsamlerne. Men den usikkerhedsfaktor er ikke specifik for petitionerne, den hænger ved mange andre politiske tilkendegivelser.

Indsamlingen af underskrifter krævede en omfattende organisatorisk indsats, hvis effektivitet naturligvis vekslede fra gang til gang. Også myndighedernes undertrykkelse af indsamlingsarbejdet øvede skiftende indflydelse. Bedst er det derfor, hvis der foreligger flere petitioner med korte

mellemrum, så tilfældighedernes betydning mindskes. Det er heldigvis tilfældet for Treårskrigen vedkommende, både fra dansk og slesvig-holstensk side. Alligevel lykkedes det næppe at få alle meningsfæller mobiliseret. Når udbredelsen af antislesvig-holstensk eller dansk sindelag er blevet undersøgt, er der derfor ikke kun sammenlignet med de slesvig-holstenske adressers udbredelse, men også med antallet af mulige underskrivere. Under Treårskrigen var praksis f.eks., at kun voksne mænd skrev under, og det har derfor været naturligt at sammenholde tilslutningen til adresserne fra denne tid med antallet af mænd over 20 år.

Petitionerne er endvidere sammenholdt med andre kilder som valgtal, stemningsberetninger og medlemslister fra foreninger med de samme politiske mål.

Også som kilder til den danske bevægelses sociale basis har adresserne været problematiske, men uundværlige kilder. Oplysninger om erhverv og social status vil altid mangle for flere eller færre underskrivere. Her har adressebøger og folketællinger imidlertid i de fleste tilfælde kunnet afhjælpe problemet. Hvor det har drejet sig om så almindelige navne som Hans Petersen og Peter Hansen uden nærmere adresseangivelse, har det dog oftest været nødvendigt at give op.

Erhvervsangivelserne er ofte ufuldstændige. En angivelse som »snedker« kan gælde både for mester og svend, »købmand« både for grosserer og hører. Her er adressebøgernes fagregistre meget nyttige. De har dog langt fra altid kunnet medvirke til en mere præcis placering på den sociale skala. For tiden før 1864 har de bevarede folketællinger med deres oplysninger om antallet af tjenestefolk ydet god hjælp. Men under alle omstændigheder har placeringen i den sociale pyramide måttet bero på et større eller mindre element af skøn. Opdelingen i statuslag, der her betegnes med de lidt slidte, men uomgængelige begreber overklasse, middelklasse og arbejderklasse, må derfor ikke tages for håndfast, specielt ikke skellet mellem middelklasse og overklasse. Disse forbehold gælder også for de sociologiske analyser på grundlag af foreningernes medlemslister.

For at få udsagnskraft er oplysningerne om den sociale opbygning af den danske bevægelse sammenlignet med hele byens eller egnens sociale struktur. Problemerne med at finde det rette sammenligningsgrundlag berøres i teksten eller i noterne.

I *foreningsarkiverne* har de vigtigste kilder været forhandlingsprotokollerne og medlemslisterne. Desværre savnes arkiver fra adskillige foreninger. Borgerforeningens protokoller eksisterer således kun for tiden efter århundredskiftet, men der findes dog trykte medlemslister fra 1844, 1850 og

1885, og redaktør L. P. Christensen har i sit trykte jubilæumsskrift fra 1935 bygget på de nu tabte protokoller. Heller ikke Sct. Knudsgildet har passet for godt på sine arkivalier, herfra findes så godt som intet bevaret fra den her behandlede periode. Fra »Ydun« findes kun en enkelt protokol 1899-1903, der dog heldigvis rummer et kort historisk tilbageblik på foreningens første 25 år. Når »Enigheden«s direktionsprotokol 1869-75 er bevaret, skyldes det, at den blev beslaglagt af det preussiske politi og gemt i dettes arkiver. Bedre er overleveringen af arkivalier fra »Landboforeningen for Flensborg og Omegn«, »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn« og de forskellige foredragsforeninger 1908-14 samt fra Vælger-, Sprog- og Skoleforeningerne. Herfra findes flere protokoller, årsberetninger og medlemslister.

De skiftende *danskorienterede og dansksindede aviser* har udfyldt adskillige af de huller, som de bortkomne foreningsarkiver har efterladt. Dertil kommer det vigtige stof fra valgkampene med opråb, mødereferater, resultater og kommentarer. Derudover kan nævnes de ledende artikler, beretningerne om skiftende myndigheders overgreb og det biografiske stof om de dansksindede aktivister, primært i form af nekrologer. De problemer, som benyttelsen af aviser har rejst med hensyn til tendensiøse beretninger, sminkede tal, undertrykkelse af kritik af den danske bevægelses indre forhold o.s.v., turde være velkendte. De gennemgaaede aviser er »Flensburger Zeitung« 1840-49 og 1850-64, »Flensburger Correspondent« 1849-50, »Flensburger Anzeiger« 1868-69 og »Flensborg Avis« 1869-1918. 1864-68 udkom der ingen dansk avis i byen, og fra disse år er den københavnske avis »Fædrelandet« i stedet benyttet, dels fordi bladet havde en korrespondent i Flensborg, dels fordi sagregistre letter brugen.

Det *politiske politis arkiver* indeholder også en del stof til den danske bevægelses historie. Både danske og tyske myndigheder forsøgte at regulere foreningslivet, og de lokale myndigheder blev ofte afkrævet stemningsberetninger og rapporter. Politimester Krohns beretning for årene 1848-49 er udgivet af Holger Hjelholt, mens Axel Linvald har publiceret de rapporter om stemningen, som de lokale danske myndigheder affattede kort tid før den preussisk-østrigske invasion i 1864. Hovedparten af materialet er dog utrykt. Til undersøgelsen er benyttet dels lokalarkiver som Flensborg bys arkiv og Flensborg landrådsarkiv, dels centrale regeringsarkiver fra Ministeriet for hertugdømmet Slesvig og regeringspræsidenten i Slesvig. Særlig for tiden efter 1867 er mange huller i det lokale materiale på den måde fyldt ud.

En kildegruppe, som ligeledes rummer samtidigt berettende stof er *privatarkiverne*. Ledende personer i den danske bevægelse brevslede med hinanden og med støtterne i kongeriget om de forskellige lokale problemer. En stor del af brevstoffet er trykt. I »Da Sønderjylland vaagnede« har P. Lauridsen som nævnt udgivet et stort antal breve fra før 1848, dog ikke på fuldt tilfredsstillende vis. Laurids Skaus breve til politiske venner i Sønderjylland og København er derimod udgivet efter moderne principper af H. V. Gregersen, der også har forsynet dem med righoldige noter, der undertiden gengiver supplerende brevstof. Brevene til Flor er benyttet efter originalerne i Det kongelige Bibliotek.

Fra tiden mellem de slesvigske krige er politimester i Slesvig August Jørgensens breve til departementchef August Regenbug udgivet af Kjeld Galster, og de sydslesvigske præsters breve til samme er udgivet af H. F. Petersen. De viser dog først og fremmest embedsmændenes virke. Fra de første årtier efter 1864 foreligger en stor del breve, som ligeledes er udgivet af H. F. Petersen. Det drejer sig om degn H. M. Toftes breve til de afskedigede præster Graae og Munck og Gustav Johannsens breve til Regenbug. Monrads breve til Regenbug, der er mere værdifulde, er derimod ikke udgivet, men befinder sig i Regenburgs arkiv.

Endelig foreligger en del *erindringsmateriale*. Mest givende er erindringerne fra ledere og aktivister i den danske bevægelse som advokat Blaunfeldt, redaktør Nis Petersen og typograf Jørgen Nielsen, mens Martha Ottosens og Ingeborg Møllers barndomserindringer, som ellers ofte er benyttet, gennemgående er for upræcise.

Utrykt kildemateriale

Rigsarkivet, København (RA):

Kongehusets arkiv, Christian VIII:

Nr. 261. Adresser efter tronskiftet 1839-40.

Udenrigsministeriets arkiv:

Almindelige dossiersager 1848-56, sager vedr. Slesvig:

V-VI. Adresser fra Slesvig til kongen 1848-51.

Konsejlspræsidiets arkiv:

Journalsager 1850 nr. 18 og 35.

Ministeriet for hertugdømmet Slesvig:

Sekretariatet. Sager ang. »Flensburger Zeitung« og »Den danske Slesviger« (understøttelser).

1. Departement A. Politica I-IV 1850-64.

Privatarkiv 6194. August Regenburg:

Breve fra forskellige.

Privatarkiv 6442. F. F. Tillisch:

VI, G 3. Optegnelser, afskrifter, tryksager m.v. u. år og 1849-51.

Det kongelige Bibliotek, København (KB).

Ny kongelig Samling 1766. Christian Flor:

Breve fra forskellige.

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (LAS).

Abt. 63. Schleswigsche Ständeversammlung 1836-1860:

Nr. 966-68. 7. Diät 1853-54. Petitionen Nr. 101-400.

Nr. 1059,II. 9. Diät 1860. Adressen.

Nr. 1428. Valgprotokol for det 7. landvalgsdistrikt 1860.

Nr. 1429. Valgprotokol for det 9. landvalgsdistrikt 1860.

Abt. 309. Regierung zu Schleswig:

Nr. 8525. Agitationen im nördlichen Schleswig 1872-75.

Nr. 12590. Versammlungen und Vereine im Kreise Flensburg 1869- 1900.

Nr. 24444- Dänische Agitation, Ausstellungen, Versammlungen, Vereine pp. 1873-1924.

24476.

Abt. 320. Landrat zu Flensburg:

Nr. 525. Überwachung der politischen Agitationen (Sozialdemokratie, Daenentum pp.), politischer Vereine und Versammlungen 1908-14.

Nr. 1041. Dänische Agitation, Turnunterricht, Versammlungen 1907-09.

Landsarkivet, Aabenraa (LA).

Tønder landrådsarkiv:

- C 1-2. Valgprotokoller til rigsdagsvalgene 1874 og 1877.
- C 18. Betr. Reichstagswahl 1881.

Foreningsarkiv nr. 1. Den slesvigske Forening:

- Nr. 2. Overdirektionen i Flensborg. Medlemslister 1849-51 (kopi).
- Nr. 5. Den slesvigske Forening for Gråsten og omegn. Statutter, medlemslister, korrespondance m.m. 1849-52.

Foreningsarkiv nr. 2. Sprogforeningen:

- Nr. 1. Forhandlingsprotokol 1887-1929.
- Nr. 8. Medlemslister 1883-1919.
- Nr. 79. Ældre breve 1887-1922.
- Nr. 184. Beboerfortegnelse for sdj. sogne og div. statistiske materialer 1887-1914.

Foreningsarkiv nr. 4. Vælgerforeningen:

- Nr. 7. Sager vedr. Vælgerforeningens oprettelse m.v. 1888-1921.
- Nr. 9-11 Medlemsprotokoller 1888-1919.
- Nr. 18. Korrespondancesager 1888-97.

Foreningsarkiv nr. 5. Skoleforeningen:

- Nr. 3. Sager vedr. bestyrelse, tillidsmænd og medlemmer.
- Nr. 5. Fortegnelse over tilsynsråd, bestyrelse og tillidsmænd.
- Nr. 8. Ind- og udmeldelsesprotokol 1892-1906.

Foreningsarkiv nr. 83. Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn:

- Nr. 1. Alfabetisk medlemsfortegnelse 1905ff.

Foreningsarkiv nr. 236. Flensborg Omegns Foreningsforening:

- Nr. 1. Protokol 1910-14.

Privatarkiv nr. 361. Gustav Johannsen:

- Nr. 15. Politiske papirer 1871-1900.

Privatarkiv nr. 520. Chr. F. Monrad:

- Nr. 2. Sager og breve 1864-89.

Stadtarchiv Flensburg, Flensborg (St.A.).

Flensborg bys arkiv:

- A 210a,234. Flensburger Stadtrechnung pro 1847.
- A 237,24. Beilagen zu den Deputirtenprotokollen 1854-1865.
- A 857,3. Polizeisachen 1812-45.
- A 862 I-II. Innere Unruhen und Aufruhr 1646-1865.
- A 870, 2. Pressesachen 1827-46.
- A 871. Gesellschaften und Vereine 1807-62.
- A 874. St. Knuds-Schützengilde 1652-1859.
- A 876. St. Johannis-Schützengilde 1728-1852.

- I.D.11. Einwohnermelderegister 1901-02.
II.C.21. Politische Geheimakten des Oberbürgermeisters betr. Nationalpol. 1894-1918.
VII.B.1,1-2 Dänentum 1867-1923.

XII, håndskriftsamling:

Hs. 1314. Foreningen »Enigheden«. Direktionens forhandlingsprotokol 1869-1875.

Alfabetiske kartoteker over folketællingerne 1845 og 1855.

Biblioteket, tryksagssamling:

Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten der Stadt Flensburg, 1869ff.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg (DCB):

Fotokopi af kirkebøger fra den frie danske menighed 1851-65.

Landboforeningen for Flensborg og Omegn:

Regnskabsbog 1865-1948.

Protokoller 1865-1966.

Forskelligt 1890-1914.

Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn:

Protokol 1905-21 med indlagte årsberetninger m.v.

Borgerforeningen:

Protokol 1904-51.

Foredragsforening for Flensborg og Omegn:

Protokol 1908-14.

Bidragsregnskab 1908.

Regnskabsbog (m. indlagte årsberetninger) 1908-14.

Kong Frederik VII Garden:

Protokoller 1834-68.

»Ydun«:

Protokol for bogsamlingen 1899-1903.

Flensborg Avis:

Goldberg: Flensborg Avis, økonomi og statistik.

Dansk kirke i Flensborg 1905.

Flensborg Foredragsforening 1873-83.

Dansk Bog-Læsekreds 1882.

Dansk menighed – Helligåndskirken 1900-05.

Sankt Knuds Gilde 1902.

Flensborg Gymnastikforening 1904-08.

Trykte kilder og litteratur

- Adler, J. G. C.: Die Volkssprache in dem Herzogthum Schleswig seit 1864. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, Bd. 21, 1891, s. 1-136.
- Adress-Buch der Stadt Flensburg 1847, Flensburg 1847.
- Adressbuch der Stadt Flensburg für 1855-56. Flensburg 1855-56.
- Adressbuch der Stadt Flensburg und dem Stadt-Gebiete 1876. Flensburg 1876.
- Adressbuch für Flensburg und nächste Umgebung 1880. Flensburg 1880.
- Adressbuch für Flensburg und Glücksburg. 1899-1914. Flensburg 1899-1914.
- Adressbuch für Schleswig-Holstein und Eutin. Rendsburg 1867.
- Afstemningen i Slesvig ved Valget til den nordtyske Rigsdag den 12te Februar 1867. København 1867.
- Albrechtsen, Esben: Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede. Historisk Tidsskrift bd. 74, 1974, s. 81-152.
- Andersen, Dorrit: National og social solidaritet. Chr. Mathiesen - en arbejderfører i grænselandet. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, København 1978, s. 1-22.
- Andersen, Dorrit (udg.): Redaktør Nis Petersens erindringer fra Flensburg Avis 1889-1897. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 19-62.
- Andersen, Dorrit: Socialdemokrati og dansknational bevægelse. Omkring det slesvig-holstenske SPD's 1902-resolution. Historie, ny række XIII, 1979, s. 123-44.
- Andersen, Dorrit: J. A. Viinsted og højskolen på Ågård. Sønderjyske Årbøger 1983, s. 77-104.
- Andersen, Dorrit: Die Gründung und die ersten Jahre der Flensburger Arbeiterbewegung 1868 bis 1878. Flensburg 700 Jahre Stadt, I, Flensburg 1984, s. 321-338.
- Andersen, Hans: Slægten Marcussen i Brarup. Sønderjysk Månedsskrift 1965, s. 105-116.
- Andersen, N.: De præjisiske Landdagsvalg i Nordslesvig 1867-1913. Sønderjyske Årbøger 1913, s. 271-316 og 1914, s. 158-301.
- Barløse, Børge L.: Borgmester August Jørgensen og »den gode sag«. Sønderjyske Årbøger 1964, s. 181-98.
- Barløse, Børge L.: Opinionsundersøgelser 1866. Sønderjysk Månedsskrift 1968, s. 269-80.
- Baurmeister, C.: Die Dänen in Flensburg, oder: Das Wesen und Treiben der dänischen Propaganda. Paris 1846.
- Becker-Christensen, Henrik: Skandinaviske drømme og politiske realiteter 1830-1850. Århus 1981.
- Beier, G.: Marx, Engels, Lasalle og den tysk-danske konflikt 1848 og 1864. Vore egne Vindver, udvalgte artikler fra tidsskriftet Grenzfriedenshefte. Flensburg 1967, s. 134-63.
- Beretning om Foreningen til dansk Lærings Fremme i Slesvig 1839/40 – 1844/45. København 1840-45.
- Die Bevölkerung der Gemeinden in Schleswig-Holstein 1867-1970 (Historisches Gemeindeverzeichnis). Herausgegeben vom Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein. Kiel 1972.
- Bjerrum, Anders: Vort Sprogs gamle Sydgrænse. Sønderjyske Årbøger 1944, s. 1-20.
- Blaunfeldt, M. F.: Minder fra Sønderjylland. København 1876. Genudgivet Flensburg 1983.
- Bov sogn. Redigeret af Chr. Stenz og R. P. Sørensen. Tønder 1969.

- Bracker, Jochen: Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 97, 1972, s. 127-225 og Bd. 98, 1973, s. 87-213.
- Brandt, Otto: Geschichte Schleswig-Holsteins. Ein Grundriss. Kiel 1981.
(Burgwardt, Heinr.): Alte Geschichten. (Itzehoe 1849).
Der Bürgerverein in fünfzig Jahren 1835-1885. (Flensburg 1885).
- Callesen, Gerd: En verden at vinde. Skærbæk 1974.
Characteristik af de Mænd, der i Byen Flensburg have viist sig som Revolutionens Haandlangere ... ved en stille Iagttagelse. Flensburg 1850.
- Christensen, L. P. (red): Grænsebogen. Flensburg 1923.
- Christensen, L. P.: Gennem 100 Aar. Borgerforeningen i Flensburg 1835-1935. Flensburg (1935).
- Clausen, Cl.: Nationale og sproglige Forhold i og om Flensburg i Tresserne. Uddrag af Breve. Gads danske Magasin 1919-20, s. 353-62.
- Clausen, H. P.: Dansk og tysk på Als 1812-48, II. Sønderjyske Årbøger 1966, s. 105-203,
Clausen, H. V.: Folkesproget i Sønderjylland. Sønderjyske Årbøger 1892, s. 182-212.
la Cour, Vilh.: Redaktør J. Jessen. København 1913.
- Dahl, Svend og Linvald, Axel (red.): Sønderjylland I-II. København 1919.
Dannevirke, 1871.
Dansk Biografisk Leksikon I-XXVII. Red. af Povl Engelstoft og Svend Dahl. København 1933-44.
- Danske politiske Breve fra 1830-erne og 1840-erne, I. Udg. af Povl Bagge og Povl Engelstoft. København 1945.
- Dauidsen, H. C.: »Forbryderalbum«. Tønder 1973.
De »47«. Sønderjyske Årbøger 1894, s. 157-70.
- Dethlefsen, Gerd Uwe: Flensburger Schiffbau-Gesellschaft 1872-1982. Hamburg (1982).
- Ellekilde, Hans: Dansksind i Angel. Thyras Vold 25. årg., 1945, s. 112-13.
Erklärung von 2016 Bewohner Angelns. Flensburg 1851.
- Engberg, Jens: Det slesvigske spørgsmål 1850-53. Aabenraa 1968.
- Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1800-1945, I. Haderslev 1975.
- Fanø, Else: Dansk teater i Flensburg. Flensburg 1985.
- Federspiel, Søren: Die Sozialdemokraten und die Nordschleswigsche Frage 1872. Die Heimat Bd. 82, 1975, s. 40-47.
- Fibiger, Elfriede: Flensburg i Martsdagene 1848. Sønderjyske Årbøger 1902, s. 147-156.
- Fink, Troels: Rids af Sønderjyllands Historie. København 1943.
- Fink, Troels: Omkring ejderpolitikens udformning. Jydske Samlinger, Ny række, 1. bind, 1950, s. 93-106.
- Fink, Troels: Estruptidens politiske historie 1875-1894 I-II. Odense 1986.
- Flensburg Avis 1869-1918.
- Flensburg bys historie I-II. Red. af Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer. København 1953-55.
- Flensburg Sygeplejeforening 1913-1963. (Flensburg 1963).
- Flensborgeren, Professor Christian Paulsens Dagbøger. Ved Knud Fabricius og Johs. Lomholdt-Thomsen. København 1946.

- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966.
- Flensburger Annoncenblatt 1903.
- Flensburger Anzeiger 1868-69.
- Flensburger Correspondent 1849-50
- Flensburger Nachrichten 1914.
- Flensburger Norddeutsche Zeitung 1867, 1874, 1887.
- Flensburger Wochenblatt für Jedermann 1840-48.
- Flensburger Zeitung 1840-48, 1850-64.
- 75 Jahre Flensburger Schützenverein 1861-1936. (Flensburg 1936).
- Fortegnelse over Borgerforeningens Bogsamling. Flensburg 1872.
- Friis, Aage: Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864-1879, I. København 1921.
- Fædrelandet 1864-68.
- Faaborg Avis 1875.
- Galster, Kjeld: Chr. F. Monrad. Sønderjyske Årbøger 1947, s. 102-152.
- Galster, Kjeld (udg.): Breve fra politimester Aug. Jørgensen til Regenborg 1857-64. Danske Magazin 8. rk. 1. bd., 1957-61, s. 242-72.
- Garrigue, H. J.: Beretning om Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn 1865. København 1865.
- Glahn, Torben: Dansk biblioteksarbejde i Sydslesvig. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborghus Bogsamling 1921-1971. Flensburg 1971, s. 9-48.
- Graef, Fritz: Die dänische Bürgerschule und die dänischen Privat-Schulen in Flensburg (1852 bis 1880). Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte Bd. 61, 1933, s. 296-377.
- Grau, Andreas: To Breve. Eller, Edv. (red.): Sønderjydske Centralforenings Festskrift. København 1920, s. 170-72.
- Gregersen, H. V. (udg.): K. Sicks inspektionsrejse gennem Sønderjylland i 1845. Sønderjysk Månedsskrift 1965, s. 300-12.
- Gregersen, H. V. (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Aabenraa 1966.
- Gregersen, H. V. (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. 1.-2. halvbind. Aabenraa 1970.
- Gregersen, H. V.: Plattysk i Sønderjylland. Odense 1974.
- Graae, G. Fr. A.: 48 og 64. København 1886.
- Graae, G. Fr. A.: Mellem Krigene. (1851-1864). Efterladte Optegnelser og Breve. København 1887.
- Graae, Thomas: Gamle Minder. København 1917.
- Hamre, Jørgen og Runge, Johann (red.): Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982, I-II. Flensburg 1986.
- Handlende i Flensburg. Odense u. år (bl.a. på Statsbiblioteket).
- Hansen jr., Chr.: Idee einer Flensburg-Husum-Tönninger Eisenbahn. Flensburg 1837.
- Hansen jr., Chr.: Til Folket i Hertugdømmerne angaaende den foregivne Forurettelse fra Danmarks Side, tilligemed Betragtninger over Slesvigs fremtidige Stilling i den danske Statsforbindelse. Haderslev 1850.
- Hansen jr., Chr.: Fragmente, die commerziellen, politischen, communalen und nationalen Zustände der Stadt Flensburg und der Landschaft Angel zunächst betreffend. Slesvigske Provindsialefterretninger 1862, s. 250-350, 412-38, 527-620.
- Hansen, Frederik: H. P. H. Grünfeld fra Kajnæs. Sønderborg 1938.

- Hansen, Hans Erik: Union-Bank 1875-1975. Flensborg 1975.
- Hansen, Jules: Femten Aar i Udlandet. København 1880.
- Hansen, Martin N.: Karsten Thomsen fra Frøslev. Odense 1936.
- Hansen, Niels: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1913, s. 161-252.
- Hanssen, H. P.: Vore Rettigheder. Forenings- og Forsamlingsretten. Sønderborg 1891.
- Hanssen, H. P.: Gustav Johannsen som Parlamentariker. Fra Kampaarene, I. København 1928, s. 71-93.
- Hanssen, H. P.: Et Tilbageblik, I. København 1928.
- Hanssen, Nis: Allerunderdanigst Fremstilling af nogle Iagttagelser paa en Reise gjennem det østlige Slesvig. Sønderjyske Årbøger 1895, s. 207-24.
- Heilesen, Henning: Peter Sørensen Lund. En dansk stændermand i Tønder amt. Sønderjysk Månedsskrift 1965, s. 61-66.
- Hinrichsen, Joachim: Ein Führer blickt zurück. Bredstedt 1988.
- Hiort-Lorentzen, H. R. (udg.): Den slesvigske Forening. Sønderjyske Årbøger 1890, s. 120-237 (protokol 1843-47).
- Hirschfeld, Paul: Schleswig-Holsteins Grossindustrie und Grosshandel. Berlin 1894.
- Hjelholt, Holger: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850-1864). København 1923.
- Hjelholt, Holger: Den slesvigske stænderforsamling i 1860. Historisk Tidsskrift 9. rk., 3. bd., 1923, s. 209-344.
- Hjelholt, Holger: Pastor Chr. Christiansen, Medelby. Sønderjyske Årbøger 1926, s. 1-77.
- Hjelholt, Holger: Hilsepåbuddet i Angel. Festskrift til H. P. Hanssen. Aabenraa 1932, s. 164-73.
- Hjelholt, Holger (udg.): A. Regenburs og C. F. Wegeners Brevveksling (1849-1852) om den slesvigske Sprogordning. Danske Magazin 7. rk., 4. bd., 1943-48, s. 254-355.
- Hjelholt, Holger: Degnen B. C. Knutz i Stenbjerg og hans oplevelser under treårskrigen. Sønderjyske Årbøger 1949, s. 225-238.
- Hjelholt, Holger (udg.): Politimester Krohns beretning om forholdene i Flensborg 1848. Danske Magazin 7. rk., 5. bd., 1949-53, s. 303-10, 8. rk., 1. bd., 1957-61, s. 340-41.
- Hjelholt, Holger: Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering. Historisk Tidsskrift, 11. rk., 3. bd., 1950-52, s. 379-96.
- Hjelholt, Holger (udg.): L. C. H. Bargums indberetninger om forholdene i Nordslesvig i efteråret 1848. Danske Magazin, 8. rk., 1. bd., 1959, s. 143-69.
- Hjelholt, Holger: Flensborg under slesvig-holstensk styre i 1848-49. Sønderjyske Årbøger 1952, s. 113-203.
- Hjelholt, Holger: Sønderjylland under Treårskrigen, I-II. København 1959-61.
- Hjelholt, Holger: Sandemanden og sjælesørgeren. En episode fra den slesvig-holstenske revolutions dage. Sønderjyske Årbøger 1961, s. 216-227.
- Hjelholt, Holger: Christian Hansen junior (1804-1873). København 1963.
- Hjelholt, Holger: Da agenten fik sit hurra -. Sønderjyske Årbøger 1964, s. 105-116.
- Hjelholt, Holger: A. Regensburg (1815-1895). Aabenraa 1978.
- Hjort Nielsen, H. (udg.): En Episode af Postfører Johan Jakob Bladts Liv fra Krigsaarene 1848-49-50 meddelt af ham selv. Sønderjyske Årbøger 1931, s. 272-98 og 1933, s. 1-19.
- Holdt, A. C. C.: Flensburg früher und jetzt. Flensburg 1884.
- Holdt, A. C. C.: Minder fra Flensborg Kirkegaard. Sønderjyske Årbøger 1889, s. 202-17.
- Hornby, Ove: Striden om Filialen. Flensborg 1975.
- Hroch, Miroslav: Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge 1985.

- Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg 1902-13.
- Japsen, G.: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850, Aabenraa 1961.
- Japsen, G.: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 63-75.
- Japsen, G.: Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848. Historie, ny rk. XIII, 1979, s. 107-122.
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie, I-II. København 1931-34.
(Jensen, Jens:) Selskabet De danske Vaabenbrødres Historie gennem halvtreds Aar. Kolding 1910.
- Jensen, Johs.: Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts (1797-1864). Neumünster 1961.
- Jensen, Poul: Presse, Penge og Politik 1839-48. København 1971.
- Jensen, Thyra: En dansk sydslesvigsk Hædersmand. Slesvigske Kvinders Julebog 1938, s. 42-54 (J. N. Andresen, Hyllerup).
- von Jessen, Franz (red.): Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. København 1901.
- von Jessen, Franz (red.): Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, I-III. København 1935-37.
- Jessen, Marie (udg.): Redaktør Jessen i Tale og Skrift. Padborg 1921.
- Johannsen, Alexandra: Gustav Johannsens Barndom. Sønderjyske Årbøger 1914, s. 99-158.
- Johannsen, Alexandra: Gustav Johannsen. Erling Rørdam (red.): Sønderjylland 1864-1919. København 1919, s. 141-47.
- Johannsen, Gustav: Nordslesvig i 1890. Sønderjyske Årbøger 1891, s. 1-19.
- Jørgensen, A. D.: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab. København 1901.
- Jørgensen, A. D., se også: De »47«.
- Jørgensen, Aug.: Nogle Meddelelser om min Embedsvirksomhed i Staden Slesvig fra 1856 til 1864. Sønderjyske Årbøger 1906, s. 258-301.
- Jørgensen, Harald, Olesen, O. M. og Thygesen, Frants (red.): Egernførde bys historie. Flensborg 1980.
- Kamphøener, Morten (red.): Sydslesvig gennem Tiderne, I-III. Århus 1946-49.
- Kamphøener, Morten: Paa Sangervagt mod Syd. Frøslev Sangforening gennem et halvt Aarhundrede. Aabenraa 1928.
- Kardel, Elisabeth: Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Flensburg 1929.
- Kau, Hans: Flensborgeren Jacob Plaetner, vore saerede Soldaters Velgjører under Krigen 1864. København 1903.
- Knudsen, Gunnar og Kretschmer, Knud (udg.): Sydslesvig. (I) Hedeegnene mellem Angel og Frisland. II. Angel. København 1933-45.
- Kruse, J.: Historisch-Poetische Rede mit Liedern, bei Einweihung der neuen Schiessbahn der früheren König Knuds, jetzt St. Johannis Schützengilde zu Flensburg. Flensburg 1841.
- Kürstein, Poul (red.): Flensborg Avis 1869 – 1. oktober – 1969. Flensborg 1969.
- Kürstein, Poul (red.): Barn i Flensborg 1890-1920. Flensborg 1973.
- Landbovirke omkring Flensborg Fjord gennem 100 år. Aabenraa 1966.
- Der Landkreis Flensburg 1867-1974. Teil 1. Flensburg 1981.
- Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk. Aabenraa 1976.

- Lassen, Henrik: Mands Minde. Ved Symmakos. Grænsevagten 1928, s. 16-19, 54-57, 84-90, 121-24, 166-70, 229-35, 263-77, 326-30, 357-65, 389-99 og 416-18.
- Lassen, Strukstrup, P.: Angelbominder før og efter Verdenskrigen. København og Flensborg 1932.
- Lauridsen, P.: Flensborg. Tilskueren, VI, 1889, s. 33-57.
- Lauridsen, P.: Da Sønderjylland vaagnede, I-VIII. København 1909-22.
- Lauridsen, P: Sønderjydske Førere i 1850erne. Historisk Tidsskrift, 9. Række, II. Bind, 1922, s. 233-80.
- Lausten Thomsen, H. og Svendsen, Nic. (udg.): Haabets Mænd. 50 Levnedsskildringer. Flensborg 1923.
- Lebeck, Anders: Tyve Aars Elever. Den nordslesvigske Skoleforenings Virksomhed fra 1894-1913. Haderslev 1914.
- Linvald, A.: Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud i 1864. Danske Magazin 6. rk., 3. bd., 1923, s. 101-174.
- Lund, Hans: Træk af den sønderjydske Presses Historie 1864-1914. Sønderjysk Månedsskrift 1934-35, s. 1-12.
- Mackeprang, M.: Nordslesvig 1864-1909, København 1910.
- Manicus, Claus: Schleswigs Zukunft. Flensburg 1840.
- Manicus, Claus: Kort Udsigt over de separatistiske, saakaldte slesvig-holstenske Partibevægelser i den danske Stat af C. Hinrichsen (Pseudonym for Manicus). København 1847.
- Meyer, Emil: Die Industrie der Stadt Flensburg seit 1864. Nordelbingen, 3. Band, 1924, s. 428-84.
- Meyer, Johan: Det gamle Frøslev. Tønder 1961.
- Momsen, Ingwer Ernst: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769-1860). Neumünster 1974.
- Monrad, C. F.: Flensborgske Tilstande under det preussiske Herredømme. København 1867.
- Munck, Vilhelm: Fængselspræsten Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser. Memoirer og Breve udgivne af Julius Clausen og P. Fr. Rist, XXXVI. København 1922.
- Møller, Ingeborg: – og de troede, at Hjerterbaand kan Briste. Minder fra Flensborg. København 1946.
- Mørk Hansen, M. og Nielsen, C. L.: Kirkelig Statistik over Slesvig Stift, I-III. København 1863-64.
- Nielsen, Jørgen: Arbejder i danskhedens tjeneste. Aabenraa 1987.
- Noack, J. P.: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, I-II. Aabenraa 1989.
- Nyholm, Asger: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850. Åbenrå 1980.
- Nyrop, C.: Sankt Knudsgildet i Flensborg. Sønderjyske Årbøger 1903, s. 63-107.
- Naar en Dør slaar i, springer en anden op. En hidtil aldrig rigtig fortalt Historie om, hvorledes under Sprogforbuddet dansk Mødeliv blomstrede i Flensborg og Omegn langt mere end da der var Sprogfrihed. Flensborg Avis. Julen 1937, s. 5-30.
- Oldekop, Henning: Topographie des Herzogtums Schleswig. Kiel 1906.
- Ottosen, Johan: Et Bidrag til Gustav Johannsens Historie. Sønderjyske Årbøger 1902, s. 108-20.
- Ottosen, Martha: Danmarks Grænsevagt mod Syd. Minder fra Flensborg. København 1917.

- Pauls, Volquard: Dänentum in Eiderstedt? Kiel 1936.
- Petersen, Carsten: Præsteårene i Flensborg. Haderslev Stiftsbog 1969, s. 32-40.
- Petersen, Fr.: Fra Flensborgs gamle Kirkegaard III. Den slesvigske Patriot, Stenhugger Hans Andreas Klewing. Grænsevagten XIV, 1932, s. 315-22.
- Petersen, H. F.: Danske i Sydslesvig. København 1933.
- Petersen, H. F.: Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn. Sønderjyske Årbøger 1933, s. 128-69.
- Petersen, H. F.: Fra sydslesvigske Præstegaarde. Træk fra Kirke- og Folkelivet 1850-64. København 1938.
- Petersen, H. F. (udg.): Breve fra Gustav Johannsen til A. Regenburg. Sønderjyske Årbøger 1940, s. 196-243.
- Petersen, H. F. (udg.): Fra Flensborg danske Præstegaard o. 1864. Sønderjyske Årbøger 1942, s. 268-78.
- Petersen, H. F. (udg.): Degn H. M. Toftes Breve fra Flensborg 1864-67. Sønderjyske Årbøger 1957, s. 16-85.
- Petersen, Jakob: Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigene. Festskrift til H. P. Hanssen. Aabenraa 1932, s. 188-205.
- Petersen, Jakob: Sprogkort. Sprogforeningens Aarsberetning 1943-44, s. 3-33.
- Pontoppidan Thyssen, Anders: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850, Åbenrå 1977.
- Preussische Statistik, XVI. Die Ergebnisse der Volkszählung und Volksbeschreibung im Preussischen Staate vom 3. December 1867, I. Theil. Berlin 1869.
- Preussische Statistik, LXVI. Die definitiven Ergebnisse der Volkszählung vom 1. December 1880 im preussischen Staate. Berlin 1883.
- Preussische Statistik, 206. Die definitiven Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 im preussischen Staate, I. Teil. Berlin 1908.
- Pust, Dieter: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensborg. Flensborg 1975.
- Ravn, L. S.: Lærerne under sprogreskripterne. Flensborg 1971.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982.
- Rohwedder, Jürgen: Sprache und Nationalitaet. Glückstadt 1976.
- Kammerherre Rosens Optegnelser fra Flensborg 1864. Sønderjyske Årbøger 1908, s. 271-302.
- Runge, Johann: Udenomssnak og problemroderi om redaktør Jens Jessen. Front og Bro, 7. årg., 1956, s. 74-77.
- Runge, Johann: Uwe Jens Lornsen in Flensborg. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, Bd. 93, 1968, s. 107-146.
- Runge, Johann: Sønderjyden Christian Paulsen. Flensborg 1981.
- Runge, Johann: Der lange Weg zur Gründung einer dänischen Gemeinde in Flensborg 1588-1921. Flensborg 700 Jahre Stadt, I. Flensborg 1984, s. 132-87.
- Samvirke. Organ for Ungdomsarbejde 1913-14.
- St. Nikolai-Schützengilde 1583-1983. Flensborg 1983.
- Sangbog for Foreningen »Enigheden« i Flensborg. 1. Samling. Flensborg 1869.
- Scharff, Alexander: Kiel und Flensborg in der Bewegung des Jahres 1830. Geschichte Schleswig-Holsteins, Probeheft. Neumünster 1954, s. 37-56.
- Scharff, Alexander: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte aus dem Herzogtum Schleswig 1848-1850. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, Bd. 81, 1957, s. 155-80.

- Scharff, Alexander: anm. af H. Hjelholts Sønderjylland under Treårskrigen I-II. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, Bd. 87, 1962, s. 339-48.
- Scharff, Alexander: Schleswig-Holsteinische Geschichte. Würzburg 1984.
- von Schröder, Johs.: Topographie des Herzogthums Schleswig. Oldenburg (in Holstein) 1854.
- Schultz Hansen, Hans: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Aabenraa 1985.
- Schultz Hansen, Hans: »Frem, arbejder, frem«. Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914. Sønderjyske Årbøger 1989, s. 287-310.
- Schultz Hansen, Hans: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-1850. Historie, ny række 18.3.1990, s. 353-395.
- Schwalm, Eberhardt: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein. Neumünster 1961.
- Schütt, H. Fr.: H. C. Jensen. Wiesbaden 1956.
- Schütt, H. Fr.: Die Familie Petersen Schmidt in Flensburg. Aus Flensburgs Geschichte im 19. Jahrhundert, Flensburg 1969, s. 56-77.
- Siemsen, Johs.: Flensburger Erinnerungen aus der Zeit vom Tode König Friedrichs VII. bis zum 7. Februar 1864. Die Heimat, 1914, s. 66-69.
- Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn i Juli Maaned 1861. Slesvigske Provindsialefterretninger, 2. Bd., 1862, s. 351-88.
- Sprogforeningens Almanak 1894-
- St. Knud og St. Knudsgilderne 1170-1970. Flensburg (1970).
- Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft ... enthaltend eine detaillirte Darstellung der Volkszahl in den Herzogthümern Schleswig, Holstein und Lauenburg am 1. Februar 1845. Kopenhagen 1846.
- Statistisk Tabelværk. Ny Række, Tolvte Bind, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg ... den 1ste Februar 1855. København 1857.
- Statistisk Tabelværk. Tredie Række, Første Bind, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig, Hertugdømmet Holsteen og Hertugdømmet Lauenborg ... den 1ste Februar 1860. København 1863.
- Statsrådets forhandlinger 1848-1912, II. Udg. af Harald Jørgensen. København 1956.
- Svane, Inger: Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-1910. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 76-198.
- Svensson, A.: Redaktør J. Jessen, Flensburg Avis, I-III. Aabenraa 1955-60.
- Søllinge, Jette D. og Thomsen, Niels: De danske aviser 1634-1989, I-II. Odense 1988-89.
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk, IV-V. København u. år og 1932-33.
- Tappe, Paul: Dansk som kirkesprog i Ladelund sogn. Sønderjysk Månedsskrift 1968, s. 98-104.
- Thygesen, Frants: En kommentar til B. Barløse: Christianspris Frederiksort. Sønderjysk Månedsskrift 1973, s. 127.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialtænderne for Hertugdømmet Slesvig/Zeitung für die Verhandlungen der Provinzialstände des Herzogthums Schleswig. Slesvig 1836-46. Flensburg 1854-63.
- Trap, J. P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, I-II. København 1864/1975.
- Ulrik, Axel: Sønderjydernes Deputation til den franske Kejser i 1864. Grønsevagten, I. Aargang, 1918-19, s. 327-32.

- Vaagt, Gerd: Die Wahlen in Flensburg zum Norddeutschen Reichstag von 1867. Die Heimat, 74. Jahrg., 1967, s. 289-94.
- Vaagt, Gerd: Zur Frage der Anerkennung der provisorischen Regierung durch die Stadt Flensburg. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, Bd. 92, 1967, s. 107-27.
- Vaagt, Gerd: Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung in Flensburg im 19. Jahrhundert. Festschrift anlässlich des hundertjährigen Bestehens des Flensburger Arbeiter-Bauvereins 1878-1978. Flensburg 1978, s. 21-44.
- Vaagt, Gerd: Die frühe Industrialisierung im Herzogtum Schleswig. Flensburg 700 Jahre Stadt, I. Flensburg 1984, s. 297-320.
- Voigt, Chr.: Flensburg 1830-1848. Nordelbingen 5,I, 1926, s. 1837.
- Vælgerforeningen for Nordslesvig 1912. Haderslev (1912).
- Weimar, Volker: Der Malmöer Waffenstilstand von 1848. Neumünster 1959.
- Wingender, Franz: Plaetner-Stiftelsen Flensburg Møllegade 8. Flensburg 1980.
- Witte, Jørgen: Myndighedernes forhold til de dansksindede blade i hertugdømmet Slesvig før 1848. Utrykt manus. 1973 (LA).
- Witte, Jørgen: Den slesvigske Forening 1849-1852. Sønderjyske Årbøger 1975, s. 86-152 og 1976, s. 5-12.
- »Ydun«. 50 Aars Stiftelsesfest i Borgerforeningens Lokaler i Flensburg – 12. Februar 1927. Flensburg 1927.

Noter og henvisninger

Hovedlinjer i den økonomiske og sociale udvikling i Flensborg og omegn ca. 1840-1918.

- 1 Dette kapitel bygger hvor ikke andet nævnes på Flensborg bys historie II, s. 127-49, 233-40, 324-37 og Flensburg Geschichte, s. 242-47, 252-56, 282-92, 334-41, 356-88 samt Vaagt Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung.
- 2 Flb. Zeit. 7.9.40; Stat. Tabellenwerk, Zweites Heft, s. 89; Trap II, s. 433; Die Bevölkerung der Gemeinden, s. 26ff.
- 3 Stat. Tabelværk, Ny Række, Tolvte Bind, Anden Afdeling, s. 143; Momsen, s. 171, note 526.
- 4 Om indlemmelser og indbyggertal: Die Bevölkerung der Gemeinden, s. 26ff.
- 5 Sst. s. 58f; Oldekop, s. V 52f.
- 6 Die Bevölkerung der Gemeinden, s. 58f, 66f.
- 7 Sst. s. 231; Oldekop, s. V 35.
- 8 Flb. Zeit. 7.9.40; Stat. Tabellenwerk, Zweites Heft, s. 78-89; Stat. Tabelværk, Ny Række, Tolvte Bind, Anden Afdeling, s. 108-16; Stat. Tabelværk, Tredie Række, Første Bind, s. 244-49.
- 9 Preussische Statistik XVI, I. Theil, s. 148-57; Von Jessen Haandbog Slesvig I, s. 194-98. Tallet for A i 1907 fremkommer ved at trække antallet af arbejdere fra det samlede antal beskæftigede.
- 10 Von Jessen Haandbog Slesvig I, s. 192.
- 11 Pust, særlig s. 108-33.
- 12 Schütt H. C. Jensen, s. 16f.
- 13 Trap II, s. 449.
- 14 Sst. s. 429-33.
- 15 Vaagt Industrialisierung, s. 298ff.
- 16 Meyer Industrie, s. 475; Flensburg Geschichte, s. 253-56.
- 17 Meyer Industrie, s. 475.
- 18 Trap II, s. 439f.
- 19 Meyer Industrie, s. 431.
- 20 Sst. s. 432.
- 21 Sst. s. 432-36.
- 22 Detlefsen, s. 53.
- 23 Meyer Industrie, s. 437-40.
- 24 Hirschfeld, s. 149-181.
- 25 Jahresbericht der Handelskammer 1902-13.
- 26 Flensburg Geschichte, s. 371.
- 27 Vaagt Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung, s. 33.
- 28 Flensborg bys historie II, s. 167 (1845); Preussische Statistik LXVI, s. 30f; og samme række bd. 206, s. 303.
- 29 St.A., biblioteket, Bericht über die Verwaltung ...
- 30 Andersen Die Gründung und ersten Jahre, s. 333.

Nationalitetskonfliktens opståen fra 1830 til midten af 1840-erne.

- 1 Dette afsnit bygger på standardværker som Sønderjyllands Historie bd. IV (Knud Fabricius), Fink Rids, Brandt, Scharff Schleswig-Holsteinische Geschichte og Rerup. Endvidere ligger flg. specialafhandlinger til grund: Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede, Becker-Christensen, Fink: Ejderpolitikken, Japsen Betragtninger, samme Statspatriotisme og nationalfølelse, Nyholm Slesvigske gejstlige, Pontoppidan Thyssen, Hroch og Schultz Hansen Den danske bevægelse.
- 2 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede, s. 113.
- 3 Rerup, s. 81.

Flensborg i den slesvig-holstenske liberalismes tegn 1835-40.

- 1 Runge Uwe Jens Lornsen. Anden opfattelse hos Scharff Kiel und Flensburg.
- 2 Jensen Stænderforsamlinger I, s. 261f; Runge Chr. Paulsen, s. 226.
- 3 Flensborg bys historie II, s. 108.
- 4 Runge Uwe Jens Lornsen, s. 145f.
- 5 Hansen jr. Fragmente, s. 285; Der Bürgerverein in fünfzig Jahren; Flensburg Geschichte, s. 293.
- 6 Ber. om mødet i St.A. A 862, I.
- 7 Jensen Stænderforsamlinger I, s. 537, Flensborg bys historie II, s. 109.
- 8 Flensborg bys historie II, s. 109.
- 9 Stændertidende 1838, sp. 674.
- 10 Sst. sp. 692.
- 11 Flensburg Geschichte, s. 295.
- 12 Schütt H. C. Jensen.
- 13 Dansk Biografisk Leksikon; Pust, se personregisteret.
- 14 Hansen jr. Fragmente, s. 285. RA, Chr. VIIIs arkiv nr. 261. Flb. Zeit. 26.4.41.
- 15 De nævntes ledende position i byens danske bevægelse fremgår af de følgende afsnit og kapitler.
- 16 Flb. Wochenblatt 18.1.40.

Stemningsomslag 1840-41.

- 1 Danske politiske breve I, s. 290, Hiort Lorenzen til Lehmann 24.6.40.
- 2 Flb. Zeit. 17. og 20.8.40.
- 3 Jf. nedenstående afsnit Dansk sprog og kirke i Flensborg og Sydslesvig før 1848.
- 4 Flb. Zeit. 11.1.41, bragt med bemærkningen »forsinket«.
- 5 Sst. 7.1.41.
- 6 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede IV, s. 177.
- 7 Eckernf. Wochenblatt, citeret i Flb. Zeit. 25.1.41.
- 8 Flb. Zeit. 28.1.41.
- 9 Sst. 26.4.41.

»Flensburger Zeitung« og kredsen omkring den.

- 1 Hjelholt Chr. Hansen, s. 9-29.
- 2 Se f.eks. Chr. Hansen jr.s pjece Idee einer Eisenbahn, s. 12f.
- 3 Blaunfeldt, s. 70ff.
- 4 Witte Myndighedernes forhold, s. 91-95; Hjelholt Chr. Hansen, s. 36; St.A. A 870; Hansen jr. Fragmente, s. 602, fodnote.

- 5 Dansk Biografisk Leksikon; Runge Chr. Paulsen, s. 115-19; Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede, I, s. 83, 180, 214.
- 6 Lauridsen anf. værk I, s. 229.
- 7 Manicus Schleswigs Zukunft, s. 29.
- 8 Sst. s. 32.
- 9 Lauridsen anf. værk IV, s. 16.
- 10 Witte anf. værk s. 96-97; Hansen jr. Fragmente, s. 602; Lauridsen anf. værk IV, s. 96.
- 11 KB, NKS 1766, Kastrup til Flor 1.11.39; Lauridsen anf. værk IV, s. 95f.
- 12 Flb. Zeit. 22.2.40.
- 13 Sst. 26.10.40.
- 14 Witte anf. værk s. 182-90.
- 15 Lauridsen anf. værk IV, s. 201f. Jf. Nis Hanssen s. 213: »Hvad der især har bidraget til stemningens virkelige forandring i Flensborg, er det af bogtrykker Kastrup udgivne, i det hele velredigerede blad«.
- 16 St.A. A 870 nr. 2; KB, NKS 1766, Kastrup til Flor 10.1.41; Lauridsen anf. værk IV, s. 177.
- 17 KB, NKS 1766, Kastrup til Flor 12.1.43, 28.9.44; Lauridsen anf. værk VI, s. 149 og VIII, s. 90f (J. Wegener til Flor 9.6.44 og 15.5.45).
- 18 KB, NKS 1766, Kastrup til Flor 24.6.44; Lauridsen anf. værk VIII, s. 95.
- 19 Lauridsen anf. værk VIII, s. 95f.
- 20 Gregersen: K. Sicks inspektionsrejse; Jf. Skaus vurdering: »Kastrups affærer står højst mædeligt, og jeg frygter for, at han går fallit. Han har lyst til at bedrage andre, men dertil er han for dum, og det går derfor ud over ham selv« (Gregersen Skau Kbh. s. 583, Skau til Ploug 22.-24.8.45). Heller ikke J. Wegener havde tillid til Kastrup, se Lauridsen anf. værk VIII, s. 91, brev til Flor 15.5.45.
- 21 Gregersen Skau SJy, s. 301, Wegener til Skau 21.7.47.
- 22 KB, NKS 1766, Kastrup til Flor 21.3.44.
- 23 Sst., Kastrup til Flor 16.11.39, 10.1.41, 20.2.43; Blaunfeldt, s. 63, 77.
- 24 Ovenfor cit. brev fra Kastrup til Flor 21.3.44; Gregersen Skau SJy, s. 96 (Skau til Flor 25.3.44); Jensen Presse, s. 165-68; Baurmeister.
- 25 Søllinge og Thomsen I, s. 120; Manicus Kort Udsigt, s. 72.
- 26 KB, NKS 1766, Kastrup til Flor 12.1.43, 20.2.43, 8.10.44.

Flensborgernes »materielle interesser«.

- 1 Flensborgeren, Professor Chr. Paulsen Dagbog, s. 296f.
- 2 Hjelholt Chr. Hansen, s. 30-49; Flensborg bys historie II, s. 136-38; Flensburg Geschichte, s. 291-92.
- 3 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede VI, s. 105 (Flor til Koch), 122 (Hiort Lorenzen til Koch), 149 (Wegener til Flor); Gregersen Skau Kbh. 498ff (Skau til Ploug); KB, NKS 1766, A. Christiansen til Flor 15.3.45: »Vi må efter min opfattelse oplyse kongen om agent Jensen, dog må slesvig-holstenerne ikke få at vide, hvor kummerlig et subjekt han er«.
- 4 Afstemningslister i Flb. Zeit. 21.8.45. De er sammenholdt med de slesvigsk-danske adresser fra Treårskrigen.
- 5 Gregersen Skau SJy, s. 185 (Flor til Schouw).
- 6 Sst. s. 303f, brev til Skau 26.10.47.
- 7 Sønderjyllands Historie IV, s. 272f; Lauridsen anf. værk IV, s. 313, Hiort Lorenzen til Flor 13.11.42.
- 8 Stændertidende 1842, sp. 683f.

- 9 Det følgende bygger på Hornbys bog.
- 10 Klewings erindringer i Mecklenburgisches Tageblatt o. 1900, klip i arkivet, DCB. Om demonstrationen generelt: Hjelholt Da agenten fik sit hurra.
- 11 Bødelisten i St.A. A 857, 3.
- 12 Flb. Zeit. 1844 nr. 18.

Danskorienteret foreningsliv i Flensborg.

- 1 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede IV, s. 279; Flb. Zeit. 14.6.41.
- 2 Der Bürgerverein in fünfzig Jahren, s. 12.
- 3 Flb. Zeit. 6.6.42. Jf. Lauridsen anf. værk IV, s. 285, Hiort Lorenzen til Koch 13.6.42: »At Jochimsen og hans venner har kunnet træde offentlig frem imod klikuen, er et glædeligt tegn«.
- 4 Flb. Zeit. 21.9.43.
- 5 Hornby s. 79 (her fejlagtigt J. W. Soltau).
- 6 Flb. Zeit. 13. og 16.5.44.
- 7 Der Bürgerverein, s. 12.
- 8 St.A. A 862, II, trykte statutter 1844 med medlemsliste.
- 9 Christensen Borgerforeningen, s. 28.
- 10 Flb. Zeit. 6.9.47.
- 11 Om foreningens daglige liv: Der Bürgerverein, s. 15-20.
- 12 Flb. Zeit. 17. og 24.9.46; Christensen Borgerforeningen, s. 28.
- 13 Flb. Zeit. 2.8.47; Christensen Borgerforeningen, s. 29.
- 14 Flb. Zeit. 20.9.47.
- 15 Sst. 28.1.48.
- 16 Flb. Wochenblatt 1842, sp. 298, 693f og 1843, sp. 469ff; Flb. Zeit. 29.9.42.
- 17 Flb. Zeit. 12.9.44.
- 18 Sst. 27.1.45.
- 19 Sst. 20.8.46.
- 20 Graae Mellem Krigene, s. 16-55, som senere skildringer af Kruse og gildets historie i hans tid bygger på.
- 21 St.A. A 876, aftale mellem oldermændene Juhl og Lindau og repræsentanter for Christiansgarden 31.5.37.
- 22 Sst., anmodning til politimesteren om at forhindre børns leg på skydebanen 7.12.40.
- 23 Nyrop, s. 64.
- 24 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede VII, s. 121 og IV, s. 163.
- 25 Flb. Zeit. 9.6.42.
- 26 Graae Mellem Krigene, s. 19; St.A. A 874, brev fra Kruse til magistraten 14.11.43.
- 27 Flb. Zeit. 13.5. og 20.6.44; Flb. Wochenblatt 1844, sp. 400.
- 28 St.A. A 874, bekræftelse af priv. 29.7.43, ansøgning om fane 27.7.43 og afslag 12.1.44.
- 29 Flb. Zeit. 29.7.43. Se iøvrigt St. Nikolai-Schützengilde 1583-1983.
- 30 Flb. Wochenblatt 1846, sp. 323f.
- 31 Graae Mellem Krigene, s. 23.
- 32 Sst. s. 24f.
- 33 Flb. Zeit. 17.6.47.
- 34 St.A. A 870 nr. 2, trykt »Opfordring til alle dansktalende og til alle trosindede i hertugdømmerne Slesvig og Holsten« (1845); Gregersen Kr. Sicks inspektionsrejse, s. 304f; Gregersen Skau Kbh., s. 301ff, 323, 325, 583f; læserbrev i Flb. Zeit. 25.8.45.
- 35 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede VIII, s. 165, Koch til Flor 25.2.47.

Dansk sprog og kirke i Flensborg og Sydslesvig før 1848.

- 1 Bjerrum, især kort overfor s. 16.
- 2 Albrechtsen; Gregersen Plattysk, s. 19-177.
- 3 Flensborg bys historie I, s. 98-108, 241-46 og II, s. 217-23, 430-35 (Bock).
- 4 Bracker, Bd. 97, s. 138ff.
- 5 F. H. J. Geertz, H. N. A. Jensen og H. Biernatzki nåede på samme tid (h.h.v. 1838, 1840-42 og 1849) frem til sprogrænser, der i alt væsentligt svarede til Kochs. Forskellene lå udelukkende i, om Oversø og Fjølde sogne kunne regnes for overvejende dansktalende eller ej. Når C. F. Allen 1857-58 medtog det nordlige Angel i det overvejende dansktalende område, var det næppe korrekt, men sikkert udtryk for et ønske om at forsvare sprogskripterne. En oversigt over sprogundersøgelserne findes hos Jakob Petersen Sprogkort.
- 6 Stændertidende 1840, sp. 570, 676.
- 7 Sst. sp. 38f, 570f; Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede IV, s. 171, Flor til Adler omkring nytår 1840-41.
- 8 Lauridsen anf. værk IV, s. 313, 320; Jensen Stænderforsamliger II, s. 355.
- 9 Sst. s. 336. Også i Nordslesvig tog mange afstand fra Hiort Lorenzen, f.eks. Jens Wulff i Brede, der som de flensborgske købmand havde handelsforbindelser i syd og nord. Sønderjyllands Historie IV, s. 282.
- 10 Flb. Zeit. 26.6.43.
- 11 Hiort Lorenzen i Sønderjyske Årbøger 1890, s. 207. Udover de 3 flensborgere blev 3 sydslesvigske studenter i København medlemmer, sst. s. 172f.
- 12 Sønderjyllands Historie IV, s. 313; Flb. Wochenblatt 1844, sp. 332 og 384.
- 13 Flensborgeren, Professor Chr. Paulsens Dagbog, s. 356.
- 14 Citeret efter Runge Der lange Weg, s. 147.
- 15 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede IV, s. 182, Flor til Adler 29.1.41.
- 16 Det i note 13 nævnte værk s. 297, jf. Runge Der lange Weg, s. 150ff.
- 17 Petersen Danske i Sydslesvig, s. 19f.
- 18 Flb. Zeit. 3.7.43, jf. Runge anf. værk, s. 149ff.
- 19 Flb. Zeit. 29.7.43.
- 20 Sst. 16.12.47.
- 21 Graef, s. 296.
- 22 Det i note 13 anf. værk s. 297.
- 23 Flb. Wochenblatt 17.4.41, se også 8.5.41, hvor det meddeles, at bogsamlingen er kommet.
- 24 Beretning om Foreningen til dansk Lærings Fremme 1839-40; jf. Sønderjyllands Historie IV, s. 226ff.
- 25 De i note 24 anf. beretninger 1843-45.
- 26 Hjelholt Christiansen, særlig s. 5f, 12-27.

Flensborgerne, helstaten og arvefølgespørgsmålet.

- 1 Flb. Zeit. 16.12.44. Adressen med underskrifterne er forgæves eftersøgt i RA.
- 2 Gregersen Kr. Sicks inspektionsrejse, s. 302.
- 3 Sønderjyllands Historie IV, s. 323ff med gengivelse.
- 4 Flb. Zeit. 6.8.46. Adressen med underskrifterne er forgæves eftersøgt i RA.
- 5 St.A. A 862, I, beretning af 12.9.46.
- 6 Flb. Zeit. 24.8.46.
- 7 Zeitung für die Verhandlungen 1846, sp. 115f.
- 8 Sønderjyllands Historie IV, s. 330.

- 9 Zeitung für die Verhandlungen 1846, sp. 567; Runge Chr. Paulsen, s. 277f; Flb. Wochenblatt 1846, sp. 807.
- 10 Jensen Stænderforsamlinger II, s. 425f.
- 11 Flb. Zeit. 21.12.46.
- 12 Sst. 24.12.46.
- 13 Sst.
- 14 Jf. nedenfor om Flors møde med H. C. Jensen og H. P. Schmidt.
- 15 Pust, s. 121f.
- 16 Valgresultaterne i Flb. Zeit. 31.12.46.
- 17 Flb. Zeit. 15.3.47.
- 18 Gregersen Skau Kbh., s. 111, Skau til H. N. Clausen 1847, efter 17.3.
- 19 Lauridsen Da Sønderjylland vaagnede VIII, s. 179; Runge Chr. Paulsen, s. 296f.
- 20 Flb. Zeit. 2.8.47.
- 21 Der ses ikke nogen større reaktion i Flensborg på forfatningskundgørelsen i januar 1848.

Sammenfatning ca. 1840-48.

- 1 Når G. Japsen har villet udpege skibstømrerne som danskhedens kernetropper i Aabenraa allerede før 1848, beror det sikkert på en overvurdering af en enkeltstående demonstration i 1845, som ganske vist viste, at de havde en kongetro indstilling, men den omsattes ikke i anden aktivitet i årene 1846-47. Japsen tilbageprojicerede herved skibstømrernes holdning i 1848 til tiden før, hvilket næppe er forsvarligt, Japsen Aabenraa, s. 228ff.
- 2 Hroch, s. 117-24; Pontoppidan Thyssen, især s. 283-94, 308-21 og 330-45; Rohwedder, s. 318f. Schultz Hansen: Den danske bevægelse.

Tredårskrigen marts 1848 til august 1849.

- 1 Schwalm, s. 233.
- 2 Hjelholt Treårskrigen I, s. 35-44. Til dette værk henvises generelt vedr. krigens forløb.
- 3 Hjelholt »Anerkendelse«, s. 382.
- 4 Sst.
- 5 Sst, især s. 388ff, 394; Vaagt Anerkenning, især s. 109ff, 126. De to forfattere er enige i det overordnede synspunkt, at Flensborgs anerkendelse af den provisoriske regering var et resultat af et kompromis i bykollegierne. Derimod er det nok for risikabelt med Vaagt at antage, at flertallet af indbyggerne billigede kompromiset, og at de først senere tog parti for de to parter (s. 123f, 127). Kilderne tillader ikke nogen vurdering af sympatiernes udbredelse i forhold til hinanden på dette tidspunkt. Jf. iøvrigt Svend Møllers brev.
- 6 Fibigers udgivelse, s. 149.
- 7 Blaunfeldt, s. 88f, Graae Melleme Krigene, s. 26f; Klewings erindringer i Arkivet, DCB; Flb. Zeit. udtrykte 10.4.48, altså efter slaget ved Bov, utilfredshed med den betingede anerkendelse.
- 8 Hjelholt Flensborg, s. 124; Vaagt, s. 112, hvor Jensens og Schmidts afstemning med rette ses i lyset af bykollegiets kompromis om anerkendelsen.
- 9 Citeret efter Hjelholt Flensborg, s. 123f.
- 10 Flensborg bys historie II, s. 180; Flensburg Geschichte, s. 305.
- 11 Flb. Zeit. 12.4.48.
- 12 Hjelholt Flensborg, s. 132.
- 13 Sst. s. 132-43, 159f.
- 14 Hjelholt Politimester Krohn, s. 304.
- 15 Hjelholt Flensborg, s. 144-47.

- 16 Sst. s. 147-53; Graae Mellem Krigene, s. 32-35.
- 17 Schwalm, s. 204ff.
- 18 Hjelholt Flensborg, s. 155f. Se iverigt s. 156-57 vedr. andre episoder på denne tid.
- 19 Hjelholt Treårskrigen I, s. 137-44, 165-81.
- 20 Hjelholt Flensborg, s. 168-70 og følgende sider om andre episoder.
- 21 Sst. s. 173.
- 22 Sønderjyllands Historie IV, s. 370f; Hjelholt Treårskrigen I, s. 212.
- 23 Følgebrevet til adressen i RA, Udenrigsministeriets arkiv, alm. dossiersager vedr. Slesvig, pk. V, læg 5.
- 24 Flb. Wochenblatt 25.11.48.
- 25 Hjelholt Flensborg, s. 179-84.
- 26 Det i note 23 nævnte følgebrev af 10.10.48.
- 27 Tallet er egentlig 1572, men 6 har af ivrighed eller glemsomhed skrevet under to gange. Når Weimar anslår tallet til over 1800, overser han, at de tre lister, som han antager er indkommet senere, er ført ind i den renskrevne version.
- 28 Hjelholt Flensborg, s. 185.
- 29 Sst. s. 185f. Andre håndværkerdemonstrationer omtales s. 191.
- 30 Sst. s. 191f.
- 31 Pust, s. 305.
- 32 Hjelholt Flensborg, s. 196f.
- 33 Sst. s. 198.
- 34 Hjelholt Treårskrigen II, s. 27f, 40-55.
- 35 Scharffs anmeldelse, s. 346.
- 36 Om optøjerne iverigt Hjelholt Treårskrigen II, s. 59f; Flb. Corr. 18.12.49; Hjort Nielsen, s. 285f (J. J. Bladts erindringer).
- 37 Hjelholt Politimester Krohn, s. 306.

Treårskrigen august 1849 til juli 1850.

- 1 RA, Udenrigsministeriets arkiv, alm. dossiersager vedr. Slesvig pk. V, læg 7. Skemaerne er påtrykt: »Tilbageleveres til steenhugger Klewing i Flensborg«.
- 2 Statsrådets forhandlinger II, s. 350.
- 3 Hjelholt Treårskrigen II, s. 166.
- 4 Witte Den slesvigske Forening, s. 91.
- 5 Sst. s. 89.
- 6 Sst. s. 92-95.
- 7 Sst. s. 105.
- 8 Nyholm, s. 157.
- 9 Witte anf. arb. s. 105f.
- 10 Sst. s. 106.
- 11 Sst. s. 107; Ravn, s. 232.
- 12 Witte anf. arb. s. 109.
- 13 LA, Foreningsarkiv nr. 1, nr. 2 (medlemslister); for filialforeningen i Østangel er benyttet en af medl. undertegnet adresse 20.1.50, RA, konseilspræsidiets arkiv, journalsager 1850 nr. 35.
- 14 Witte anf. arb. s. 117-19. Ved sagen i konseilspræsidiets arkiv i RA (journalsager 1850, nr. 18) findes kun et følgebrev fra Den slesvigske Forening til kongen 3.3.50. Underskrifterne er antagelig gået tabt. De findes således heller ikke bl. de øvrige adresser til kongen i udenrigsmin. arkiv.

- 15 Ordlyd i Flb. Corr. 16.3.50.
- 16 Tal på underskrifter i LA, Foreningsarkiv nr. 1, nr. 5, hæfte med sammenregninger.
- 17 Flb. Corr. 12.3.50; Hjelholt Treårskrigen II, s. 229.
- 18 Flb. Corr. 18.3. og 6.4.50; Witte anf. arb. s. 119f.
- 19 Flb. Corr. 11.4.50.
- 20 Sst. 15.4.50.
- 21 Sst. 14.1, 6.2 og 8.3.50.
- 22 Sst. 13.4.50.
- 23 Sst. 27.7 og 22.8.50.
- 24 Sst. 12. og 23.9.50.
- 25 Flb. Zeit. 5.5.51.

Den danske bevægelses geografiske udbredelse 1848-50.

- 1 Slesvigsk-danske adresser: jf. de to forudgående afsnit. Slesvig-holstenske adresser: Weimar, s. 232 (sept. og dec. 1848); Hjelholt Treårskrigen II, s. 167ff, Flensburg Geschichte, s. 315 (sept.-okt. 1849); Flb. Corr. 5., 11., 21., 22. og 25.1. samt 1.2.50 (januar 1850).
- 2 Selve byen havde 1845 13.443 indbyggere, hvoraf 3.986 var mænd i alderen over 20 år (28 %). Med Sct. Jørgen, men uden Bredebjerg, Hulvejene, Fiskergård og Duborg, havde Flensburg i 1845 14.932 indbyggere. 28 % heraf er knap 4.500. Tal fra Statistisches Tabellenwerk, Zweites Heft, s. 2-5; Trap II, s. 433.
- 3 Statistisk Tabelværk Ny række 12, 2. 28-29 (kolonnen med tal for de enkelte sogne 1845); Mørk Hansen og Nielsen II, s. 205 (Lille Solt 1855); Erklärung von 2016 Bewohner Angelns (antal underskrifter på slesv.-holst. adresse).
- 4 Aldersfordeling for Flensburg amt i Statistisches Tabellenwerk, Zweites Heft, s. 12-13.
- 5 Hjelholt Sandemanden og sjælesørgeren.
- 6 Hjelholt Degnen B. C. Knutz; Lassen Mands Minde, især s. 267f.
- 7 Hjelholt Bargums indberetninger, s. 153.
- 8 Slesvig-holstensk sindelag fandtes på geesten, men tilhængerne her var gennemgående ret passive, Scharff Zeugnisse, s. 173.
- 9 Jensen Nordfriesland, s. 128-33.
- 10 Sst. s. 152.
- 11 Sst. s. 133-146, 151-53.
- 12 Sst. s. 210-12. Da det i 1852 kom på tale at indlemme Vesterland-Før i hertugdømmet Slesvig for at udligne grænserne, affødte det energiske protester blandt beboerne.
- 13 Hjelholt Treårskrigen II, s. 90-164, 221-53.
- 14 RA, F. F. Tillisch' arkiv, pk. VI læg G 3.

Den danske bevægelses sociale forankring 1848-50.

- 1 Der er ikke sammenlignet med folketællingen fra 1845, eftersom Sct. Jørgen ikke da var indbefattet i tællingsområdet.
- 2 Statistisk Tabelværk, ny række 12. bd., s. 108-16. Tællingens resultater har måttet tillempes efter de principper, som er brugt ved opstillingen af tabellen over underskrivernes sociale sammensætning. Kun de mandlige forsørgere medtaget i denne opgørelse. Tillemningen består for de enkelte gruppers vedkommende i følgende:
Købmænd og mæglere: Fra folketællingens gruppe 12 (De, som lever af handel) er medregnet apotekere, boghandlere, galanterihandlere, grosserere, isenkræmmere, materialister, møbelhandlere, modehandlere, mæglere, klædehandlere, strømpehandlere, tømmerhandlere og vinhandlere.

Overordnede embedsmænd og akademikere i frie erhverv: Folketællingens grupper 2a (Civile embedsmænd) og 6 (Privatiserende videnskabsmænd etc.). Fra gruppe 1 (gejstlige embedsstand og lærerstanden) er medtaget biskoppen og byens præster samt latinskolens rektor, kollaboratorer og adjunker, ialt 23 personer. Dette tal er fundet på grundlag af Adressbuch der Stadt Flensburg für 1855-56, s. 13f.

Fabrikanter og håndværksmestre: Folketællingens gruppe 11 (De, som lever af produkters forædling), hovedpersonerne.

Underordnede embedsmænd: Resten af gruppe 1, gruppe 2b (private medhjælpere hos civile embedsmænd) og 3 (Fast ansatte i underordnede poster).

Høkere, gæstgivere, vognmænd: Resten af gruppe 12.

Søfolk af alle grader og fiskere: Folketællingens gruppe 10 (De, som har deres næring af søen).

Svende, arbejdere, daglejere: Medhjælpere i grupperne 11 og 12. For at kunne sammenligne er de menige søfolk blandt adresseunderskriverne i denne tabel overført fra arbejderne til søfolksgruppen. Arbejderandelen af underskriverne bliver derfor 46 % mod 51 % i den oprindelige opgørelse. Følgende grupper er udeladt som ikke-erhvervsaktive: militære, pensionister og kapitalister, folk udenfor erhverv, almisyndere og fanger. Landbrugerne er så få, at de heller ikke er medtaget. En behandling af folketællingernes systematik gives af Mønsen, særlig s. 194f.

3 Weimar, s. 232 note 353.

4 Sst. note 351.

5 Scharff Zeugnisse, s. 175.

6 Adress-Buch der Stadt Flensburg 1847. Husstande, hvor enker er overhoveder, angives her med *, mens husstande, hvis overhoved er ugifte kvinder, angives med +. Disse husstande er ikke talt med ved procentberegningen, da adresserne næsten ingen kvindelige underskrivere havde.

7 St.A. A 210a, Bd. 234.

8 Schütt Die Familie Petersen Schmidt, s. 65.

9 LA, Foreningsarkiv nr. 1, nr. 2 (Den slesvigske Forening); St.A. A 862, II (Borgerforeningens trykte statutter 1850 m. medlemsfortegnelse).

10 Burgwardt, s. 59f.

11 Flb. Corr. 5., 21., 22. og 25.1 samt 1.2.50.

12 St.A., alfabetiske kartoteker over folketæll. 1845 og 1855.

13 Betydningen af betegnelsen »Heuerling«: Sanders: Handwörterbuch der deutschen Sprache, Leipzig 1909, s. 318.

14 von Schröder, s. 243, 439.

15 Sst., alfabetisk opslag på de nævnte byer.

16 Desværre findes ingen medlemsliste fra Østangelforeningen. Den i note 13 til afsnittet om Treårskrigen 1849-50 nævnte adresse har ingen erhvervsangivelser.

17 Schultz Hansen Den danske bevægelse.

18 Japsen Aabenraa, s. 220ff.

Krigsophør og forfatningsdiskussion 1850-52.

1 Flb. Zeit. 30.1.51.

2 Engberg, s. 30-41, 247f.

3 Cit. efter Engberg, s. 24.

4 Witte: Den slesvigske Forening, s. 126-32; Flb. Corr. 2. og 27.9.50.

5 Flensborg bys historie II, s. 190.

- 6 St.A. A 862 II, petition 15.8.51; Witte anf. arb. s. 110; Flensburg Geschichte, s. 318.
- 7 Charakteristik af de Mænd, der i Byen Flensburg have viist sig som Revolutionens Haandlangere ...
- 8 Witte anf. arb. s. 110.
- 9 Herom bl.a. Engberg, s. 49.
- 10 Witte anf. arb. s. 129f.
- 11 Flb. Zeit. 27.5.51.
- 12 Sst. 23.5.51; RA, udenrigsministeriets arkiv, alm. dossiersager vedr. Slesvig, VI, læg 4.
- 13 Folketal 1855 i Statistisk Tabelværk. Ny række, tolvte bind, s. 28-29.
- 14 RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica I, ber. af 14.1.52.
- 15 Engberg, s. 25-27.
- 16 Sst. s. 89f.
- 17 Sst. s. 149f; Hjelholt Hilsepåbuddet.
- 18 Engberg, s. 139.
- 19 LA, Foreningsarkiv nr. 1, nr. 5, trykte statutter 1849 og 1851.
- 20 Witte: Den slesvigske Forening, s. 137f.
- 21 Flb. Zeit. 8.3.51.
- 22 Witte anf. arb. s. 109, 146 (note 8).
- 23 Engberg, især s. 173.
- 24 Witte anf. arb. s. 137.
- 25 Engberg, særlig s. 180-86.
- 26 Flb. Zeit. 1.12.51; Witte anf. arb. s. 140.
- 27 Flb. Zeit. 18.11.51.
- 28 Sst. 1.12.51.
- 29 Sst.
- 30 Engberg, s. 217f; kundgørelsen gengivet i Flb. Zeit. 2.2.52.
- 31 Witte anf. arb. s. 140f.
- 32 Det gjaldt ikke kun i Flensburg, men også f.eks. for »Dannevirke«, hvor P. Chr. Koch efter en række af genvordigheder med de danske myndigheder valgte at forlade bladet. Heller ikke Frederik Fischer var tilfreds med embedsmandsstyret efter 1850. Lauridsen Sønderjydske Førere; Japsen Betragtninger, s. 69.
- 33 RA, Min. for hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet, Sager ang. »Flensburger Zeitung«, Bardenfleth til Manicus 28.12.51. Vedr. bladet, se også samme arkiv, 1. Dept. A, Politica I, II og IV.
- 34 Søllinge og Thomsen II, s. 647-49.

Mellemslesvigerne og sprogreskripterne.

- 1 Hjelholt Regenburgs og Wegeners Brevveksling, s. 275f.
- 2 Hjelholt Sprogordning, s. 39f.
- 3 Sst. s. 183f.
- 4 Bracker Bd. 97, s. 152-54.
- 5 Sst. s. 175-85.
- 6 Sst. s. 195-202.
- 7 Sst. s. 205.
- 8 Statistisk Tabelværk. Ny række, tolvte Bind, s. 143 (hvor det fremgår, at aldersklasserne over 15 år udgjorde 68,7 % af befolkningen i Flensburg amt. Befolkningstallet i sognene findes sst. s. 28f).
- 9 Bracker Bd. 98, s. 92, 140f.

- 10 Bracker Bd. 97, s. 152 note 66 og s. 154 note 71.
- 11 Sst. s. 152 note 66.
- 12 Sst. s. 176f.
- 13 LAS Abt. 63, Nr. 967, petition nr. 261, nov. 1853.
- 14 Sst., petition nr. 250; Bracker Bd. 97, s. 200f.
- 15 LAS Abt. 63, Nr. 967, petition nr. 369 jan. 1854; Bracker Bd. 97, s. 207f.
- 16 Dette er også Brackers vurdering, Bd. 97, s. 208. Knud Fabricius tillægger derimod petitionerne ringe værdi (Sønderjyllands Historie IV, s. 442), ligeså Engberg (s. 268).
- 17 Bracker Bd. 97, s. 159ff.
- 18 Sst. s. 160.
- 19 Bracker Bd. 98, s. 110f.
- 20 Sst. s. 192f.
- 21 Engberg, s. 268.

Den frie danske menighed og flensborgernes holdning til det danske sprog 1851-64.

- 1 Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 36, se også s. 40.
- 2 Sst. s. 47, se også s. 50.
- 3 Flb. Zeit. 4.5.52; Graae Mellem Krigene, s. 154; Runge Chr. Paulsen, s. 340; Graae anf. værk s. 110; Petersen Fra Flensborg danske Præstegaard, s. 271ff (Graae til biskop Daugaard, Ribe 13.10.58); Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 55, 60.
- 4 Petersen Danske i Sydslesvig, s. 31.
- 5 Mørk Hansen og Nielsen II, s. 133, 137, 142 og 147.
- 6 Trap II, s. 433.
- 7 Arkivet, DCB, kirkebøger for den frie danske menighed (kopi); St.A. A 237, 24.
- 8 Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 43.
- 9 Graae Mellem Krigene, s. 110.
- 10 Graef, s. 322, note 103.
- 11 St.A. A 237, 24. Listerne her er også kilden til de flg. undersøgelser.
- 12 Fl. Avis. 13.2.92.
- 13 Flb. Zeit. 27.10.54, dødsannonce.
- 14 Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 48.
- 15 Sst. s. 52f.
- 16 Graef, s. 309.
- 17 Sst. s. 329.
- 18 Flensborg bys historie II, s. 215.
- 19 Hjelholt Sprogordning, s. 170f; Graae Mellem Krigene, s. 125-129.
- 20 Munck, s. 66ff.
- 21 Flensborg bys historie II, s. 217; Flb. Zeit. 13.1 og 22.10.52, 25.10.56.
- 22 Graae Mellem Krigene, s. 153.
- 23 Sst. s. 95.
- 24 Petersen Danske Folkebiblioteker, s. 201.
- 25 Flb. Zeit. 7.8.54; Petersen Danske Folkebiblioteker, s. 200.
- 26 Trykt hos Runge Chr. Paulsen, s. 339-41; Flensborgeren, Professor Chr. Paulsens Dagbog, s. 394.
- 27 RA, Min. for Hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica I; Kardel, s. 147-50.
- 28 Stændertidende 1853, sp. 670-74.
- 29 LAS, Abt. 63, Nr. 968, petition nr. 328, 28.12.53.
- 30 Stændertidende 1853, sp. 674-77.

Noter til s. 144–152

31 Schütt H. C. Jensen, s. 54ff.

32 Hjelholt Sprogordning, s. 171-79. Hjelholt Stænderforsamlingen, s. 296-98. Se også Flb. Zeit. 8. og 13.4.53).

Stændervalg og -vælgere 1853-60.

- 1 Engberg, s. 197ff.
- 2 Som før 1848 krævedes besiddelse af ejendom med mindst 1600 rigsbankdaler (på landet 3200 rbd.) i forsikringssum for at få stemmeret.
- 3 Flb. Zeit. 2.11.53.
- 4 Engberg, s. 284.
- 5 Flb. Zeit. 10.1.53.
- 6 Sst. 13.1.53.
- 7 Sst. 17.1.53.
- 8 Sst. 21.1.53.
- 9 Sst. 19.1.53.
- 10 Engberg, s. 283f.
- 11 Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 137, brev til Regenburg 25.1.53.
- 12 Jensen Nordfriesland, s. 263; Engberg, s. 283.
- 13 Engberg, s. 285f.
- 14 Hjelholt Stænderforsamlingen, s. 210f.
- 15 Flb. Zeit. 13.7.54.
- 16 Sst. 23.6. 3., 7. og 12.7.54.
- 17 Sst. 6.7.60.
- 18 Hjelholt Stænderforsamlingen, s. 260ff.
- 19 LAS, Abt. 63, Nr. 1059 II.
- 20 Flb. Zeit. 16.10.60.
- 21 Sst. 29.11.60.
- 22 Flb. Zeit. 4., 12. og 13.12.60.
- 23 LAS, Abt. 63, Nr. 1429.
- 24 Flb. Zeit. 17. og 21.12.60.
- 25 Heilesen, s. 62; Andersen Slægten Marcussen, s. 105ff; Jensen Nordfriesland, s. 270; Flb. Zeit. 17. og 21.12.60.
- 26 LAS, Abt. 63, Nr. 1428.
- 27 Jensen Nordfriesland, s. 270; Heilesen, s. 61f; Flb. Zeit. 4., 17. og 18.12.60, 10.1.61.
- 28 Galster Breve fra politimester Aug. Jørgensen, s. 257f, Jørgensen til Regenburg 27.11.60.
- 29 Sst., s. 258f, Jørgensen til Regenburg 8.12.60.
- 30 Fl.A. 12.2.79 og 13.2.1967.
- 31 Flb. Zeit. 13.12.60.
- 32 Galster anf. arb. s. 259.
- 33 Barløse Borgmester August Jørgensen, s. 188.
- 34 Se endvidere Aug. Jørgensens crindringer.

Forenings- og mødeliv i Flensborg og omegn 1850-64.

- 1 Flb. Zeit. 9.11.54.
- 2 Sst. 11.6.52 og 8.2.53.
- 3 Sst. 7.1.56; Christensen Borgerforeningen, s. 12.
- 4 RA, Min. for hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica I; Kardel, s. 163.
- 5 Flb. Zeit. 3. og 16.5.54.

- 6 Sst. 1.7.61 og 8.1.56.
- 7 Christensen Borgerforeningen, s. 40f.
- 8 Sst. s. 60f.
- 9 Eks. fra Flb. Zeit. 13.5.52, se ellers avisen omkring kongens fødselsdag 6.10.
- 10 Christensen Borgerforeningen, s. 41.
- 11 Flb. Zeit. 3.10.59. Se også 13.10.57, 27.8.60 og 16.12.62.
- 12 Slesvigernes Besøg i København, s. 353, 356.
- 13 Sst. s. 364f, 374; (Politikens) Danmarks historie 11, Kbh. 1964, s. 343.
- 14 Flb. Zeit. 28.7.62.
- 15 Nyrop, s. 85.
- 16 Ifølge Nyrop blev kongen medlem i 1853 (s. 86), mens Flb. Zeit. 13.10.57 anfører, at han er indtrådt »for nylig«.
- 17 Flb. Zeit. 13., 22. og 23.10.57.
- 18 Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 49.
- 19 Flb. Zeit. 6. og 8.3.58.
- 20 Graae Mellem Krigene, s. 48; Nyrop, s. 86; Flb. Zeit. 8.3.58.
- 21 Flb. Zeit. 1.10.59 og 17.7.60.
- 22 Sst. 1.7.58 og 9.10.60.
- 23 Efter skyttekongernes erhverv at dømme, jf. Nyrop, s. 90 og Adressbuch der Stadt Flensburg für 1855-56.
- 24 Nyrop, s. 87.
- 25 Graae Mellem Krigene, s. 51.
- 26 St. Nikolai-Schützengilde, s. 90.
- 27 RA, Min. for hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica III, von Rosens ber. 27.7.60 m. bilag; St. Nikolai-Schützengilde, s. 48f; Flb. Zeit. 20.7.60.
- 28 Flb. Zeit. 24.10.61; 75 Jahre Flensburger Schützenverein.
- 29 Medlemsliste i St.A. A 871.
- 30 Den i note 29 nævnte medlemsliste sammenlignet med medlemslister fra Borgerforeningen 1850 (St.A. A 862 II) og 1885 (Der Bürgerverein in fünfzig Jahren).
- 31 Statutter i St.A. A 871.
- 32 Sst.
- 33 Flb. Zeit. 11.10.61.
- 34 St.A. A 871.
- 35 Flb. Zeit. 15.10.61, 22.3.62.
- 36 Arkivet, DCB, Kong Frederik VII Garden, protokol, notits 28.1.63. Foreningen nævnes også i Trap II, s. 450.
- 37 Flb. Zeit. 10.6.51.
- 38 Sst. 19., 24. og 26.7.52.
- 39 Se de årlige referater i Flb. Zeit. o. 26.7.
- 40 Flb. Zeit. 15. og 25.7.62.
- 41 Sst. 26.7.62.
- 42 Sst. 28.7.62.
- 43 Jensen Selskabet De danske Vaabenbrødre.
- 44 Flb. Zeit. 4.3.61.
- 45 Sst. 12.9.61 og 3.2.62.
- 46 Sst. 12.9.61 samt diverse annoncer.
- 47 Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986, s. 88.
- 48 Flb. Zeit. 3.2.62.

- 49 Arkivet, DCB, Kong Frederik VII Garden, protokoller; Flb. Zeit. 16.8.60.
- 50 Flb. Zeit. 15.9.51, 13.11.58, 17.2.63.
- 51 Fanø, s. 9f.
- 52 Petersen Danske Folkebiblioteker, s. 196f, 200ff, 203.
- 53 Flb. Zeit. 7.4.55.
- 54 Sst. 14.3.60.
- 55 Sst. 9.7.61.
- 56 Sst. 13.10.62.
- 57 Petersen Fra sydslesvigske Præstegaarde, s. 151, Hansen til Regensburg 24.5.60.
- 58 Flb. Zeit. 6., 23. og 24.7.60.; Petersen anf. arb. s. 151, Hansen til Regensburg 7.8.60.

Krigen 1864.

- 1 Rerup, s. 156-80.
- 2 Schütt Die Familie Petersen Schmidt, s. 75f.
- 3 Linvald Stemninger og Tilstande.
- 4 Linvald anf. arb. s. 137.
- 5 Sst. s. 136.
- 6 Sst. s. 146.
- 7 Sst. s. 117ff.
- 8 Kammerherre Rosens Optegnelser, s. 273f.
- 9 Siemsen, s. 66f.
- 10 Rerup, s. 192f.
- 11 Flensborg bys historie II, s. 254.
- 12 Kau; Fædrelandet 9.11.65.

Overgangstiden 1864-1867.

- 1 Sønderjyllands Historie IV, s. 500.
- 2 Sst. s. 501f.
- 3 Bracker Bd. 98, s. 209.
- 4 Udregning på grundlag af tabel hos Bracker Bd. 98, s. 212.
- 5 Sst. s. 209.
- 6 Sst. s. 210.
- 7 Sst. s. 213.
- 8 Sst. s. 210.
- 9 Fædrelandet 21.5.64.
- 10 Graae 48 og 64, s. 139-42, 170-74, 181.
- 11 Sst. s. 171; Petersen Toftes Breve, s. 24, 26.
- 12 Petersen Toftes Breve, s. 40 (Tofte til Graae 30.11 og 3.12.64), s. 51ff (Tofte til Munck og Graae 29.5.65); Runge Der lange Weg, s. 149f.
- 13 Runge anf. arb. s. 160.
- 14 Petersen Toftes Breve, s. 52, Tofte til Munck og Graae 29.5.65; Graef, s. 350: 440 elever i juli 1865.
- 15 Flensborg bys historie II, s. 316.
- 16 Graef, s. 353.
- 17 Petersen Toftes Breve, s. 61-64, Tofte til Munck og Graae 12.4.66, til Munck 23.4.66.
- 18 Sst. s. 82-85, Tofte til Munck og Graae 4.3 og 7.3.67.
- 19 Graef, s. 356.

- 20 Sst. s. 357-72; Flensborg bys historie II, s. 316-18; Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 233-36, Johannsen til Regensburg 13.7.66.
- 21 Hjelholt Chr. Hansen, s. 98; Dansk Biografisk Leksikon (art. om Manicus og Christiansen); Petersen Fra Flensborgs gamle Kirkegaard, s. 320; Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 202, Johannsen til Regensburg 27.5 og 3.11.64.
- 22 RA, Regenburs arkiv, Monrad til Regensburg 22.2.65.
- 23 Fædrelandet 6.5.64.
- 24 Sst. 21.5.64.
- 25 Petersen Fra Flensborg danske Præstegaard, s. 277f, Graae til biskop Daugaard, Ribe 13.5.65.
- 26 Fædrelandet 13.8.64, også i Graae 48 og 64, s. 159f. Om stemningen endv. Fædrelandet 15.9.64.
- 27 Ulrik, s. 327-32, Hansen Femten Aar, s. 34ff.
- 28 Jørgensen En Redegørelse, s. 110f.
- 29 Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 217f, Johannsen til Regensburg 21.1.65.
- 30 Sst. s. 220-25, Johannsen til Regensburg 5., 13. og 25.3.65; Fædrelandet 13. og 23.3., 22.4, 8 og 10.5.65.
- 31 Møller, s. 28-31.
- 32 Garrigue, s. 57.
- 33 Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 229, Johannsen til Regensburg 10.9.65.
- 34 Sønderjyllands Historie V, s. 21f.
- 35 De »47«; Fædrelandet 6.9.66.
- 36 Sønderjyllands Historie V, s. 26.
- 37 RA, Regenburs arkiv, Monrad til Regensburg 20.7.66.
- 38 Sst., Monrad til Regensburg 3.8.66.
- 39 Barløse Opinionsundersøgelser; Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 235, Johannsen til Regensburg 13.7.66.
- 40 Trykt hos Friis, s. 256-59. Betænkningen er udat., men må være affattet før 16.8.66; Fædrelandet 16.8.66.
- 41 Fædrelandet 14.8.66.
- 42 Pust, s. 109f, 121-23, 305-09.
- 43 Fædrelandet 6.6.64.
- 44 Pust, s. 123-24, 307.
- 45 »Handlende i Flensborg« findes bl.a. på Statsbiblioteket i Århus. Den dateres af Fr. Graef til 1857-63, af Pust til ca. 1860 (Graef, s. 325ff, Pust, s. 122, 248). Listen må dog være yngre end 29. juni 1864, eftersom der ud for firmaet H. C. Martens & Co. er anført: »Associeen Carstens reiste til Sønderborg for at proclamerer Hertugen«. Det kan ikke være sket før Als' fald den 29.6.
- 46 Om stemningen Petersen Toftes Breve, s. 22-44 og sammes Breve fra Gustav Johannsen, s. 202-15.
- 47 Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 229, Johannsen til Regensburg 10.9.65; Petersen Toftes Breve, s. 50f, Tofte til Graae og Munck 28. og 29.5.65.
- 48 Christensen Borgerforeningen, s. 41.
- 49 Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 221f, Johannsen til Regensburg 5.3.65.
- 50 RA, Regenburs arkiv, udatt. oversigt over foredragene fra Monrad.
- 51 Clausen Nationale og Sproglige Forhold, s. 356, Knudsen til Olsen 14.2.66. Se også s. 354.
- 52 Monrad Flensborgske Tilstande, s. 16-18.

Noter til s. 185–197

- 53 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg 22.8.65; Monrad Flensborgske Tilstande, s. 20f; Petersen Toftes Breve, s. 72f, Tofte til Graae og Munck 19.7.66.
- 54 Petersen Breve fra Gustav Johannsen, s. 206, 229, Johannsen til Regensburg 7.11.64 og 10.9.65.
- 55 Andersen, J. A. Viinsted.
- 56 Landbovirke, s. 17-41.

Valgene i 1867.

- 1 Lassen Valg, s. 36.
- 2 Von Jessen Haandbog Nordslesvig, s. 563.
- 3 Flb. Nord. Zeit. 13.2.67.
- 4 Clausen Nationale og Sproglige Forhold, s. 359f.
- 5 Fædrelandet 9.2.67.
- 6 Alle valgtal hidrører hvor ikke andet nævnes fra Lassen Valg. Om valget i Flensborg endv. Vaagt Die Wahlen.
- 7 Fædrelandet 18.2.67; Galster Monrad, s. 117.
- 8 Distriktsvis opgørelse i Flb. Nord. Zeit. 17.2.67.
- 9 Lassen Valg, s. 56f.
- 10 Pauls.
- 11 Lassen Valg, s. 57f.
- 12 Sst. s. 69.
- 13 Sst. s. 67; Fædrelandet 2., 3. og 4.9.67.
- 14 Lassen Valg, s. 68, Thygesen, s. 127; Trap II, s. 662.
- 15 Lassen Valg, s. 57f.

Foreningen »Enigheden« 1868-75.

- 1 Hanssen Vore Rettigheder.
- 2 Flb. Anz. 28.11.68.
- 3 St.A., Hs. 1314, s. 2-7; Fl.A. 22.2.70.
- 4 St.A., Hs. 1314, s. 9, 40v; Fl.A. 9.6.71; LAS Abt. 309, Nr. 8525, den flensborgske politiforvaltnings ekstrakt af »Enigheden«s tabte generalforsamlingsprotokol, notits 3.4.75.
- 5 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg marts 1869, Plaetner 26.2.69.
- 6 Sst., trykt opfordring til at støtte danskheden i Sønderjylland, sendt til Regensburg 6.6.71.
- 7 LAS, Abt. 309, Nr. 24444, ber. til regeringen 10.8.75.
- 8 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg marts 1869.
- 9 Sst.
- 10 Flb. Anz. 28.11.68 (statutterne).
- 11 Ekspl. af sangbogen fra 1869 i Den slesvigske Samling, DCB; St.A., Hs. 1314, s. 16r-v og 17v.
- 12 St.A., Hs. 1314, s. 7v, 8r.
- 13 Sst. s. 34r.
- 14 Sst. s. 45r.
- 15 Fl.A. 21.6.70.
- 16 RA, Regenburgs arkiv, Plaetner til Regensburg 26.2.69.
- 17 St.A., Hs. 1314, s. 13v.
- 18 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg 22.12.71.
- 19 St.A., Hs. 1314, s. 16v.

- 20 Fl.A. 13.1.72.
- 21 Sst. 3.10.72.
- 22 St.A., Hs. 1314, s. 22r.
- 23 Sst. s. 24v, 27r, 40v; Fl.A. 14.3.73.
- 24 St.A., Hs. 1314, s. 24r-v, 25v.
- 25 Fanø, s. 10ff.
- 26 St.A., Hs. 1314, s. 33r-v, 5r.
- 27 Den i note 6 nævnte opfordring.
- 28 Fl.A. 2.7.69.
- 29 St.A., Hs. 1314, s. 44v; LAS, Abt. 309, Nr. 8525, den flensborgske politiforvaltnings ekstrakt af »Enigheden«s generalforsamlingsprotokol, notits 8.4.74.
- 30 LAS, Abt. 309, Nr. 8525, anf. sted, notits 4.10.73.
- 31 St.A., Hs. 1314, s. 37v.
- 32 RA, Regenburgs arkiv, Holdt til Regensburg 20.4.74; Fl.A. 14.4.74.
- 33 Som note 30, notits af 17.1.74.
- 34 St.A., Hs. 1314, s. 35r.
- 35 Flb. Anz. 28.11.68.
- 36 St.A., Hs. 1314, s. 5v.
- 37 Sst. s. 23r.
- 38 Sst. 23v, 24v.
- 39 Sst. s. 3v.
- 40 Fl.A. 7.1.74.
- 41 Sst. 6.2.74, se også 15.2.73.
- 42 Flb. Anz. 20.7.69.
- 43 St.A., Hs. 1314, s. 22r, 28v, 29r, 30r, 43a.
- 44 Fl.A. 25.8.71.
- 45 Sst. 14.7.75.
- 46 Sst. 15.4.74; RA, Regenburgs arkiv, Holdt til Regensburg 20.4.74.
- 47 Fl.A. 6.10.74.
- 48 Sst. 18.9.74.
- 49 Sst. 11.8.74.
- 50 Faaborg Avis 12.7.75.
- 51 Fl.A. 22.9.75.
- 52 LAS, Abt. 309, Nr. 24444, politiforv. i Flensborg til regeringen 13.7.75; Fl.A. 15.7.75.
- 53 Der er i hvert fald ikke omtalt nogen udvisninger i Fl.A.
- 54 Fl.A. 27. og 31.7.75.
- 55 Sst. 3.8.75.
- 56 Sst. 14. og 18.8.75.
- 57 Sst. 9.9.75.
- 58 Sst. 19.8.75.
- 59 LAS, Abt. 309, Nr. 8525, skolekollegiet til regeringen 7.8.75; Graef, s. 367f; Fl.A. 13.8, 28. og 29.9.75.
- 60 Flensborg bys historie II, s. 279. Monrads breve til Ploug har ikke kunnet findes blandt Plougs papirer i KB.
- 61 LA, Gustav Johannsens arkiv nr. 15, læg »Foreninger 1871-1900«, ref. af generalfors. i »Flensborg« 16.8.75; Fl.A. 4., 9., 18. og 19.8., 8.9.75.

Andet dansk foreningsliv ca. 1867-85.

- 1 Hvor ikke andet nævnes er kilden til Borgerforeningens historie Der Bürgerverein in fünfzig Jahren og Christensen Borgerforeningen (medlemstal 1884, s. 18).
- 2 Katalog over Borgerforeningens bogsamling fra 1872.
- 3 Nekrologer over de nævnte i Fl.A. 16.2.78 (Duseberg), 1.3.94 (Bucka), 7.6.83 (Stahnke), 8.2.06 (Colding) og 20.2.08 (Balzer).
- 4 Fl.A. 12.5.85.
- 5 Sst. 29. og 30.5 samt 2.6.83.
- 6 Sst. 20.10.83.
- 7 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Flensborg Foredragsforening.
- 8 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg 1.3.74.
- 9 Det i note 7 nævnte arkiv, årsberetninger.
- 10 Sst., trykte vedtægter.
- 11 Fl.A., annoncer og mødereferater.
- 12 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Dansk Boglæsekreds.
- 13 Fl.A. 27.8.78.
- 14 Arkivet, DCB, »Ydun«, protokol for bogsamlingen, s. 82.
- 15 Sst. s. 11f; »Ydun«. 50 Aars Stiftelsesfest, s. 3.
- 16 Den i note 14 anf. protokol, s. 83; Fl.A. 27.8.78, 8.2.80, 27.7.80, 11.2.81, 8.5.83.
- 17 Fl.A. 11.2.81.
- 18 Sådan var det i hvert fald senere, se omtalerne af »Ydun« i perioderne ca. 1885-1900 og ca. 1900-1914.
- 19 Fl.A. 22.4.74, 31.1.75 og 27.8.86.
- 20 St.A. VII B 1, politiforvaltningens oversigter over danske foreninger og deres medlemstal.
- 21 Fl.A. 28. og 29.7.75.
- 22 LAS, Abt. 309, Nr. 24444, politiforvaltningens ber. 3.8.75.
- 23 Det fremgår også af ledernes navne, jf. Fl.A. 31.1.75.
- 24 LAS, Abt. 309, Nr. 24444 og 8525; Fl.A. 11.8.75.
- 25 LAS, Abt. 309, Nr. 24444, ber. fra politiforvaltning 14.3.76; Fl.A. 15.3.76.
- 26 Flb. Anz. 30.6.69.
- 27 75 Jahre Flensburger Schützenverein, s. 14; Fl.A. 8.9.92 (nekrolog over P. C. Christian- sen).
- 28 Fl.A. 18.7.83.
- 29 Lister over skydepræmier i Flb. Anz. og Fl.A. hvert år i juli-august. Mange af skytterne kendes også fra Borgerforeningen og »Enigheden«.
- 30 St.A. VII B 1, kopi af brev fra politiforv. til herredsfogden i Broager 18.9.75.
- 31 Fl.A. 3.9.76.
- 32 Sst. 29.10.77 og 9.7.79.
- 33 Skt. Knud og Skt. Knudsgilderne, s. 77.
- 34 Sst. samt Fl.A. 11.7.77 og 4.8.03.
- 35 Lister over skydepræmier i Fl.A. hvert år i juli-august; Ottosen Grønsevagt, s. 127.
- 36 Se bl.a. Fl.A. 21.7.80.
- 37 LAS, Abt. 309, Nr. 24446, politiforv. ber. 11.10.81.
- 38 Sst., ber. fra politiforv. 29.1.81 og regeringens konklusion 15.2.81.
- 39 LA, Foreningsarkiv nr. 355, nr. 2, regnskab 1866/67.
- 40 Schultz Hansen Det nordslesvigske landbrug, s. 75-82.
- 41 Fl.A. 28.6.74. Se også referat af tidl. dyrskuemiddage i Fl.A. 23.6.70 og 23.6.72.

- 42 Sst. 27.6.75.
- 43 Sst. 7. og 15.7, 4., 10., 14. og 18.8, 9.9 og 20.11.75. I Landbovirke, s. 55, hævdes derimod, at dommen ikke blev anket. Referat af dyrskuemiddagen 1876 i Fl.A. 25.6.76.
- 44 LAS, Abt. 309, Nr. 24449, ordre til landråden i Flb. 6.7 og beretning fra samme 19.7.85.
- 45 Fl.A. 3., 4. og 7.7, 19.8, 24.9, 12. og 13.10.85; 24.2, 16., 17., 18., 19. og 20.3.86.
- 46 Fl.A. 28.6.74 og 17.3.86.
- 47 Hansen Union-Bank, s. 15ff.
- 48 Fl.A. 7.3.82.
- 49 Kamphøveener Sangervagt. Hansen: Karsten Thomsen fra Frøslev.
- 50 Sønderjyllands Historie V, s. 115-29.

Sprogets betydning.

- 1 Fl.A. 21. og 22.7.94.
- 2 LA, Monrads arkiv nr. 2, brev til Junggreen 8.2.86.
- 3 14-15 % ud af ca. 50 % dansksindede i byen (jf. valget 1867).
- 4 Som note 2.
- 5 Fl.A. 13.2.84.
- 6 Tal venligst meddelt af Dr. Johann Runge, Studiefdelingen.
- 7 Hansen Statskirkens Fortyskning, s. 218-23, 244-45; Fl.A. 28.8 og 26.9.80, 15.3.83 og 15.4.88.
- 8 Fl.A. 22. og 28.6 samt 25.9.83.
- 9 Sst. 20.3.83.
- 10 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg 26.5.69.
- 11 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Goldberg: Flensborg Avis, økonomi og statistik, oversigt over holdere i Flensborg by 1879-1928, abonnenter på udsatte steder og langs afstemningsgrænsen 1882-1902.
- 12 Fl.A. 31.1.70.
- 13 Sst. 4.2.70.
- 14 Sst. 5.3.70.

Rigsdagsvalg og -vælgere 1871-1884.

- 1 Sønderjyllands Historie V, s. 93ff; Flb. Anz. 6. og 14.9.69; Fl.A. 21. og 22.10.69.
- 2 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regensburg 16.7.70.
- 3 Fl.A. 22.2.71, valgopråb.
- 4 Sst. 25.2.71, mødereferat.
- 5 Sst. 7. og 9.3.71.
- 6 Dannevirke 7. og 8.3.71.
- 7 Sst. 18.3.71.
- 8 Andersen Die Gründung und die ersten Jahre, særlig s. 323-30.
- 9 Beier, især s. 152ff.
- 10 Trykt hos Callesen, s. 17-20.
- 11 Se herom Federspiel.
- 12 Cit. efter Fl.A. 13.4.72.
- 13 Fl.A. 13.4.72, se også 16.4.72, hvor det pointeres, at Hasenclevers program intet indeholder om selvbestemmelsesretten.
- 14 Fl.A. 16.5.72.
- 15 Sst. 16.4.72.

Noter til s. 227–237

- 16 Sst. 25.5.72.
- 17 LAS, Abt. 309, Nr. 12590, udklip fra Flb. Nord. Zeit. 29.5.72 og ber. fra politiforv. 4.6.72; Fl.A. 28.5.72.
- 18 Fl.A. 29.5.72, se også 8.6.72.
- 19 Fl.A. 29.5.72.
- 20 Sst. 29., 30. og 31.5.72.
- 21 Sst. 9.1.74.
- 22 Sst. 10.1.74.
- 23 Sst. 13.1.74.
- 24 Sst. 16.1.74.
- 25 Sst. 18.1.74.
- 26 Sst. 22.1.74.
- 27 Sst. 17.3.76.
- 28 Sst. 16. og 17.12.77.
- 29 Sst. 10.1.77.
- 30 Sst. 5. og 6.1.77.
- 31 Sst. 9.1.77.
- 32 Sst. 12.-15.1.77.
- 33 Sst. 11.1.74 og Flb. Nord. Zeit. samme dag.
- 34 Det nordligste distrikt omfattede i 1874 husnumrene 188-368, i 1877 nr. 160-397 (bekendtgørelser forud for valgene i Fl.A.)
- 35 Fl.A. 24.1.77.
- 36 Sst. 27. og 30.1.77.
- 37 LA, Tønder landrådsarkiv, C 1-2.
- 38 Hinrichsen, s. 88-90.
- 39 Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte, 3, Stuttgart 1973, s. 293-96.
- 40 Andersen Die Gründung und die ersten Jahre, s. 335.
- 41 Fl.A. 21.7.78.
- 42 Von Jessen Haandbog Nordslesvig, s. 586ff.
- 43 Fl.A. 1.8.78.
- 44 Sst. samt 2. og 3.8.78.

Gustav Johannsen som dansk kandidat 1881 og 1884.

- 1 Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte, 3, Stuttgart 1973, s. 295.
- 2 Om Gustav Johannsen: Dansk Biografisk Leksikon, Kamphøener Sydslesvig, s. 1157-71, Ottosen Et Bidrag, Johannsen Gustav Johannsens Barndom.
- 3 RA, Regenburgs arkiv, Monrad til Regenborg 1.3.74.
- 4 Sst., afskrift af brev fra Monrad til D. B. Adler 22.11.71.
- 5 Som note 3.
- 6 Kürstein Flensborg Avis, s. 36.
- 7 Sst. s. 39-42.
- 8 Sst. s. 46-53.
- 9 Fink Estruptiden II, s. 138.
- 10 Kürstein Flensborg Avis, s. 45.
- 11 Monrad til Carl Ploug 24.11.75, citeret efter Flensborg bys historie II, s. 272f, da brevene p.t. er bortkommet i KB.
- 12 Sst. (Monrad til Ploug 29.10.76).
- 13 Fink Estruptiden II, s. 136f.

- 14 Flensborg bys historie II, s. 272f (Monrad til Ploug 14.2.77).
- 15 Fl.A. 24. og 28.10.81.
- 16 Sst. 6. og 7.2.79.
- 17 Sst. 26.10.81.
- 18 Lassen Valg, s. 90. Lidt andre tal i Fl.A. 29.10.81.
- 19 Fl.A. 30.10.81.
- 20 Lassen Valg, s. 420.
- 21 Sst., s. 90.
- 22 Sst. og s. 420.
- 23 Fl.A. 17.11.81.
- 24 Sst. 20.11.81.
- 25 Sst. 22.11.81.
- 26 Sst. 29.10 og 15.11.81.
- 27 Der Landkreis Flensburg, s. 288.
- 28 Lassen Valg, s. 91.
- 29 LA, Tønder landrådsarkiv C 18.
- 30 Fl.A. 26.10.84.
- 31 Der Landkreis Flensburg, s. 288, Fl.A. 2.11.84.
- 32 Sst. 1.11.84.
- 33 Sst. 2.11.84. Om Gustav Johannsens rigsdagsarbejde, se Hanssen Gustav Johannsen som Parlamentariker.
- 34 Fl.A. 2.11.84.
- 35 Beregnet på grundlag af Lassen Valg, s. 110, 333-36, 443, 475 og 494.

Andre valg.

- 1 Andersen De prøjsiske Landdagsvalg.
- 2 Fædrelandet 30.10.67.
- 3 Fl.A. 22. og 24.10.76, 21.10.82 og 2.11.88.
- 4 Pust, s. 134f, 308, 320; Lassen Valg, s. 336 (antal rigsdagsvælgere).
- 5 Pust, s. 137f.
- 6 Sst. s. 110, 136.
- 7 Sst. s. 138.
- 8 Fl.A. 9. og 10.3.70.
- 9 Sst. 25. og 26.11.75, 5.1.81.
- 10 Andersen Redaktør Nis Petersens erindringer, s. 35.
- 11 Fl.A. 19.11 og 11.12.69.
- 12 Sst. 23.11 og 14.12.69.
- 13 Sst. 23.12.71, 13.1.72, 11.12.75, 9.1.76.
- 14 Sst. 8.12.77.
- 15 Sst. 12. og 13.12.79.
- 16 Sst. 8.1.86.
- 17 Sst. 19.12.85 og 9.1.86.

Sammenfatning 1864-ca. 1885.

- 1 LAS, Abt. 309, Nr. 24450, Langenheims ber. 5.7.87.

Valg og vælgere 1886-1893.

- 1 Fl.A. 15.1.86.

- 2 Sst. 22.3.86.
- 3 Sst. 29.3.86.
- 4 Sst.
- 5 Sst. 25.3.86.
- 6 Sst. 26.3.86.
- 7 Sst. 3.4.86.
- 8 Sst. 30.3.86.
- 9 Der Landkreis Flensburg, s. 288; Fl.A. 3.4.86.
- 10 Fl.A. 5.4.86.
- 11 Sst. 17.2.87.
- 12 Fl.A. 22. og 24.2.87; Der Landkreis Flensburg, s. 288.
- 13 Fl.A. 24.2.87.
- 14 Sst. 19.2.90.
- 15 Sst. 26.2.90.
- 16 Sst. 25.2.90.
- 17 Sst. 27.2.90.
- 18 Sst. 4.3.90.
- 19 Sst. 20.4.89.
- 20 Hanssen Tilbageblik II, s. 27ff.
- 21 Fl.A. 26.2.90.
- 22 Sst. 12.1.91.
- 23 Sst. 14.6.93.
- 24 Sst. 24.6.93.
- 25 Sst. 21.6.93.
- 26 Sst. og 23.6.93.
- 27 Cit. efter Fl.A. 28.6.93.
- 28 Fl.A. 27. og 28.6.93.
- 29 Sst. 21.6.93.
- 30 Sst. 4.7.93.
- 31 Lassen Valg, s. 100f.
- 32 Sst. s. 100f, 103, 110.
- 33 Johannsen Gustav Johannsen, s. 146.
- 34 Citeret efter Svensson I, s. 144f.
- 35 Von Jessen Haandbog Slesvig II, s. 32, Hanssen til P. Grau 9.11.18.

Andre valg.

- 1 Fl.A. 9.12.87.
- 2 Sst. 11.1.88.
- 3 Sst. 18. og 19.12.89, 6.1 og 1.2.90.
- 4 Sst. 10., 11., 12.12.91.
- 5 Sst. 9.12.93.

Foreningsliv i krise.

- 1 Christensen Borgerforeningen, s. 42 (1898); St.A. VII B 1, oversigt over danske foreningers medlemstal (1895 og 1900). Ifølge politiets oversigt for 1898 havde Borgerforeningen da 212 medlemmer, altså flere end opgivet af Christensen. Antagelig har politiets tal været lidt forældede.
- 2 Andersen Redaktør Nis Petersens erindringer, s. 50.

- 3 Fl.A. 25.1 og 8.10.95.
- 4 LAS, Abt. 309, Nr. 24454, ber. 25.3.98.
- 5 Fl.A. 24.5.98.
- 6 Christensen Borgerforeningen, s. 62.
- 7 Fl.A. 31.12.87 og 16.1.88.
- 8 Svensson II, s. 125 og 137.
- 9 Arkivet, DCB, »Ydun«, protokol for bogsamlingen, s. 83.
- 10 Fl.A. 12.7 og 3.9.87; LAS, Abt. 309, Nr. 24450, forsk. skrivelser juli-august 1887.
- 11 Fl.A. 12.7.87.
- 12 Andersen Redaktør Nis Petersens erindringer, s. 50; Nielsen Arbejder, s. 34.
- 13 Andersen anf. udgivelse, s. 51.
- 14 Sst. s. 50f; St.A. VII B 1.
- 15 Den i note 9 nævnte protokol, s. 188f.
- 16 Sst. s. 83.
- 17 Fl.A. 2.4.90; Svensson II, s. 125.
- 18 St.A. VII B 1.
- 19 Fl.A. 20.6.89 og 30.7.91.
- 20 LA, Gustav Johannsens arkiv, nr. 15, læg »Foreninger 1871-1900; Nyrop, s. 88ff; St.A. VII B 1.
- 21 St.A. VII B 1.
- 22 Fl.A. 12.4.93, 22.3.95, 24.12.95, 8.12.03.
- 23 Sst. 4.7.90; Johannsen Nordslesvig i 1890, s. 10.
- 24 St.A. VII B 1.
- 25 Sst.
- 26 St.A. VII B 1; LA, Landboforeningen for Flensborg og Omegns arkiv nr. 3, »Landboforeningens Medlemstal 1. Januar 1897«.
- 27 Schultz Hansen Det nordslesvigske Landbrug, især s. 71-88; Landbovirke, s. 41-44.
- 28 Landbovirke, s. 51-54.
- 29 Sst. s. 62.
- 30 Sst. s. 62f.
- 31 Schultz Hansen anf. værk, s. 138-57 med henvisninger til øvrig litteratur om foreningernes virksomhed.
- 32 LA, Sprogforeningens arkiv nr. 8, udat. medlemsliste, der ud fra navnene kan tidsfæstes til ca. 1894.
- 33 LA, Sprogforeningens arkiv nr. 79, ældre breve, Rossen til Michelsen 16.10.90.
- 34 Lauridsen Flensborg, s. 52.
- 35 LA, Sprogforeningens arkiv nr. 8, Monrad til Michelsen 25.7.88; Fl.A. 14.7.88.
- 36 Glahn, s. 16ff; Fl.A. 27.1.91.
- 37 Den i note 32 nævnte medlemsliste.
- 38 LA, Sprogforeningens arkiv nr. 184, statistisk materiale 1901-1907.
- 39 Svane, s. 78ff; LA, Vælgerforeningens arkiv nr. 7, breve vedr. foreningens oprettelse, G. Budach til Hanssen 12.7.88; Svensson I, s. 253ff.
- 40 LA, Vælgerforeningens arkiv nr. 18, korrespondance vedr. tillidsmænd, breve fra Struckmann, P. Petersen J. E. og Steen. Samme arkiv nr. 7, sager vedr. tillidsmænd, liste 1889.
- 41 Den i note 40 nævnte tillidsmandsliste.
- 42 LAS, Abt. 309, Nr. 24451, ber. fra politiforvaltningen 3.7.89.
- 43 Sst., ber. fra landråden 16.7.89.
- 44 LA, Vælgerforeningens arkiv nr. 9, kronologisk fortegnelse forrest i ældste protokol.

Noter til s. 276–296

45 LA, Skoleforeningens arkiv nr. 3.

46 Samme arkiv nr. 8.

Generationskifteproblemer.

- 1 Materialet er suppleret med Stadtarchivs alfabetiske kartotker over folketællingerne 1845 og 1855. Også Pusts biografiske afsnit om byrådsmedlemmerne s. 313-19 er benyttet.
- 2 Fl.A. 3. og 9.5.01, 26.3.02.

Jens Jessen, Flensborg Avis og flensborgerne.

- 1 Om Jens Jessen henvises generelt til Svensson (med Runges anmeldelse) og la Cour.
- 2 la Cour, s. 57.
- 3 Sst. s. 31.
- 4 Svensson II, s. 98.
- 5 la Cour, s. 92.
- 6 Japsen Betragtninger, s. 73.
- 7 Svensson I, s. 154, 158.
- 8 Svensson III, s. 11.
- 9 Jessen i Tale og Skrift, s. 16-21 (Valgtale 1902).
- 10 Svensson II, s. 145; Andersen Redaktør Nis Petersens erindringer, s. 45.
- 11 De i note 10 nævnte erindringer s. 48.
- 12 Svensson II, s. 81f.
- 13 Sst. s. 113.
- 14 De i note 10 nævnte erindringer, s. 49.
- 15 Kürstein Barn i Flensborg, s. 64.
- 16 Kürstein Flensborg Avis, s. 125.
- 17 Kürstein Barn i Flensborg, s. 63.
- 18 Lund, s. 9.
- 19 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Goldberg: Flensborg Avis, økonomi og statistik, abonnenter på udsatte steder og langs afstemningsgrænsen.
- 20 Kürstein Flensborg Avis, s. 121.

Årsager til tilbagegangen.

- 1 Flensburg Geschichte, s. 392.
- 2 Schultz Hansen Det nordslesvigske Landbrug, særlig s. 194-202.
- 3 Lauridsen Flensborg, s. 49; Andersen Redaktør Nis Petersens erindringer, s. 45.
- 4 Flensburg Geschichte, s. 370.
- 5 Lauridsen Flensborg, s. 54.
- 6 Flb. Nord. Zeit. 12.3.87; Fl.A. 17.3.87.
- 7 De i note 3 nævnte erindringer, s. 53.
- 8 Interessant er i denne sammenhæng Miroslav Hrochs påvisning af, at de mindre landes nationale bevægelser opstod og klarede sig bedst i de områder, der som Nordslesvig ikke hørte til blandt de mest tilbagestående landbrugsområder, men til en vis grad var inddraget i moderniseringsprocessen. Derimod var de nationale bevægelser ikke så stærke de steder, hvor moderniseringen slog igennem med fuld styrke – som i Flensborg. Hroch, s. 163-74.
- 9 Fl.A. 2.9.90, jf. Holdt Minder.
- 10 Clausen Folkesproget, s. 182, jf. »En Flensborger« i Fl.A. 31.3.07.
- 11 De i note 3 nævnte erindringer, s. 49; Fl.A. 8.4.86.

Valg og vælgere 1898-1912.

- 1 Fl.A. 26. og 29.5.98.
- 2 Sst. 2.6.98.
- 3 Sst. 7., 8., 11. og 14.6.98.
- 4 Der Landkreis Flensburg, s. 289; Fl.A. 21. og 22.6.98.
- 5 Sst. 21. og 26.6.98.
- 6 Sst. 11.6.03.
- 7 Sst. 7. og 14.6.03.
- 8 Fl.A. 17.6.03; Der Landkreis Flensburg, s. 290.
- 9 Fl.A. 18.6.03.
- 10 Sst. 23., 24 og 27.6.03.
- 11 Sst. 15.4.04.
- 12 Andersen Socialdemokrati og dansknational bevægelse.
- 13 Fl.A. 21.7.04.
- 14 Sst. 9., 15. og 22.1.07.
- 15 LAS, Abt. 309, Nr. 24463, landrådets ber. af 15.1.07.
- 16 Fl.A. 24.1.07.
- 17 Sst. 9.1.07.
- 18 Sst. 17.1.07.
- 19 Sst. 28., 30. og 31.1.07; Der Landkreis Flensburg, s. 290.
- 20 Fl.A. 31.1.07.
- 21 Sst. 2.2.07.
- 22 Sst. 17.12.11.
- 23 Sst. 7.1.12.
- 24 Sst. 4.1.12.
- 25 Sst. 1.5.13.
- 26 Sst. 11.1.12.
- 27 Sst.
- 28 Sst.
- 29 Sst. 12.1.12.
- 30 Sst. 17. og 18.1.12; Der Landkreis Flensburg, s. 290.

»Ansete folk i kirken« - danskhedens sociale basis 1902.

- 1 Hansen Statskirkens Fortyskning, s. 222, 245.
- 2 Tappe.
- 3 Hansen anf. arb. s. 220-23, 244-45; Fl.A. 21.1 og 30.5.01.
- 4 Von Jessen Haandbog III, s. 635, noten.
- 5 Fl.A. 9.11.00.
- 6 Sst. 3. og 5.4.00.
- 7 Sst. 22.9.00.
- 8 Sst. 6.11.00.
- 9 Sst.
- 10 Sst. 5.12.00.
- 11 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Dansk Menighed – Helligåndskirken.
- 12 Sst.
- 13 Afskrift af underskrifterne sammesteds. I byen havde 13 skrevet under to gange.
- 14 Instruks sammesteds; Fl.A. 22.5.02.

15 Til de følgende socialgrupper er regnet:

Selvstændige i liberale erhverv: læger, dyrlæger, advokater, ejere af hoteller, vaskerier og lign. servicevirksomheder.

Overordnede funktionærer: direktører, redaktører, kaptajner, embedsmænd i forvaltning og retsvæsen, officerer over løjtnantsniveau.

Andre mindre selvstændige: agenter, frisører, fotografer, gæstgivere.

Funktionærer: bogholdere, kasserere, kontorister, forretningsførere, konsulenter, journalister, sekretærer, teknikere, styrmænd, lærere, sygeplejersker, politibetjente, trafikassistenter, telegrafister, officerer på løjtnantsniveau og derunder, underofficerer.

Faglærte arbejdere: håndværkssvende og kommis'er.

Ufaglærte arbejdere: herunder også fiskere, syersker, vaskekoner, dørsælgere o.s.v.

16 Noack II, s. 319.

17 Fl.A. 14.6.03.

18 Som underskrivere medtoges alle, der var fyldt 21 år, mens valgretten tilkom alle, som var fyldt 25 år.

19 Distriktsvis opgørelse over valget i Flb. Annoncenblatt 18.6.03. Distriktsinddelingen i Fl.A. 13.6.03.

20 Fl.A. 8.7.08.

Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn.

1 Fl.A. 25.12.02, 3., 16., 19. og 30.1 samt 3.2, 11.3 og 6.4.03; Petersen Præsteårene, s. 37; LAS, Abt. 309, Nr. 24456, provst Nieses indber. af 28.1.03.

2 Fl.A. 9., 10., 11. og 13.6 samt 21.8 og 8.9.06.

3 Svensson III, s. 266; Petersen Kirkeligt Samfund (til dette arbejde henvises en gang for alle); Runge Der lange Weg, s. 168-72.

4 Fl.A. 14.10.05.

5 Arkivet, DCB, Kirkeligt Samfund, protokol, de årlige beretninger. Citatet fra s. 31.

6 Sst. s. 68.

7 LA, Foreningsarkiv nr. 83, nr. 1; Den i note 5 nævnte protokol, indlagt medlemsliste 1919-20.

8 Den i note 5 nævnte protokol s. 62.

9 Citeret efter Petersen Kirkeligt Samfund, s. 152.

10 Som note 8.

11 Den i note 5 nævnte protokol s. 59.

12 Sst. s. 30.

13 Petersen Kirkeligt Samfund, s. 148ff; Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Dansk Kirke i Flensborg 1905.

14 Den i note 5 nævnte protokol s. 35.

Foredragsforeninger.

1 Von Jessen Haandbog Slesvig I, s. 126ff.

2 Fl.A. 9.1.08.

3 Nielsen Arbejder, s. 40f.

4 Sst. s. 41; Naar en Dør slaar i, s. 5; Arkivet, DCB, Foredragsforening for Flensborg og Omegn, protokol.

5 Vedtægter indlagt i den i note 4 nævnte protokol.

6 Naar en Dør slaar i, s. 5.

- 7 Programmer med notater om mødeforløb indlagt i den i note 4 nævnte protokol.
- 8 LAS, Abt. 309, Nr. 24468, amtsforstanderen til landråden 11.1.09 og denne til regeringen samme dato.
- 9 Fl.A. 12.1.09.
- 10 LAS, Abt. 320, Flensburg, Nr. 1041, klage af 16.1.09.
- 11 LAS, Abt. 309, Nr. 24468, ber. fra politiforvaltningen 12.1 og telegram 14.1.09.
- 12 Fl.A. 16.1.09.
- 13 LAS, Abt. 309, Nr. 24468, klager af 26.1 og 2.5.09; Fl.A. 1.5.09.
- 14 Fl.A. 27.1.09; Von Jessen Haandbog Slesvig, I, s. 341f; Landbovirke, s. 78.
- 15 Fl.A. 1.5.09.
- 16 Fl.A. 2.5.09.
- 17 LAS, Abt. 309, Nr. 24468, Clausens indber. 8.2.09; Fl.A. 22.1, 21.9 og 27.10.10.
- 18 Den i note 4 nævnte protokol; LA, Foreningsarkiv nr. 237, nr. 1.
- 19 Den i note 4 nævnte protokol.
- 20 Fl.A. 22.1.10; årsber. indlagt i byforeningens regnskabsbog (Arkivet, DCB); LA, Foreningsarkiv nr. 237, nr. 1.
- 21 Medlemsliste for landdistrikterne i LA, Foreningsarkiv nr. 237, nr. 1.
- 22 Arkivet, DCB, Foreningsforening for Flensburg og Omegn, bidragsregnskab.
- 23 I det i note 22 nævnte bidragsregnskab opgøres antallet af medlemmer i de enkelte distrikter (gader).
- 24 Om mødevirksomheden i de to foreninger: se note 18.
- 25 Nielsen Arbejder, s. 50.

Andre nye foreninger.

- 1 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Flensburg Gymnastikforening.
- 2 Fl.A. 26.11 og 3.12.10, 29.8.11; St.A. II C 21, politiforvaltningens ber. til overborgmesteren 20.6.13.
- 3 Flb. Nachrichten 28.1.14; Samvirke 1914, s. 183; LAS, Abt. 309, Nr. 24476, ber. fra politiforvaltningen 6.2.14.
- 4 LAS, Abt. 309, Nr. 24476, afskrift af brev til overpræsidenten 20.7.14.
- 5 Grau To Breve, s. 170ff.
- 6 Schultz Hansen »Frem, arbejder, frem«, s. 294-96.
- 7 Fl.A. 4.2.08; LAS, Abt. 309, Nr. 24464, ref. af møde 3.2.08.
- 8 Se om Chr. Mathiesen: Andersen National og social solidaritet.
- 9 Fl.A. 13. og 29.11.10; Nielsen Arbejder, s. 46f, 52f.
- 10 Fl.A. 6.11.08, 16.7.13 og 16.6.14; Flensburg Sygeplejeforening 1913-1963, s. 4ff.
- 11 LAS, Abt. 320, Flensburg, Nr. 525 og Nr. 1041; Abt. 309, Nr. 24464, ber. fra landråden i Flensburg 4.5.08; Meyer Det gamle Frøslev, s. 99-103.

Eksisterende foreninger.

- 1 Arkivet, DCB, Borgerforeningen, protokol; Christensen Borgerforeningen.
- 2 St.A. VII B 1; LAS, Abt. 309, Nr. 24460; Nielsen Arbejder, s. 49; Arkivet, DCB, »Ydun«, protokol for bogsamlingen, s. 161ff, 188f.
- 3 Arkivet, DCB, Fl.A.'s arkiv, Sankt Knuds Gilde; Fl.A. 4.8.03; Svensson III, s. 271; Fl.A., årlige skydepræmielister i juni-juli.
- 4 Jensen Selskabet De danske Vaabenbrødre, s. 41; LAS, Abt. 309, Nr. 24460.
- 5 Landbovirke, s. 70. Politiet har andre tal: ca. 195 i 1907 og ca. 180 i 1910 (St.A. VII B 2;

LAS, Abt. 309, Nr. 24460). Disse beror sikkert på skøn, og er næppe så sikre som foreningens egne. Om virksomheden generelt: Landbovirke og protokollen 1907-66 (nu i arkivet, DCB).

6 Midten af 1890-erne: se noterne 32, 44 og 45 til afsnittet »Foreningsliv i krise«. Før verdenskrigen: Fl.A. 12.6.11 (Sprogforeningen); Vælgerforeningen for Nordslesvig 1912, s. 28, 30; Lebeck, s. 44 (Skoleforeningen).

7 LA, Foreningsarkiv nr. 2, nr. 8; Foreningsarkiv nr. 4, nr. 9-11; Foreningsarkiv nr. 5, nr. 8-9.

8 Fl.A. 17. og 21.9.07.

9 Om brydningerne i Vælgerforeningens tilsynsråd: Svane.

10 Bragt i Fl.A. 12.10.12.

11 LA, Foreningsarkiv nr. 2, nr. 184.

12 Lebeck, s. 44.

Sammenfatning ca. 1900-14.

1 St.A. II C 21, ber. 14.3.07.

2 Sst., ber. 20.6.13.

Under verdenskrigen 1914-18.

1 Von Jessen Haandbog Slesvig I, s. 557f; Davidsen.

2 Lassen Angelbominder, s. 25f.

3 Flensborg bys historie II, s. 305.

4 St.A. VII B 2, ber. 18.2.15.

Litteratur og kilder.

1 Derimod nok i populære værker som Kamphøvens: Sydslesvig gennem Tiderne, men da for det meste på grundlag af litteratur og trykte kilder.

2 Clausen Dansk og tysk på Als, s. 135-37.

3 Scharff Zeugnisse, s. 155-59.

Personregister

Registret omfatter ledende personligheder og aktivister i den danske bevægelse og enkelte andre. Navne, der kun forekommer en enkelt gang i forbindelse med opremsninger, er i reglen udeladt. Personer uden stedsangivelse er bosat i Flensborg.

- Ahlmann, Nic., proprietær, rigsdagsmand, Vertemine, Als 186ff, 190f, 229, 242
Andresen, A., gdr., Frøslev 179, 282
Andresen, Andr., gdr., Gl. Skovkro 341
Andresen, J. N., gdr., Hyllerup 282, 302
Arfsten, Sønke, landmåler, Alkersum, Før 150
- Bahnsen, H. C., mægler 47
Balzer, Chr., guldsmed 47
Balzer, Nic., guldsmed 206, 216, 316
Beyer, J. F., kobbersmedemester 156, 211
Bielke, Herman von, husmand, Bov 56
Billum, Morten, kontorist 338
Bladt, Hans, skibsfører, kirkefoged 32, 78f, 125, 127 (ill.), 137
Blaunfeldt, M. F., advokat 37f, 41f, 53, 61, 74, 83f, 364
Boldt, A., skolebestyrerinde 176
Boysen, L. S., H., købmand 145, 148
Bredsdorff, Thomas, værftsdirektør 17, 209, 271, 274, 285, 312
Brodersen, gdr., Hyrup 179
Bruhn, Johan Henrik, gdr., Munkvolstrup 149 (ill.), 163, 179
Bræundle, Chr., købmand, bankdirektør 274, 276, 322
Bucka, H., købmand 274, 276
Bucka, Marcus, købmand 200, 206, 208, 248 (ill.), 249, 268f, 277f, 292
Budach, Georg, gdr., Prinsensgård 216, 275, 280 (ill.) 282
Budach, Peter, gdr., Hornskov 280 (ill.), 282, 305
- Böttger, Fritz, gdr., Hatlund 84, 131, 162, 185
- Carstens, H. J., præst v. Helligåndskirken 175, 311
Carstensen, Richard, gdr., Stangbæk 149
Christensen, Hans, gdr., Kollund 149
Christensen, L. P., journalist 279, 287, 347
Christiansen jr., Andreas, grosserer 14, 32, 42, 44, 52f, 61, 76, 83 (ill.), 84, 88, 103f, 106, 124f, 137, 177
Christiansen, C. C., brænderiejer 182, 289
Christiansen, Chr., præst, Medelby 63
Christiansen, Ernst, redaktør 277, 279, 287, 303, 305, 326, 327 (ill.), 328, 331, 338, 341f, 347f, 378
Christiansen, Johan Casper, købmand 52, 137, 139, 142
Clausen, Andr., gdr., Østerby 305
Colding, A. E., vinhandler 185, 206, 222, 271, 276f, 316, 321
- Dethlefsen, købmand 179
Detlefsen, Detlef, gdr., Læksgårde 150, 186
Duseberg, J. F., læge, fysikus 50, 53, 137, 153, 156, 184, 206, 278
- Eichmann, H., smedemester 195
- Fessel, P. C., kollektør 84
Fink, Holger, kommis 335
Fischer, Frederik, urmager, redaktør, Aabenraa 26, 41, 70, 78

- Flor, Chr., professor, Kiel 26, 34f, 38, 40, 42, 44, 61, 64, 67, 70, 120, 125, 364
- Francke, E. C. Th., konrektor 40, 42, 54
- Freudenreich, A. G., købmand, fabrikant 32, 49, 140, 161, 194, 195 (ill.), 197, 202, 210f, 222, 224, 236f, 250, 277f, 371
- Friedrichsen, F. N., oliemøller, købmand 52, 78, 83, 125
- Frohne, W. C., speditør 266f, 269, 274
- Graae, G. F. A., præst i den frie danske menighed 135, 137f, 141f, 157f, 175, 178
- Grage, J. A., gæstgiver 200, 210
- Grau, Andreas, journalist 334ff, 347
- Grau, Peter, gdr., Pøl, Nordborg 300, 303, 306, 337
- Gregersen, Carsten, gdr., Frøslev 282, 328, 339
- Hagh, Henrik, typograf 159, 197, 200, 210f
- Hammerich, L., politimester 165
- Hansen, Aleth, provst, Husby 146, 163
- Hansen jr., Chr., købmand, broskriver 32, 37f, 40ff, 44, 36, 48, 77, 82ff, 125, 137, 142, 153, 177, 277, 364
- Hansen, Cornelius, grosserer 278, 281, 338, 377
- Hansen, Erich, købmand 84, 125
- Hansen, H. Fr., malermester 195, 197
- Hansen, Jørgen R., købmand 52f
- Hansen, Nic., gdr., Vesterholm 149
- Hansen jr., Paul, købmand 52, 77, 153, 206, 277
- Hansen-Goos, H., fabrikant 209f, 276
- Hanssen, H. P., redaktør, rigsdagsmand, Aabenraa 261, 263, 265, 269, 273, 275f, 300, 328, 332, 341f, 378
- Henningsen, gdr., Gammelbygård 150
- Herold, C., muremester 125
- Hinrichsen, H., Dollerup 131, 162, 185
- Hinrichsen, Joachim, sømand, Før 233
- Hiort Lorenzen, Peter, købmand, stænderdeputeret, Haderslev 27, 33, 44, 50, 59f, 68, 70
- Hoeck, J. H., købmand 179, 249
- Holdt, A. C. C., skolebestyrer 176f, 184, 195, 197, 200, 203, 204 (ill.), 205, 235, 250, 277f
- Holdt, Jacob H., præst ved Helligåndskirken 61ff
- Holst, Math., købmand 40, 52, 76, 145
- Jakobsen, Jakob, bondefoged, stænderdeputeret, Boldixum, Før 150
- Jensen, H. C., kgl. agent, stænderdeputeret 13f, 29ff, 32 (ill.), 34f, 44f, 47ff, 52, 58ff, 64ff, 69, 74, 76, 84, 104, 106, 120, 125, 143ff, 147, 362ff
- Jensen, Hans, farver, andenborgmester 78, 83, 125, 142, 200, 201 (ill.)
- Jensen jr., Hans, glasfabrikant 179
- Jensen, Martin, vejmand, Valsbøl 302f
- Jensen, Thomas, stenhugger 338
- Jensen, Wilh., købmand 224, 227
- Jepsen, Lorens, gdr., Valsbøl 282, 302, 305
- Jessen, G., muremester, Slesvig 151
- Jessen, Jens, redaktør, bladudgiver 208f, 236, 243f, 257ff, 265, 268f, 273ff, 279, 283ff, 292, 294f, 299ff, 303, 311f, 318f, 325f, 338, 341f, 375, 378
- Jessen, Jes, købmand 269, 292
- Jochimsen, J. W. H., købmand 29, 32f, 41, 44, 47ff, 60, 66, 76, 362
- Johannsen, Alexandra, bibliotekar 274, 322
- Johannsen, Gustav, lærer, boghandler, redaktør, rigsdagsmand 177, 179f, 183ff, 194ff, 200, 203ff, 209ff, 212 (ill.), 213ff, 218, 222, 227f, 231f, 235ff, 237 (ill.), 257ff, 265f, 268f, 271, 274f, 276f, 283ff, 289, 291, 295, 299, 311, 341f, 374f
- Jordt, Peter, gæstgiver 84
- Junggreen, J. P., tobaksfabrikant, Aabenraa 218, 241, 244
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar, København 166, 178
- Jørgensen, Aug., politimester, Slesvig 151
- Kastrup, A. S., bogtrykker og bladudgiver 9, 32, 35, 38, 40ff, 51, 60f, 76, 128, 137, 364
- Kayser, M. H., gæstgiver 77, 161
- Klewing, H. A., stenhuggermester 32, 47, 48 (ill.), 49, 74, 76, 82f, 86, 125, 137, 177f, 197, 200, 277, 278

- Klüwer, Henriette, håndarbejds lærerinde 176
- Knudsen, Adolf, landbrugsskolelærer, Ågård 184, 187
- Knutz, B. C., degn, Stenbjerg 92
- Koch, Emil, købmand 47
- Koch, L. P., købmand 140, 197
- Koch, P. Chr., redaktør, Haderslev 26, 38, 56, 58f, 70
- Korsholm, H. C., sejlmagermester 48
- Korsholm, H. C., gdr., Frøslev 217
- Korsholm, Julius 269
- Kruse, C. P., købmand 83, 125, 142, 147
- Kruse, J. H. J., hjulmagermester, værkme-ster 32, 53f, 55 (ill.), 64, 74, 77, 83, 125, 137, 141, 145ff, 160, 277, 361
- Krüger, H. A., møller, stænderdeputeret, rigsdagsmand, Bevtoft 145, 186, 202, 214, 222, 224, 227ff, 233f, 237f
- Lassen, Detlef, gdr., Strukstrup 92, 145, 180
- Lassen, Henrik, gdr., Strukstrup 347
- Lassen, J. L., købmand 282
- Lassen, Peter, gdr., Strukstrup 347
- Lausten, L. K., faktor 277, 279, 287, 302 (ill.), 303, 338
- Levestamm, Arnold, læge 36, 84, 128, 137
- Lorenzen, Chr., lærer, Frøslev 149
- Lorenzen, M., gdr., Lundsgård Vesterskov 163, 179
- Lund, Peter, gdr., stænderdeputeret, Rørkær 146, 150
- Manicus, Claus, læge, redaktør 38f, 40ff, 70, 76, 125, 128, 137, 142, 177, 364
- Marcussen, Chresten, gdr., Brarup 150, 253 (ill.)
- Marcussen, Peter, gdr., Vrågård 253 (ill.), 343
- Marcussen, Peter H., gdr., Brarup 150
- Martens, Peter, præst, Nykirke 84, 87, 92
- Mathiesen, Chr., arbejdersekretær, 303, 320, 336f
- Meng, H. H., byskriver 77
- Meyer, Johan, smedemester, Frøslev 282, 302
- Michaelsen, Jørgen, skolebestyrer 176
- Monrad, C. F., kollaborator, skolebestyrer 142, 176 (ill.), 177, 178f, 180, 184, 187, 189, 195ff, 199, 208, 213ff, 218, 220, 222, 224, 236ff, 250, 266, 274, 277f, 285, 293
- Munck, F. V., kateket ved den frie danske menighed 142, 175
- Møller, J. C., grosserer 278, 281, 338f, 377
- Møller, Johs., gdr., Harreslev 216, 302
- Møller, Peter, gdr., Harreslev 302, 326
- Mønster, C. C., skolebestyrer 142, 176
- Neuffert, J. M., hårdugsfabrikant 84, 125, 158, 161
- Nielsen, C. G., tømremester 158, 250, 292
- Nielsen, Chr., gdr., Vejbæk 179, 185, 213ff, 224
- Nielsen, Chr., præst ved Helligåndskirken 321ff
- Nielsen, Jørgen, typograf, kontorist 269, 271, 279, 301, 302 (ill.), 328, 332, 337f, 339 (ill.)
- Nielsen, Peter, købmand, stænderdepu-teret 14, 29ff, 34ff, 40f, 44f, 47, 50f, 58f, 60 (ill.), 61, 64ff, 277, 362, 364
- Nissen, J. O., hjælpelærer, Lille Solt 84
- Nøbbe, J. J., købmand 78
- Overbeck, C. W., købmand 84
- Partsch, J. F. W., slagtermester 159, 179, 195, 224, 230, 237, 277, 371
- Paulsen, Chr., professor, Kiel, medl. af appellationsretten, Flensborg 26, 38, 44f, 61f, 67, 70, 137, 142, 277
- Paulsen, J. C., købmand 277, 281, 309, 321, 377
- Peschke, F. Chr. S., skorstensfejmester, Slesvig 151, 160, 180, 186f, 191ff, 225
- Petersen, købmand 179
- Petersen, gdr., Nisvrågård 84
- Petersen, C., landmand, Harreslev 84
- Petersen, Carl, gæstgiver 211, 269
- Petersen, Carsten, præst ved Helligåndskirken 311, 321
- Petersen, Hans, generalagent 273, 334, 337, 347

- Petersen, Hans, gdr., Hyllerup 276
 Petersen, Nis, jorunalist 268f, 286f, 292
 Petersen, P. A., købmand 78f, 83, 125, 144, 147f
 Plaetner, Jacob, garvermester 166, 179, 188, 195, 197, 200, 276ff, 285, 316
 Poulsen, Lorens, grosserer 277, 321f, 338, 341, 347, 377
 Poulsen, Oscar, grosserer 339
- Rahlfis, Chr., gæstgiver 338
 Randbøll, gdr., Jaruplund 214f
 Rathge, J. C., tømremester 76ff
 Ravn, Chr., advokat 278, 281, 328, 337ff, 347 (ill.), 348
 Regenburg, Aug., departementschef, København, stiftamtmand, Skanderborg 120, 129, 177, 180ff
 Rohwedder, Chr., købmand 211, 292
 Rosen, S. A. G. C. von, overpræsident 157f, 165
 Rossen, R. P., redaktør 269, 273f, 277, 279, 287, 338
- Schmidt, A. C., gdr., Kollund 84, 145, 179
 Schmidt, H. P., købmand, kancelliråd 29, 35, 61, 66f, 74, 103f, 120, 143, 145, 147f, 153, 364
 Schmidt, H. W., købmand 103f
 Schmidt, M. J., købmand 103f
 Schmidt, M. J., danselærer 197, 216
 Schmidt, N. N., handelsmand 156, 212
 Schmidt, P., købmand, rigsrådsmedlem 103f, 164
 Schmidt, Severin, købmand 281, 321f
 Schramm, L., købmand 195, 277
 Schramm, L. A., urmager 276
 Schrøder, F. P. L., købmand 179
 Schwennsen, Claus, købmand 29, 44, 47ff, 66
 Sibbers, C. S., købmand 84
 Sie, P. C., hårdugsfabrikant 140f, 144, 197
 Simesen, R. J., rektor 142, 158
 Simonsen, P., redaktør 279, 287, 347
 Skau, Jørgen, gdr., Hanved 302, 305
 Skau, Laurids, gdr., stænderdeputeret, Sommersted, Haderslev 67, 144, 162
 Sternhagen, landinspektør, Glücksborg 84
- Struckmann, H. F., mægler 84
 Struckmann, J., fabrikant 208, 266, 276f
 Stølting jr., J. N., glarmester 140, 144, 161, 197
 Sundbye, N. A., boghandler 161, 236
 Svensson, A., journalist 287, 341
 Søgaard, Jørgen, gdr., Jaruplund 282, 305
 Sørensen, A., gdr., Vejebak 84
 Sørensen, Chr., lærer, Kollund 84
 Sørensen, Edl. 50
- Thillerup, C. K., bogtrykker 211, 236, 316
 Thomsen, Johs. Chr., lærer, Frøslev 84
 Thomsen, Karsten, kromand, folkemålsdigter, Frøslev 185, 214, 216 (ill.), 217, 282
 Thomsen, P., bankdirektør 277, 321, 338
 Tiedje, Claus Fr., organist, Witzwort 191
 Tillisch, F. F. von, regeringskommissær, minister 88, 119ff, 124f, 145f
 Tofte, H. M., degn ved den frie danske menighed, Flensborg, landbrugsskoleforstander, Ågård 142, 175, 185
 Torm, E., bankkasserer 206, 208
 Tychsen, Hans, gdr., Frøslev 282, 301f, 339, 341
 Tychsen, J., gdr., Frøslev 329, 337
 Tychsen, T. C., bagermester 179
- Uldall, Niels, grosserer 278, 281, 338, 377
- Vennerwald, K. E. A., boghandler 197, 210f, 215, 236
 Viinsted, J. A., landbrugsskoleforstander, Ågård 184f
 Vollertsen, Lars, gdr., Dollerup 145
 Vollertsen, Peter, gdr., Dollerup 84, 91, 131
 Vrang, Jørgen, bogholder 279, 287, 347
- West, A. P., lærer 208, 237
 Willemoes, C. A., redaktør 194, 222
 Wimpffen, Carl von, herredsfoged 38
 Wind, Lorens, vognmand 212, 271, 277, 316, 338
 Wolff, C. P., gdr., Gammelgab, Broager 299f

Stedregister

Registret omfatter sogne, flækker, købstæder og landskaber i Sydslesvig. Flensborg er ikke medtaget, da byen omtales på næsten hver side.

- Adelby sogn 85, 90f, 108, 110f, 131ff, 173, 182, 190, 192, 213, 333, 225, 228, 234, 240, 243, 245, 246, 258, 265, 291, 364ff
- Amrum 92f, 181, 223, 233, 365
- Angel 58, 63, 69, 84ff, 90f, 93f, 108ff, 120ff, 126, 129, 132ff, 149, 161ff, 165, 180, 190, 229, 244, 263, 307, 356ff
- Arnæs 121
- Aventoft sogn 133, 174, 180, 182
- Bergenhusen sogn 94, 122f
- Bov sogn (Frøslev, se Hanved sogn) 12, 56, 63, 84f, 90f, 108, 110f, 126, 130, 132f, 149, 165, 173f, 179, 182, 190, 192, 213, 218ff, 224, 234, 240, 243, 245ff, 258, 260, 262, 265, 272, 275, 288, 296, 300, 302, 307, 309f, 326, 329, 343, 364ff, 368, 375, 379
- Brarup sogn (Nordfrisland) 63, 133, 150, 174, 191, 219, 310
- Brodersby sogn 193
- Dänischwohld 122f
- Egernførde 94, 123, 153
- Eggebæk sogn 122f, 132f, 149, 288
- Ejdersted 94, 191f
- Eskris sogn 85, 90f, 94, 110f, 121f, 132f, 147, 190
- Farensted sogn 132f
- Fjorde sogn 94, 121ff, 133, 161
- Frederiksort, tidl. fæstningsby 193
- Før 92f, 150, 181, 190, 223, 261, 365, 370
- Garding 94
- Gelting sogn 65, 9, 121f, 133
- Gettorp sogn 122f
- Glücksborg 84f, 90f, 111, 133, 148, 180, 190, 288, 365
- Grumtofte sogn 63, 65, 85, 90f, 110f, 131ff, 147, 163, 182, 225, 233, 235, 365
- Haddeby sogn 193
- Hanved sogn (med Frøslev) 12, 19, 8f, 90ff, 110f, 130, 132f, 147, 149, 165, 173f, 179f, 182, 190, 192, 213, 217ff, 224f, 229, 234, 243, 245ff, 258ff, 262, 265, 271f, 274ff, 288, 291, 296, 299f, 302, 305, 307, 309f, 312, 315, 322, 324, 326, 328f, 337, 339, 343, 364ff, 370, 372, 375, 379
- Havetoft sogn 121f, 132f
- Hjoldelund sogn 133, 219
- Hohn sogn 122
- Humtrup sogn 132f, 174
- Husby sogn 90f, 94, 132f, 190
- Husum 94, 120, 160
- Hyrup sogn 85, 90f, 94, 109, 111, 132f, 149, 190, 225, 364
- Hütten sogn 122
- Jørl sogn 132ff
- Karlum sogn 63, 133, 174, 190, 192, 220, 343, 365
- Kappel sogn (Maesholm) 190, 229, 243, 265
- Klægsbøl sogn 133, 174, 219

Koslev sogn 122
 Kværn sogn 85, 90f, 110f, 131ff, 182, 365
 Kær herred 56, 92ff, 150, 165, 174, 263, 370

 Ladelund sogn 63, 92, 94, 131ff, 174, 180, 182, 191f, 261, 288, 300, 310, 343, 365
 Lille Solt sogn 84f, 90f, 93f, 110f, 132f, 149, 190, 276, 364
 Læk sogn 65, 133, 174, 219, 343
 Løjt sogn 121f

 Medelby sogn 63, 90ff, 94, 133f, 174, 180, 182, 191f, 213, 233, 261, 275, 288, 300, 310, 343, 365
 Munkbrarup sogn 63, 84f, 90f, 110f, 133, 180, 190, 225, 229, 234, 238, 242f, 259, 265, 365, 368

 Nordfrisland 69, 92, 94, 122f, 129, 191f
 Nykirke sogn 84f, 90ff, 110f, 133, 182, 190, 225, 234, 365
 Nørre Brarup sogn 90f, 94, 121f, 131f
 Nørre Haksted sogn 63, 92, 94, 132f, 149, 173, 219, 288, 343

 Oversø sogn 90f, 94, 131ff, 147, 149, 173, 185, 187, 190, 213, 218, 229, 234, 243, 265, 272, 288, 305, 329, 343, 364

 Rylskov sogn 85, 90f, 94, 109, 111, 132f, 149, 180, 182, 190, 192, 364

 Satrup sogn 94, 121ff, 132f
 Siversted sogn 122, 132f
 Slesvig 94, 123, 151, 153, 160, 186f, 192, 365
 Stenbjerg sogn 79, 84f, 90ff, 110f, 130ff, 147, 182, 190, 225, 365
 Sterup sogn 85, 90f, 94, 110f, 121f, 131ff
 Store Solt sogn 132f, 149, 190
 Store Vi sogn 132f, 147, 149, 173, 219, 265, 276, 288
 Strukstrup sogn 90ff, 94, 121ff, 132f, 180, 365
 Svansen 58, 122
 Sønder Brarup sogn 121f, 133
 Sønder Løgum sogn 132ff, 174, 180, 182, 219f, 343
 Sørup sogn 65, 94, 121f, 132f

 Tolk sogn 121f
 Treja sogn 122, 133
 Tumby sogn 121ff, 132f

 Valsbøl sogn 92, 94, 132f, 149, 173, 180, 182, 190, 218, 221, 225, 234, 262, 265, 275, 288, 305, 329, 343
 Vanderup sogn 132f, 173, 219
 Vis herred 165, 173

 Ølsby sogn 121ff, 132f

STUDIEAFDELINGENS UDGIVELSER

1. Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. 303 s. 1966. (Udsolgt.)
2. H. V. Gregersen: Niels Heldvad 1564-1634. Ein Schleswiger der nordischen Renaissance – ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. 272 s. 1967.
3. Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen. Historiker aus dem schleswigschen Grenzland (1840-1897). 160 s. 1967.
4. Vores egne vindver. Ved Poul Kürstein. 192. 1967. (Udsolgt.)
5. Nørre og Sønder Gøs Herred. Red. af Poul Kürstein. 205 s. 1969.
6. Hartwig Schlegelberger: Europa set fra den dansk-tyske grænse. 121 s. 1971.
7. L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne 1851-1864. 295 s. 1971.
8. Barn i Flensborg 1890-1920. Ved Poul Kürstein. 343 s. 1972 og 1973. (Udsolgt.)
9. Helmut Leckband: Krigsfangelazaretten i Tamanskajagaden. 269 s. 1973 og 1974. (Overtaget af Gyldendal.) (Udsolgt.)
10. Søren Ryge Petersen: Dansk eller tysk? En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973. 132 s. 1975.
11. Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-54. 200 s. 1975.
12. Barn og ung i Flensborg 1920-1945. Red. af Lars Schubert og Johann Runge. 335 s. 1977.
13. Paul Tappe: Det gamle Læk i billeder og tekst. 119 s. 1977. (Udsolgt.)
14. Egernførde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, Frants Thygesen og O. M. Olesen. 291 s. 1980.
15. Jane Bossen/Helge Krempin: Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. 93 s. 1980. – Bogen har fået prædikaten »Godt Bogarbejde 1980«.
16. Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje Rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-39. 1981. 444 s. i 2 bd. (Registerbind med kilder og noter. 370 + 70 sider.)
17. Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. 344 s. 1981.
18. Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst. 228 s. 1982.
19. Franz Wingender: Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950. 218 s. 1983. (Udsolgt.)
20. Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigsk dagbog 1939-1944. 211 s. 1984. ISBN 87-423-0435-0.
21. Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. 472 s. 1985. ISBN 87-423-0462-8. (Disputats.)
22. Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. 1 og 2. Red. af Jørgen Hamre og Johann Runge. 1986. ISBN 87-423-0464-4.
23. Jane Bossen/Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986. 108 s. ISBN 87-423-0496-2.
24. Bjørn Poulsen: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. 299 s. 1988. ISBN 87-89178-00-9. (Disputats.)
25. Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945. 1988. (Udsolgt.)

26. Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber. Et par flensborgske partrederiregnskaber 1783-1812. 258 s. 1989. ISBN 87-89178-03-3.
27. Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen. En danskhedens repræsentant i Sydslesvig 1923-45. 122 s. 1990. ISBN 87-89178-06-8.
28. Duborg-Skole-elever i krigens år. På korsvejen mellem nødvendighed og frivillighed. 152 s. 1990. ISBN 87-89178-07-6.
29. W. L. Christiansen: Mit brogede politiske liv. 128 s. 1990. ISBN 87-89178-08-4.
30. Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse. ISBN 87-89178-09-2.

Titlerne 1, 4, 8, 9, 13, 19, 25 er udsolgt. Titlerne 20ff er i kommission hos Padborg Boghandel, Nørregade 16, DK 6330 Padborg. De resterende titler bestilles hos Dansk Boghandel, Nørregade 74, D 2390 Flensborg. For øvrigt skulle enhver titel – undtagen de udsolgte – kunne bestilles hos Deres egen boghandler.

Danskhedens historie i Sydslesvig før 1918 har hidtil kun været sporadisk undersøgt. I denne bog skildres den for første gang i sin helhed. På grundlag af et omfattende og mangeartet kildemateriale tegnes et billede af den danske bevægelses forskellige aktiviteter og miljøer. Talrige foreninger, personer og begivenheder hentes frem af glemslen for at blive sat i sammenhæng med den økonomisk-sociale udvikling, sprogforholdene, den politiske historie og den nationale identitetsfølelse.

Undersøgelsen begynder med de flensborgske købmænds kongetro helstatspatriotisme og slesvigske særfølelse i 1840'erne. Derpå beskrives, hvorledes den slesvig-holstenske revolution i 1848 fremkaldte en bred folkelig dansk bevægelse. Efter Treårskrigens afslutning fulgte en række stille år. Indlemmelsen i Tyskland i 1864 betød en ny udfordring, men på trods af de skærpede vilkår formåede den danske bevægelse at manifestere sig som en vigtig politisk faktor frem til midten af 1880'erne.

Da ramtes den danske bevægelse imidlertid af en hurtig og katastrofal tilbagegang. Tilslutningen ved valgene svandt ind til nærmest intet, og foreningslivet sygnede hen. I bogen forklares hvorfor, men det beskrives også, hvorledes det efter århundredskiftet lykkedes at fastholde en lille, efterhånden velorganiseret skare af dansksindede. Da det dansk-tyske grænsespørgsmål atter blev aktuelt efter Tysklands nederlag i 1918, var der således et grundlag at bygge på.

Den sidste fase af slaget ved Bov den 9. april 1848 udspandt sig i Flensborgs nordligste bydel Nystaden. Billedet på omslagets forside viser, hvorledes de dansksindede beboere endnu mens kampen raser har hængt Dannebrog ud af vinduerne. Enkelte benytter kasteskyts mod de flygtende slesvig-holstenske soldater. Udsnit af samtidigt dansk propaganda-tryk.